

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו נ ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים וחמישה, התשנ"א

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

© כל הזכויות שמורות
למחברי המאמרים ולאקדמיה ללשון העברית, התשנ"ב

הפקה:
טלי בן-יהודה

כתובת המערכת:
האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034

סדר ועריכה במחשב:
האקדמיה ללשון העברית

הדפסה:
גרף-חן בע"מ, ירושלים

לשוננו

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: יהושע בלאו

מזכירת המערכת: אסתר גולדנברג

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

תוכן העניינים

	מ א מ ר י ם
13	יצחק אבישור "אהיה אשר אהיה" בערבית, בסורית ובערבית-יהודית
105	עוזי אורנן ב-5: שתי חלופות לפונמה אחת
55	יואל אליצור חוליית הבור – לשון ומציאות חיים
17	ישראל בן-דוד הערות אחדות בדקדוק הפועל
327	זאב בן-חיים לעניין מונחי הדקדוק "נטע" ו"צורן"
43	גד בן-עמי צרפתי עוללות מן האפיגרפיה העברית
75	משה בראשור ה מ ן (= מן) בקטע מקומראן
323	אסתר גולדנברג "שמע" – פועל לדוגמה בלוח הנטייה של רב סעדיה גאון
	אליעזר גלינרט למקור העברית החדשה המדוברת: עיונים בתחביר
107	הסמיו של 'לפי הטף' לדוד ילין
203	עמוס דודי צורות במעמדי הפסק במסורה לתרגום אונקלוס
	רוני הנקין קטנים עם הרבה עבר – שימושים ייחודיים של זמן
333	עבר בלשון הילדים
	ישראל חגי שורשיו העתיקים של הכלל הפרשני "מושך עצמו
97	ואחר עמו" השגור בפירושי ר' אברהם אבן עזרא למקרא
295	יונתן כהן למיילדות העבריות
	מנחם כהנא "שיקור" ו"שינוי" – עיון בפרשנות הפרשנות
77	ובההדרת המקורות
25	יואל לרנר הכינוי הדבוק בלשון התורה
221	אהרן ממן הקראים ולשון חז"ל: נוסח המובאות ושימוש הלשון
	דניאל סיון הערות אחדות על השימוש במשקל QATAL כריבוי
37	למשקל QATL באוגריתית
315	מערבי פרץ קטע מפירוש ר' יהודה אבן בלעם לספר נחמיה

89	על המודליות בלשון חכמים	אלישע קימרון
	יחסו של הראי"ה קוק אל לימוד הלשון הערבית	אליעזר שלוסברג
269	על רקע מלחמת השפות בימיו	
299	לשונה של משנה מזרחית מן המאה הי"ב	שמעון שרביט
	סדר המלים בעברית, כפי שהוא משתקף בתרגומים	לאה שריג
127	של פרוזה ערבית מודרנית	

מן העבודה במילון ההיסטורי

363	שלושה שמות של בעלי חיים הכתובים ב'פרק שירה'	ישראל בן-דוד
	הצורות 'ר' שמעון בן לקיש ו'כאיזה צד'	אליקים וייסברג
367	ותרומתן למיון כתבי-יד של הבבלי	
277	יהונתן המלך או המלך יהונתן	דוד טלשיר
281	הפפירוסים העבריים שבגניזה – קטעי האיגרות	מרדכי מישור

ביקורות

141	מחקרים בלשון, כרך ב-ג	שושנה בהט
149	דקדוק העברית החדשה	יהושע בלאו
179	המבנה הסמנטי של הבדיחה	גד בן-עמי צרפתי
159	ספר לימוד לדקדוק טעמי אמ"ת	מרדכי ברויאר
165	על מערכת הפועל בארמית חדשה	גדעון גולדנברג
183	מגילת פשר חבקוק	מנחם צבי קדרי

הערות

189	שתי הערות ל"מדל" משם פרופ' אברמסון	מרדכי מישור
383	על המודליות בלשון החוק במשנה ובתוספתא	מרדכי מישור
190	לעניין "הייתי תַּאֲנָה"	יאיר צורן
191	"אני תַּאֲנָה" – לאפיון הקונסטרוקציה ותפקודה	שמחה קוגוט
190	ארירות במילונות	יהודה רצהבי

385	נתקבלו במערכת	
-----	---------------	--

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְעִשׂוֹנֵנִי

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים וחמישה, חוברת ראשונה ושנייה
תשרי, טבת התשנ"א

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

© התשנ"ב, כל הזכויות שמורות
למחברי המאמרים ולאקדמיה ללשון העברית

הפקה:
טלי בן־יהודה

כתובת המערכת:
האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034

סָדֵר ועריכה במחשב:
האקדמיה ללשון העברית

הדפסה:
גרף־חן בע"מ, ירושלים

לשוננו

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: יהושע בלאו

מזכירת המערכת: אסתר גולדנברג

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

ל ש ו נ נ ו

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים וחמישה, חוברת א-ב, תשרי, טבת התשנ"א

תוכן העניינים

	מ א מ ר י ם	
13	יצחק אבישור	"אהיה אשר אהיה" בערבית, בסורית ובערבית-יהודית
17	ישראל בן-דוד	הערות אחדות בדקדוק הפועל
25	יואל לרנר	הכינוי הדבוק בלשון התורה
	דניאל סיון	הערות אחדות על השימוש במשקל QATAL כריבוי
37		למשקל QATL באוגריתית
43	גד בן-עמי צרפתי	עוללות מן האפיגרפיה העברית
55	יואל אליצור	חוליית הבור – לשון ומציאות חיים
75	משה בר-אשר	ה מ ן (= מן) בקטע מקומראן
	מנחם כהנא	"שיקור" ו"שינוי" – עיון בפרשנות הפרשנות
77		ובההדרת המקורות
89	אלישע קימרון	על המודליות בלשון חכמים
	ישראל חגי	שורשיו העתיקים של הכלל הפרשני "מושך עצמו
97		ואחר עמו" השגור בפירושי ר' אברהם אבן עזרא למקרא
105	עוזי אורנן	ב-5: שתי חלופות לפונמה אחת
	אליעזר גלינרט	למקור העברית החדשה המדוברת: עיונים בתחביר
107		הסמוי של 'לפי הטף' לדוד ילין
	לאה שריג	סדר המלים בעברית, כפי שהוא משתקף בתרגומים
127		של פרוזה ערבית מודרנית
	ב י ק ו ר ו ת	
141	שושנה בהט	מחקרים בלשון, כרך ב-ג
149	יהושע בלאו	דקדוק העברית החדשה
159	מרדכי ברויאר	ספר לימוד לדקדוק טעמי אמ"ת

165	גדעון גולדנברג	על מערכת הפועל בארמית חדשה
179	גד בן-עמי צרפתי	המבנה הסמנטי של הבדיחה
183	מנחם צבי קדרי	מגילת פשר חבקוק

ה ע ר ו ת

189	מרדכי מישור	שתי הערות ל"מדל" משם פרופ' אברמסון
190	יאיר צורן	לעניין "הייתי תאָוה"
190	יהודה רצהבי	ארירות המילונות
191	שמחה קוגוט	"אני תאָוה" – לאפיון הקונסטרוקציה ותפקודה

I

תקצירים באנגלית

כתובת המחברים המשתתפים בחוברת זו:

- פרופ' יצחק אבישור, החוג ללשון עברית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 999 31
 ד"ר ישראל בן-דוד, רח' אלקלעי 11, ירושלים 223 92
 מר יואל לרנר, רח' משגב לדך 31, ירושלים 500 97
 פרופ' דניאל סיון, המחלקה ללשון עברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 105 84
 פרופ' גד בן-עמי צרפתי, רח' רמבן 38, ירושלים 268 92
 מר יואל אליצור, עפרה, ד"נ הרי ירושלים 906 90
 פרופ' משה בראשר, רח' הרב עוזיאל 42, ירושלים 424 96
 ד"ר מנחם כהנא, רח' הארז 12, אלון שבות 940 90
 פרופ' אלישע קימרון, המחלקה ללשון עברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 105 84
 ד"ר ישראל חגי, רח' הרצל 37, ראשון לציון 271 75
 פרופ' עוזי אורנן, בית 5, גופית 803 36
 ד"ר אליעזר גלינרס, SOAS – University of London, London WC1H 0XG, U.K.
 ד"ר לאה שריג, רח' שברץ 29, רעננה 212 43
 גב' שושנה בהט, רח' רמב"ן 39, ירושלים 268 92
 פרופ' יהושע בלאו, רח' הגדוד העברי 12, ירושלים 542 92
 הרב מרדכי ברויאר, רח' הרב עוזיאל 56, ירושלים 423 96
 פרופ' גדעון גולדנברג, שד' בן-מימון 48, ירושלים 268 92
 פרופ' מנחם צבי קדרי, רח' סנהדרין 16, רמת-גן 376 52
 ד"ר מרדכי מישור, רח' התומר 6, ירושלים 189 96
 מר יאיר צורן, רח' הצוף 8, ירושלים 743 93
 פרופ' יהודה רצהבי, רח' אוליפנט 10, תל-אביב 277 65
 ד"ר שמחה קוגוט, רח' הרב עוזיאל 76, ירושלים 424 96

“אהיה אשר אהיה” בערבית, בסורית ובערבית-יהודית

ברשימתו שנתפרסמה ב'לשוננו' דן מועין הלון בצירוף “אהיה אשר אהיה” (שמ' ג, יד) בגרסאותיו במילונות הערבית ובהגייתו, בעיקר על-פי מילונו של אלצ(א)ע'אני, ובמשמעותו שם¹. באחת ההערות הביא הלון את הצירוף בתרגומים הערביים בציינו את תרגום סעדיה גאון ותרגומים נוצריים². כמו כן ציין בהערה אחרת שהצירוף נמצא בקרב יהודי תימן בעברית הכתובה ובערבית המדוברת³. נראה שהלון אימץ את הדעה שהצירוף הזה חדר לערבית מן העברית ולכן התעכב על דברי אלצ(א)ע'אני, המסתמך על שימוש הצירוף הזה בלשונות יהודי תימן.

נראה לנו שלא מן העברית ומן היהודים חדר צירוף זה במישרים למילונות הערבית אלא באמצעות הסורית, ומשום כך ראוי לברר את תפוצתו במילונות הסורית (א). בעניין שימושו של השם בספרות הערבית כותב הלון “נראה שהביטוי *أهيا* شر *أهيا* משמש בטקסטים ערביים בעיקר כפנייה בשעת צרה אל *اسم الله الأعظم*: 'שם אלהים הגדול'”⁴, ונראה לנו שיש לדייק ולומר שכינוי זה שימש בהשבעות הערביות, שהושפעו מהשבעות סוריות ויהודיות, ומשום כך יש לחפשו לא רק במילונות של הערבית הקלסית אלא גם בספרות הערבית הקלסית והעממית ובמילונות של הלהגים הערביים (ב). כאמור, הלון הזכיר בהערה כיצד נהגו התרגומים הערביים-הנוצריים בתרגום צירוף זה בהשוואה לתרגום סעדיה גאון. ואולם לשם השלמת התמונה ראוי לבדוק גם כיצד תרגמו צירוף זה בתרגומי התורה בערבית-יהודית בצפון אפריקה ובמזרח אחרים רס”ג (ג).

א. הצירוף “אהיה אשר אהיה” ככינוי לאלוהים שכיח במילונות הסורית והמנדאית. במילונו של בר-בהלול מובא הצירוף העברי בכמה וריאציות של כתיב והגייה ומתורגם לערבית *أزلي دائم لم يزل أزليا دائماً*, דהיינו: “הנצחי, המתמיד, אשר לא יסור מלהיות

1. מ' הלון, “אהיה אשר אהיה” ומקבילו בלקסיקוגרפיה הערבית, לשוננו ג (תשמ"ו), עמ' 50–52.

2. שם, עמ' 51, הערה 12.

3. שם, שם, הערה 14.

4. שם, עמ' 52.

נצחי, תמיד", ועוד מובאות אחרות ותרגומן שם⁵. גם במילונו של פיין סמית⁶ מובאות כמה נוסחאות מדפוסים ומכתבי־יד ובהקבלה להן מובא המקור העברי שבשמות ג, יד. גם בארמית המדוברת בקרב לא־יהודים, בכורדיסטאן ובמוצל, נמצא הכינוי הזה, ותעתיקו – "âhîya âshâr âhîya"⁷. במנדאית הצירוף מובא בערך ahiail ומלווה אותו ציטטה שבה באים כינויים עבריים וארמיים לאלוהים "iahu iahu d-ahiail" (והעזוז: "šababut 'l šidai gabra aziza"⁸ היינו: "ה', ה', אהיה צבאות, אל שדי הגבור (ו)העזוז". אף ייתכן שהגיית הכינוי בערבית, כפי שהובאה במאמרו של הלון, נובעת משאילה מן הסורית ולא מן העברית.

ב. הכינוי "אהיה אשר אהיה" משמש בקרב המוסלמים לא רק במילונות של הערבית הקלסית אלא גם בספרות הערבית הקלסית והעממית. הכינוי נמצא בספרות הערבית הקלסית החל בהיסטוריון ופרשן הקוראן אלטברי (839–923), המזהה את הביטוי הקוראני "מח'לצין להו אלדין" עם הצירוף "אהיה אשר אהיה". גם ב'קצץ אלאנביא' (=סיפורי הנביאים) נזכר הצירוף פעמים אחדות, וגם בספרות ה"אֶדְב" המאוחרת יותר נמצא שימוש בצירוף זה כנוסחת השבעה⁹. גם בספרות ההשבעות, הן הקדומה הן המאוחרת, משמש צירוף מגי שבו מופיעה נוסחת ההשבעה "אהיה אשר אהיה אדני צבאות אל שדי"¹⁰, וגם בספרו של וינקלר על ההשבעות והקמיעות הערביות שכיחה השבעה זו¹¹.

לא רק בספרות נמצא הצירוף, אלא גם בפי העם עד לימינו ממש, ומשם הגיע למילונות של הלהגים הערביים. הכינוי נמצא בשימוש קוסמים ומשביעים, הן לאמירה

5. *Lezicon Syriacum* – Hassano Bar Bahlule, Ed. R. Duval, vol. I, Paris 1901 עמ' 45.

6. *R. Payne Smith, Thesaurus Syriacus*, vol. I, 1879 עמ' 46.

7. *A. J. Maclean, Dictionary of the Dialects of Vernacular Syriac*, Oxford 1901 עמ' 4. גם בתרגום התורה לארמית חדשה של יהודי כורדיסטאן השאירו את השם העברי "אהיה אשר אהיה" (גיב יהודי דהוכ) או תרגמו רק את המלית "אשר": "אהיה אוד אהיה" (גיב יהודי זאכו), ראה י' צבר, ספר שמות בארמית חדשה (עדה ולשון יב), ירושלים תשמ"ח, עמ' 4 וראה גם שם, עמ' לו (שם ציין צבר ש"ש מלים עבריות שפעמים מתורגמות ופעמים אינן מתורגמות, או שהן מתורגמות בגיב אחד ואינן בגיב אחר").

8. *E. S. Drower–R. Macuch, A Mandaic Dictionary*, Oxford 1963 עמ' 9.

9. ראה בפירוט ח' שוארצבאום, סגולות לשכך ים מועפו בפולקלור היהודי והערבי, ידע עם 47–48 (1980), עמ' 52–59, במיוחד עמ' 53–57.

10. ראה: *G. Vayda, "Sur quelques éléments juifs et pseudo-juifs dans l'encyclopédie magique de Bûni", Ignace Goldziher Memorial Volume, Part I, edited by S. J. Löwinger–Somogyi, Budapest 1948 עמ' 387–392.*

11. *H. A. Winckler, Siegel und Charakter in der muhammedanischen Zauberei*, Berlin 1930, עמ' 31–37.

הן לכתיבת קמיעות, ונפוץ, למשל, בקרב המוסלמים בבגדאד, כדברי שיך ג'לאל אלחנפי שאביאם בתרגום עברי:

"اهيا شر اهيا - 'אהיה אשר אהיה' - ממלות הידעונים, מגידי העתידות והקוסמים. כותבים את השם וסביבו שמים כרכום על חתיכות נייר ארוכות ברוחב אצבע לשם שימוש כקמיע שהנשים נושאות אותו על ראשיהן וחזיהן. הצירוף נמצא במילונים הסוריים והערביים של מר אגנטיזס אפרם הראשון בצורת 'اهيا شر اهيا' (Ahiah Echrahiah) ומובנו הנמצא, הנוכח או הנצחי המתמיד. הוא מורכב משתי מלים עבריות הבאות בתורה, ומן העברית לקחו הסורים בדבריהם"¹².

ג. כאמור, סעדיה גאון תרגם את הצירוף "אהיה אשר אהיה": "אלאזלי אלדי לא יזול". ברם, יש לציין שאין זה הכינוי היחיד לאלוהים שתרגם סעדיה גאון "אל אזלי". כך, למשל, תרגם את "יה" (שמ' טו, ב) - "אל אזלי" ועוד כינויים אלוהיים אחרים¹³. תרגום זה השפיע השפעה ניכרת על מתרגמים בערבית, וכאן נתרכז בתרגומים של יהודים וקראים במזרח ובצפון אפריקה. כתרגום רס"ג אנו מוצאים בכתב-יד של תרגום מגרבי מן המאה ה"ט" ובתרגומו של ר' יששכר אלסוסאני מן המאה ה"טז". אלסוסאני תרגם כרס"ג, אך ב'ביאן' (= ביאור) העיר: "אהיה אשר אהיה - אכון אלדי אכון"¹⁴. ראוי לציין שבעת החדשה נמצא תרגומו של רס"ג לכינוי "אהיה אשר אהיה" רק בשני תרגומים שנעשו בסוריה¹⁵ ובתרגום אחד מעיראק¹⁶.

12. جلال الحنفي، معجم اللغة العامية البغدادية، الجزء الأول، بغداد 1962، ص 400.

13. ראה "דירנבורג, תפסיר אלתוריה באלערביה, פאריס 1893, וכן תאג - ספר כתר תורה, הוצאת א' חסיד, ירושלים תשכ"ח. לעומת זאת העדיף הרמב"ם לתרגם "אלמוגוד אלדי" הו אלמוגוד אי אלוגזב אלוגוד" ("המצוי אשר הוא המצוי כלומר מחויב המציאות"): רבנו משה בן מימון, מורה הנבוכים - מקור ותרגום, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשל"ב, עמ' קסה. תרגום זה לא בא בתרגומים ערביים-יהודיים. אפילו בנו של הרמב"ם, כשהביא בפירושו לספר שמות את תרגום הגאון הגיהו "אלאזלי אלדי לא יזול" במקום "אלאזלי אלדי לא יזל" (שהיה לפניו) ופירשו, ולא ראה סתירה בינו ובין תרגום אביו. ראה: פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם על בראשית ושמות, י"ל על ידי ס"ד ששון, מהדורת א' וייזנברג, לונדון תשכ"ח, עמו רכו-רכו. גם ליהודה הלוי היה תרגום שונה לכינוי: "אלחצר אלדי אחזרכם", ראה: ר' יהודה הלוי, אלכתאב אלכורי, מהדורת ד"צ בנעט, ירושלים תשל"ז, עמ' 150.

14. כתב-יד ששון 159 - שרח אלסוסאני לתורה, להפטרות ולמגילות: השרח בעמ' 38 והביאור בעמ' 40.

15. שני כתב-יד שהועתקו במאה הי"ט: כתב-יד המוזיאון הבריטי, עמ' 46, כתב-יד אבישור, עמ' 63 וכן הוא התרגום בתרגום ערבי-סורי על מלות חמורות בתורה, כתב-יד בית מדרש לרבנים בני-יורק, מס' 691, דף 11.

16. כתב-יד מן המאה הי"ח: כתב-יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים (Heb.8° 1208), דף 91.

בתרגומים אחרים נמצא תרגום שונה מתרגום רס"ג. בתרגום מצרי יהודי לתורה תורגם הצירוף "אכון אלדי אכון"¹⁷, וזה אף התרגום בכתב-יד המבוסס על תרגום רס"ג ועל תרגום יפת בן עלי הקראי¹⁸. שאר התרגומים הידועים לי השאירו את הכינוי העברי כמות שהוא. כך, למשל, בכתב-יד של תרגום יהודי עיראקי שהוא, למעשה, עיבוד של תרגום רס"ג, יש סטייה מתרגום רס"ג והושאר המקור¹⁹. וכן הדבר בתרגום לתורה שנעשה בעיראק ונדפס בבומבי בשנת תרכ"ה לערך²⁰. דרך זו נקט גם מתרגם קראי בכתב-יד של תרגום התורה שנעתק במאה הי"ט²¹.

יש מתרגמים שתרגמו רק את מלת הזיקה "אשר", וכתבו "אהיה אלדי אהיה", כמו בכתב-יד של תרגום התנ"ך בערבית-יהודית עיראקית מן המאה הי"ט²². גם בתרגום ערבי-יהודי צפון אפריקני שנדפס בליוורנו, ושמו 'אור נערב', בא הכינוי "אהיה אלדי אהיה", אך בסוגריים הצמודים לכינוי נכתב "(יכון אלדי יכון)"²³.

17. כתב-יד מן המאה הי"ח: כתב-יד דרופסי-קולג' (לא ממוספר).

18. כתב-יד מן המאה ה"ז: כתב-יד הספרייה הלאומית בפאריס (Héb.79).

19. כתב-יד מן המאה הי"ז: כתב-יד ששון 203.

20. שרח חמשה חומשי תורה, במבי תרכ"ה לערך (הכותב יחזקאל עאבד יום טוב משה). ראה עליו ועל זמנו: א' יערי, הדפוס העברי בארצות המזרח, חלק שני, ירושלים ת"ש, עמ' 58.

21. כתב-יד המוזיאון הבריטי.

22. כתב-יד בית המדרש לרבנים בניו יורק, מס' 646, דף לג.

23. אור נערב, ספר שמות – ספר אלכרוג', ליוורנו תרי"ד, עמ' ז.

הערות אחדות בדקדוק הפועל

[על הדברים שנאמרו בישיבה המאה שבעים וארבע – המאה שבעים וחמש (קע"ד–קע"ה) של האקדמיה ללשון העברית, עקב פרסומם של 'זיכרונות האקדמיה ללשון העברית', ל"א–ל"ב–ל"ג–ל"ד, לשנים התשמ"ד–התשמ"ה–התשמ"ו–התשמ"ז, ירושלים, האקדמיה ללשון העברית, התשמ"ט.]

בהערות שלהלן ביקשתי לעמוד על צורות אחדות בפועל שמצאתי במקרא, לפי מסורת טבריה, שדומה, נשכחו או נסתרו מעיני חוקרי לשון המקרא. כן אבקש לחשוף כללים שנמצאו חבויים בין השיטין ולא השיגתם יד כל המדקדקים, שיהיו נגד עיניהם של חכמי התורה הפוסקים הלכה בדקדוק השפה. אין בהן בהערותיי משום חוות-דעה על ההגייה הרצויה היום בכלל האוכלוסייה.

1. הקשר: יחפץ, הפסק: יחפץ

לפי עמ' 124 שב'זיכרונות' קרא הא' בנדויד מתוך רשימה שקיבלו חברי האקדמיה לישיבה, ובה כתוב לאמור: "2. תפץ (עבר) – יחפץ, יחפץ¹".

א. לא מצאתי במקרא לא יחפץ (חולם מלא) ולא יחפץ (פ"א פתוחה). מצאתי יחפץ (חולם חסר), יחפץ (פ"א קמוצה), והרי יחפץ – צורת ההפסק של יחפץ. ניבא יחזקאל: הַחֶפֶץ (אם-אֶחָפֶץ) (בְּמֹת (הַרְשָׁע 'יח' יח, כג; לג, יא, כִּי לֹא אֶחָפֶץ בְּמֹת הַמֵּת 'יח' יח, לב). אבל אמר איוב בהפסק: וְהוֹכַח אֶל-אֵל אֶחָפֶץ (יג, ג). יחפץ שבע פעמים במקרא, בראשו של דיבור ובתוכו של דיבור, כגון: וְאִם-לֹא יֶחֱפֹץ הָאִישׁ (דב' כה, ז), ובהפסק קמץ: וְדַרְכּוֹ יֶחֱפֹץ (תה' לו, כג), לֹא בְּגִבּוֹרֶת הַסּוֹס יֶחֱפֹץ (תה' קמז, י). בגוף הנוכח הרי בראשו של דיבור: כִּין לֹא-תִחַפֵּץ זִבְחַ וְאַתְנֶה (תה' נא, יח), אֲזִי תִחַפֵּץ זְבַח־צֶדֶק (תה' נא, כא). ובנסתרת בסופו של דיבור: עַד שֶׁתִּחַפֵּץ (שה"ש ב, ז; ג, ה; ח, ד).

כיוצא בדבר הרי בהקשר: פֶּן-יִטְרֹף כְּאִרְיָה נִפְשִׁי (תה' ז, ג), אִם-יִשָּׁה הַנֶּחֱשׁ בְּלוֹא-לֶחֶשׁ (קה' י, יא). ובהפסק: בְּנִימִין זָאב יִטְרֹף (בר' מט, כז), כֹּל-דָּבָר אֲשֶׁר יִשָּׁה (דב' כג, כ), אַחֲרֵיתוֹ כְּנֶחֱשׁ יִשָּׁה (מש' כג, לב).

1. ניקוד זה הוכרזי טעותם של גזניוס ושל קאוטש בדקדוקם, §47i, בדיון על חילוף התנועות a, o בעתידו של בניין קל: "לעתים רחוקות תמצא את שתי התנועות בלא הבדל, כגון יִשָּׁה ויִשָּׁה, יִחַפֵּץ ויִחַפֵּץ". הנכון: יִשָּׁה, יחפץ, בקמץ. לא ידעו שהתנועות a/o עושות הקשר/הפסק בפעלים הללו, ולא זכרו גזניוס וקאוטש, שהביאו קודם בסימן 29u יחפץ הפסק של יחפץ.

ב. גוף הגסתרים אף הוא אין נטיית הפסק שלו חלומה, מעין *יחפצו, אלא קמוצה: קרבות יחפצו (תה' סת, לא). וניבא ישעיה: ואותי יום יום ידרשון ודעת דרכי יחפצון... קרבת אלהים יחפצון (נח, ב).

ג. אף בעבר חילוף חולם/קמץ עושה הקשר/הפסק, כגון שאמר יעקב: ואני פאשר שכלתי שכלתי (בר' מג, יד). ואפילו בשם שיטה זו תופשת, אף יותר ממה שכתוב בספרי הדקדוק², כגון קטן/קטן, אבל לא אעסוק בו בשם כאן.

2. אין חילוף חולם/קמץ עושה הקשר/הפסק בעתיד הפועל שמים (על-דרך יחפץ/יחפץ)

ועוד כתוב ברשימה שהוגשה לחברי האקדמיה, עמ' 124: "4. שמים (עבר) – ישם (בסוף פסוק), ישם".

א. תקן: "ישם (בסוף פסוק)", שי"ן קמוצה, שנאמר: והאדמה לא תשם (בר' מז, יט).
ב. יש תשם גם בראשו של דיבור: למען תשם ארצה ממלאה (יח' יב, יט). ובוי"ו ההיפוך: ותשם ארץ ומלאה (יח' יט, ז). מוחלפת השיטה. הרי ישם באתנחתא: והבית הזה אשר היה עליו ללעבר עליו ישם (דה"ב ז, כא), כלומר, שלא כעתידו של הפועל חפץ הרי הפועל שמים בעתיד אין לו ראייה לחילוף חולם/קמץ לשם הקשר/הפסק במקרא.

ג. ישם, דומה, רק בכתוב אחד שורשו שמ"ם, והוא ישם שהבאנו קודם (בסימן ב) מן דברי הימים ב'. ובחמישה כתובים שורשו נש"ם. אלו הם: ישם ושרק (מ"א ט, ח), ישם ושרק על-כל-מפנותיה (יר' יט, ח; מט, יז; נ, יג), ישם ויניד בראשו (יר' יח, טז). ונוסף על חמישה לשונות ישם הללו לשון אשם שניבא ישעיה: פילדה אפלה אשם ואשאף יחד (מב, יד).

כלל: כל לשון ישם שראית במקרא ונושאו האדם (העובר על-) הרי שורשו נש"ם. גם לשון אשם שורשו נש"ם ונושאו מי שרוח חיים בו. לשון ישם שנושאו "הבית" הרי שורשו שמ"ם. תשם, תשם, ותשם אף הם שורשם שמ"ם ונושאים "האדמה", "הארץ". לא ידעו כלל זה לא מאנדלקרן ולא אנן-שושן. מאנדלקרן הביא בקונקורדנציה שלו כל לשונות ישם בשורש שמ"ם, ואשם הביא בשורש נש"ם ובשורש שמ"ם כאחד. ואנן-שושן הביא בקונקורדנציה שלו כל לשונות אשם, ישם בשורש נש"ם.

3. נטייה על דרך הכפולים ונטייה על דרך השלמים

הראיתי לפרופסור בלאו דבריו המובאים ב'זיכרונות', עמ' 124, החל בשורה 7 מלמטה, וסח לי הפרופסור בלאו שלקה הפרוטוקול. וזה הנוסח הנכון:

2. כגון דקדוקם של גוניוס ושל קאוטש, §29u, ודקדוקו של ברגשטרסר, א, §29e. ועיין "בן-דוד, "חילופי חולם (חסר) וקמץ", לשוננו לעם מב (תשנ"א), עמ' 12–17.

עיקר דבריו של הפרופ' בלאו אמת וצדק. אמנם פועלי מצב גזוריי ע"ע נוטים על דרך הכפולים, כגון נָמוּ, זָכוּ, וְחַדֵּל תִּהְיֶה, וְחָרָה חֲתָהּ, וְחָתָה חֲתוּ, וְחָתוּ וְחָתָה, מְרָה, פָּסוּ, צָחוּ, קָלוּ, הִקְלוּ, וְקָלוּ, רָבָה, וְרָבָה, רָבוּ, וְרָבוּ, רָכּוּ, תָּמּוּ, הִתְנַמּוּ, תָּמּוּ, וְתָמּוּ. אבל יש מיעוט של פועלי מצב גזוריי ע"ע, שלא קיבלו עליהם דינה של גזרה ונטו דווקא על דרך השלמים, מלבד השורש שמ"ם, כגון: (וְלֹלֵץ) חָלַל (בְּקִרְבֵּי, תה' קט, כב), נִדְדָה (שְׁנַת הַמִּלָּה, אס' ו, א), נִדְדוּ (חמש פעמים), נִדְדוּ (יש' כא טו; יר' ד, כה), עֲשֵׂשָׁה (מִכְצֵס [בְּכֻצֵּס] צִינִי, תה' ו, ח; לא, י), (וְעֲצָמִי) עֲשֵׂשׂוּ (תה' לא, יא), צָלְלוּ (פְּעוּפְרֶת, שם' טו, י), צָלְלוּ (שִׁפְתֵי, חב' ג, טז).

ויש פעלים אשר אחזו בכפולים ולא הניחו את ידם גם מן השלמים, כגון דָּלָו (עֲנִי לְמָרוֹם, יש' לח, יד), דָּלָו (מֵאֲנֹשׁ נָעוּ, איוב כח, ד) מוזה, דָּלָלוּ (וַתִּרְבּוּ יְאֹרֵי מִצְרָיִם, יש' יט, ו) מוזה; שָׁחוּ (גִּבְעוֹת עוֹלָם, חב' ג, ו), שָׁחוּ (רָעִים לִפְנֵי טוֹבִים, מש' יד, יט) מוזה, (תחתו) שָׁחָו (עוֹרֵי רֶהֱב, איוב ט, יג) מוזה.

ובכינוי־מושא החבור מצינו בשירת דויד סִבְנִי (שמ"ב כב, ו) מזה, סִבְכּוֹנִי (תה' יח, ו) מזה. ובדיבור אחד: סִבְנִי גַם־סִבְכּוֹנִי (תה' קיח, יא). וכשם שאין צורת "שממו" מתאימה ל־יִשָּׁם, כך אין צורת דָּמו (תה' לה, טו; איוב ל, כז) מתאימה ל־יָדָם (עמ' ה, יג; תה' ל, יג) וכיו"ב.

וַיִּשׁ פּוֹעֲלֵי מִצֵּב גִּזְזוּרֵי עַ"ע הַנוֹטִים בַּעֲתִיד גַּם בַּפֶּלֶס יַפֵּעַ, גַּם בַּפֶּלֶס יַפְעָ: יִחָם (דב') יט, וְ, יִחָם (קה' ד, יא) מִזֶּה, וַיִּחָם (בְּשֹׁר הַיָּלֵד, מל"ב ד, לד) מִזֶּה; תִּשְׁם (יח' יב, יט) וְכִי"ב מִזֶּה, יִשְׁמוּ (תה' מ, טז; איוב יז, ח) מִזֶּה.

4. (ו)דבר, וכבס, וכפר – דבר, כבס, *כפר

עמ' 125:

ה"הא' בלאו: ... בכלל הצורות הנדונות גם שלוש הצורות: דיבר, כיבס, כיפר, שמנוקדות בהקשר – בסגול, ובסוף פסוק – בצירי...
הא' בנדיד: כתוב: 'כֶּבֶס בֵּין לְבוּשׁוֹ, וְהִטְעַם בְּכֶבֶס' – מהפך, שהוא טעם משרת...

הה' בלאו: לא תמיד המלה 'כיבס' מנוקדת סגול, אבל בדרך כלל היא מנוקדת סגול."

א. במקרא ניקוד דָּבָר רווח ביותר. ולא רק אך בהקשר (כדברי הפרופ' בלאו), אלא גם במעמד של הפסק, כגון: עֲשֵׂה כְּאֲשֶׁךְ דָּבָר וּפְנֵעֵבֹ וּקְבַרְתּוּ (מל"א ב, לא), אֲדַנִּי ה' דָּבָר מִי לֹא יִנְבֵּא (עמ' ג, ח).

בלק שאל את בלעם: מַה-דָּבָר ה' (במ' כג, יז), ואמר בלעם: הֲהוּא אָמַר וְלֹא יַעֲשֶׂה וְדָבָר וְלֹא יְקִימֶנָה (שם יט). בלק ובלעם כאחד אמרו דָּבָר, בסגול וביטפחא. אף-על-פי-כן דָּבָר של בלק בהקשר נאמר, ואין וְדָבָר שאמר בלעם בהקשר, אלא משפט לעצמו, יחידה תחבירית שלמה – נוכל לומר: לא רישא, אף לא סיפא, אלא מלה-משפט.

כל דָּבָר שווי' בראשו, בין וי"ו ההיפוך, בין וי"ו החיבור³, הרי ביי"ת סגולה, כגון וְדָבָר ה' אֶל-מֹשֶׁה פָּנִים אֶל-פָּנִים (שם' לג, יא). לא מצאתי במקרא וְדָבָר. דָּבָר מצאתי לא בסוף פסוק בלבד, אלא גם באתנחתא (שם' יב, כה; במ' יב, ב; מל"א ב, כד; ח, כ; נו; יש' א, ב; יר' ט, ז; מ, ג; דה"ב ו, י [= מל"א ח, כ]), ופעם אחת בסגולתא (יה' יד, י).

וְדָבָר, בוי"ו תחילית, תמצא 13 פעם במקרא, לעולם בבי"ת סגולה: ארבעה וְדָבָר מוקפים שמאלה, חמישה וְדָבָר מוטעמים משרתים, וארבעה וְדָבָר מוטעמים טעמים מפסיקים שמן הפחותים: טיפחא (שם' לג, ט; במ' כג, יט), פשטא (שם' לד, לד) ותביר (יה' כ, ד).

כללו של דבר: תמצא דָּבָר – גם בהפסק, גם בהקשר.

דָּבָר תמצא – בסוף פסוק, באתנחתא ובסגולתא.

תיבת דָּבָר שווי"ו מימינה – לעולם סגולה ביי"תא.

ב. מגיתי 12 כָּבֵס בתחילית וי"ו ההיפוך. כל 12 פועלי וְכָבֵס הרי בראשם של דיבורים ובבי"ת סגולה. 11 וְכָבֵס מוטעמים טעמים משרתים, וְכָבֵס אחד – בתלישא גדולה המפסיק: וְכָבֵס (הָאֶסֶף אֶת-אֶפְרָה הַכֹּהֵן אֶת-בְּגָדָיו, במ' יט, י). בלי וי"ו מימינה של תיבה מצאתי שני לשונות כָּבֵס במקרא, שניהם ביי"תם צרויה. אחד בסופו של דיבור ובזקף קטון: (וְאֶת-בְּגָדָיו לֹא) כָּבֵס (שם"ב יט, כה), ואחד בראשו של דיבור ובמהפך המשרת: כָּבֵס (בַּיָּיִן לְבָשׁוּ, בר' מט, יא), הזכירו אבא בנודיד בשיבת האקדמיה. לא מצאתי כָּבֵס מוטעם סוף פסוק, כדברי הפרופסור בלאו.

נמצינו למדים: בנסתר העבר הפשוט הפועל כָּבֵס מנוקד צירי, ובנסתר העבר המהופך ניקודו סגול – כָּבֵס כנגד וְכָבֵס. לא תמצא במקרא לא כָּבֵס ולא וְכָבֵס.

ג. הפועל כָּפַר איננו מצוי במקרא אלא בתחילית וי"ו ההיפוך, בראשו של דיבור ובפ"א סגולה, וְכָפַר – 29 פעמים בטעמים משרתים, פעם אחת בפשטא (וי' טז, לג) ופעם אחת בזקף גדול (וי' יד, יט). לא מצאתי לא כָּפַר, לא כָּפַר ולא וְכָפַר.

3. פעמים התקשיתי להבדיל בין השתיים, כגון וְדָבָר שבפסוקים שם' לג, ט; יא; לד, לד; במ' כג, יט.

ד. ההבדל הזה שבין פועלי העבר שוי"ו מימינם לבין שאין וי"ו מימינם לא עמדו עליו לא גזניוס וקאוטש, §521, ולא הפרופ' רבין במאמרו "ניקודו של נסתר עבר בניין פיעל בעברית הטברנית", לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 15.

באואר וליאנדר, עמ' 329, סימן ה', קרבו לאמת הדקדוקית, לפי שעמדו על ההבדל שבין עבר פשוט ובין עבר מהופך. אבל לא מצאו באואר וליאנדר עד תכלית אמת, שהרי אין עי"ן הפועל מסתגלת בווי"ו ההיפוך בלבד, אלא גם בווי"ו החיבור, כגון וְדָבַר שאמר בלעם, במ' כג, יט (עיין למעלה, סימן א4).

ה. כתב א' קימרון⁴ שבגזרת עו"י, בגזרת ל"י ובשלמים מצא הבדל בין פועלי העתיד שוי"ו מימינם ובין שאין וי"ו מימינם, למעט גוף המדבר בבניין קל ובבניין הפעיל, שכן פעלים שוי"ו מימינם נוטים בעתיד המקוצר, ושאין וי"ו מימינם נוטים בעתיד ה"רגיל": יקום/ויקם, ישם/וישם, יעשה/ויעש, יפעל/ויעל. על גילוי זה העיקרון שלוחה ברכת יישר כוח לאלישע קימרון. כעת נוכל להוסיף על פועלי העתיד שהביא קימרון פועלי העבר שמן השלמים: דָּבַר, דָּבַר/וְדָבַר; כָּסַם/וְכָסַם; *כָּפַר/וְכָפַר.

5. סופית __, סופית __, סופית י

בעמ' 128 וכו' נידונה "תנועת עי"ן הפועל לפני הח"ע בעתיד, בציווי ובמקור". אמר הפרופ' בלאו: "בציווי הנטייה לפתח חזקה יותר מן הנטייה לפתח בעתיד". אין בידי אלא לחזק קביעה זו. תמצא סופית פתח, ואפילו מפסיק קיסר בתיבה, כגון: הָאֲנֹכְיָהּ (יח' כא, יא), הוֹדַעַתָּהּ (צ, יב – ליתא עולה-דוידר), הִשָּׁעַי (יש' ו, י). בציווי שבכל הבניינים כולם לא מצאתי אלא דוגמה אחת לצירי ופתח גנובה: שָׁמַח (נִפְשָׁא עֲבָדָה, תה' פו, ד)⁵. בעתיד של בניין פיעל מצאתי שמונה פעלים העושים הקשר/הפסק בחילופה של הסופית __ __, ואלה הם: אָבִלַע, אָשׁוּעַ, אָשַׁלַח, תִּבְקַע, תִּפְתַּח, תִּשׁוּעַ, יִגְלַח, יִשְׁלַח, כגון יִשְׁלַח (אַתָּקם, שמ' ג, כא, כנגד וְגִלְוֹתִי) יִשְׁלַח (יש' מה, יג), (מְדִינָה) יִשְׁלַח (מש' ו, יד).

הרי שני פעלים הטורפים את השיטה, שנתנקדו __ במשרתים, במונח ובתוכו של דיבור, בדרגא ובראשו של דיבור: (על-כֵּן) יִזְבַּח (לְחַרְמוֹ וְקִטְרֹה לְמִכְמַרְתָּ, חב' א, טז),

4. Elisha Kimron, "Consecutive and Conjunctive Imperfect: The Form of the Imperfect with WAW in Biblical Hebrew", JQR LXXVII (1986–1987) עמ' 149–161.

5. גזניוס-בול במילונים ראו שָׁמַח מקור. אבל בפסוקים הקודמים לפסוק ד נקט דויד לשונות של ציווי: הִטָּה, עֲנִי, שָׁמְרָה, הוֹשַׁע, חֲנָנִי, וגם בפסוק ו אמר לשונות ציווי: הָאֲנִינָה, וְהִקְשִׁיבָה. הִגְבַּהַּ שביחוקאל (כא, לא) הרי מקור, לפי שאמרו הנביא סמוך לפועלי המקור הָסִיר, וְהָרִים, הִשְׁפִּיל בו בפסוק. הִגְבַּהַּ שבישעיהו (ו, יא) אף הוא ראוהו אנשי הלשון מקור, כגון מילון גזניוס-בול והקונקורדנציות, ודומה, צדקו יחזיר.

וַיִּזְבַּח (וַיִּקְטֹּר, דה"ב כה, ד). בטכר⁶, §1051, עמ' 359, ראה בצורות הפסק הללו הידמות לפעלים וַיִּקְטֹּר, וַיִּקְטֹּר, שידם אוחזת בעקב יִזְבַּח, וַיִּזְבַּח.

העתידי של בניין התפעל אין עניינו לכאן, שהרי הוא עושה הקשר/הפסק בפתח/קמץ. בהקשר: וְאַשְׁתַּעֲשַׁע (בְּמִצְוֹתֶיהָ, תה' קיט, מז), יִתְנַחַח (עֲמֹל, דב' יא, מז). ובהפסק: (אֲלֵיוֹ) אֲתוֹדֶעַ (במ' יב, ו), אֲתוֹדֶעַ (תה' קה, י), אֲשַׁתַּעֲשַׁע (תה' קיט, מז) – ליתא עולה/יורד), יִתְגַּלֵּעַ (מש' יח, א; כ, ג), יִתְנַחַח (מי' ו, ב), (אִסֵּר) יִתְמַהֲמַח (חב' ב, ז), וְיִתְמַהֲמַח (בר' יט, טז), תִּתְבַּלֵּעַ (תה' קז, כז), תִּשְׁתַּלַּח (תה' מב, ז).

אף-על-פי-כן גיבא ירמיה: **תְּחִיפָה** (תִּפְרָשׁ בְּפִיָּה, י' ד, לא). וכתב בטכר⁶, §1051, עמ' 360, על סופית == זו שבעתידו של התפעל: "שמא לא באה אלא לשם דימוי הצליל אל תפרש".

בעתיד של בניין הפעיל אין פרקנו חל אלא על גזרת הכפולים, שכן בשלמים אין סופית = מצויה כל עיקר. ומה מצינו? מצינו (כי-יגניע (זכ' יד, ה) – ויגניע (יש' ו, ז), יצליח (תה' א, ג) – ויצלח (דה"א כט, כג), יצמיח (שמ"ב כג, ה) – ויצמח (בר' ב, ט). ואמר קהלת: מקומה אל-תנח כי מרפא ינח חטאים גדולים (י, ד). לא מצאתי פעלים מעין ויצלח, אל-תנח.

בַּעֲלֵי עֵץ מצאתי סופית __ במשרתים ובטיפחא: (לֹא-אָרַע וְלֹא, שִׁמְאָ כּו, כא, וְלֹא) אָרַע (לָכֶם, יר' כה, ו), תָּרַע (לְאֵמִים, תה' מד, ג); וסופית == פעם אחת, במפסיק קיסר: יָרַע (צפ' א, יב). וּפִתַּח (לְקִץ, חב' ב, ג) אינו עניין לכאן, שאין פִּתַּח עתידו של הפעיל משורש פ"ח או משורש פ"ו, אלא שם, ופירושו צד. עיין ש"א ליונשטם, "פִּתַּח, יָפַח, יָפִיחַ", לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 205-208.

בצוויי שבבניין הפעיל הרי צורת הפסק שנייה, ולא נזכרה בדיון שבאקדמיה: הופיע (תה' צד, א)⁸.

6. (ציווי:) הָאֲנִי; יִקְרַע/וִיקְרַע

עמ' 129:

"הא' בלאו: ...הצורות אינן משמשות בדיבור, אך הן קיימות במקרא. לדוגמה האנח (צירי בנו"ן) באתנחתא, יקרע (צירי ברי"ש) בטיפחא."

F. Böttcher, *Ausführliches Lehrbuch der Hebräischen Sprache*, Leipzig 1866–1868 .6

7. היום שרים: "ואף-על-פי שיתמהמה", וכך נדפס בסידורים (בעיקר אשכנזים).

8. במה דברים אמורים? בציווי ה'רגיל'. הציווי המוארך, כגון הוֹסִיעָה תה' פ, ב, הוֹסִיעָה (לרוב) בטעמים משרתים ובמפסטיקים שֶׁמֶן הפחותים, ופעם אחת במפסיק קיסר: הוֹסִיעָה, תה' כ, י – ליתא עולה-יורד), אף-על-פי שאין אנו וזהירים בקריאה בעיונותינו הרבים, ואין אוזנו של אדם מבחנת בין ציווי הוֹסִיעַ שבראש מזמור צד, שהוא בן שתי הברות, ובין ציווי הוֹסִיעָה שבראש מזמור פ, שהוא בן שלוש הברות – אף-על-פי-כן אין הציווי המוארך עניין לכאן.

א. לא מצאתי במקרא "הָאֵנֶחַ (צירי בנו"ן) באתנחתא". אבל היה דבר ה' אל יחזקאל לאמור: וְאַתָּה בֶן-אָדָם הָאֵנֶחַ בְּשִׁבְרוֹן מְתָנִים וּבְמִרְיוֹת תֵּאָנֵחַ לְעֵינֵיהֶם (כא, יא) – הָאֵנֶחַ, פתח, באתנחתא; תֵּאָנֵחַ, פתח בטיפחא.

ב. לא מצאתי במקרא "יִקְרַע (צירי ברי"ש) בטיפחא". אבל כתוב בתורה: לֹא יִקְרַע (שמ' כח, לב; לט, כג) – צירי בסוף פסוק. שמא "יִקְרַע (צירי ברי"ש) בטיפחא" כשגגה שיצאה מלפני השליט בלשון, ביקש לומר יִקְרַח (יר' טז, ו) ונתחלפה לו בין גרונית לגרונית, ונתחלפה לו בין יִקְרַח ל-יִקְרַע?

ג. כנגד יִקְרַע הרי בוי"ו ההיפוך ויִקְרַע (שמ"א טו, כז)! אף קריעה זו שבשלמים של בניין נפעל נוסף על דברי קימרון שהבאנו למעלה מן העניין (סימן 4ה), משמע, כשוי"ו מימינה של תיבה תבוא התיבה בתבנית מקוצרת במקרא. וכן את מוצא בגזרת פ"ו של בניין קל אֵלֶךְ (כגון בר' כד, נח), יֵלֶךְ (כגון מש' טו, יב) כנגד אֵלֶךְ (איוב יט, י – ליתא עולה-ויורד, ויֵלֶךְ¹⁰ (איוב כז, כא – ליתא עולה-ויורד, ויֵלֶךְ (שבע פעמים, כגון בר' כד, סא) שבמפסיקים קיסרים; ובגזרת פ"א של בניין קל יֵאָמְרוּ (יר' ה, ב), יֵאָמְרוּ (תה' קמה, ו; יא – שניהם בשאין עולה-ויורד) כנגד יֵאָמְרוּ (בר' לד, לא). אמר יחזקאל בנסתרת העבר של נפעל: נִסְכָּה (אֵלֶיךָ) יח' כו, ב), ובפרק מא (ז) אמר: וְנִסְכָּה (לְמַעַלְהָ). כיוון שתלה יחזקאל וי"ו לימין הפועל, מיד עמד ושמט לצירי וביטל למכפל¹¹.

ד. כתב הפרופסור צרפתי בתקציר הרצאתו "הכתובות מתקופת המקרא ולשון חכמים"¹², §3.2: "לציון הנוכח של העבר מצאנו בכתובות חמש פעמים 'קטלתה' באם-קריאה סופית וארבע פעמים 'קטלת' בלי אם-קריאה... הכתובות מעידות אפוא ששתי הצורות – באם-קריאה ובלעדיה – עתיקות הן, והן שייכות אולי לשני ניבים ומכחישות את הטענה שהצורה ללא תנועה סופית היא צורה מאוחרת, פרי של השפעת הארמית".

9. אמנם כן, כך הווה עובדא, סח לי הפרופסור בלאו.
10. בעמ' 160 הביא קימרון את כל הפסוק הזה מחמת הפועל ויִשְׁצְרוּהוּ, הסמוך ל-וִיֵּלֶךְ. הייתה תחת ידו של קימרון תיבה היפה לשיטתו, וכיוון שלא הכירה לא אספה אל תוך בית השיטה.
11. הרי הערות אחדות למאמרו של קימרון: בעמ' 157, שורה 9 מלמטה, מחק "תחיל" וכתוב "תעתיר". בעמ' 159 תקן במובאה השנייה: ויִסְתַּר. בעמ' 161 כתוב: וְאֵקִים, וְאֵהִי. לא ראיתי וְאֵהִי, הפסק, במקרא, אלא וְאֵהִי, הקשר.
12. נדפס ב"סוגיות בלשון חכמים", תקצירי הרצאות לסדנה בנושא: דקדוק לשון חכמים ומילונה, במכון ללימודים מתקדמים, האוניברסיטה העברית בירושלים, סיוון תשנ"א, עמ' 98–100.

ואלו פועלי "קטלתה" ופועלי "קטלת"¹³:

ידעתה (לכיש 2, 6)	והסבת (ערד 2, 5-6)
שכחתה (לכיש 3, 6)	ונתת (ערד 2, 7-8)
ידעתה (לכיש 3, 8)	וצררת (ערד 3, 5)
ידעתה (ערד 40, 9)	ולקחת (ערד 17, 3-4)
כתבתה (ערד 7, 5-6)	ורעת (?) (מורבעאת, שורה 4)

הביא הפרופ' צרפתי "{ו}כתבתה" – השלים וי"ו ההיפוך¹⁴ – ברשימת "עבר מהופך" בסימן שאלה. ולשיטתנו השלמתה של וי"ו שגויה, והראוי "כתבתה" ברשימת "עבר רגיל". אם פשר שני הכתיבים של כינוי נוכח החבור שני ניבים, וכי אפשר רווחו בערד עצמה שני ניבים? שמצינו בערד גם ידעתה, כתבתה, גם וצררת, ולקחת¹⁵. אכן אמת דברי צרפתי, "ששתי הצורות – באם־קריאה ובלעדיה – עתיקות הן", אבל הדעת נותנת: אין סופיות הנוכח שבעבר "שייכות אולי לשני ניבים", אלא וי"ו (ההיפוך) שבראשה של תיבה היא שהיפכה סופית – תה להיותה – ת. לא ידעתי, מה נשתנת הגיית ופעלת מן פעלתה בפיהם של אנשי ערד. אחת ידעתי, אותה אבקש לומר מפורש ושום דגש: אין שוני הגיית ופעלת מן פעלת שיגיון של בעל הטעמים שאין לו פתרון, אלא שורשים עמוקים לו בלשון. הנה כי כן, מוטות כנפי החוק של קימרון מלאות ועתיקות יותר משיער.

•

13. הדפיסם הפרופ' צרפתי על דף, וניתן הדף לשומעי הרצאתו.

14. לפי התקנת יוחנן אהרוני בהשתתפות יוסף נזה ב'כתובות ערד', ירושלים תשל"ו, עמ' 23.

15. מודה אני לד"ר מרדכי מישור, שבשיחה עמי הרחיב את דעתי בטוב טעמו ודעתו.

הכינוי הדבוק בלשון התורה*

0.1 אחד ממאפייניה של הלשון העברית הקדומה, המשתקפת מתוך חמשת חומשי התורה¹, הוא הכינוי הדבוק. אפשר לומר כי רק בשמשו ביחסת הנושא-נשוא (מעין casus nominativus) יופיע שם הגוף בלשון זו כתיבה עצמאית לרוב, אם כי בהקשר זה אין להתעלם מתופעות כמו הִנֵּה + כינוי חבור, אֵיָה + כינוי חבור ודומיהן; למשל: הִנֵּנִי (בר' כב, א; והשווה שם' לד, י: הִנֵּה אֶנְכִי...), הִנֵּךְ (דב' לא, טז), אֵיכָה (בר' ג, ט), וְאֵי (שם' ב, ב) ועוד.

0.2 הדקדוק העברי הפוסק של לשון המקרא מכיר מערכות אחדות של כינויים דבוקים, וכל מערכת נצמדת אל צורות דקדוקיות מסוג מסוים. המערכות המוכרות מובאות להלן:

0.21 הכינוי החבור התקני הצמוד לשמות (כינויי הקניין)

לוח א

הגוף	שם העצם ביחיד		שם העצם ברבים	
	הכינוי ליחיד	הכינוי לרבים	הכינוי ליחיד	הכינוי לרבים
מדבר	יְ	גוּ	יְ	יְנוּ
נוכח	הָ	כָם	יְהָ	יְכָם
נוכחת	הָ	כָן	יְהָ	יְכָן
נסתר	הוּ, הִי	הֵם, הֵן	יְוּ	יְהֵם
נסתרת	הִי, הָ (הֵ)	הֵן, הֵן	יְהִי	יְהֵן

* מאמר זה הוא פרי מחקר לשוני שנערך מטעם מכון סנהדרין, מייסודו של המוסד למען תורה בישראל – מת"י.

1. חמשת חומשי התורה שימשו לי קורפוס יציג ללשון העברית המקראית בשלבה הקדום ביותר. מן הסתם רבים מממצאי המחקר אופייניים גם לשאר ספרי המקרא, בייחוד התופעות המשתקפות אך ורק מתוך הניקוד הסברני. על כל פנים, אין הכוונה לצמצם את משמעות הדברים ללשון התורה בלבד, אלא לאפשר עיון מקביל לאורם גם בספרי נביאים וכתובים, עיון העשוי להעלות תופעות מקבילות עם פרטים האופייניים דווקא להם.

הערות:

א. למערכת הכינויים הנצמדים לשם עצם ביחיד:

(1) צורת הנוכחת, הנסתר (הו), המדברים, הנסתרים והנסתרות (הם/הן) מתאפיינות על-ידי השימוש בצירי כתנועת הַחֶבֶר; תנועה זו נחטפת לפני צורות הנוכחים והנוכחות.

(2) צורת הנסתרת (הַ) מתאפיינת על-ידי השימוש בסגול² כתנועת החבר; תנועה זו נחטפת לפני צורת הנוכח (ומופיעה שם בצורות הפסק בלבד).

(3) בכינויי הנסתר, הנסתרת, הנסתרים והנסתרות יש צורות אחרות אשר תנועת ההחבר שלהן קמץ (בנסתר: $\text{י} > \text{הו}$).

ב. למערכת הכינויים הנצמדים לשם עצם ברבים:

(1) הכינויים החבורים נקשרים באמצעות הדו-תנועה המכווצת $\text{י} < \text{י}$ (בצורות הנוכח והנסתרת: $\text{י} < \text{י}$ או המורחבת $\text{י} < \text{י}$; $\text{י} < \text{י}$; $\text{י} < \text{י}$).

2.2 הכינוי הדבוק התקני הצמוד למלות היחס

מלות היחס המובאות להלן (בלוח ב) הן היחידות המתחברות אל הכינויים המופיעים בלוח, ואילו מלות היחס האחרות מתחברות אל הכינויים הצמודים לרוב לשמות (ראה לוח א לעיל). לפיכך ראוי להבחין בין מלות היחס דלהלן ובין היתר, הראויות להיקרא שמות יחס.

לוח ב

מל-היחס	אָת	עַם	בָּ	לָ	פָּ(מו)	מִן	הגוף
מדבר		י			נִי		
מדברים		וּ			נּוּ		
נוכח		הַ			הַ		
נוכחת		הַ			הַ		
נוכחים	כֶּם	כֶּם			כֶּם		
נוכחות	כֹּן	כֹּן			כֹּן		
נסתר		י			נּוּ	נּוּ > (הו)	
נסתרת		הַ			הַ	הַ > (ה)	
נסתרים	ם	ם, הֶם		הֶם	הֶם		
נסתרות	ן	ן, הֶן		הֶן, הֵן	הֶן		

2. סביר להניח, על-פי הממצאים בלוח זה, שחילופי צירי/סגול אלו קשורים לתופעת הניקוד הרחבה יותר המתבטאת בהופעה הסדירה של סגול לפני קמץ, במקביל לצירי שלא לפני קמץ.

הערות:

א. למערכת הכינויים הנצמדים למלות היחס את, עם, ב, ל:

(1) תנועת ההחבר השלטת היא קמץ; תנועה זו נחטפת לפני כינויי הנוכח, והנוכחים והנוכחות הנצמדים אל את (בָּהּ, אֶתְכֶם, אֶתְכֶם).

(2) בכינויי הנסתר והנסתרות ניכר תהליך כיווץ צירוף ההגאים $\eta < \eta$; תהליך זה הגיע – במסגרת הכינוי התקני – לשלמותו בכינויים הנצמדים אל את (אֶתְכֶם; אֶתְכֶם).

ב. למערכת הכינויים הנצמדים למלות היחס כ(מו), מן:

(1) הכינויים נצמדים אל מלות היחס ב לי כל תנועת החבר (פרט לכינוי הנוכחת המצטרף אל מן, שבו התנועה היא צירי).

0.23 הכינוי החבור התקני הצמוד לפעלים (כינויי המושא)

לוח ג

הגוף	הפועל בעבר		הפועל בעתיד		הפועל בעתיד + ג	
	הכינוי ליחידה	לרבים	הכינוי ליחידה	לרבים	הכינוי ליחידה	לרבים
מדבר	נִי (גִּי)	נִי (גִּי)	נִי (גִּי)	נִי (גִּי)	נִי (גִּי)	נִי (גִּי)
נוכח	הִי	הִי	הִי	הִי	הִי	הִי
נוכחת	הִי (הִי)	הִי (הִי)	הִי (הִי)	הִי (הִי)	הִי (הִי)	הִי (הִי)
נסתר	הִי, הִי	הִי (הִי)	הִי (הִי)	הִי (הִי)	הִי (הִי)	הִי (הִי)
נסתרת	הִי (הִי)	הִי (הִי)	הִי (הִי)	הִי (הִי)	הִי (הִי)	הִי (הִי)

הערות:

א. למערכת הכינויים הצמודים לפועל בעבר:

(1) תנועת ההחבר היא קמץ (פתח לפני גִּי); תנועה זו נחטפת לפני כינויי הנוכח, הנוכחים והנוכחות; היא מתבטלת כליל אחרי צורות פועל המסתיימות בתנועה.

3. התנהגות מלת היחס מן ראוי לציון מיוחד: לפני כינויי החבורים המציגים את גוף המדבר והמדברים, הנוכח והנוכחת, הנסתר והנסתרת, מוכפלת מלת היחס: מן-מני < מְנִי, וכך גם מְנִי, מְנִי (השווה מְנִי בהפסק), מְנִי (אובדן ה־נ השנייה), מְנִי.

אולם לפני כינויי הנוכחים/ות והנסתרים/ות אין מכפל זה חל: מְנִי, מְנִי. (השווה צורות לנוכחים ולנסתרים הנעשות רוחות בימים האלה בפי שכבות מסוימות של העם: מְנִי, מְנִי – דוגמאות של גרידה אחרי מְנִי, מְנִי).

ב. למערכת הכינויים הצמודה לפועל בעתיד (בלי נ):

(ו) תנועה ההחבר היא צירי (סגול לפני -ה); תנועה זו נחטפת לפני -ה, -קם, -קן; היא מתבטלת כליל אחרי צורות פועל המסתיימות בתנועה.

0.24 הכינוי הרבוק התקני הצמוד לצורות מקור של הפועל יידון בהרחבה בגוף החיבור הזה.

1.0 עיון מדוקדק בחמשת חומשי התורה מעלה כי אין לשון התורה דבקה, בכל הנוגע לצורות הכינוי החבור המשמשות בה, בדקדוק הפוסק של הלשון העברית המקראית. מבחינה מתודולוגית יש למיין את הצורות החריגות מהדקדוק הפוסק לשתי חטיבות ראשיות: (א) סטיות המשתקפות בניקודן של הצורות האמורות, ובו בלבד, שהרי בצורות האלה יש, עקרונית, מקום להתלבטות בשאלה אם הסטייה קדומה היא באמת, או שמא היא פרי התפתחות מאוחרת ונקלטה אל תוך מסורת הקריאה של נקדני טבריה; (ב) סטיות המשתקפות בכתיבן של הצורות הנדונות, והמתאשרות בניקודן, אשר בהן אין מקום להתלבטות הנ"ל.

1.1 סטיות המשתקפות בניקוד בלבד

1.11 עשר פעמים מופיעה בתורה צורת פועל בעתיד אשר כינוי המושא הנצמד אליה לקוח ממערכת הכינויים החבורים הנצמדים לרוב לצורות פועל בעבר, ואלה הן:

לוח ד

המקור	צורת התקן	צורת המצאי
בראשית יט, יט	תִּבְּקֶנִי	תִּבְּקֶנִי
בראשית כט, לב	יֵאָהֲבֵנִי	יֵאָהֲבֵנִי
שמות ב, ג	וַתַּחֲמֶרָה	וַתַּחֲמֶרָה
שמות ב, יז	וַיִּשְׁעַן	וַיִּשְׁעַן
שמות ד, ו; ז	וַיִּצְאָה	וַיִּצְאָה
שמות כט, ל	יִלְבָּשֶׁם	יִלְבָּשֶׁם
דברים לא, יט	וְלִמְדָה	וְלִמְדָה
שם	שִׁמָּה	שִׁמָּה
דברים לא, כב	וְלִמְדָה	וְלִמְדָה

1.12 פעמיים מופיעה התופעה ההפוכה; אל צורת פועל בעבר נצמד כינוי מושא הלקוח ממערכת הכינויים הנצמדים לצורת פועל בעתיד, ואלה הן:

לוח ה

המקור	צורת התקן	צורת המצאי
בראשית ל, ו דברים כד, יז	דָּנָנִי וּבִרְכָּךָ (הפסק)	דָּנָנִי וּבִרְכָּךָ

1.13 צורת ציווי אחת מופיעה כשנצמד אליה כינוי נדיר ביותר השאוב לכאורה מהכינויים הנצמדים אל המלית יש, ואליה בלבד:

לוח ו

המקור	צורת התקן	צורת המצאי
במדבר כג, יג	קָכָנוּ	קָכָנוּ

יש לתת את הדעת שהכינוי הנדיר אינו התכונה היחידה של הצורה הראויה לתשומת לב: הצורה הצפויה היא, למעשה, קָכָהוּ; הצורה קָכָנוּ משקפת את צורת היסוד בתוספת נ (השווה לצורות העתיד המקבילות – סעיף 0.23 לעיל). צורת המצאי איבדה את מכפל ה-ב, תופעה אשר בהקשרה הפונטי לא קל לתרצה. אם נאמר אפוא כי שורש נק"ב לפנינו, המקביל לשורש קב"ב המשמש לרוב בפרק הנדון (השווה, למשל, ויק' כד, טז), יישאר הכינוי בסימן תמיהה יחיד.

1.14 צורה לא-פועלית אחת מתמיהה אף היא:

לוח ז

המקור	צורת התקן	צורת המצאי
שמות יב, לג דברים ה, ג	כָּלָנוּ	כָּלָנוּ

קלה ההבחנה בין כינויי המערכת הנצמדת אל שמות עצם ביחיד ובין המערכת הנצמדת אל מלות היחס את, עם, ב, ל: הצירי האופייני לראשונים (מִלְכָּךָ, מִלְכָּנוּ) מוחלף בצורות המקבילות של המערכת האחרת בקמץ (אַתָּךְ, אַתָּנוּ וכו'). הצורה כָּלָנוּ שבספרי שמות ודברים מעמידה אפוא בסימן שאלה את מעמרו המדויק של הכֶּמֶת כל בלשון התורה (של נקדני טבריה, לכל הפחות).

1.2 סטיות המשתקפות בכתיב

1.21 כינוי הקניין לנסתר – מערכת כינויי התקן לשמות עצם ביחיד מכירה שתי צורות לכינוי הקניין לנסתר: הו, הרווחת בייחוד בצמוד לשמות הנגזרים משורשי ל"י, וכן -ו, הרווחת יותר. ואולם שבע פעמים מופיעה צורה שלישית:

לוח ח

המקור	צורת התקן	צורת המצאי
בראשית יב, ח	אָהֶלוֹ	אָהֶלָה
לה, כא	עִירוֹ	עִירָה
בראשית מט, יא	סוּתוֹ	סוּתָה
שם	קָסוּתוֹ	קָסוּתָה
שמות כב, כו	בָּרְעוּ	בָּרְעָה
שמות לב, יז	לָחוּ	לָחָה
דברים לד, ז		

נראה כי הכתיב בה"א משקף שלב קדום בהתפתחותו הפונטית של כינוי הקניין, קודם כיווץ צירוף ההגאים $o < Vhu$. עדותה של הצורה השלטת -ו, לצד ביקודם של נקדני טבריה, מעלה במלוא חריפותה את שאלת היגוי הצורה אהלה, למשל, בעת שנכתבה. האם הה"א היחידה מעידה על שלב קדום כל כך בלשון, עד שלא סומנה בו התנועה הסופית באמות קריאה, בבחינת אָהֶלָה או אָהֶלָה? אם אמנם כך המצב, איך הדבר מתיישב עם הכתיב המאוחר בוי"ו? שמא הכתיב בוי"ו מעיד על הבלעת ה-h ועל כך בלבד, בבחינת אָהֶלָה או אָהֶלוֹ (oh'low)? ואולי בדרך כלל נותרה התנועה הסופית, אך בצורות האלה היא נשללה, והן נהגו אָהֶלָה וכו', בדומה להתפתחות הארמית? יודגש כי חמש פעמים מתוך השבע מופיעה הצורה הנדונה בהקשר לא-שירי, ולכן אין לפטור את כל הדיון בקביעה שמדובר בכתיב עתיק המשתקף מתוך סגנון שירי עתיק וכד'. בכל מקרה נראה פתרון נקדני טבריה פשטני מדי, בבחינת כפיית דקדוק הלשון הקלסית על השפה בת התקופה הקדם-קלסית המשתקפת מן הכתיב.

1.22 תופעה דומה מתגלה פעמיים בצורת כינוי המושא לנסתר הנצמד לפועל בעבר:

לוח ט

המקור	צורת התקן	צורת המצאי
שמות לב, כה	פָּרְעוּ	פָּרְעָה
במדבר כג, ח	קָבוּ	קָבָה

הגיתוח דלעיל (סעיף 1.21) תקף גם כאן.

1.23 ארבע פעמים מופיע הכינוי לנסתרות (ככינוי הקניין אחרי שם עצם ביחיד, וכן אחרי מלות יחס) בצורתו המוארכת, המזכירה את צורתו העצמאית (כנושא/נשוא) של כינוי זה: הִנֵּה (ראה למשל שמ' ט, לב) [> הן + -נה].

לוח י

המקור	צורת התקן	צורת המצאי
בראשית כא, כט	לְבָדֵן	לְבִדְנָה
בראשית מא, כא	קָרְבָּן	קָרְבֶּנָה
בראשית מב, לו	כָּלָן	כָּלֶנָה
שמות לה, כו	אֶתָּן	אֶתְנָה

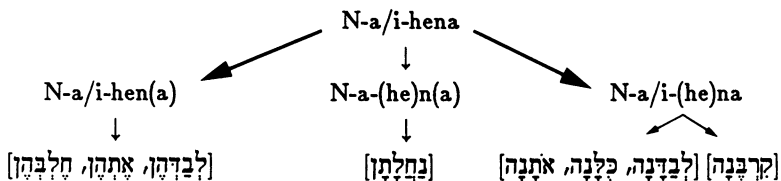
נראה שאף צורות אלו עתיקות הן ומשקפות את צורתו המקורית של הכינוי (-נָה), ותנועות ההחבר קמץ וסגול משקפות את סימני היחסות הקדומים a וכן i.

1.24 ארבע הצורות החריגות האחרות של כינוי זה (ושל כינוי הנסתרים) מוסיפות מידע:

לוח יא

המקור	צורת התקן	צורת המצאי
בראשית כא, כח	לְבָדֵן	לְבִדְהֵן
שמות יח, כו במדבר כא, ג	אֶתָּם	אֶתְהֵם
בראשית, יט, ח שמות כ, כב ויקרא יד, מ ויקרא כ, יד במדבר לב, מא במדבר לה, ז	אֶתָּן	אֶתְהֵן
ויקרא ח, טז	חֲלָבָן	חֲלִבְהֵן

והן מאפשרות לבנות השערה בדבר התפתחותם של כינויים אלו:

כאשר שלב הביניים הוא שלב של הבלעת הה"א או השמטת התנועה הסופית.

1.25 הצורה תַּחְתָּנָה (בר' ב, כא) מתמיהה; במקום תַּחְתִּיתָה הצפויה (ראה, למשל, ויק' יג, כג) נצמד אל שם היחס תַּחַת (המתחבר לרוב עם כינויים הלקוחים ממערכת כינויי הקניין הצמודים אל שם עצם ברבים) כינוי הלקוח לכאורה מתחום הפועל (כינוי מושא לנסתרת הנצמד אל פועל בעתיד + ו) או, אולי, הנובע מחלוקה מוטעית של הצורה מְמָנָה, אשר מבנה מֶנ-מֶנ-הָ < מְמָנָה.

1.26 החסיבה הגדולה ביותר של צורות כינוי חריגות היא זו המאגדת את הכינויים הנצמדים בדרך כלל אל שמות עצם ברבים והמשמשים שימוש חריג עם שמות עצם ביחיד, עם אלה הנצמדים לרוב אל שמות עצם ביחיד והמשמשים שימוש חריג עם שמות עצם ברבים. מן הסוג הראשון יש שלושה מקרים:

לוח יב

המקור	צורת התקן	צורת המצאי
ויקרא ה, כד ויקרא יד, לו במדבר יד, לג	וַחֲמֹשֶׁתּוּ וּמִרְאֵהוֹן זְנוּתָכֶם	וַחֲמֹשֶׁתִּי וּמִרְאֵיהֶן זְנוּתֵיכֶם

מן הסוג השני, כינויי הקניין הנצמדים לרוב אל שמות עצם ביחיד המשמשים שימוש חריג עם שמות עצם ברבים, יש 181 מקרים: 6 מהם בספר בראשית, 9 בספר ויקרא, 5 בספר דברים, 30 בספר שמות ו-131 בספר במדבר. במקרה אחד (דב' כח, נט) כינוי הנוכח, הנצמד לרוב לשמות עצם ביחיד, צמוד לשם עצם ברבים – מִכְתָּךְ במקום מִכְתָּךְ – וכל האחרים הם כינוי הנסתרים במצב מקביל: אֲבוֹתָם, בְּיָנִיתָם, מְמוֹתָם, בְּנֵתָם, גְּלָגְלָתָם, דִּירָתָם, חֲטָאָתָם, טַבַּעְתָּם, טִירָתָם, טְמֵאָתָם, יִתְדָתָם, מִזְבְּחָתָם, מְטוֹתָם, מְלוֹאָתָם, מְסַכָּתָם, מַצְבֵּחָתָם, מְקַמָּתָם, מוֹשְׁבָתָם, מְשָׁאֲרָתָם, מְשִׁפִּיתָם, מְשִׁמְרָתָם, מְשַׁעֲנָתָם, מְשַׁחָתָם, נִדְכוּתָם, נִהָרָתָם, נִפְשָתָם, סִבְלָתָם, עֲוֹנָתָם, עֲרָתָם, צְבָאָתָם, שְׁמוֹתָם, שְׁמֵלָתָם, קִנְיָתָם, תּוֹלְדָתָם, תְּלוּנָתָם.

ריבוי המקרים מן הסוג הזה מאפשר לקבוע כי נראה שהלשון בתקופת מתן תורה משקפת את התגבשותן של מערכות הכינויים התקניות על יסוד פונטי בעיקרו; הסיומת –וֹת, המזוהה עם הרבים (רבות), לא יצרה הקשר פונטי שהצדיק את השימוש בכינויי המערכת הנצמדת לשמות עצם ברבים, ועל־כן עדיין רווחו צורות המסתיימות ב–וֹת שנצמד אליהן כינוי מן המערכת המזוהה בדקדוק התקני עם שמות עצם ביחיד. הימצאותן של צורות רבות עוד יותר התואמות את דרישות הדקדוק התקני מעידה שהתגבשות מערכות הכינויים בצורותיהן התקניות הייתה בעיצומה, ולכן צורות מרובות אלו, דוגמת חֲמֹשֶׁתִּי, מִכְתָּךְ, אֲבֹתָם אינן אלא שרידים מתקופה קדומה מאוד בתולדות הלשון.

2.0 הכינויים הנצמדים אל צורות מקור

2.01 המקור אשר אליו נצמדים כינויים עשוי להופיע בצורות אחדות: (א) הוא עשוי להופיע בלי מלת יחס (בכ"ל) צמודה לו לפניו. (ב) הוא עשוי להופיע כשמלת היחס ק צמודה אליו לפניו. (ג) צמודה אליו עם מלת היחס ק. (ד) צמודה אליו עם מלת היחס ל.

2.02 המקור על ארבע צורותיו הנזכרות לעיל עשוי להופיע עם כינוי נושא צמוד או עם כינוי מושא צמוד.

2.03 הטבלה המובאת כאן מרכזת את תוצאות הבדיקה הסטטיסטית של צורות המקור עם סוגי הכינוי הנצמד אליהן, בציון מספר הצורות מכל סוג (מספר הצורות ולא מספר הופעותיה של כל צורה, שהרי צורות אחדות חוזרות ומופיעות פעמים רבות מאוד); לצורך הסקת מסקנות כל מספר ניתן גם באחוזים:

לוח יג

צורת המקור		+ כינוי נושא		+ כינוי מושא	
סך הכול		166	100%	95	100%
בלא מלת יחס		60	36.2%	21	22.1%
ק + מקור		80	48.2%	0	—
ק + מקור		15	9.0%	0	—
ל + מקור		11	6.6%	74	77.9%

מסקנות:

א. בלשון התורה המקור המופיע בלי מלת יחס עשוי להתחבר אל כינויים צמודים המציינים או את נושא פעולתו או את מושאה (75% עם כינויי הנושא; 25% עם כינויי המושא).

ב. המקור המופיע עם מלות היחס ק ורפ מתחבר אך ורק עם כינויי נושא צמודים.

ג. המקור המופיע עם מלת היחס ל (הצורה העתידה בגלגוליה המאוחרים יותר של העברית להיות לנציג הכמעט בלעדי של המקור הקדום) מתחבר בדרך כלל (ב-74 מתוך 85 הופעותיו – 87.1%) עם כינויי מושא צמודים.

2.1 הכינוי הצמוד המציין את גוף המדבר

לציון הנושא: 19 צורות   לציון המושא: 5 צורות

צורת הכינוי: י   צורת הכינוי: י (3 פעמים), י (פעמיים)

2.2 הכינוי הצמוד המציין את גוף המדברים

לציון הנושא: 7 צורות   לציון המושא: 7 צורות

צורת הכינוי: נו (6 פעמים), נו
(להוציאנו, שמ' יד, יא)

2.3 הכינוי הצמוד המציין את גוף הנוכח

לציון הנושא: 36 צורות
צורת הכינוי: ה (25 צורות);
לציון המושא: 16 צורות
צורת הכינוי: ה (10 צורות);
ה (4 צורות הפסק)
ה (לִי־סָרָה, דב' ד, לו);
ה (הִשְׁמָדָה, דב' כח)
– 4 פעמים)

2.4 הכינוי הצמוד המציין את גוף הנוכחת

לציון הנושא: צורה 1 (קָחַתָּהּ, בר' ל, טו)

2.5 הכינוי הצמוד המציין את גוף הנוכחים

לציון הנושא: 21 צורות
לציון המושא: צורה 1 (לִרְאִיתְכֶם, דב' א, לג)

צורת הכינוי: כם

2.6 הכינוי הצמוד המציין את גוף הנוכחת

לציון הנושא: צורה 1 (פִּילְדֶּכָּן, שמ' א, טז)

2.7 הכינוי הצמוד המציין את גוף הנסתר

לציון הנושא: 51 צורות
לציון המושא: 32 צורות

צורות הכינוי: ו (50 צורות);

ה (וּבְנָחָה, במ' י, לו)

2.8 הכינוי הצמוד המציין את גוף הנסתרת

לציון הנושא: 11 צורות
צורות הכינוי: ה (9 צורות);
לציון המושא: 17 צורות
צורות הכינוי: ה (16 צורות);
ה (הִשְׁמָדָה, שמ' ט, יח);
ה (לִי־חֲמִנָּה, בר' ל, מא)
הִשְׁמָה, ויק' כו – 3
פעמים⁴

4. לעניין בְּהִשְׁמָה (ויק' כו, מג) והיכללותה עם הִשְׁמָה, ראה מאמרי "ערעור העיצורים הגרונניים במערכת הפועל הטברנית", לשוננו מז (תשמ"ג), עמ' 155 ואילך.

2.9 הכינוי הצמוד המציין את גוף הנסתרים

לציון הנושא: 22 צורות   לציון המושא: 17 צורות
צורת הכינוי: ם   צורת הכינוי: ם

3.0 כינויי המקור: סיכום

כינויי הנושא הנצמדים למקור אינם אלא כינויי המערכת התקנית הנצמדת לשם העצם ביחיד. השווה סעיף 0.21 לעיל. מוצע לראות בצורה הַשְׁמָדָה (דב' כח – 4 פעמים), שהיא הצורה היחידה החורגת כלשהו מכלל זה, צורה הלקוחה מתוך אותה מערכת, אך כפי שהתגבשה בשלב מאוחר יותר, למשל בלשון המשנה. כינויי המושא הנצמדים למקור – באותן צורות השונות מצורות כינויי הנושא – נוטים, כנראה, למערכת הצורות הנצמדות אל צורות הפועל בעתיד (בלי נ וגם עמה):

למדבר: םִי (בלי נ)

לנוכח: ף (עם נ)

לנסתרת: ןָה (עם נ)

מדובר, כנראה, בסימן נוסף לתהליך הממושך שהיה עתיד לראות את צורות המקור ב־ל נקלטות ממש אל תוך מערכת הפועל בעתיד (סימנים אחרים לתהליך זה: הדגש הקל ב־פ של לְתַפֵּר, למשל; לומר [> לְאָמַר], לזַכֵּל [> לְאַכֵּל]; ראה ירושלמי ברכות פרק א, יִישָׁב ועוד).

הערות אחדות על השימוש במשקל QATAL כריבוי למשקל QATL באוגריתית

מן הידועות שברוב הלשונות השמיות המערביות משקל qatal משמש, בין השאר, להבעת ריבוי של משקל qatl. במקרים אלו מצטרפים אליו צורני הריבוי של הזכר או של הנקבה¹. ככל הידוע לנו, שימוש זה בלשונות הללו החל באמצע האלף השני לפני הספירה.

תופעה זו מוכרת גם בלשון האוגריתית, אלא שמן המצאי האוגריתי שבידינו נראה ששימוש זה לא היה מושלם ואחיד. לצד המקרים שבהם משקל qatal משמש ריבוי למלים במשקל qatl, יש מלים במשקל qatl, אשר אף ריבויין במשקל qatl, כלומר qatlūma או qatlātu (ראה על כך להלן). יתרה מזו, יש שמלה במשקל qatl באה בריבוי בשני המשקלים גם יחד – qatlūma או qatalūma. במקרים כאלה יש אולי כדי להעיד על שינויים דיאלקטליים בתוך האוגריתית.

להלן נבדוק את התהליך הנדון כפי שהוא משתקף במלים מן הטקסטים האלפבתיים מאוגרית ובמלים אוגריות הכתובות בכתב היתדות בטקסטים האכדיים מאוגרית.

דוגמאות מן הטקסטים האלפבתיים

המלה r'iš – "ראש" היא, קרוב לוודאי, במשקל qatl, ולכן יש לתעתקה *ra'su². צורת הריבוי שלה היא r'ašm³ (בסיומת הריבוי לזכר) ו-r'ašt⁴ (בסיומת הריבוי לנקבה)

1. כך גם באשר למשקלים החד-הברתיים האחרים – qital משמש ריבוי ל-qitl, ו-qatal משמש ריבוי ל-qutl. עוד לסוגיה זו ראה C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, Hildesheim 1966 עמ' 429–430; H. Bauer & P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache des alten Testaments*, Hildesheim 1962 עמ' 570. כמו כן ראה E. Kautsch, translated and revised by A. E. Cowley, Oxford 1910 עמ' 228 הערה 1, ושם ביבליוגרפיה ודיון בנושא זה. עוד ראה בזמן האחרון W. R. Garr, *Dialect Geography of Syria-Palestine 1000–586 B.C.E.*, Philadelphia 1985 עמ' 36, 48.

2. ה' מייצגת במקרה זה ' חסרת תנועה. ראה על כך J. Blau & S. E. Lowenstamm, "Zur Frage der Scriptio plena im Ugaritischen und Verwandtes", *UF* 2 (1970) עמ' 21–23.

3. KTU 1.3, III, 42

4. KTU 1.2, 27, 29

– "ראשים". התנועה ' מלמדת שצורות אלה הן במשקל qatal, כלומר *ra'ašūma ו-⁵*ra'ašātu. עם זה, מתועדות הצורות ⁶r'ist – "ראשים" ו-⁷r'isthm – "ראשיהם", והללו מעידות על צורות ריבוי בנקבה שמשקלן qatl ולא qatal, כלומר *ra'šātu. לפיכך, הן משקל qatal הן משקל qatl משמשים להבעת הריבוי של המלה ⁸r'is.

דוגמאות מן הטקסטים האכדיים מאוגרית⁹

המלה האוגריתית nbk/npk – "מקור מים" מתועדת בהברות ¹⁰nap-ku (כלומר, במשקל qatl), ולצדה מתועדת צורת הריבוי והיא במשקל qatal, כך ¹¹i-na:na-pa-ki-ma – "במקורות המים" ובווריאציה אחרת ¹²na-pà-ki-mi. עם זה, צורת הריבוי עשויה להיבנות גם במשקל qatl המקורי. כך אנו מוצאים ¹³nap-ki-ma ו-¹⁴na-ap-ki-ma (*napkīma).

המלה ¹⁵GIŠ mǝ-ās-wa-tu (*masw/yatu) – "סוג של עץ" אין משמעותה ברורה די הצורך¹⁶, אך בלי ספק משקלה qatl בנקבה יחידה¹⁷. צורת הריבוי של מלה זו היא במשקל qatal בסיומות הריבוי לנקבה, כך ¹⁸GIŠ.MEŠ ma-sa-wa-tu.^[ma] נראה שההברה ma אינה שייכת למלה זו אלא לשורה הבאה¹⁹. (*masaw/yātu)

5. ראה Z. R. Harris, *Developments of the Canaanite Dialects*, AOS 16, New Haven 1939 עמ' 9 והערה 14.
6. KTU 1.2, 24
7. KTU 1.2, 23
8. נראה שזו הדוגמה הבולטת היחידה מן הטקסטים האלפביתיים לתופעה הנדונה. לדוגמה נוספת הביא גורדון בספרו את המלה bhtu (לדעתו יש לתעתקה *bahatūma). זו צורת ריבוי למלה bt (*baytu > bētu) – "בית", ראה UT 54, סעיף 8.7 והערה 3. מאחר שאיננו יודעים בוודאות את תנועות המלה הזאת, אין לדעת אם הצדק עמו.
9. הדוגמאות שתובאנה להלן יש מהן שמשמעותן אינה ברורה דייה, אך מאחר שאפשר להבין את המבנה המורפולוגי שלהן, נשתמש בהן בדיוגנו זה.
10. U^g5 137 III, 8. ניתן לתעתק את סימני ה-P שבדוגמאות הללו בסימני B.
11. PRU III, 47 (16.150, 16)
12. PRU III, 79 (16.239, 8)
13. PRU VI, 56 v. 5'
14. PRU III, 4 (16.263, 5); PRU VI, 56 v. 9'
15. PRU VI, 114, 7. את הסימן WA אפשר במקרה זה לקרוא כ-ya.
16. על הניסיונות לפרש מלה זו ראה, A. Jirku, "Ugaritic mswu and Ugaritic masawatu", JNSL 3 (1974) עמ' 34.
17. שלא כהונגרד, הרואה במלה זו צורת ריבוי. ראה J. Huehnergard, "Northwest Semitic Vocabulary in Akkadian Texts", JAOS 107 (1987) עמ' 719b.
18. PRU VI, 113, 5
19. ראה A. F. Rainey, "Gleanings from Ugarit", IOS 3 (1973) עמ' 46.

המלה $^{20}ma-az-ru$ (*mazru) – "סוג של בגד" אינה ברורה די הצורך. מאחר שהיא מצויה בטקסט המציין רשימת בגדים, מפתה לקשור אותה לשורש ^{21}ZR , המוכר בעברית במלה "אזור" (יח' כג, טו) ובאוגריתית במלה $m'izrtm$.²² אם נעשה כך, יקשה עלינו להסביר את חוסר התנועה שבין ה-z ל-r. לכן מבחינה מורפולוגית עדיף לראות ב-m חלק מן השורש, ואת המלה – במשקל qatl (*mazru). גם צורת הריבוי של מלה זו מתועדת, והיא במשקל qatal, כך $^{23}TÚG.MEŠ ma-za-r[u]-ma MEŠ$ ו- $^{24}ma-za-r[u]-ma$ $^{25}(*mazarūma)$.

שם האל האוגריתי b'l מתועד בהברות ברשימה של אלים $^{26}ba-a-lu$ (*ba'lu). כמו כן המלה b'l משמעה באוגריתית "בעלים"²⁷, והיא במשקל qatl. צורת הריבוי של מלה זו מתועדת ברשימות המילוניות ב-Ugaritica V, כך $^{28}ba-a-lu-ma$ – "בעלים" (ריבוי של כבוד, והשווה ל"בָּעָלִים" בעברית). הכתיב ההברתי אינו מאפשר לדעת מה המשקל של צורה זו: qatl (*ba'lu $\bar{u}$ ma) או qatal (*ba'alūma). כפי שציננו לעיל שתי הצורות תיתכנה.²⁹

המלה האוגריתית m'id (*ma'du) – "מאוד" היא במשקל qatl,³⁰ והיא מתועדת בהברות בצורת הריבוי $^{31}ma-a-du-ma$. אף במקרה זה הכתיב ההברתי מאפשר לקרוא $^{32}ma'dūma$ (במשקל qatl) או $^{33}ma'adūma$ (במשקל qatal), ושתי הצורות אפשריות. המלה $^{34}ša-al-šu-ma$ (*šaltūma) – "כלים חקלאיים" (?)³⁵ בלי ספק היא צורת ריבוי של המלה $^{36}šaltu$ המתועדת באוגריתית³⁷. במקרה זה הריבוי הוא במשקל qatl

²⁰ PRU VI, 168, 4.

²¹ ראה למשל הונגרד (לעיל הערה 17), עמ' 724, אך אף הוא אינו משוכנע בפירוש זה.

²² KTU 1.5, VI, 17.

²³ PRU VI, 126, 4.

²⁴ PRU VI, 168, 4.

²⁵ רייני משווה מלה זו ל-m'izrtm באוגריתית, ולדעתו המלה ההברתית משקפת היאלמות של האליף, כלומר $mazaru > ma'zaru$. ייתכן שהדק עמו, אך נראה לי שההצעה שהבאתי תיתכן אף היא. ראה רייני (לעיל הערה 19), עמ' 46.

²⁶ Ug5 137 IVb, 17.

²⁷ ראה UT 374b.

²⁸ Ug5 130 III, 14'; 137 II, 30, 33'.

²⁹ אי אפשר להעדיף את האחת מן האחרות. לכן, לא ברור מדוע רייני טוען שהצורה ba'lu $\bar{u}$ סבירה פחות. ראה א"פ רייני, "הערות לוקבולארים ההברתיים שבאוגרית", לשוננו לד (תש"ל), עמ' 182.

³⁰ ראה בלאו ולינישסם (לעיל הערה 2), עמ' 22 הערה 15.

³¹ Ug5 137 II, 36'.

³² Ug5 84, 11.

³³ על משמעות מלה זו ראה "Ugaritica" ^{34} A. Marzal, "Consideraciones sobre la rasis Ugaritica", Biblica 44 (1963).

³⁵ W. Leslau, "Observations on Semitic Cognates in Ugaritic", Or. n.s. 37 (1968), עמ' 351-343, וכן.

³⁶ Ugaritic, Or. n.s. 37 (1968), עמ' 366.

³⁷ ראה UT 503, no. 2690, 2691.

ולא במשקל qatal. זו דוגמה ברורה ללמד שהתהליך שבו משקל qatal משמש לריבוי באוגריתית לא היה שלם.

בעייתית היא המלה האוגריתית *gm̄r* – "שוליה"³⁵. היא מתועדת בהברות בשני המשקלים qatal ו-qatl, כך ³⁶LÚḥa-ma-ru-ú – "שולייתו" לצד ³⁷LÚḥa-[a]m-[r]u-ú – "שולייתו" ו-³⁸LÚḥa-am-ru-<śu>-nu – "שולייתם". אפשר לטעון שהצורה *gamru* איננה מקורית במשקלה אלא התפתחה מן הצורה *gamaru*, כלומר *gamaru* > ⁴⁰*gamaru*, אך סביר יותר להניח שהצורות משקפות שני משקלים שונים זה מזה. לשתיהן מתועד הריבוי ⁴¹LÚ.MEŠḥa-am-ru-ma^{MEŠ} – צורת הריבוי של *gamru*, ו-⁴²[ḥ]a-ma-ru-m[a]^{MEŠ} – צורת ריבוי של *gamaru* או אף של *gamru*.

סיכום: מן המצאי שהבאנו עולה שבאוגריתית שימש משקל qatal גם להבעת ריבוי למשקל qatl, ועם זה נראה שהתהליך הזה לא הושלם דיו, שהרי הריבוי של צורות במשקל qatl הובע אף על-ידי המשקל qatl עצמו, וכך *ṭaltūma*, *napkūma*, *rīš* ו-*gamrūma*.

35. על המלה ומשמעותה ראה, M. M. Bravman, "An Arabic Cognate of Ugaritic *gm̄rm*", *JCS* 7 (1953) עמ' 27–9.
36. *PRU* VI, 79, 11.
37. *PRU* VI, 79, 13.
38. *PRU* VI, 79, 9.
39. המלה האוגריתית מצטרפת במקרה זה לכינוי חבור אכדי, תופעה המוכרת היטב בסקסטים הללו, ואכמי'ל.
40. תופעה זו מוכרת בלשונות השמיות בכלל, ראה S. Moscati, *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages*, Wiesbaden 1964 עמ' 77. תופעה זו מצויה בסקסטים האוגריתיים בשמות פרטיים: בתיעוד עיצורי – שם האל hdd לצד ⁴¹hadadu (>haddu), בתיעוד הברתי – ⁴²DINGIRa-na-tu₄ (Ug 137 IVb, 12) – "האלה ענת" לצד ⁴³DINGIRa-an-t[u]₄ (*PRU* IV, 86 [17.338, v. 3]) וכן השם הפרסי *ḥa-ga-ba-na* (*PRU* III, 166 [15.139, 6]) לצד *ḥa-ag-ba-na* (*PRU* III, 86 [15.139, 5]) ועוד. כמו כן השווה לעברית "עֶשֶׂן" לצד "עֶשֶׂן" (שם' יט, יח) ו"הָדָר" לצד "הָדָר" (דנ' יא, כ).
41. *PRU* VI, 150 n. 3 (RS 25.423, 6).
42. *PRU* III, 196 (15.42 + 15.110, I, 1).

רשימת קיצורים

IOS = *Israel Oriental Studies*

JAOS = *Journal of the American Oriental Society*

JCS = *Journal of Cuneiform Studies*

JNCL = *Journal of Northwest Semitic Languages*

KTU = M. Dietrich, O. Loretz, J. Sanmartin, *Die Keilalphabetischen Texte aus Ugarit*, Neukirchen-Vluyn 1967

Or. n.s = *Orientalia Nova Series*

PRU = J. Nougayrol *et al*, *Le Palais royal d'Ugarit*, Paris 1955 ff.

UF = *Ugarit Forschungen*

Uq5 = J. Nougayrol *et al*, *Ugaritica V*, Paris 1968

UT = C. H. Gordon, *Ugaritic Textbook*, Rome 1965

עוללות מן האפיגרפיה העברית

1. "קטלת" כצורה של גוף ראשון יחיד

1.0 אחד הכללים המעטים בעלי תוקף כמעט מוחלט בדבר השימוש באמות-הקריאה העולים מנוסח המסורה של המקרא, הוא שתנועות סופיות לעולם מסומנות על-ידי אס-קריאה, וכן גם בכתובות מן המאה התשיעית לפני הספירה ואילך (קרוס ופרידמן, עמ' 47, 57). אולם יש לכלל זה קבוצת חריגים בולטת: ברוב המקרים חסרה אס-קריאה לציון התנועה הסופית a בסיומות הפועל של צורות עבר נוכח (לפעמים גם בכינוי גוף נפרד לנוכח) ושל צורות עתיד נוכחות ונסתרות (לעיתים רחוקות יותר) ובכינויים החבורים לנוכח ולנסתרת (האחרון לעולם חסר) (ברגשטרסר I, 7e).

לפי קרוס ופרידמן (Excursus, עמ' 65–70) יש בתופעה זו הצטרפות של שתי מסורות לשון: לפי מסורת הלשון המשתקפת בניקוד, התנועה הפרוטו-שמית a (הנחשבת כאן ל-anceps, ראה באואר-ליאנדר '29j', '29m', '40g', '42k') התקיימה בעברית כדין תנועה ארוכה, ולפי מסורת הלשון המשתקפת באותיות, תנועה זו נשרה כדין תנועה סופית קצרה.

לפי פרופ' זאב בן-חיים אין ולא הייתה כאן אלא הגייה אחת, המסתיימת בתנועה, והכתיב החסר משקף מנהג כתיבה קדום, אשר נשתמר "בצורות מסוימות, בפרט בצורנים, שהגייתם ברורה ואינה יוצאת לשתי אפשרויות ויותר", גם כאשר הכתיב העברי החל להתמלא (בן-חיים, לשוננו, עמ' 230, הערה 17). הצורות הקצרות הנמצאות הן מאוחרות ובאו בהשפעת הארמית (בן-חיים, ספר אסף, עמ' 88).

במלים פשוטות: לפי קרוס ופרידמן, הכתיב "שמרת" בלא אס-קריאה סופית מעיד על הגייה šamart, והניקוד בקמץ וכמוהו הצורות מן הסוג "שמרתה", שמספרן במקרא 111 (טורטשינר, עמ' 37), מעידים על הגייה šamarta; לדעת בן-חיים (לשוננו, שם), הן האותיות הן סימני הניקוד אינם מכוונים אלא אל הצורה šamarta האחת והיחידה².

1. תנועה אנקספ היא תנועה העשויה להיות ארוכה בתנאים מסוימים וקצרה בתנאים אחרים. בעברית המקראית התנועות רגישות ביותר לסעם המלה ולסעם המשפט, והן משנות את כמותן ואת איכותן בהתאם לכך. לכן בלשון זו תופעת תנועה אנקספ היא ברורה לגמרי במציאותה המוחשית (וראה בן-חיים, עואנ"ש, עמ' 62).

2. ראה דיון מפורט בבעיה זו אצל באר, עמ' 114–131.

מה שאני מבקש להעיר בשורות אלו הוא שמעין כפילות כזאת מצויה אף בגוף הראשון של העבר, אף על פי שתיעודה מועט. כלומר, גם על יד הצורה "שמרתי" נתונה לפנינו צורה חלופית "שמרת", וגם כאן אפשר לראות תופעה זו כשייכת לכתיב בלבד או כשייכת להיגוי. על תופעה זו כבר עמדה פיורלה סקאליאריני (עמ' 137), שציינה את המלים "ברכת" (כונתילת עג'רוד), "כלת" (יבנה-ים), "שלחת" (מורבעאת), המציגות עבר מדבר בלא אם-קריאה סופית. אולם היא לא הסיקה מהן מסקנה על אודות צורה זו, אלא הביאה אותן לראיה (לא משכנעת, לדעתנו) לחוסר עקיבות של הכתובות בציון התנועות הסופיות. היא אף הזכירה את דברי יוחנן אהרוני (BASOR [1970] 197, עמ' 30, הערה 44) המבטל את הקריאה "שלחת" בפלימפסט של מורבעאת.

והריני אוסף כאן את העדויות שהזדמנו לי, הן מן המקרא הן מן הכתובות העבריות:

1.1 במקרא

א. כתיב וקרי (ראה גורדיס, עמ' 97)

(1) כתיב "בנית" – קרי "בנתי" (מל"א ח, מח)

(2) כתיב "ועשית" – קרי "ועשיתי" (יח' טז, נט)

(3–4) כתיב "דעת" – קרי "ידעתי" (תה' קמ, יג; איוב מב, ב)

גזניוס (44i) כותב בעניין זה: "הקרי מציין את הצורה הרגילה, שאלה אמנם שייכים סימני הנקיוד, ואילו הכתיב סביב לראותו שריד של מנהג כתיבה קדום, אשר ויתר על אמות-קריאה גם בסופי המלים."

ב. פסוקים מקבילים

(5) "אמרת" (מל"ב יח, כ) – "אמרתי" (יש' לו, ה)

ג. הצעות תיקון

(6) "אמרת" (תה' טז, ב) – גזניוס (44i) מציע לקרוא "אמרתי".

1.2 כתובות

א. כונתילת עג'רוד, 800 לפנסה"ב בקירוב, לפי גוה (תשמ"א, עמ' 80) (משל, קטלוג; משל, קדמוניות)

(7) "ברכת" (כתובת בדיו על כלי חרס). ההקשר "ברכת אתכם" מחייב לראות במלה זו גוף ראשון = "ברכתי", וכך קוראים משל (קטלוג עמ' 3, 22) וגוה (תשמ"א, עמ' 80).

ב. פאלימפסט ממורבעאת, 650 לפנסה"ב בקירוב, לפי גיבסון (מיליק, בתוך: DJD

II, עמ' 93–96; גיבסון, עמ' 31–32)

(8) "שלחת". לפי ההקשר (ש)לח שלחת את שלם ביתך יש לראות ב"שלחת" גוף

ראשון, וכן קוראים מיליק וגיבסון. מיליק כותב שם: noter que l'orthographe de quelques mots correspond à la prononciation de l'hébreu à cette époque: שלחת et non שלחת...

ג. איגרת מיבנהיים, 630 לפנסה"נ בקירוב, לפי גיבסון (גיבסון עמ' 26–30) (9) "כלת" (שורה 8). גיבסון כותב: [kalti] = a shorter form of [kalti], והוא מוסיף: the [i] is never dropped in the biblical orthography(!), and is נקתי = [niqqeti] (11) retained in the different verbal structure. קרוס (הערה 33) מניח שהיו"ד נכתבה בקצה החרס, ואבדה. (ראה להלן 4.1)

ד. שטרות מימי בר כוכבא

חוזי חכירה ממורכעא, 133 לספה"נ (DJD II, עמ' 122 ואילך) (14–10) "חכרת" (תעודה 24C שורות 6, 8, 11; 24E שורות 5, 7). לפי ההקשר נראה שצורות אלו, כולן או אחדות מהן, מציינות גוף ראשון, וראה דברי מיליק במקום. בתעודות אלו גם "חכרתי" ביו"ד (24B שורה 13; 24E שורות 6, 8; 24F שורה 10). חוזה על מכירת בית (ברושי וקימרון). (15) "זבנת" בהוראת "קניתי" (שורה 3).

על הדוגמות האלה אפשר להוסיף "ברכתך" = "ברכתך" בכונתילת-עג'רוד (משל, קטלוג, עמ' 22 ואיור 11) ובתעודות ערד (כתובת 21, שורה 2, אהרונ' עמ' 44), אולם כאן אפשר לטעון שמחמת כינוי המושא התנועה נהפכה מסופית לפנימית, ולכן לא סומנה.

הדוגמות שנאספו כאן משתרעות על קשת זמן של כמה מאות שנים, וייתכן שהן משקפות תופעות לשוניות שונות זו מזו, כגון הישארות מצב קדום או השפעת הארמית. יש להעיר שקרבת לשון הכתובות לכתוב של המקרא (ולא לקרי) היא דבר שכיח.

2. לוח גזר

2.1 המלה "ירחו" שבסופה וי"ו היא המפתח להבנת הלוח, ורבו עליה הפירושים. אולברייט קרא אותה yarḥe:w וראה בה צורת זוגי בכינוי הנסתר. היתרון של הפירוש הזה הוא שבכוחו נמצאת לנו המלה "ירח" בצורת הזוגי ארבע פעמים, ועם שאר ארבע היקרויותיה מתקבלים שנים-עשר חודשים, כדרוש להשלמת השנה. משום כך פירוש זה התקבל על דעת רבים, אף שקשה לכוון מהו תפקידו של כינוי הנסתר: "שני חודשיו" של החקלאי שאינו נזכר בפירוש, או אולי "חודשיו אסיף" כמבנה נדיר של סמיכות, על דרך "נפשו עצל" (משלי יג, ד – וראה גזניס 131)?

המגמה לפרש "ירחו" כזוגי כבר הניעה לפני-כן את גינזברג (מובא על-ידי קרוס ופרידמן, עמ' 46) לקרוא את המלה: yarḥo: (> yarḥa:), נומינטיב זוגי נסמך, אך דעה

זו נדחתה, מפני שמעולם לא מצאנו בכתובות של ימי בית ראשון את האות וי"ו לציון התנועה o:

גיבסון (עמ' 3) מביא את דעתו של גארביני, הקורא: *yaḥu* והסובר שוי"ו זו היא the corollary is of: an archaic nominative plural construct course, that the inscription cannot be a calendar... more than 12 months being involved

לאמתו של דבר, אין כאן כל צורך בזוגי. טור-סיני, שאמנם פירש את הוי"ו הזאת באופן אחר, כתב: "בוודאי אין כאן... צורך בהדגשת המספר, ודי היה, אילו נאמר בצורת ריבוי רגיל" (עמ' 45). ובאמת אין המסקנה של גיבסון הכרחית כלל, ואנו נלך לפי מה ששנו רבותינו "מיעוט חודשים שניים" (ספרי במדבר, קמח⁴). ואכן מה רע בפירוש "חודשי אסיף, חודשי זרע, חודש לקש" וכן הלאה, והמבין יבין בכמה חודשים מדובר? אם נשתחרר מן המשפט הקדום הזה של ההכרח למצוא כאן צורת זוגי דווקא, נראה שפירושו של גארביני הוא הסביר ביותר. נצטרך אפוא להסכים שבכתובת זו כבר נהגו אמות-קריאה סופיות, לכל הפחות בשביל תנועות ארוכות.

2.2 לדעת גיבסון לשונו של לוח גזר היא an archaic Hebrew dialect, וכאחד הקווים של הארכאיות הזאת הוא מציין את היעדרות היידוע (גיבסון, עמ' 2). ואמנם חוסר ה"א הידיעה אופייני לקטעים של המקרא הנחשבים שירה קדומה. אולם אפשר להצביע על חוסר סימן היידוע רק באותם המקרים שהוא מתבקש מטעמים תחביריים או סמנטיים – ואיננו; והנה לוח זה אינו אלא רשימה של פעולות חקלאיות, ובמקרא שמות הפעולות החקלאיות, שהם גם שמות עונותיהן, נוטים לדחות את סימן היידוע.

3. ראה גארביני להלן בציונים ביבליוגרפיים. וראה אף את דבריו שם, עמ' 126, על האפשרות שבתעודה זו כבר נמצאות אמות-קריאה, נגד דעתו של אולברייט ותלמידיו.

4. נעיר דרך אגב כי רגילים לראות את האמרה "מיעוט רבים שניים" כמאמר תלמודי, אבל אין היא נמצאת בספרות התלמוד. וכן כותב שאול ליברמן (משה בן מימון, הלכות הירושלמי, הו"ל שאול ליברמן, ניו יורק תש"ח, עמ' יט, הערה 7): "ר' אברהם בן רבינו מעתיק פעמיים בשם אביו מאמר חז"ל: מיעוט רבים שניים... (ומ"ש שם ואקל אלג'מע את'נין – והפחות של רבים שניים – זהו באמת לשון הרמב"ם בפירוש המשנה נגעים ו, א). לא מצאתי מאמר זה כצורתו בספרות חז"ל". במהדורת קאפח של פירוש המשנה לרמב"ם, סדר טהרות, עמ' ש"ס נמצא: "וקד קלנא אקל אלג'מע את'נין = וכבר אמרנו כי מיעוט רבים שניים". המהדיר קאפח הפנה שם בהערה 7 אל נגעים ד, ד, אבל שם (עמ' שנג) נמצא "מיעוט שיער שתי שערות", והוא מן הספרא, ויקרא יג, ג, מהדורת ווייס עמ' ס, ג – כ"י אסמאני מנקד "מעוט" פתח שורוק. אמנם מאמרים במבנה זה שכיחים מאוד בדברי תנאים: מיעוט ימים / חרצנים / חצוצרות / חודשים / אפרוחים / ... שניים. בקונקורדנציה של האקדמיה ללשון העברית (המילון ההיסטורי ללשון העברית, חומרים למילון, סדרה א, ירושלים תשמ"ח) נרשמו מקצתם בקל, בינוני פעול, ומקצתם בפעל, שם פעולה – כנראה על-פי הניקוד בפתח או הכתיב ביו"ד. תודתי לפרופ' שרגא אברמסון שהפנה אותי לספר של ליברמן.

עובדה זו בולטת במיוחד בשם "קציר", הבא ב־27 פסוקים (מלבד היקרויותיו בסמיכות או בכינויים) וב־17 מהם בלי יידוע, גם כאשר לפי אוננו, כלומר לפי ההרגלים הלשוניים שלנו, היידוע מתבקש ממש, כגון "והירדן מלא על גדותיו כל ימי קציר" (יהו' ג, טו), "והם המתו בימי קציר בראשונים" (שם"ב כא, ט), "וירדו שלשים (קרי: שלשה) מהשלשים ראש ויבאו אל קציר אל דוד" (שם כג, יג), "עבר קציר כלה קיץ" (יר' ח, כ). ראייה לרגישותנו היא שסגל מבליע בפירושו לשני הפסוקים שבספר שמואל את סימן היידוע: "בימי הקציר הראשונים", "בראשית הקציר". רק שלוש פעמים באה מלה זו מידועת על־ידי ה"א הידיעה, ושבע פעמים מידועת על־ידי הניקוד, דבר שאפשר לתלות במגמה הנורמטיביסטית של הנקדנים או בהרגל לשוני מאוחר. ואמנם בלשון חכמים אנו מוצאים: "עד הקציר עד הבציר עד המסיק – (האומר בלשון זו – ג"צ) אינו אסור אלא עד שיגיע" (משנה נד' ח, ג), "לא שמענו אלא בבאה מן הקציר בלבד" (שם עד' א, יב), "אי זהו לקט, זה הנושר בשעת הקציר" (תוספתא פאה ב, יד), "בחריש ובקציר תשבת (שם' לד, כא) – שבות מן החריש בשעת הקציר" (מכילתא ויקהל א, ועוד הרבה כאלה⁵).

"בציר" בא במקרא רק חמש פעמים (לא בסמיכות או בכינוי), לעולם בלתי מידוע, כגון "כלה בציר" (יש' כד, יג; לב, י). אחת הפעמים הוא בא בלא יידוע אף על פי שלפניו נמצא ציון המושא "את", המושך בדרך כלל את ה"א הידיעה: "והשיג לכם דיש את בציר ובציר ישיג את זרע" (ויק' כו, ה). בפסוק זה באים "דיש" ו"זרע" ("את זרע!") בלא יידוע. אשר ל"דיש", זאת היקרותו היחידה במקרא. "זרע", הבא במקרא יותר ממאתיים פעמים אך רק שתיים מהן בהוראת "פעולת הזריעה ועונתה" (לפי המילון ב–ד–ב בערך זה, סעיף 1b ולפי הקונקורדנציה החדשה של אבן-שושן), נמצא בהוראה זו בלתי מידוע: פעם בפסוק שכבר הבאנו ופעם בפסוק "זרע וקציר... לא ישבתו" (בר' ח, כב).

מ"חריש" אין ללמוד הרבה: הוא בא פעם אחת לא מידוע (בר' מה, ו), פעם מידוע על־ידי הניקוד (שם' לד, כא) ופעם בכינוי (שם"א ח, יב). שונה מן הקודמים "אסיף", הבא שתי פעמים בלבד ובשתיהן הוא מידוע, בביטוי "וחג האסיף" (שם"ב כג, טז; לד, כב). אולי לפנינו יידוע של שמות החגים, הרגיל במקרא. לאור כל אלה, אם בלוח גזר אנו מוצאים "ירח קצר" (= ירח קציר) ו"ירח קצר שערס" ולא "ירח הקצר" ו"ירח קצר השערס", הדבר בהסכמה גמורה ללשון המקרא. אולי בלשון זו השמות "קציר", "בציר" והדומים להם לא הורגשו כשמות של פעולות חקלאיות מוגדרות אלא כשמות פעולה, מעין צורות מקור שאינן מבקשות יידוע: "כל ימי קציר", "ימי קציר", כמו "כל ימי קצור", "ימי קצור".

5. המובאות מחיבורי חז"ל על־פי המילון ההיסטורי ללשון העברית, חומרים למילון, סדרה א, ירושלים תשמ"ח.

3. כתובת נקבת השילוח

מקובל להניח שבכתובת נקבת השילוח התנועות שבאמצע המלים – שלא כתנועות הסופיות – אינן מסומנות באמות-קריאה, אלא "במקום שהתנועה מעיקרה היא דו-תנועה" (קוטשר, עמ' 169), כלומר במלים "מוצא" ו"עוד". לגבי מלים אלו נוטים החוקרים לקבל את דעתם של קרוס ופרידמן (עמ' 50–51) שהדיפתונגים טרם נתכווצו ושיש לבטא 'wd, mawša' (כך גם קוטשר וגייבסון). לשון אחר, אין אותיות אמצעיות נחות בכתובת זו ואין כתיב היסטורי. אשר לאות אל"ף במלה "מאתים" (שורה 5), שהיא נחה לפי הניקוד הטברני, לפי שיטה זו עדיין הייתה הגויה, ויש אפוא לקרוא ma'taym (קרוס ופרידמן, שם).

ומה דינה של האל"ף שבמלה "ראש" (שורה 6)? אם נמשיך בעקיבות, יש לראות גם אותה כעדיין הגויה, ולכן יש לקרוא ra's. ואמנם כך כותב עליה באנגה (עמ' 119): r's 'the head of', proto-semitic *aleph* is still preserved; whether weakened or not in its pronunciation cannot be decided. אולם הצורות ru-šu-nu, su-u-nu שבאל עמארנה מעידות שהמעתיקים Ca:c < Ca'c, < á: < ó: חלו כבר במחצית הראשונה של המאה הי"ד לפני הספירה (ברגשטרסר I, 15b, 30c; האריס, עמ' 42, 44), יותר משש-מאות שנה לפני הכתובת שלנו. וכך קובע בירקלאנד את שני המעתיקים האלה בתקופה הכנענית (רבין, טור 68). גם בכתובת מישע, הקודמת לכתובת השילוח בכמאה שנה, אנו מוצאים (שורה 20) את הצורה "רשה", בלי אל"ף, בהוראת "ראשו" או "ראשיו". אם כך, סביר שגם בכתובת השילוח יש לקרוא ro:s, והאל"ף אינה עיצורית. ואמנם כך כותב גאר (עמ' 50):⁶ Like B(iblical) H(ebrew), then, syllable closing *aleph* was absorbed into the preceding vowel in epigraphic Hebrew; the appearance of etymological *aleph* in forme such as ראש is attributable to historical spelling. גם ציוני זבית (עמ' 21) טוען שהאל"ף של "ראש" בכתובת שלנו לא הייתה עיצורית והמלה הייתה הגויה ro:s. הוא (עמ' 18, הערה 8) אף צועד צעד נוסף, וטוען שהאל"ף לציון התנועה o: הועברה ממלה זו ומן המלה "צאן" גם למלה "זאת" שבכתובת הקבורה של "אשר על הבית" בכפר השילוח (שורות 1, 3).

קרוס ופרידמן, שלא העירו דבר לעניין מלת "ראש" בכתובת שלנו, אמרו עליה, כאשר היא מזדמנת בכתובת כילמו (סוף המאה השמינית – דונר-רוליג, מס' 24, שורה 15 ושורה 16: קרוס ופרידמן, עמ' 19), שיש לקרוא: *ro:šo, על סמך אל-עמרנה, אך זה לא מנע אותם מלציין (שם) כאחד הקווים הבולטים של הכתיב הפניקי העתיק the absence of historical spelling. אולם אם בכתובת השילוח יש את

6. ראה שם גם עמ' 33. תודתי לעורך 'לשוננו', הפרופ' יהושע בלאו, על שהפנה אותי לספר זה וכן על הערות מועילות אחרות.

אטימולוגית במלה "ראש", נפל פותא בבירא, ויש לדון מחדש בבעיית האותיות הנחות באותה כתובת ובמעמדן של האל"ף ב"מאתים" ושל הוי"ו ב"עוד" וב"מוצא". ושמה נאמר שלצד נטיות כלליות היו גם מלים יחידות שנהגו לפי מסורת משלהן, וכתיבת "ראש" באות נחה הייתה מסורת מסוג זה?

4. חרס מיבנה-ים

4.1 בכתובת זו, כמו בדרך כלל בכתובות העבריות מן המאה התשיעית ואילך, כאשר מלה מסתיימת בתנועה, התנועה מסומנת באם-קריאה: אדני, עבדה, היה, לפני, הושעיהו, קצרי, יענה, לי, אתי, נקתי, בגדי. אולם ארבע מלים חסרות לכאורה אם קריאה סופית, ואלו הן: שְׁבַת <ה> (שורה 5-6), כָּל <ה> (שורה 6), קָצַר <ה> (שם), כָּלֶת <י> (שורה 8). (סימני הניקוד, כאן ולהלן, באים לשם ביאור בלבד ולא לשם שחזור פונטי.) אפשר לתרץ כל מלה ומלה במקומה, אולם הדבר הסביר ביותר הוא לתרץ את כולן תירוצ אחד ולהניח שכותב תעודה זו לא היה עקיב ברישום אמות-קריאה סופיות, כפי שכבר הציעו יוסף נוח (נוח תשכ"ו, עמ' 70) ופארדי (עמ' 46). אפשר גם להניח שרק אם-הקריאה ה"א נזנחה לעתים בחרס הזה ("שבתה", "כלה", "קצרה"), ואילו ב"כלת" לא חסרה אם-קריאה סופית, כי היא צורה אפשרית למדבר, כאמור בסעיף 1 לעיל.

לכלל שהתנועות הסופיות לעולם מסומנות באם-קריאה יש חריגים גם בתנ"ך, ואל לנו להשתעבד לכללים שאנחנו כללנו, כאשר אין העובדות מתיישבות אתם. אם נקרא בשורה 6 "כָּל <ה>" (ולא "כָּל"), נוכל לגזור משרוש זה גם את המלים "יִכְל" (שורה 5) ו"כָּלֶת <י>" (שורה 8), והפירוש יצא מרווח יותר.

4.2 לפי הקריאה של רוב העוסקים בכתובת, המלה "ימם" חוזרת שלוש פעמים (שורות 5, 7, 9), שתיים מהן בהקדמת כ"ף היחס. בקריאה ובפירוש של מלה זו התלבטו החוקרים. אולי אפשר לקרוא אותה ביו"ד חלומה (= יומם) *pace* Donner-Röllig [200]: Es ist sicher nicht als Adverb (aufzufassen) ולפרש אותה כפי שפירש אותה רש"י ביחזקאל יב, ג: "כל יומם שבמקרא לשון יום יום הוא, דבר הנוהג ימים רבים, כך שמעתי משמו של רבי מנחם ואמת דבריו"; וכן הוא אומר בנחמיה ט, יב: "ובעמוד ענן הנחיתם יומם" – בכל יום ויום.

אפשרות אחרת היא לקרוא את המלה "כימם" – "כימים" ולהבינה "כמדי יום ביום", "כמו כל יום", כפי ש"לבקרים" (יש' לג, ב; תה' עג, יד; קא, ח; איוב ז, יח; איכה ג, כג) פירשו "מדי בוקר בבוקר", "בכל בוקר". (הצעת תלמידי מאיר משורר.) יש לזכור שקרום [1962] BASOR 165, עמ' 43 קורא "כימם" גם בשורה 9.

4.3 בשורה 10 אנו קוראים: "וכל אחי יענו לי". על זה כתב שמריהו טלמון (עמ' 9):

שוב אנו עסוקים במונח משפטי-טכני הידוע מן המקרא. כשהוא משמש בצירוף עם סימן היחס ב"ת בא הפועל ענה לציין עידות מרשיעה, כדברי שמואל: הנני ענו בי נגד ה' ונגד משיחו (שמ"א יב, ג, השווה דב' לא, כה; שמ"א ה, ט; הושע ה, ה; מיכה ו, ג). וכשהוא בא מצורף עם סימן היחס למ"ד, העידות היא לטובת הנאשם.

טלמון לא הביא כל פסוק לראיה ש"ענה ל-" מציין עדות לטובה, אבל הקורא את דבריו לפי תומו מניח שבמקרא מוצאים כמונחים משפטיים-טכניים "ענה ב-" במשמעות "העיד לחובה" ו-"ענה ל-" במשמעות "העיד לזכות". אבל האמת היא שכנגד 18 הפעמים שנמצא במקרא "ענה ב-" (לפי הקונקורדנציה של אבן-שושן) לא נמצא "ענה ל-" אפילו פעם אחת! יתר על כן, מדברי יעקב אל לבן "וענתה בי צדקתי ביום מחר" (בר' ל, ג) נראה להסיק ש"ענה ב-" יכול לציין גם עדות לזכות. בצדק כתב פארדי (עמ' 49): the negative character of *anh b-* (usually 'give evidence against') is not so clear-cut as was implied by Lemaire and Talmon. מה שניתן לומר הוא שבמקרא הפועל "ענה" בהוראת "העיד" דורש מושא מוצרך המתקשר על-ידי אות היחס ב, כלומר "ענה בפלוני" פירושו "העיד על אודות פלוני", לחובה או לזכות.

אלא שאין לראות במלים "וכל אחי יענו לי" משפט מוגמר, כי הכותב כופל את דבריו ומשלים אותם: "וכל אחי יענו לי – הקוצרים אתי בחם (השמש) אחי יענו לי אמן". כפל מלים כזה נמצא גם בראשית האיגרת: "עבדך – קצר היה עבדך בחצר אסם" (שורות 2–4), ועל חזרות אלו כבר אמרו שהסופר wrote... under the dictation of the plaintiff, reproducing all the peculiarities of his speech with its very characteristic repetitions (אמוסין-הלצר, עמ' 149). במלים פשוטות, בעל המכתב אמר כאן: "וכל אחי יענו לי אמן". נמצא שהוראת הפועל "ענה" היא כאן הוראתו השכיחה ביותר – "השיב", כמו בפסוק "ויענו כל העם אמן אמן" (נחמ' ה, ו), ו"לי" אינו מושא מוצרך אלא תיאור: ישיבו לדבריי, לצורכי, בענייני וכדומה (השווה רוזן, עמ' 104 ואילך).

פירוש זה מתיישב עם דברי המילון ב-ד-ב, ערך "I". ענה" (בפרט סעיף 1c):

1. a. *answer, respond to...*

c. rarely cum accusative or clause of answer... Ne 8⁶ they responded, Amen!...

3. a. specifically *respond as a witness, testify...*; cum 3 personae = in the case of = for Gn 30³³; usually against etc.

לא הייתי עומד על דבר זה לולא התופעה המעניינת שהכלל שקבע טלמון, כלומר "ענה ב-" = "העיד לחובה", "ענה ל-" = "העיד לזכות", קנה לו שביתה בחקר הלשון העברית, לכל הפחות במחקר הכתובת הזאת. יוסף נוח, למשל, כותב (נוה תשכ"ו, עמ' 70): "י'ענו לי" = יעידו לטובתי, והשווה הביטויים המקראיים 'ענה ב-', 'העד ב-', שהם ביטויי האשמה (ראה במאמרו של טלמון). חנוך רביב, בספרו העממי 'כתובות מתקופת המלוכה בישראל', כותב (עמ' 50): "הוראת 'ענה ל...' מתייחסת לנכונותם של 'האחים' להעיד עדות חיובית, לטובת הכותב. כנגד זה 'ענה ב...' מורה על שלילה (שמ"א יב, ג ועוד) (טלמון)". גם אנדרה למיר כותב (עמ' 265): Le verbe 'prendre la parole', est ici suivi du lamed: il annonce donc un témoignage favorable, tandis que l'emploi de la préposition b indiquerait plutôt un témoignage défavorable. לעומתם כותב גיבסון לעניין זה (עמ' 30): The verb in the desired sense only occurs in the Bible with [b], 'testify against', but that may be chance. ואמנם המלה נראית לי כאן מיותרת.

ציונים ביבליוגרפיים

- אבן-שושן = אברהם אבן-שושן, קונקורדנציה חדשה, ירושלים תשמ"א
 אהרוני = יוחנן אהרוני, כתובות ערד, ירושלים תשל"ו
 אולברייט = W. F. Albright, "The Gezer Calender", *BASOR* 92 (1943), 16-26
 אמוסין-הלצר = J. D. Amusin - M. L. Heltzer, "The Inscription from Mešad Ḥasavyahu", *IEJ* (1964), 148-157, XIV
 באואר-ליאנדר = Bauer-Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache des A.T.*, Halle 1922
 באנגה = L. A. Bange, *A Study of the Use of Vowel-Letters in Alphabetic Consonantal Writing*, Muenchen 1971
 באר = James Barr, *The Variable Spellings of the Hebrew Bible*, Oxford University Press 1989
 ב-ד-ב = F. Brown, S. R. Driver, C. A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the O. T.*, Oxford 1955
 בן-חיים, אסף = זאב בן-חיים, "צורת הכינויים החבורים -ך-, -ת-, -ה- במסורותיה של הלשון העברית", ספר שמחה אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 66-99
 בן-חיים, לשוננו = זאב בן-חיים, "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 223-245

בן-חיים, עזאנ"ש = זאב בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ה, ירושלים תשל"ז

G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik*, Leipzig 1918 = ברגסטרסר
M. Broshi & E. Qimron, "A House Sale Deed from Kefar Baru from the Time of Bar Kokhba", *IEJ* 36 (1986), 201-214
W. Randal Garr, *Dialect Geography of Syria-Palestine, 1000-586 B.C.E.*, Philadelphia 1985

Giovanni Garbini, "Note sul 'calendario' di Gezer", *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, N S VI (1954-56), 123-130

Robert Gordis, *The Biblical Text in the Making*, aug. ed., 1971 = גורדיס
Gesenius' Hebrew Grammar ed. by A. E. Cowley, Oxford 1910 = גזניוס
John C. L. Gibson, *Textbook of Syrian Semitic Inscriptions, Vol. 1, Hebrew and Moabitic Inscriptions*, Oxford 1971

H. Donner – W. Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, Band II, Wiesbaden 1964

Zellig S. Harris, *Development of Canaanite Dialects*, New Haven 1939

Zioni Zevit, *Matres lectionis in Ancient Hebrew Epigraphs*, Cambridge Mass. 1980

טורטשינר = נ"ה טורטשינר, תעודות לכיש, ירושלים ת"ש
טור-סיני = נ"ה טור-סיני, הלשון והספר, כרך הלשון, מהדורה ב, ירושלים תשי"ד
טלמון = שמריהו טלמון, "הכתובת העברית החדשה מימי יאשיהו", בית מקרא א-ב (כה-כו) (תשכ"ו), עמ' 3-13

André Lemaire, *Inscriptions hébraïques, Tome I, Les ostraca*, Paris 1977

משל, קטלוג = זאב משל, כונתילת עג'רוד – אתר מקודש מתקופת המלוכה בגבול סיני, מוזיאון ישראל, קטלוג מס' 175, ירושלים תשל"ח (עמודי הקטלוג אינם ממספרים; נתתי להם מספור רצוף החל בעמוד השער הפנימי, ולפיו צוינו ההפניות.)

משל, קדמוניות = זאב משל, "כונתילת עג'רוד – אתר מתקופת המלוכה בגבול סיני", קדמוניות ט (תשל"ו), עמ' 119-129

נוה, תשכ"ו = יוסף נוה, "כתובות כנעניות ועבריות", לשוננו ל (תשכ"ו), עמ' 65-80
נוה, תשמ"א = יוסף נוה, "כתובות מתקופת המקרא", שלושים שנות ארכיאולוגיה בארץ-ישראל, ירושלים תשמ"א, עמ' 75-85

סגל = משה צבי סגל, ספרי שמואל, ירושלים 1964

- Fiorella Scagliarini, "Precisazione sull'uso delle *matres* = סקאליאריני = *lectionis* nelle iscrizioni ebraiche antiche", *Henoch* XII (1990), 131–146
- Dennis Pardee, "The Judicial Plea from Meṣad Ḥashavyahu = פארדי = (Yabneh-Yam): A New Philological Study", *Maarav* I (1978), 33–63
- קוטשר = יחזקאל קוטשר, "כתובות ירושלים מימי הבית הראשון", ספר ירושלים (העורך: מיכאל אבי-יונה), עמ' 169–170
- Frank Moore Cross Jr., "Epigraphic Notes on Hebrew Documents" = קרוס etc., *BASOR* 165 (1962), 34–46
- Frank Moore Cross Jr. & David Noel Freedman, *Early* = קרוס ופרידמן = *Hebrew Orthography*, New Haven 1952
- רביב = חנוך רביב, כתובות מתקופת המלוכה בישראל, ירושלים תשל"ה
- רבין = חיים רבין, "עברית", אנציקלופדיה מקראית, כרך ו, טורים 51–73
- רוזן = חיים רוזן, עברית טובה, מהדורה ב, ירושלים 1967
- P. Benoit et alii (ed.), "Les grottes de Murabba'at", *DJD* II, Oxford = *DJD* 1961

חוליית הבור – לשון ומציאות חיים

הרעיון העיקרי שפותח במאמר זה החל להתגבש במוחי לפני שנים, כשהבחנתי שהסתירות והמבוכה בעניין הבור וחולייתו בדברי חז"ל אינן מתחילות בדברי מפרשים מאוחרים אלא קיימות כבר במקורות עצמם.

חשיבותו העקרונית של העיון שבכאן הוא בהמחשת קשרי הגומלין הקיימים לעתים בין שאלות לקסיקולוגיות ואטימולוגיות ובין הכרת עולמם ומציאות חייהם של בני-אדם. לחקר לשון חכמים זה הוא נושא הממחיש היטב את ההבדל בין הרבדים של לשון חכמים.

א. שישה פירושים לביטוי אחד

האגדה מספרת על דוד:

כיון שעלה עמוד השחר נכנסו חכמי ישראל אצלו. אמרו לו "אדוננו המלך עמך ישראל צריכין פרנסה". אמר להם "לכו והתפרנסו זה מזה". אמרו לו "אין הקומץ משביע את הארי ואין הבור מתמלא מחוליתו". אמר להם "לכו ופשטו ידכם בגדוד..." (בבלי ברכ' ג ע"ב, סנה' טז ע"א).

המעין בדברי מפרשינו הקדמונים יופתע למצוא כאן שישה פירושים לביטוי "אין הבור מתמלא מחוליתו":

- א. "החופר בור אם יחזיר העפר שהוציא ממנו לתוכו אינו מתמלא עד שתוסיף בו עפר אחד" (רבינו חננאל בסנה' פירוש ראשון; רב נסים ב'ספר המפתח' ברכ' שם ובקטע גניזה הובא ב'אוצר הגאונים' ברכ' וסנה'; ערוך, ערך "חלי" א').
- ב. "עוד ראינו מפורש אין בור מתמלא מחוליתו, מן המטר היודר מן השמים עד שתמשך לו אמת המים מבחוץ" (לשון רבנו חננאל שם¹ וכן הוא ברב נסים פירוש שני).
- ג. "העוקר חוליא מבור כרוי וחוזר ומשליכו לתוכה אין מתמלא בכך" (רש"י).
- ד. "אם תחפור מצד זה ותניח מצד אחר לא תמלא שמה שנותן כאן חסר כאן" (ר"י בתוספות ברכ').

1. מלשון רבנו חננאל נראה שפירוש זה היה לפניו בכתבי הגאונים או רבותיו, אך ייתכן גם שכוונתו לדברי מדרש שמואל (להלן ד), וכך הבין רב"מ לזין ב'אוצר הגאונים' ברכות, "פירושי רבנו חננאל" (נספח), עמ' 1.

ה. "קרקע שרגילין להניח על שפת הבור קורין חוליא... וקאמר אין הבור מתמלא מאותה חוליא" (ערוך בפירוש ראשון ו"יש מפרשים" בתוספות סנה'.) ובשינוי קל: "אין רגילין לעשות שפה (כל כך) גדולה וגבוהה לבור שאם תשליך, החוליא לתוך עומקו – שיתמלא ממנה" (ריב"א בתוספות הרא"ש ברכ').

ו. "מחוליתו – מנביעתו. כלומר אין הבור מתמלא מן המים הנובעין בו" (רבנו תם בתוספות שם ושם). ובלשון אחרת: "שאין הבור מתמלא מים מן המקור הנמשך ונובע בתוכו – בתוך חוליתו"² (הרשב"א בשם רבנו תם).

כבר בהשקפה ראשונה אפשר לראות שכל הפירושים נחלקים לשני סוגים: הסוג האחד – פירושים א, ג, ד, ה – מדבר על מילוי בור בעפר; הסוג האחר – פירושים ב, ו – מדבר על מילוי הבור במים.

נבדוק קודם כל את הדברים בהקשרם. מהו הגמשל שאליו רומז המשל שלנו? לפי העניין אפשריים כאן שני תכנים: (1) אי-אפשר לבנות מערכת כלכלית שאין בה אמצעי ייצור; "פֶּרְפֻטָּאוּם מוֹבִילָה" שמתפרנס מתוך עצמו; (2) פרנסה שבה ישראל מפרנסים זה את זה היא מועטת מדי ואינה מספיקה. לתוכן הראשון מתאימים הפירושים א, ד, ו ולתוכן השני – ג, ה. נדמה שפירוש ב הוא הפירוש היחיד שאפשר למצוא בו את שני התכנים גם יחד.

המשל המקביל "אין הקומץ משביע את הארי" מתאים בפשטות למשמעות השנייה. בדברי הראשונים כאן שני פירושים עיקריים ל"קומץ": (1) קומץ = דבר מועט, כגון בפסוק "והרים ממנו בקמצו" (ויק' ו, ח) (2) קומץ = חגב. לשון ארמי "איל קמצא" (עד' ח, ד), ותרגום אונקלוס לפסוק "ונהי בעינינו כחגבים" (במ' יג, לג) – "כקומצין". אך מצאנו עוד שני פירושים בכיוון שונה: (3) "שדרכו של ארי כשהוא רעב מלחך את קומצו לצורך מאכל אבל אינו שבע אם אינו צד מאכל אחר" (שיטה מקובצת בברכ', ובדומה לזה בתוספות הרא"ש שם); (4) "פירש רבנו האי גאון, הגומא שעומד בה הארי אינו משביעו אם לא ילך לבקש את טרפו. ויורידוהו לבור מתרגם ואחתוהו לקומצא"³

2. נראה שבעיני רבנו תם "בור" הוא בריכה שמי נהר או נביעה נאספים בתוכה, מעין מה שכותב רש"י (גיס' נס ע"ב) בבאורו למשנה "בור שהוא קרוב לאמה מתמלא ראשון מפני דרכי שלום: "לאמה – אמת המים המביאה מים מן הנהר לשדות ורגילין לעשות בורות שאם תיבש האמה ימלאו מן הבור וישקו השדות". וכבר התלבט הרא"ש בתוספותיו (ברכ' ג. הודפס בלקס 'ברכה משולשת', ורשא תרכ"ג) היכן מצינו שבת קיבול למים נובעים ייקרא "בור", ע"ש. יש שהסיעו את דברי ר"ת לכוונה אחרת, עיין בפירוש "הכותב" שבעין-יעקב, ריש ברכות, וראה גם למטה הערה 9.

3. ציון זה שגוי. חורנו על הקונקורדנציה ואין בכל המקרא פסוק בלשון זו. הכוונה, כנראה, לשמואל ב' יח, יז "וישליכו אותו ביער אל הפֶּתַח הגדול", ומתרגם יונתן "ורמו יתיה בחורשא לגו כומצא"

ודרך הארי להיות בחפירה שנאמר 'זימלא טרף חוריו ומעונותיו טרפה' (תוספות הרא"ש שם).

הפירושים הפשוטים הם 1 ו-2, ושני הפירושים האחרים נראה שמטרתם להתאים גם את המשל הזה לסענת *perpetuum mobile*.

אם אנו חוזרים אל "אין הבור מתמלא מחוליתו", נראה ששני הפירושים הבסיסיים הם שני פירושי הגאונים, א רב (א) – בור אינו יכול לשוב ולהתמלא בעפרו; ב – אין בור מים מתמלא מן המטר הנכנס דרך פתחו. שאר הפירושים אינם הולמים היטב את פשטות לשון הביטוי הזה וגורמים כווריאציות משופרות של שני הפירושים הללו, שהוצרכו להם בעיקר מחמת הנימוקים האלה:

א. במקומות אחרים חוליית הבור היא מהות מוגבהת מעל הקרקע סמוך לפתח הבור, וכן מוזכרת עקירת חוליא מבור כרוי (וראה להלן).

ב. על-פי ההקשר כאן ובמקום אחר (ראה למטה) נראה לרוב המפרשים להעדיף את טענת *perpetuum mobile* מטענת "מעט מדי".

ג. יש שרצו למצוא במשל זכר לשתי הקבוצות בעם – עניים ועשירים.

ד. פירוש א קשה מן הבחינה המציאותית (ראה להלן ה).

מעניין שדווקא שני הפירושים הבסיסיים בדרך כלל לא הובאו כצורתם בחיבוריהם של ראשונים ואחרונים, ולכן נעלמו מעיני הלומדים עד לזמן האחרון⁴.

ב. סוגיה אחרת מוכיחה – פירוש א הוא הנכון?

היש דרך להכריע בין הפירושים? לכאורה נראה שכן – על-פי ההקשר במקום אחר. המימרה "אין הבור מתמלא מחוליתו" נזכרת עוד פעם אחת בתלמוד הבבלי – באגדת פרק הירואה (ברכ' נט ע"א). האגדה מספרת כאן "שבשעה שהביא הקב"ה מבול לעולם נטל שני כוכבים מכימה והביא מבול לעולם וכשבקש לסתמה נטל שני כוכבים מעיש

ובחילופי גרסאות על-פי שפרבר "קומצא" ו"גומצא". "גומצא" מצויה בפשיטא ובתרגום משלי שלנו בכמה מקומות (מש' כב, יד; כג, כז; כו, כז), והיא מתרגמת "שוחה", "שחת", "פחת" (אך לא "בור" שהוא תמיד "גוּבָא"). ראויה לציון הצורה הפועלית הבאה בתרגום תהלים (ז, טז) "בור כרה ויחפרוה" – וגמציה (הביאה ר' אליה בחור ב'מתורגמן'. המילונים החדשים פסחו עליה. השורש הנדיר הובא כאן מאחר שכבר הוזכר לפניו "חפר" תמורה "כרה". כך נוצר מצב מעניין שבו "חפר" האומי אינו מתרגם את "ויחפרוה" העברי). במנדית ידועה המלה "קומצא" ו"קומאצא". (מילון 1963 E. S. Drower, A. Macuch, *A Mandaic Dictionary*, Oxford עמ' 207. אמנם לפי המצוטט שם אין ההקשר מחייב הבנה זו ועי"ש). באוצר הלשון העברית מצויה המלה פעם אחת "חופר גומץ בו יפול" (קה' י, ח).

4. לעיתים זוהה פירוש רש"י (ג) – "העוקר חוליא מבור כרוי... אין מתמלא בכך" עם פירוש א, אע"פ שלפי לשונו אין נראה כן. כך בתוספות הרא"ש ברכ' ג' ובספרות המחקרית בקדמוניות התלמוד 'לש' קראוס כדלקמן.

וסתמה". ושואל התלמוד: "וליהדר לה" (לכימה אותן כוכבים עצמן שנטל הימנה. רש"י)? ומשיב: "אין הבור מתמלא מחוליתיו". אי נמי אין קטגור נעשה סניגור". תוכן הדברים – שני הכוכבים שניטלו, אם יוחזרו לא יוכלו לסתום את החלל שהשאירו – נראה כאישור חד-משמעי לפירוש א של הביטוי והוא דוחה בשתי ידיים את חמשת הפירושים האחרים:

אכן, כך כותב רב נסים ב'ספר המפתח' בתחילת ברכות (מהדורת גולדנצל 1847, יב ע"ב; בש"ס וילנא ד ע"א):

הא דאמר רב (אחא) הכא אין הבור מתמלא מחוליתו מתפרשא לך מההיא דבפרק הרואה מקום... ומדאקשינן וליסתמה בדידה ופרקינן אין הבור מתמלא מחוליתו שמעת מינה דהכין הוא פירושה שהבור אם תחזיר לתוכו העפר שניטלת ממנו אינו ממלא אותו אלא צריך להוסיף עפר אחר ולפיכך לא היו מספיקין כאן אותן ב' כוכבים שניטלו ממנה והוצרך ליטול ב' כוכבים מעיש לסתמן. ולזה נתכוונו העם באמרם לדוד המלך אין הבור מתמלא מחוליתו תשובה לדבריו שאמר להם לכו התפרנסו זה מזה כלומר כי אין מספיק לנו מה שאנו נהנים זה מזה אלא צריכים אנו תוספת ממקום אחר...

נראה שראיה מובהקת זו היא שגרמה גם לחוקרים בדורות הקודמים להעדיף את פירושו של רב נסים משאר הפירושים.

ש' קראוס בחיבורו המקיף על הראליה של התלמוד *Talmudische Archäologie* (לייפציג 1910) הביא ארבעה פירושים אפשריים לביטוי⁵, והכריע כפירוש רב נסים (א). שני המילונים הלועזיים החשובים לספרות התלמודית – יעקב לוי (בשורש חו"ל) ויסטורוב (בערך "חוליא") – בחרו להתעלם לגמרי מכל הפירושים האחרים ולהביא רק את הפירוש הזה.

ג. הפתגם במבחן המציאות

הסכמה זו על פירושו של הביטוי נעצרה במקום אחד – בשערי ארץ-ישראל. הפגישה עם ארץ-ישראל ואורחות חייה בדורות אלו של שיבה ותחייה פקחה עיניים גם באשר לבור ולחוליתיו, ומתוכה נתגבשה הדעה בכיוון אחר. אכן, פתגם כגון זה, שכל

5. בכ"י מינכן ובכ"י פירנצה נוסף כאן גם "אין הקומץ משביע את הארץ", שהוא בוודאי אשגרה מדף ג' (וכן כותב בעל דקדוקי סופרים בהגהותיו כאן). בדפוסים קדומים (כולל שרידי בבלי מספרד ומפורטוגל) התוספת איננה וגם בשני כתבי-היד הנ"ל אין מקומה קבוע: באחד היא קודמת ל"אין הבור" ובאחד היא באה אחריו.

6. שם עמ' 80 ו-419. מתוך פירושי הראשונים הוא משמיט את ד, ואילו את ג (פירוש רש"י) הוא מאחד עם פירוש רב נסים (א). ויש להעיר: "בור" ו"באר" מלים נרדפות אצלו. בטשטוש שבין "בור" ל"באר" נמשך אחריו גם בעל ההערה שסופחה לדבריו. ראה להלן הערה 9.

כולו בתחום הֶרְאֵלִיָּה, יש לנסות להבינו על רקע אורחות החיים המסורתיים בארץ והממצא הארכאולוגי.

בור המים, האופייני לאזורים ההרריים בארץ-ישראל מראשית התקופה הישראלית, שימש ומשמש עד היום ממש בכל מקום שבו נשמרה הציביליזציה המסורתית. גם היישוב הישן בירושלים, בחברון ובצפת ניזון עוד בימי המנדט הבריטי ממי בורות, שהטכניקה שלהם לא נשתנתה מימי קדם.

הבור הקלסי חצוב בסלע בצורת בקבוק שעומקו על-פירוב 4–9 מ'. פתח הבור בשעת כרייתו רחב כדי מעבר אדם וסלים שבהם מוציאים את החומר שנחצב (בדרך כלל – 1.50–1 מ'). מבפנים טחים אותו בטיח כדי שלא יבלע את מימיו, ומנקים אותו אחת לכמה שנים.

על פי הבור נותנים אבן גדולה שבמרכזה חור עגול המקטין את הפתח לכדי מעבר דלי. בזמן שאין שואבים מכסים את הפתח באבן או במכסה אחר. במאה האחרונה לעתים קרובות החליפה בנייה את החציבה, ובמקום אבן גדולה על פי הבור בא בניין של אבנים קטנות, אך בכל אתר עתיק ובמרכזים הישנים של הכפרים הצורה הרווחת היא בור פעמוני חצוב ואבן מונוליתית מעליו.

מילוי הבור נעשה על-ידי ניקוז תא-שטח מסוים: בשדה – גוש סלעי או שביל מדרוני, בבית – גג או חצר. המים נאספים בתעלות אל הבור דרך נקב מוכן לדבר מתחת לאבן הגדולה שעל פי הבור. בנקב נהוג לתחוב בזמן הגשמים ענף קוצני לשם סינון המים הנכנסים. לעתים מוסיפים בסמוך לנקב בור-שקיעה קטן להשקעת גופים גדולים המתגלגלים עם המים.

בור ביתי גדול המכיל כ-200 מ"מ מים יכול להימלא בשנת גשמים באזור המקבל 500 מ"מ משקעים בשנה על-ידי ניקוז שטח של 20x20 מטר. תעלות ניקוז צורכות טיפול מתמיד. בור שנעזב בלא טיפול יהיה על-פירוב ריק⁷.

הפתגם שלנו מתפרש מאליו מתוך מציאות חיים זו. החוליה היא האבן המנוקבת שעל פי הבור. הבור אינו מקבל את מימיו מן הגשם היורד דרך הפתח הקטן שבחוליה, אלא מן המים שמנקזים אליו מסביב⁸.

ר' יחיאל מיכל פינס הוא הראשון שהציע בזמן החדש לפרש את הביטוי על רקע הבור הארץ-ישראלי ההררי ומילויו במי הגשם. בעקבותיו בא אליעזר בן-יהודה

7. על נושא הבור ראה: ש' אביצור, אדם ועמלו, ירושלים 1976, עמ' 42–43.

8. לפי סיבו של הפתגם רגליים לדבר שבמובנו הראשוני הוא מכון ללקח של חכמת חיים עממית מעין "פרוטה ופרוטה מצטרפת לחשבון גדול" ר"מ שסרח בערב שבת יאכל בשבת⁹; שאיבת המים בקיץ נעשית באחת ובלא טורח דרך הפתח של חוליית הבור. אך לא בקלות כזאת אתה מגיע לידי כך. את המים המכונסים לך בבורך לימות החמה תשיג רק אם תשקיע מתחילה את הטרחה וכישרון המעשה הכרוכים באיסוף טיפות הגשם המתפזרות על-פני שטח רחב ותספול כהלכה בתעלות הניקוז.

במילונו (ערך "חוליה"). בתלמוד המתורגם ומפורש מחדש בידי הרב עדין שטיינזלץ מובא רק הפירוש הזה⁹. הפרשנות הארץ-ישראלית החדשה חזרה אפוא אל הפירוש השני של רבנו חננאל ורב נסים (פירוש ב), אשר נזנח עד כה או שלא הובן כראוי.

ד. המדרש מוכיח נכונות פירוש ב

להבנה מציאותית זו של מהות ה"חוליה" ושל הפתגם כולו יש ראייה מפורשת ממדרש שמואל (פרשה כז), וכך נאמר שם:

ועתה הואל וברך וגו' (שם"ב ז, כט) אמר ר' יוחנן אמר לו הקב"ה לדוד דוד אין הבור מתמלא מחולייתה אלא אם כן משכו אמה ממקום קרוב. אף אתה פשוט ידך באומות העולם ואת מתברך הה"ד (שם ח, א) ויהי אחרי כך ויך דוד את פלשתים וגו'¹⁰.

ברי שהמדרש משתמש במשל על-פי פירוש רבנו חננאל ב. בעלי התוספות הביאו את המדרש (בברכות – בשם "תוספתא"¹¹, ובסנהדרין – בשם "מדרש") אך, כפי

9. בברכות ג בשם 'גאונים ושוח"ס' (כוונתו למדרש שמואל המוזכר בהמשך מאמר זה. מדרש שמואל נדפס בדרך כלל עם שוחר-טוב לתהלים). בסנהדרין פירש כך בלא מקור, אך בברכות נט הוא מפרש "חלק מן הבור אינו יכול לסתמו"; סתם ולא פירש איך הוא מיישב את הסתירה. פגישה מעניינת בין חוקר איש חוץ-לארץ לבין הוצאה לאור ארץ-ישראלית בשאלה זו מצאתי בספר 'קדמוניות התלמוד' – עיבוד עברי מחודש של קראוס ל-Talmudische Archäologie שלו. הספר יצא לאור בתל אביב בשנת תרפ"ט (הוצאת דביר) ובו (כרך ב, עמ' 102) המחבר חוזר על הפירושים שהביא בספר הגרמני ועל הכרעתו כפירוש א, היינו – העפר שנחפר אינו יכול לחזור ולמלא את הבור. וכאן הוסיפה ההוצאה כדברים האלה: "כל הבאורים האלה למילת 'חוליה' דחוקים וכבר עמד ר' י"מ פינס ז"ל על פירושה הנכון של 'חולית הבאר' (או 'הבור') שאינה אלא אבן עגולה וחלולה באמצעה הנתונה על פי הבאר למעלה כמו שיש לראות בעליל ברוב הבארות העתיקות הנמצאות בחפירות וכנהוג גם עכשיו בבארות א". והבור, כידוע אינו מתמלא מים ע"י הגשמים שנופלים לתוכו דרך החוליה, אלא בעיקר ע"י מי הגשמים שממשיכים לתוכו בצינורות ותעלות ממקום אחר והדבר פשוט וברור". החתימה תחת ההערה היא – "המערכת", ואיני יודע מי כתב אותה. גם לא עלה בידי לברר מתי והיכן כתב פינס את הדברים. בן-יהודה במילונו מציין ל'ירושלים' של לונץ כרך ה, אך לפי בדיקתי לא כתב פינס על נושא זה בכל כרכי 'ירושלים' למיום היוסודו ועד סגירתו. ואגב: קראוס נראה כמשווה את פירוש ו (של רבנו תם) לפירוש רבנו חננאל ב, ונראה שאת שניהם גם יחד פירש פירוש זר, ע"ש. על כל פנים, גם בעל ההערה וגם קראוס עצמו (ב'תוספות ערוך השלם' שכתב לאחר מכן, ערך "חלי") תופסים – בסעות – שפירוש של פינס אין לו רע בפירושי הראשונים.

10. הנוסח על-פי ר"ש בובר. יש בקטע כמה חילופי גרסאות שאין להם משמעות מיוחדת, וזה נוסח אקלקטי של בובר.

11. "לפעמים מביאים הראשונים פסקאות מן התוספתא ואינן בתוספתא אלא הן מימרות של אמוראים בירושלמי או מדרש או ברייתות במסכתות קטנות, חיצוניות וגאונים". לשון ר"ש ליברמן ב'תשלום תוספתא', עמ' 19 ושם דוגמאות. המקרה שלנו מובא שם בין הדוגמאות (עמ' 51).

הנראה, מתוך שלא הכירו את מנהגי הארץ, לא יכלו לכוון לפירושו ונזקקו לפירושו של רבנו תם (וראה לעיל הערה 2). הלשון הארוכה שנגקטה כאן: "אלא אם כן משכו אמה ממקום קרוב" קשורה, כנראה, לסופו של הפסוק הנדרש כאן: "ויקח דוד את מתג האמה מיד פלשתים"¹².

ה. איך לישוב את הסתירה בין המקורות?

הביטוי "אין הבור מתמלא מחוליתו" אינו ידוע אלא במקורות שסקרנו: בבלי ברכות ג ומקבילתו בסנהדרין טז, ברכות נט ומדרש שמואל. מתוך העיון מסתבר שכל מי שכתב עד כה על ביטוי זה – ראשונים ואחרונים, מפרשי תלמוד, מילונאים וחוקרי רגליה – בחר באחד משני הפירושים העיקריים (א – מילוי בור בעפר שיצא ממנו; ב – מילוי במי גשם) או בווריאציות שלהם, או הביא את שני המהלכים כ"יש מפרשים ויש מפרשים", והכול בא על מקומו בשלום. ואולם עיונו במקורות מוכיח שהצגת הדברים בדרך זו היא אינה אפשרית, מאחר שמקורות חז"ל עצמם מעמידים כאן סתירה גלויה: אגדת ברכות נט מוכיחה את פירוש א, ואילו מדרש שמואל – את פירוש ב. עד כמה שהגיעה ידי, היחיד שניסה לישוב את הסתירה הוא הרא"ש בתוספותיו לברכות ג, שכתב:

ופירש ר"ת מחוליתו ממקורו אין הבור מתמלא ממקום נביעתו, וכן מוכח במדרש

12. קטע זה במדרש שמואל הוא מקבילה לאגדה שבבבלי ברכות וסנהדרין, ואולם שני המקורות, הבבלי והמדרש, הם למעשה שני ז'אנרים שונים זה מזה, המעשה שבבבלי הוא אגדה; עיקרו המסגרת הסיפורית והוא כולל עניינים המתקשרים לרצף סיפורי (הכינור למעלה ממיטתו של דוד, השכמתו בחצות, פשיטתו בגדוד, אחיטופל ובניהו עם סנהדרין ואורים ותומים). לעומת זאת, במדרש שמואל לפנינו מדרש שעניינו העיקרי דרשת הכתובים וסמיכת פרשיותיהם בנוסף אגדי. הוא דורש את סמיכות הפרשיות שבין תפילת דוד לבין סיפור כיבושיו, שבו מודגש ביחוד השלל המפואר והיקר (לא "פרנסה" כמו בבבלי) שהביאו הכיבושים. כדאי לשים לב לדרך שבה המדרש משתמש בלשון הפסוקים שהוא דורש. הפסוק האחרון שבתפילת דוד מצטיין בברכה החוזרת בו שלש פעמים "ועתה הואל וברך... ומברכתך יברך בית עבדך לעולם", ואף בעל המדרש משתמש בלשון זו "פשוט ירך באוה"ע ואת מתברך". ומכאן – לענייננו. בפסוק הראשון בפרק ח יש צירוף יחידאי מיוחד במינו – "ויקח דוד את מתג האמה מיד פלשתים" (במקבילה בדה"א יח, א "את גת ובנתיה"). צורות בלתי רגילות הן בדרך כלל יחד שעלי תולים חכמי המדרש את מגניהם. נראה לי שעל רקע זה יש להבין את התוספת שנוספה בלשון הפתגם בפי ר' יוחנן במדרש על לשונו הבסיסית שבאגדת הבבלי: "אין הבור מתמלא מחוליתיה אלא אם כן משכו אמה ממקום קרוב". המלים שהוא דורש הן "מתג האמה מיד". "מתג" קרוב ל"רסן" (תה"ל ב, ט) מתורגם בנביאים ובתהלים "זממא", ובו קושרים את החבל ומושכים את הבהמה (קשר הגמלים... קיטרא דקטרי בזממא) [שבת קיא ע"ב], "נאקה בחטם... בזממא דפזולא" [שם נא ע"ב] הפועל הרגיל להובלת הבהמה הוא "משך". ראה משנת שבת ה, א ר"ג. כך מחליף הדרשן "מתג" – משכו, "האמה" – אמה, "מיד" – ממקום קרוב.

שמואל... והא דאמרינן בפרק הרוואה... צריך לומר שאותן ב' כוכבים שנטל העברים המקום ולא היו בעולם והא דפריך ונימלייה מדידיה¹³, כלומר כמכה בקורנס ומצדד להרחיב שאר הכוכבים שסביב הנקב למלאותן. ומשני אין הבור מתמלא מחוליתו אלא אם כן יביאו לו ממקום אחר.

הדוחק שבדברים אלו של הרא"ש בפשוטה של השקלא וטריא אינו צריך לפנים. מתוך מוצא אחרון זה אולי הקושיה מתחדדת יותר! אם כן מהו הפתרון? הפתרון הנכון הוא, לעניות דעתי, "מר כי אתריה ומר כי אתריה". הביטוי היה קיים גם בארץ-ישראל וגם בבבל. בא"י הוא מתפרש במילוי מים מן המטר, ובבבל – במילוי בור חפור בעפר שיצא ממנו.

ניכרים דברי אמת, שהמשמעות המקורית של הביטוי היא המשמעות הארץ-ישראלית. בארץ-ישראל הבור המטויה הוא מאפיין מרכזי של אורח החיים, ומילוי – פעולה מעשית ונחוצה. החוליה שעל פי הבור – אבן גדולה, גבוהה לעתים עד עשרה טפחים ויותר בתוך חצרו של אדם, היא חפץ בולט וחשוב בחיי היום יום. לא כן הפירוש הבבלי. ראשית הוא מתאר פעולה דמיונית, שאין דרכו של אדם לעשות; בני אדם אינם חופרים בור וחוזרים וסותמים אותו. יתרה מזו, המציאות שמתאר הפתגם בגרסתו הבבלית היא – עובדתית – תמוהה. הפתגם אומר שעפר הבור אינו מספיק לסתמו, ואולם המציאות, כמדומה, מלמדת את ההפך, שכן בגלל פיזור הצפיפות המקורית של החומר מי שיחזור וימלא את הבור עוד יותר עודף מחוץ לבור; וצריך לישב בדוחק שהפתגם מדבר בהווה, שהעפר שיצא מן הבור מתפזר מקצתו הנה והנה ומקצתו נכבש ברגליים, וכשיבואו להחזירו לא יספיק, אבל מהלך כזה דווקא לענייננו אינו מתאים, שכן, כאמור, כל ה"ניסוי" עצמו של החזרת העפר אל הבור אינו נוהג שבמציאות, אלא תרגיל היפותטי!

עם זה, הביטוי בהקשרו שבפרק 'הרוואה' מוכיח בלי ספק שכן השתמשו בביטוי אמוראי בבל. איך נשתנה הביטוי ומדוע? התשובה קשורה בוודאי באורחות החיים. בהרי ישראל הבור חשוב מאוד ונפוץ מאוד. כנגד זה, בבבל אין צורך בבור מים ואי-אפשר לחצוב בור מים. אולם מאחר שהמורשת הלשונית והספרותית הארץ-ישראלית במקורה הוסיפה להיות מוקד החיים המרכזי גם בבבל, סיגלו בני בבל את המושגים הארץ-ישראליים אל המציאות הבבלית. בבבל – "בור" הוא חפירה יבשה, המשמשת בדרך כלל לאחסון וכיו"ב, ו"חוליא" – עפר או גוש אדמה. יש מקום לחשוב שבאגדה על דוד (ברכ' ג וסנה' טז) עדיין כוונת התלמוד לפתגם במובנו המקורי הארץ-ישראלי, הוא המובן שנתפרש במדרש שמואל. תן דעתך שאגדה

13. הנוסחה הרגילה בדפוסים "וליהדר לה" וכן הוא בדפ"ר (ונציה ר"פ) ובדומה לזה בכ"י מינכן "וליהדרון לה" ובשרידי בבלי "וליהדרין לה". נוסחה קרובה יותר לנוסח שמביא הרא"ש יש בכ"י פירנצה (ירושלים תשל"ב) "וליסתום לה מדידה".

זו נמסרת עליידי רב חנא בר ביזנא הבבלי בשם ר' שמעון חסידא הארץ-ישראלי^{13א}. מכל מקום, קושיית סתם התלמוד בברכות נט, אין ספק שהיא אוחזת בפירוש הבבלי של האמרה.

להלן נבחן את הקשריה ותפוצתה המיוחדים של "חוליה" בכלל, ונציע לה ביאור אטימולוגי, תוך הסתייעות במקבילה בערבית. בחינה זו תאשר את הנחתנו בדבר מקוריות החוליה הארץ-ישראלית.

עוד נראה שהשוואה שיטתית בין התלמוד הבבלי ובין שאר מקורות חז"ל מלמדת כי ההבדל שבין בור לחולייתו נוסח א"י לבין בור וחולייתו נוסח בבל שריר וקיים גם במקרים אחרים.

בסיום הדברים ננסה לעקוב אחרי התהליך הלשוני הפנימי שחל בלשון חכמים ב' הבבלי ולחבנו.

ו. "חוליה" – תפוצה, משמעות ורקע אטימולוגי

בדיקת תחומי קיומה של המלה "חוליה" מעלה תוצאות מפתיעות. מתברר כי שם-העצם "חוליה" מיוחד לעברית של חז"ל. אין אנו פוגשים אותו בלשון המקרא ועד כמה שהשיגה ידי, אין הוא או מלה דומה לו בשורשה ידועים במשמעות קרובה בלשונות השמיות בכללן, מחוץ ללשון חכמים העברית.

שם העצם "חוליה" נזכר במשנה בארבעה הקשרים:

- א. בשרדה ("שורה" בכתב-יד; בכ"ו, ו; ה; ו, ט; אה' א, ה; ב, ג).
- ב. בשרשרת (כלים יא, ח).
- ג. בתנור (של עכנאי): "שחתכו חוליות ונתן חול בין חוליא לחוליא" (עד' ז, ז; כלים ה, ח-י).
- ד. חוליית הבור (שבת יא ב; עיר' ח, ג; ר, ז).

חוליית הבור: בשלושת המקומות שבהם נזכרת "חוליית הבור" מדובר בדבר מוגבה מעל פני הקרקע שאפשר שיהיה גבוה עשרה טפחים ויותר. בכל המקומות הנושא המדובר הוא דיני מחיצות ורשויות של שבת ועירובין. בשניים מהם מובאים יחד "חולית הבור והסלע": "חולית הבור והסלע שהם גבוהים עשרה טפחים" (שבת יא, ב; עיר' ח, ג), "בור ברשות הרבים וחולייתו גבוהה עשרה טפחים" (עיר' י, ז).

בתוספתא ובירושלמי דומה מצב התפוצה והמשמעויות של "חוליה" לזה שבמשנה. בירושלמי נוספו עוד "מגורה של חליות" (שבו' פ"ו ה"ט, לז ע"ב) ו"חוליה של עמוד" (סוכה פ"א ה"א, נא ע"ד).

13א. בדפוס: רב אחא בר ביזנא, אך בכ"י מינכן – רב חנא וכצ"ל. ועיין ר"ח אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 191. קטע זה והערה זו – הוספת המערכת.

בירושלמי בסך-הכול שבעה מקומות שבהם הזכרות של "חוליה" ו"חליות"¹⁴ ובשניים מהם מדובר בחוליית הבור: "אשכח תני אף חוליית הבור יש לה ארבע אמות" (ב"ב פ"א ה"ז, יג ע"א), "רבי חיה רובה שאל היו שם חליות מחולקות לברות" כצ"ל¹⁵ ולפנינו "לכרות" (ב"ב פ"ד ה"א, יד ע"ג). הדוגמה האחרונה אינה בטוחה (עיין מפרשים).

למשמעויות החדשות והייחודיות שקיבלה "חוליית הבור" בתלמוד הבבלי ניחד את הדיבור להלן. כאן אני מוצא לנחוח להזכיר את שימושי "חוליא" שאינה קשורה לבור, המצויים בבבלי. מלבד המשמעויות המשנאיות של "חוליא" הבבלי מזכיר גם חוליא שבמנורה (שבת מו ע"א; ביצה כב ע"א; שבו' מג ע"א), בגרירתה של בהמה (חול' מה ע"א, נ ע"א), בצלם של עבודה זרה (ע"ז מט ע"ב) ובציצית (ב"ב עד ע"א; מג' לח ע"ב, לט ע"א). אם כן, בתחום זה אין הבדל עקרוני בין הבבלי למקורות הארץ-ישראליים. מהו שורשה של המלה? לפי צורת המלה (חוליה, ר' תְּלִיּוֹת. ראה למטון), אין ספק שהשורש הוא חל"י ולא חו"ל (כפי ששיער קוהוט בערכו) או חל"ל (אפשרות שהוזכרה אצל לוי, יסטרוב ובן-יהודה). מצד התצורה לפנינו צורה מן הסגוליים – נקבה הניטית כראוי ביחיד וברבים.

על מקבילה סמנטית ל"חוליה" העברית הצביע בן-יהודה במילונו (בהערה בערך "חוליה"). בערבית המלה خُرْزَة משמשת במשמע פרק במחרוזת, חוליה בשדרה והיא גם כינוי לאבן החלולה שעל פי הבור خُرْزَة البئر "והשתמשה הלשון הערבית לשם להאבן החלולה הזאת על פי הבור במלה דומה ממש ל'חוליה' בכל משמעותיה" (לשונו של בן-יהודה. הנתונים מתאשרים במילונים הערביים).

הצורה המקורית של המלה נשמרה, לדעתי, בכתב-היד, אלא שהמילונות לא הייתה מודעת לה – זו היא הצורה "תְּלִיָה/תְּלִיָא". מן העיון במקורות אני למד שצורה זו היא היחידה בכתב-יד בבליים של לשון חכמים¹⁶ ואף בארץ-ישראליים היא מיעוט הניכר¹⁷.

14. על-פי מ' קוסובסקי, אוצר לשון תלמוד ירושלמי ג, ירושלים תשמ"ד, עמ' 639 א'.
15. גם בדפוס ונציה "לכרות", אך בכ"י לידן האות לא ברורה ונראה שיש להעדיף "לברות", ועדיין הכתיב החסר צריך עיון.
16. ראה א' פורת, לשון חכמים לפי מסורות בבליות שבכתבי יד ישנים, ירושלים תרצ"ח, עמ' 108; י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 876–877 (הצורות שם: "בין חיליא לחיליא", "חליית הבור", "חליות"). בדומה לזה בהלכות פסוקות כ"י ששון (ש' אברמסון, ספר הלכות פסוקות לרב יהודאי, מקור ירושלים תשל"א, עמ' 305): "והיכא דמשתכחא לה לחליה דלא אית בה עילעא בשילהי כפלי" (לפנינו בחולין גב ע"ב: "חוליא בלא צלע היכי משכחא לה בשילהי כפלי").
17. במשנה כ"י פרמא א', שבת יא, ב: "תְּלִיָת הַבּוֹר". ושם עירובין י, ז: "בור ברשות הרבים וְתְּלִיָתוֹ". אף בכ"י קויפמן שתיים מתוך עשר ההיקרויות של חוליה (לשון יחיד) במשנה נכתבו חסר, והנקדן כפה עליהן את החולם – תְּלִיָא, תְּלִיָת – [בשאר המקרים הצורה בכ"י היא חוליה, חולִיָה (2א), חולִיָא (2א), חולִיָא, חולִיָתוֹ, חולִיָתִי. ברבים נפרד תמיד תְּלִיּוֹת; ואין צורת רבים נסמך במשנה.

"חוליה" הרגילה בשאר כתבי-היד¹⁸ ובמסורת שבע"פ¹⁹ היא, כנראה, תניינית. "חֲלִיָּה" ידועה בעברית המקראית ("ותעד נזמה וְחֲלִיָּתָה" הושע ב, טו; "גזם זהב וְחֲלִי-כָתֶם" מש' כה, כב; "חמוקי ירכיך כמו חֲלָאִים" שה"ש ז, ב), ובערבית حَلِيَّة פירושה – תכשיט, וכפי שמעידים ההקשרים המקראיים – כנראה תכשיט עגול של זהב. מכאן – חליה בשרשרת, וממנה בהשאלה – שאר המשמעויות (כיוון דומה יש להניח גם באשר ל- خُرْزَة).

"מנורה של חליות" אינה נזכרת במקורות התנאים, אלא בלשון (העברית) של האמוראים בבבלי ובירושלמי. הוא הדין ל"חוליא" שבציצית ושבבבלי זרה (אמוראי הבבלי בלבד) ושל עמוד (ירושלמי). ייתכן שאין זה מקרה. הצד השווה שבכל החוליות שבלשון חכמים א' הוא שבכולן יש מעין טבעת עגולה שבאמצעה חלל, ואילו החוליות הללו שנוספו בתלמודים סתומות, ולמעשה הן פרקים עגולים בְּדבר גלילי ארוך. אפשר שבתחילה שימשה המלה רק לדברים הדומים לתכשיט המקורי, ובלשון חכמים ב' הורחבה המסגרת.

איך נעשתה "חֲלִיָּה" ל"חוליה"? קוטשר בשעתו²⁰ הביא דוגמאות לא מעטות לצורות מטיפוס קֶטְלָה בעברית הטברנית הבאות בארמית הארץ-ישראלית הנוצרית ובארמית היהודית הגלילית בצורה "קוטלה". (בארמית גלילית הצורות מעטות יותר, לפי השערות, בשל שליחות יד של המעתקים.) מן הדוגמאות: רֶשְׁעָה-רושעא, חֲדָנָה-חודוא, ודוגמה דומה מאוד לנידוננו: כֶּלְיָה-כוליא.

לדברי קוטשר שם, בכל המקרים הללו qutla היא המקורית ושרדה בארמית הארץ-ישראלית, ודווקא העברית משקפת צורה תניינית אשר חל בה המעתק שלפי דעתו הוא

איסוף החומר ומראי המקורות אצל י' קוטשר, "ביצוע תנועות u ו-i בארמית גלילית ובלשון חכמים", ספר דה-פריז, ירושלים תשכ"ט, עמ' 243 = מחקרים בעברית ובארמית בעריכת ז' בן-חיים, א' דותן, גב'ע צרפתי, ירושלים תשל"ז, עמ' קס). הכתיב "חולייתו" במשנת עירובין י, ז מצוי גם במשנה שבירושלמי דפוס ונציה וגם במשנה דפוס נפולי רנ"ב.

18. בשמונה מקרים מתוך עשרה בכ"ק וכ"י פרמא א', בכל המקרים בכ"י לו, בכ"י פריס (על-פי מ' בר-אשר, מבוא לכת"י פריס, ירושלים תשל"ג, עמ' 44), בירושלמי דפוס ונציה בשלושה מקומות (על-פי מ' קוטבסקי, קונקורדנציה), ב'שרידי הירושלמי מן הגניזה אשר במצרים' לגינצבורג (ניו יורק תרס"ט = ירושלים תשכ"ט) פעמיים (חוליה 2x, עמ' 198 שו' 28). צורת הרבים כמעט בכל מקום בכתבי-היד ואף בירושלמי דפוס ונציה היא חֲלִיּוֹת שלא כמסורת הרווחת בע"פ – חוליות. ראה מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, ת"א תרצ"ו, עמ' 91. הצורה חֲלִיָּה בחולם תחת שורק נידונה אצל קוטשר במאמרו הנזכר בהערה הקודמת.

19. אנו רגילים היום לבטא חֲלִיָּא, חֲלִיָּת, חוליות (בנפרד כבנסמך). צורות אלה מקוימות במסורות העדות, ובכללן במסורת תימן: "שחתכו חוליות ונתן חול בין חֲלִיָּא לחֲלִיָּא" (סדרי המשנה... כתב יד ירושלים 1336... בניקוד לפי מסורת תימן, ירושלים תשל"ז, עמ' 10; וכן: תלמוד בבלי מנוקד נוסח תימן, מהדורת הרב י' עמר, ירושלים תשמ"מ, ברכ' יט ע"א, "אין הבור מתמלא מחֲלִיָּתו" (תלמוד מנוקד עמר, ברכ' ג ע"א, נס ע"א).

20. י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה, ירושלים תשי"ט, עמ' 380–382.

קדום ורב תפוצה: $u < i$. אמנם אף הוא מודה שלא את כל המקרים אפשר להסביר כך כראוי והוא מניח ב"צריך עיון" את הזוג צל-טולא, מאחר שכמה וכמה שפות שמיות הרחוקות זו מזו משמרות במלה זו את תנועת i.

אני עצמי קשה לי להשתכנע שאכן יש ראיות של ממש לקדמות u בכל המקרים האלה. מכל מקום, נניח לפרשנות ונסתמך על הממצא שריכוז שם קוטשר. עובדה היא שהארמית הארץ-ישראלית מצטיינת בצורות "קוטלא", אשר העברית הטברנית מציגה כנגדן "קטלה". הפוך הוא המצב בארמית המזרחית (שם, עמ' 376). בסורית אנו מוצאים אֶדְנָא (כנגד אוון, אודנא), שָׂרָא (השווה שָׂרְרָה, שָׂרְרָה, שָׂרְשָׂא (שורש), טְפָרָא (כנגד טופרא פִּלְרָא).

המלה הנדונה לפנינו מתאימה לתמונת מצב זו. העברית המקראית מציגה כאן חֲלִיָּה. לשון חכמים ב' הבבלית שומרת את הצורה "חליה/חיליא" (בדומה לזה מקיימת המנדעית²¹ – "היליא" = אבן יקרה, ואילו בלשון חכמים הארץ-ישראלית אנו מוצאים על-פירוב "חוליה" ולעתים גם כאן "חליה". אולם התאוריה של קוטשר כאן קשה, מאחר שהערבית מעידה אף היא על hilya.

ז. גלגולי הבור וחולייתו בכבל

1. סתם "בור" בכבלי

אין הבבלי מתכחש לקיומו של בור המים המוזכר רבות במקורות התנאים: יש שההקשר מחייב אף את הבבלי להדגיש ש"בור" שבמשנה הוא של מים מכוונסים (עין עיר' יח ע"א), ויש שנתדיינו האמוראים בפרטי בור המים שבמשנה (עיר' פו ע"א). עם זה העיון בכמה מקומות בבבלי מראה שסתם "בור" הוא חפירה לא עמוקה ועל-פירוב יבשה, המשמשת לאחסון וכיו"ב. הדבר אמור בפירוש בבור של נזיקין (ב"ק נ ע"ב).

הפסקה במשנה: "אחד החופר בור ושיח ומערה חריצים ונעיצים חייב. אם כן למה נאמר בור..." הגמרא כדרכה עושה "צריכותא": "צריכא דאי תנא בור הוה אמינא בור עשרה הוא דאית ביה הבלא משום דקטין וכריכא אבל שיח דאריך אימא בעשרה לית ביה הבלא..."

הדברים מפורשים: "בור" בסתם עמוק עשרה טפחים והוא צר ועגול. תיאור זה שונה מאוד מן הבור הפעמוני הארץ-ישראלי, שהוא עמוק ורחב הרבה. וכך מפרש רש"י בסמוך – "סתם בור עשרה טפחים". מאלפים דברי התוספות (סנה' מה ע"א) שהקשו על רש"י מכמה בורות שבמקרא – הבורות של יוסף, של ירמיהו ושל ישמעאל בן נתניה –

21. Drower-Macuch 121b (בעלי המילון אינם מודעים לקשר שבין המלה המנדעית למקבילותיה בערבית ובערבית, וכנגד זה הם מציעים כמה אטימולוגיות רחוקות).

שהקשר מוכיח עליהם שהם עמוקים הרבה. אכן, פירוש רש"י מתאים לתוכן סוגיית הבבלי ולמציאות של בבל.

יפה משתלבים כאן דברי הגמרא בהמשך הסוגיה (נ ע"ב) לעניין מחלוקת רב ושמאל, אם חיוב בור הוא "להבלו" או "לחבטו". התלמוד קובע שאף לשמאל הסובר "לחבטו" – להבלו וכל שכן לחבטו. "ואם תאמר לחבטו אמרה תורה ולא להבלו התורה העידה על הבור ואפילו מלא ספוגין של צמרו" (דכתיב "בור" סתם. רש"י)²².

גם בהקשרים אחרים בבבלי "בור" סתם הוא חפירה לא עמוקה. חפירה עמוקה עשרה טפחים הקובעת רשות לעצמה לעניין שבת ולעניין כלאיים קרויה במקורות התנאים בדרך כלל "חריץ" (ראה ברייתא דרשויות שבת [תוספתא וירושלמי ריש שבת, בבלי שם ו ע"א], וכן משנה כלא' ד, ג) וגם "נקע", "גת" (שם ו). בבבלי יש שהיא מכונה "גומא" (שבת ה ע"א, ח ע"א. במשנה בדרך כלל "גומא" מביעה חפירה פחות עמוקה. ראה כלא' ג, ה; חול' ב, ח), אך יותר מצויה בבבלי במשמעות זו המלה "בור" (ראה שבת צט ע"ב וק ע"א כמה פעמים).

מעניין ששימוש זה מצוי גם בשתי ברייתות שבבבלי, אשר אין להן מקבילה מחוץ לבבלי:

א. שבת ח ע"ב: "נתכוין לשבות ברשות הרבים והניח עירובו בבור. למעלה מעשרה טפחים עירובו עירוב למטה מעשרה טפחים אין עירובו עירוב". (הכוונה למידות הבור ולא למקום שבו הונח העירוב בתוך הבור כפי שנתבאר שם בגמרא מתוך העניין).
ב. שבת צט ע"א: "תניא נמי הכי בור ברה"ר עמוקה עשרה ורחבה ארבעה אין ממלאין הימנה בשבת אלא אם כן עשו לה מחיצה... ובור וחוליתיה מצטרפין לעשרה". (על הביטוי האחרון – ראה לקמן).

מסתבר ששתי הברייתות מדברות במושגי בבל. כבר הביאו חוקרים ראיות לקיומן של בריתות בבליות²³. אליהן נראה לשייך את שתי הברייתות שלנו. ודוגמה לפירוש "בבלי" למשנה "ארץ-ישראלית": "נותנים תשביל לתוך הבור בשביל שיהא שמור ואת המים היפים ברעים בשביל שיצנו ואת הצונין בחמה בשביל שיומו" (שבת כב, ד). לפי פשוטה והקשרה המשנה, כנראה, מתכוונת לנוהג הרגיל בא"י עד הדורות האחרונים לשלשל את המזון לתוך בור של מים לשם קירורו, אך הבבלי כאן (קמו ע"ב) מסביר: "מהו דתימא ניגזר דילמא אתי לאשוויי גומות קמ"ל". כלומר, בעיני הבבלי התשביל ניתן לתוך חפירה יבשה ולא עמוקה אשר בתחתיתה עפר שאדם עלול להשוות את פניו.

22. לקטע יש מקבילה חלקית בירושלמי שם (פ"ה ה"ט, ה ע"ב), השונה גם בתוכן וגם בשמות החכמים, ע"ש. ועכ"פ הסברה שסתם בור כולל אפילו בור מלא ספוגין של צמר אינה אלא בבבלי.

23. ראה מאמריו של מ' מורשת בספר זכרון לח' ילון, ירושלים תשל"ד, עמ' 275–314; ערכי המלון החדש לספרות חז"ל, כרך א, רמת גן תשל"ב, עמ' 117–162; ערכי ב, תשל"ד, עמ' 31–73.

2. חוליית הבור בבבלי

כבר ראינו למעלה (פרק ו) שלשון חכמים ב' של הבבלי אינה שונה עקרונית משאר מקורות לשון חכמים ברוב שימושי "חוליא" – כשאין מדובר ב"חוליית הבור". "חוליא" ככינוי לפרק מעוגל של מהות מאורכת המורכבת מחלקים, כגון שדרה וגרגרת, מגורה ושרשרת, שכיחה בבבלי כמו במשנה, בתוספתא ובירושלמי.

ואולם מעניין ביותר ושונה מכל שאר מקורות חז"ל מצב הדברים באשר ל"חוליית הבור". מסתבר שבעברית של אמוראי בבל "חוליא" פירושה גוש עפר. שימוש זה ייחודי ללשון הבבלי ודווקא לחלק העברי שבו. ככל הידוע לי אין לו מקבילה בשום דיאלקט ידוע של העברית, הארמית או לשון שמית אחרת. כך אנו מוצאים: "בעי ר' יוחנן בור תשעה ועקר ממנו חוליא והשלימה לעשרה מהו... בור עשרה ונתן לתוכו חוליא ומיעטה מהו". תוכן הבעיה (הוצאה מרשות לרשות תוך כדי עשיית הרשות עצמה) מוכיח היטב את המשמעות "חוליה" = גוש אדמה. גם כאן אע"פ שהדברים נמסרים מפי ר' יוחנן, הטרימינולוגיה היא בבבלי. ובדומה לזה בבבא קמא נא ע"א: "אמרי בור של שני שותפין היכי משכחת לה... אמר ר' יוחנן כגון שעקרו שניהם חוליא בבת אחת והשלימו לעשרה". במקרה זה אנו יכולים להשוות למקבילה בירושלמי (פ"ה ה"ט, ה"ע"א): "היך אפשר לבור של שני שותפין אמר ר' ינאי תיפתר שנתנו שניהם אבן האחרונה".

ושים לב לדוגמה הזאת, שבה "בבליזציה" של ברייתא ארץ-ישראלית:

תנו רבנן מפקחין פיקוח נפש בשבת והזריז הרי זה משובח ואין צריך ליטול רשות מבית דין. הא כיצד. ראה תינוק שנפל לים פורש מצודה ומעלהו והזריז הרי זה משובח ואין צריך ליטול רשות מבית דין. ואף על גב דקא צייד כוורזי. ראה תינוק שנפל לבור עוקר חוליא ומעלהו והזריז הרי זה משובח ואינו צריך ליטול רשות מבית דין. אף על גב דקא מתקן דרגא²⁴. ראה שננעלה דלת בפני תינוק שוברת ומוציאו והזריז הרי זה משובח ואינו צריך ליטול רשות מבית דין. ואף על גב דקא מיכוין למיתבר בשיפ²⁵. וצריכא דאי אשמעינן ים משום דאדהכי והכי אזל ליה אבל בור דקא יתיב אימא לא. צריכא... (יומא פד ע"ב).

24. בהלכות גדולות – "ואע"ג דמיכוון למעבד ליה חווקי". בכ"א (על-פי דקדוקי סופרים) – "אע"ג דקא מכוין למעבד מנא ומתקן דרגא לחול". ניכר שכאן דברי פירוש שנכנסו אל תוך המקור (ופירוש זה מוזר גם בתוכנו ואכמ"ל).

25. פירש הרמב"ם: "ואע"פ שהוא מפצל אותה כמין עצים שראוין למלאכה" (הלכות שבת פ"ב ה"ז) וכיו"ב פירש רש"י. ונוסחת רבנו חננאל והערור: "אע"ג דשקיל ליה בשופינא". כוונתם: אע"פ שעושה פתח מכוון ע"י שופינא ובעלמא יש בזה משום בונה דאורייתא. ועיין בתוספתא כפשוטה' שבת, עמ' 256 שחושב למצוא כוונה זו בלשון התוספתא "שוברין לו דלתות הבית ואפילו הן של אבן" ובמקבילה בירושלמי (עיר"פ ה"ג, כא ע"ב) "הדא דתימר במגדל של אבן..."

ברייתא זו בשינויים מסוימים שנויה גם בתוספתא שבת טז, יג (מהדורת צוקרמנדל פט"ו, עמ' 134; ליברמן, עמ' 56, 72) 26. גם במקרה זה הברייתא לפי פשוטה דיברה, כנראה, ב"חוליה" ארץ-ישראלית, ובעלי התלמוד – בקטעי פרשנות קצרים ששיבצו בתוכה – פירשוה על-פי "חוליא" שבלשון חכמים ב' הבבלית!

הבעיה שהברייתא מדברת עליה מתאימה ביותר לבור הארץ-ישראלי. בשעת כריית הבור חוצבים לעומק בצורה פעמונית והפתח צריך להיות ראוי למעבר אדם וסלי חצץ. אחר-כך מכסים את הפתח בחוליה המקטינה את חללו עד כדי מעבר דלי. איש מבוגר אינו יכול עוד ליפול בעד החוליה אל תוך הבור, אבל תינוק – יכול. הרוצה להציל את התינוק חייב לעקור את החוליה שחברה אל הבור היטב.

לעומת זאת, הפרשנות של הבבלי תופסת שמדובר בבור לאחסון חפצים – ה"בור" הבבלי. ב"חוליא" שבכאן היא רואה גוש אדמה. על-כן היא נזקקת לומר שהמציל עוקר את הגוש כדי לחקוק לו מדרגה או חוקים. פירוש זה דחוק גם מצד העניין (שעת הצלה היא לא עת להתקין מדרגות בבור) וגם מצד לשון הברייתא (המלאכה אינה עקירת החוליה אלא תיקון הדרגא, והעיקר חסר מן הספר).

ראוי לשים לב גם ל"צריכותא" שבהמשך. בבור ארץ-ישראלי החשש הוא טביעת התינוק במים או בטיט, אך הבבלי מדגיש שבבור אין חשש זה קיים, אלא יש בהלת התינוק בלבד.

החידוש הגדול ביותר הוא בדוגמה הבאה שבה אנו מוצאים בבבלי "חוליא" במשמעות גוש עפר הנעקר מן הכותל: "אמר רבינא כגון שעקר חוליא מראשו (של הכותל)" (עיר' עז ע"א). אין לדברים מקבילה מחוץ לבבלי. חידושו של הקטע הוא בשימוש "חוליא" בתפקיד לבנה שבכותל וכלי קשר לבור. אולי לא מקרה הוא שהדברים נאמרים מפי אמורא בבלי מאוחר. נראה שכאן התפתחות נוספת של לשון חכמים ב' הבבלית בשימושה של "חוליא".

3. התמודדות סוגיות הבבלי עם "חוליות הבור" שבמקורות התנאים

באשר לברייתא שנידונה בסעיף הקודם מצאה סוגיית הבבלי דרך לבאר את הדברים על-פי המובן הבבלי של "חוליא" – גוש אדמה. ואולם תוצאות מאלפות נותן

26. בתוספתא לא נזכר "תינוק" אלא בבבא השלישית. נראה לי שאין לראות בזה הבדל עקרוני, ומן הברייתא שבבבלי יש להסיק שאף בתוספתא ילימד העליון מן התחתון. לעומת זאת, אפשר לראות הבדל תוכני-הלכתי בין הברייתא לפי הנוסח והפרשנות הבבליים ובין המקבילה שבתוספתא, כפי שהעיר ר"ש ליברמן ב'תוספתא כפשוטה' על אתר. לפי נוסחת התוספתא הברייתא כוללת גם מלאכות דרבנן, ואילו לפי הבבלי רק מלאכות דאורייתא (ומלאכה דרבנן לא צריכא למימרא). העניין שלנו אפשר שתלוי גם בזה. עקירת חוליה ארץ-ישראלית כדי לרדת לבור – יש להסתפק אם הוא איסור מן התורה או מן דבריהם, ונראה שהדבר תלוי במחלוקת הראשונים (עיי' תוספות שבת עג ע"א ד"ה הקושר וב'מגיד משנה' הלכות שבת פ"ה ה"ח). לעומת זאת, תיקון דרגא הוא בניין גמור וחייב בכל שהוא. מן הבחינה הלשונית הבבלי מתאים בזאת לשיטתו ההלכתית.

המעקב אחרי מקרים אחרים שבהם אין דרך כזאת אפשרית. בכגון זה אנו מוצאים במקרה אחד התעלמות מן ה"חוליא" כאילו אינה נזכרת. כך בסוגיית עירובין פד ע"א:

המשנה: "חולית הבור והסלע שהן גבוהין עשרה ורחבין ארבעה למרפסת פחות מכאן לחצר". מתוך הסוגיה ניכר שהבבלי מפרש את המשנה כאילו נאמר בה: "הבור שהוא עמוק עשרה ורחב ארבעה והסלע שהוא גבוה עשרה ורחב ארבעה".

ומסקנת הגמרא: "אלא אמר אביי הבא בבור מלאה פירות עסקינן". דוק: המשנה לפי פשוטה מדברת על חוליית הבור גבוהה עשרה. הבור עצמו אינו מוזכר כלל ואינו מעניינה של המשנה. הבבלי מתעלם לגמרי מן ה"חוליה" ומעמיד את המשנה בבור אחסון המלא פירות עד שפתו.

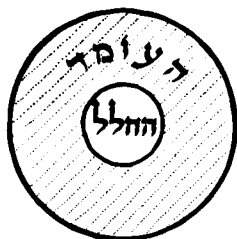
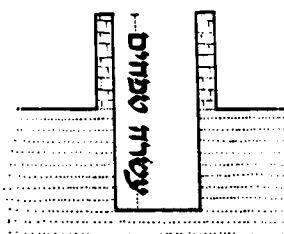
בשני מקרים אחרים אנו מוצאים מעין פשרה. התלמוד מציב תחת חוליית האבן של המשנה מקבילה בבבלי – מעקה בנוי לבנים או עפר כבוש שסביב פתח הבור. אבל מחמת ההבדל הטכני בין שתי המציאויות ובשל פער החשיבות והשכיחות שבין ה"חוליה" הארץ-ישראלית המקורית ובין מחליפתה הבבלי עובר בתלמוד הבבלי מרכז הדיון מן ה"חוליה" אל ה"בור", וה"חוליה" היא מעין אינפורמציה נוספת. כך מוצאים אנו במסכת שבת צט ע"א:

במשנה: "חולית הבור והסלע שהן גבוהין עשרה ורחבין ארבעה הנוטל מהן והנותן על גבן חייב. פחות מיכן פטור". ובגמרא: "למה לי למיתני חולית הבור והסלע. ליתני הבור והסלע. מסייע ליה לר' יוחנן דאמר ר' יוחנן בור וחוליתה מצטרפין לעשרה. תניא נמי הכי בור ברה"ר עמוקה י' ורחבה ד' אין ממלאין הימנה בשבת אלא אם כן עשו לה מחיצה גבוהה י' טפחים... ובור וחולייתה מצטרפין לעשרה".

מהלך בעל אופי דומה בעירובין צט ע"ב, במשנה: "בור ברשות הרבים וחוליתו גבוהה עשרה טפחים חלון שעל גביו ממלאין הימנו בשבת".

לפי הבנה ארץ-ישראלית הבור בוודאי עמוק הרבה, אבל חלל פיו שבמרכז החוליה הוא על-פי-רוב צר כדי מעבר דלי, ואם לא יהא בחלל זה רוחב ד' על ד' טפחים, אין כאן רשות היחיד. עליכן נזקקה המשנה לחוליה שהיא גבוהה עשרה. הדברים מפורשים בירושלמי על משנה זו (פ"ה ה"ו, כו ע"ב): "אין את רואה עמוק כגבוהה?" והתשובה: "שאין בפיו רוחב ארבעה". ושים לב, אין הירושלמי אומר "תיפתר בשאין בפיו רוחב ד" ונראה שכוונתו לומר: הרי מצוי הדבר שאין בפיו רוחב ארבעה. אך הבבלי לפי דרכו שואל: "למה לי חוליא עשרה... ור' יוחנן אמר... הא קמ"ל דבור וחוליתו מצטרפין לעשרה".

בשני המקרים האחרונים הבבלי מפרש את "חולית הבור שהיא גבוהה עשרה" כאילו נאמר "בור שהוא עמוק עשרה ויש לו חוליא (=מעקה סביב)".

ולעצם המימרה "בור וחולייתה מצטרפין לעשרה". בשתי הסוגיות הנ"ל מוכח שפירוש הדברים הוא בדומה ל"גידוד חמישה ומחיצה חמישה מצטרפין" (עיר' צג ע"ב ועי"ש בתוספות ובגיט' טו ע"ב), היינו שחפירה אשר עומק העצמי והמעקה שמעליה מצטרפים לעשרה טפחים – הרי היא רשות היחיד. אם כן, המציאות המתוארת וההבנה של "בור וחולייתו" הן כאן בבליות מובהקות – מעקה מעל חפירה לא-עמוקה. לכאורה, יש לתמוה שהדברים נמסרים דווקא מפי ר' יוחנן הארץ-ישראלי, ואולם במקבילה שבירושלמי (שבת פ"א ה"ב, יג ע"א) נמצא דברים אחרים: "אמר ר' יוחנן העומד והחלל מצטרפין בארבעה!" ההבדל בין שני התלמודים בולט לעין. בתלמודה של א"י מדובר במידות חוליית האבן אשר על פי הבור הארץ-ישראלי (הבור עצמו אינו עניין לכאן ואינו נידון כאן), ור' יוחנן משמיענו שלעניין רוחב ארבעה מצטרף החלל עם העומד. הלכה זו מוסבת בבבלי אל המציאות

הבבלי (אף שמבחינת העקרונות ההלכתיים אין שתי ההלכות תלויות זו בזו). יש לציין כי בסוגיה אחת בבבלי – עירובין עח ע"א – מצוטטת מימרת ר' יוחנן כלשונה בשני המקומות האחרים בבבלי, אך כוונה הארץ-ישראלית (כפי שמוכח מהסוגיה, ראה רש"י ותוספות שם, ועיין עוד תוספות שבת צט ע"א ד"ה מסייע).

מסתבר אפוא שגם כאן, כמו בשתי הברייתות דלעיל, אין המקור הארץ-ישראלי מונע את הבבלי מלהביא את הדברים לפי מציאות החיים – ודרכי הלשון הנובעים ממנה – של בבל.

4. איך נתגלגלה "חוליית הבור" בבבל

ראינו שלשון חכמים ב' הבבלי השתמשה סינכרונית במושג "חוליא" במשמעויות שונות זו מזו: פרק מעוגל של גוף מאורך מורכב, מעקה בנוי סביב בור, כלל העפר היוצא בשעת כריית בור, רגב אדמה או לִבְנָה²⁷.

27. רבותינו הראשונים השתדלו למצוא קשר סמנטי בין המשמעויות השונות זו מזו: "קרקע חפירת הבור גותנין סביבותיו להקיף כעין חומה כמו שאנו גותנים היקף עצים או אבן סביב הבור" (לשון רש"י שבת צט ע"א, ובדומה לזה כתב בעירובין עח ע"א, וכן העריך ערך "חלי" א', תוספות סנה' טז ע"א ועוד). ברם, ככל הידוע לי אין המקורות מזכירים בשום מקום פעולה מעין זו, אף לא רומזים לה, ודומני שאין עדות לכגון זה בתרבות החיים המסורתית או בארכאולוגיה. שים לב שבדברי רש"י עצמו מודגש "כמו שאנו גותנים היקף עצים או אבן סביב הבור"; כלומר, אין רש"י מכיר את המציאות שהוא מתאר, ובסופו של דבר אין כאן אלא ספקולציה. שנית, הקשר בין גוש עפר

המשמעות הראשונה היא המשך ישיר של מקורות התנאים, ובשנייה – יש תחליף בן המציאות הבבלית ל"חוליית הבור" הארץ-ישראלית; אולם המשמעויות השלישית והרביעית-חמישית הן חידוש גמור של בני בבל. סיגול המורשת התרבותית והלשונית ממציאות אחת למציאות חדשה הוא בוודאי שגרם למעמדה המסובך של "חוליא" בבבל. התנאים התרבותיים המיוחדים של חברה זו, שבהם בית-המדרש הוא מוקד מרכזי בחיי האדם והחברה, ובבית-המדרש הכול מתמקד סביב מקורות התנאים, שינוגם בעל-פה והתדיינות קבועה בהם, תנאים אלו גרמו למושג ששוב לא היה קיים בחיי המעשה שיפשוט צורה וילבש צורה חדשה.

המשמעות המחודשת של "חוליית הבור" – עפר או גוש עפר – נשמרה כאן בתוך השדה הסמנטי של "בור" (במובנו הבבלי). נראה שעמד ביסודה הסבר אטימולוגי עממי המעוגן בעולםם הלשוני של אמוראי בבל. כיצד? נראה שההשפעה כאן היא משני צדדים:

א. המלה "חול". במנדעית, הקרובה לארמית הבבלית, משמשת "האלא" במשמעות רחבה יותר מבדיאלקטים אחרים של הארמית ובשאר השפות השמיות. בצד "האלא מן יאמא" = חול היס, אנו מוצאים "האלא לשומיא ניסאק" = אבק יעלה לשמים, "האטאראתא דהאלא" = תלולית עפר, ואף "טוריא דהאלא" = הרי אבן²⁸. רמזים למשמעות רחבה מעין זו אפשר למצוא גם בבבלי עצמו: "אדחלא אכרעך" – בעוד אבק הדרך על רגליך (פסח' קיג ע"א) לעומת "והווי ייתבי עד צווריהו בחלא" = בעפר (רשב"י ובנו במערה, שבת לג ע"ב).

ב. שורש חל"ל ידוע ברוב השפות השמיות²⁹. עניינו מקום ריק – hollow, והוא משמש בצורות רבות, שמניות בדרך כלל. בסורית רב השימוש בשורש זה לבורות, מערות ומחילות מכמה סוגים, וכנראה גם בשם סתמי לכל חפירה שהיא. דוגמאות: "חלילא דתנינא" – מאורת נחש, "חפרו חלילא" – חפרו בור, חללא חלילא – מערות (פשיטתא לחנחים שמ"א יג, ו), חולנא חולנא הפשיטתא לחרי (איוב ל, ו), מחלות (יש' ב, יט) חגני (שה"ש ב, יד), חררים³⁰ (יר' יז, ו) ועוד³¹.

לבין מעקה בנוי אדמה אינו מידי, ובעיקר – הכיוון הפוך מן המתבקש; "חוליא" – גוש עפר הרי היא המשמעות הרחוקה ביותר משאר משמעויות "חוליא" שבמקורות חז"ל ואף בבבלי.

28. מילון Drower-Macuch (להלן הערה 3).

29. הערבית מוכיחה שהחית שבשורש זה היא ח. אך יש לעיין בדבר, מאחר שבאוגריתית חלן (= חלון) ולא חלן.

30. "ושכן חררים במדבר ארץ מלחה ולא תשב". המתרגם מפרש כאילו נכתב בפסוק: ושכן במדבר... אמנם ההקבלה והעניין כולו מלמדים בלי ספק שהפשט הוא מלשון חימום ויובש כמו "ועצי חרה מני חרב", "ותוכו נחר" וכיו"ב, ו"חררים" הוא תואר הפועל בדומה ל"מכון לשבתך עולמים" במ"ס אדורביאלית. (כנראה, משמשת זו בשלוש התנועות השמיות: a (חגם, ריקם וכד') u (פתאם, שלשם) i-ו (חררים, עולמים).

31. R. Payne Smith, 232–231 עמ' C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, Halle 1928. *Thesaurus Syriacus*, Oxford 1903 עמ' 143, 132.

בארמית של הבבלי מצויה בשני מקומות צורת בינוני פעול "חלילא", אשר לפי העניין נראה שיש לפרשה – חפורה³².

בהשראת שימושים אלו, שהיו מוכרים בעולםם הלשוני של אמוראי בבל, קל היה לדוברים להסב את "חוליית הבור" לפרי האחר של פעולת החפירה – עפר הבור בכלל או גוש היוצא ממנו. משנעשה שימוש זה מקובל, יכול היה אמורא מאוחר – רבינא – לדבר גם על חוליא בכותל של לבנים.

כך הצליחה מלה עברית שעברה ממציאות חיים אחת לאחרת לעבור בלשון מרובד לרובד תוך שינוי משמעות ויצירת אטימולוגיה חדשה, ועם כל זה להוסיף ולהתקיים.

32. בבא בתרא סא ע"א ועיין שם בדברי הרי"ף. עבודה זרה י ע"ב, וראה בערוך ערך "קמניא".

ה מ ן (= מן) בקטע מקומראן

לאחרונה נמסר לי לעיון קטע קצר מן המגילה החיצונית ליחזקאל¹, שנתגלתה בקומראן וסימנה 4Q 386 1ii, וזה לשונו:

שורה 3: ומתי תקבצם ויאמר יהוה בן בליעל יחשב לענות את עמי
שורה 4: ולא אניח לו ומשרו לא יהיה והמן הטמא זרע לא ישאר

כוונתו של המשפט, הפותח במלה "ויאמר", סתומה קמעה. די להאיר את עניינן של שתי תיבות שבשורה 4 (ומשרו, והמן) כדי להעמיד את הדברים על שיעורם. נראה שהתיבה ומשרו היא גלגול של ומִשְׁאָרוֹ בהבלעת האל"ף אחרי השי"ן השוואית², בדומה לְשָׁאֲרִית < שְׁרִית (דה"א יב, לט) וכיוצא בה³. שארו כאן, עניינו "קרוב משפחתו" ואולי אפילו "צאצאו".

התיבה והמן היא מקבילתה של ומִן) שלפני (שְׁאָרוֹ <) שְׁרוֹ בצלע הקודמת. בזה זומנה לנו בקטע הקצר תגלית למחצה: המן, חלופתה של מן, שהייתה ידועה עד כה רק בצורה הדבוקה לכינויים (המך⁴, המנו/הימנו, המנה/הימנה⁵, מזדמנת כאן בפעם הראשונה ללא כינוי⁶).

וזה שיעורו של המשפט: "ויאמר ה':

בן בליעל יִחְשַׁב לְעַנּוֹת את עמי
ולא אניח לו

וּמִשְׁרֹו (= וּמִשְׁאָרוֹ) לא יהיה

והמן (= ומן) הטמא זרע לא ישאר"

1. מסרה לי אותו פרופ' דבורה דימנט, שביקשתני לפרש את התיבה הסתומה "המן" שנזדמנה בו. הוא מתפרסם כאן בהסכמתו ובהסכמתו של פרופ' ג'ון סטרג'ל.
2. מפרופ' ד' דימנט שמעתי שהצעה דומה עלתה בסמינר החוקרים שהתקיים בקיץ תש"ן במכון ללימודים מתקדמים ודן במגילה הנזכרת. באותה הזדמנות לא הוצע כל פתרון סביר לצורה "והמן".
3. והשווה תְּאֻמִּים < תּוֹמִים, שְׁאֲלַתְךָ < שְׁלַתְךָ וכיו"ב.
4. השווה: "הכול חכרתי המך" (התעודות מוואדי מרובעת, שטר 2 שורה 13); "תשטר הלז חכרתי המך" (שם, שטר 5 שורה 8).
5. ראה מאמרי "הטיפוסים השונים של לשון המשנה", תרביץ נד (תשמ"ד), סעיפים 53–57, עמ' 213–214.
6. הרי לנו עדות נוספת ממדבר יהודה לצורה "המן"; יעוין במה שכתבתי במאמר הנזכר בהערה 5.

"שיקור" ו"שינוי" – עיון בפרשנות הפרשנות ובההדרת המקורות

לימוד מדרשי חז"ל הוא, במידה מרובה, עיסוק בפרשנות פרשנותם של חז"ל למקרא. מן המפורסמות הוא כי אחד הקשיים בהבנת ביאורי חכמים לפסוקים נעוץ בהבדלים שבין העברית המקראית ובין לשון חכמים מחד גיסא, וההבדלים שבין לשון חכמים ובין העברית החדשה מאידך גיסא. לעתים מזומנות המירו חז"ל ביטוי מקראי סתום בביטוי אשר היה שגור בשפתם, אך לקורא המודרני הביטוי השני – המפרש – אינו נהיר עוד כל צורכו. זהירות מיוחדת נדרשת מלומדים שהעברית היא שפת דיבורם היום-יומית, משום שפעמים הרבה משמשת מלה בעברית החדשה במובן שונה משימושה של אותה מלה ברבדיה הקדומים של השפה, או שהעברית המדוברת כיום אימצה רק אחת ממשמעויותיה העתיקות של המלה. במאמר זה אנסה להדגים בעייתיות זו בפירושו מקורות תנאיים ובההדרתם, בעזרת עיון בהוראתם של השמות "שיקור" ו"שינוי"¹.

א. "אין מעילה אלא שיקור/שינוי"

המלה "מעל" זכתה לשני פירושי תנאים:

א. ספרי במדבר פיסקא ב, בפירושו הפסוק בבמדבר ה, ו: "איש או אשה כי יעשו מכל חטאת האדם למעל מעל בה"²:

למעל מעל בה' – אין מעילה³ בכל מקום אלא שיקור⁴
וכן הוא אומר וימעלו באלהי אבותם [דה"א ה, כה]⁵

1. לדוגמה הראשונה נתעוררתי עקב דיון בסמינר על מדרשי הלכה שנתתי באוניברסיטה העברית בשנת תשמ"ח, ומתלמידי מרדכי סבתו יותר מכולם.
2. מהדורת רח"ש הורוביץ, לייפציג תרע"ז, עמ' 5. הציטוט על-פי כ"י רומי 32 בהשלמת קיצורי מלים ובתיקונים קלים.
3. כ"י רומי "מעל", כנראה בהשפעת לשון הפסוק. תיקנתי על-פי שאר העדים הנוקטים את שם הפעולה "מעילה" הנפוץ בלשון חכמים, וכן הוא בכ"י רומי עצמו בחתימת המדרש להלן, ובמדרש המקביל בפיסקא ו.
4. על הטרמין "אין x אלא y", הרגיל בהצעת פירושים פשוטים למלים, ראה ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 186–188; I. B. Gottlieb, "Formula Comparison", *JQR* 70 (1979), in Midrash Research, עמ' 28–40.
5. בנוסח המסורה שם: "וימעלו באלהי אבותיהם", וכן מצוטט הספרי בדפוס הראשון ובפירושו של ישוע בן יהודה לספר במדבר כ"י לונדון 317. מצד אחר תומכים כ"י לונדון של הספרי, ילקוט

ואומר וימעלו בני ישראל מעל⁶ בחרם [יהו' ז, א]
ואומר וימת שאול במעלו אשר מעל בה' [דה"א י, ג]
ואומר בעוזה צא מן המקדש כי מעלת [דה"ב כו, יח]
ואומר ומעלה בו מעל [במ' ה, יב]
האין' מעילה בכל מקום אלא שיקור.

מדרש זה הועבר כלשונו גם לביאור הביטוי "ומעלה בו מעל" בספרי במדבר פיסקא ז.⁸

ב. ספרא חובה פרשה יא, א, בפירוש בפסוק בויקרא ה, טו: "נפש כי תמעל מעל וחטאה בשגגה מקדשי ה'" ⁹...

כי תמעל מעל – אין מעילה אילא שינוי
וכן הוא או' וימעלו באלהי אבותיהם ויזנו אחרי אלהי נכר הארץ [דה"א ה, כה]¹⁰
וכן הוא אומר בסוטה איש איש כי תשטה אשתו וג' [במ' ה, יב].

בריייתא זו מצוטטת גם בבבלי מעילה יח ע"א, ופירוש מקביל ל"מעל" מוצע אף
בספרי זוטא נשא ה, יב:
ומעלה בו – שינת בו.¹¹

תלמוד תורה, ילקוט שמעוני, מדרש חכמים ובמדבר רבה בגרסת כ"י רומי "אבותם", וכן היא גרסת
רוב עדי הספרי הישירים והעקיפים להלן, פיסקא ז. כך מצוטט הפסוק גם בכ"י וטיקן 119 של בבלי
מעילה יח ע"א, ובכמה עדים של הספרא שנצטט להלן. ראה חילופי הנוסחאות במהדורות
פינקלשטיין שם, והשווה להלן, הערות 10, 15.

כ"י רומי קודם הגהה: "מחל" – הד לערעור הגרוניות. ראה מ' בר-אשר, "עיונים ראשונים בלשון
חכמים המשתקפת בכ"י רומי 32 לספרי במדבר", תעודה ג, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 144.

7. = הא אין, והשווה בר-אשר שם, עמ' 140.

8. מהדורת הורוביץ, עמ' 11. מקוריותו של המדרש בפיסקא ב מוכח מהיעדר ראייה במדבר ה, ו
בפיסקא ז מחז גיטא ומן התוספת הצורמת בסיפא שם "ואומר ומעלה בו מעל", המצטטת שוב את
הפסוק הנדרש מאידך גיסא. רח"ש הורוביץ שם, הערה 10, הסביר את התוספת בסיפא כאשגרה,
בהסתמכו על חסרונה במדרש חכמים. אך נראה בבירור שבעל מדרש חכמים השמיטה מחמת
הקושי שיצרה. כאמור, נוצרו שתי התופעות עקב העברת הדרשה מפיסקא ב – הדורשת את במדבר
ה, ו ומסתיימת במדבר ה, יב – אל פיסקא ז כלשונה, כפי שרגיל בספרי ובשאר מדרשי ארץ
ישראל.

9. הציטוט על-פי מהדורת פינקלשטיין, ניו-יורק תשמ"ג, עמ' 195.

10. נוסח המסורה שם: "ויזנו אחרי אלהי עמי הארץ". וראה חילופי הנוסח במהדורת פינקלשטיין שם
ג, עמ' 274 ובהערה הבאה.

11. "שינת בו" היא גרסת מדרש הגדול, ועל פיה קבע רח"ש הורוביץ את פנים הספרי זוטא במהדורתו,
לייפציג תרע"ז, עמ' 233. לעומתו גורס ילקוט שמעוני דפוס ראשון, שאלוניקי רפ"ז: "שנינו", ועל
פיו הגיה רד"ה קעניגסברעגער את פנים מהדורת הספרי זוטא שלו, פרנקפורט תרנ"ט, דף יא, ב.
גם ש' פיש בספרי 'מדרש הגדול לספר במדבר', לונדון תשי"ח, עמ' פו הערה צא, התקשה בגרסת
"שינת בו" והסבירה כשיבוש גרפי של "שנינו". אך הנה גם ילקוט שמעוני כ"י אוקספורד 2637 –
שלא עמד בפניהם, גורס "שינת בו". כרי אפוא שיש לבכר נוסח זה, ובאשר לפירושו ראה להלן.

כל הפרשנים המסורתיים של הספרי, הספרא והבבלי אשר התייחסו לדרשות אלו, תפסו את המלה "שיקור" על-פי הוראתה הנפוצה: אמירת כזב, דבר שאינו אמת¹², ואת המלה "שינוי" הבינו כחילוף; העברה ממצב למצב. לדידם אפוא "מעילה" לפי הספרי היא שקר, ולפי הספרא – שינוי מרשות לרשות¹³. כמה מהם אף התחבטו ביחס שבין שתי ההגדרות האלה והצביעו על מעילה-שקר, שאין בה העברה מרשות לרשות, או שהעמידו כל פירוש במציאות אחרת¹⁴. למעשה נבע פירושם של פרשני הספרא והבבלי למונח "שינוי" כאן מן הדיון בתלמוד הבבלי עצמו במעילה יח ע"א:

תנו רבנן:

נפש – אחד היחיד ואחד הנשיא ואחד המשיח.

כי תמעול מעל – אין מעל אלא שינוי

וכן הוא אומר איש איש כי תשטה אשתו ומעלה בו מעל

ואומר וימעלו באלהי אבותיהם ויזנו אחרי הבעלים¹⁵.

יכול פגם ולא נהנה או נהנה ולא פגם...

ת"ל וחטאה – נאמר חטא בתרומה ונאמר חטא במעילה

מה חטא האמור בתרומה פוגם ונהנה...

אף חטא האמור במעילה פוגם ונהנה...

12. ראה, למשל, בפירוש הספרי המיוחס לראב"ד (עיון עליו במאמרי "פירושים לספרי הגנוזים בכתובי יד", ספר הזכרון להרב יצחק נסים, ירושלים תשמ"ה, כרך שני, עמ' 30-31: "אין מעילה אלא שיקור – שמניח האמת ונמשך אחר השקר". בפירוש זה אחזו בזמן האחרון גם מתרגמי הספרי לגרמנית ולאנגלית, ראה K. G. Kuhn, *Sifre zu Numeri*, Stuttgart 1954, עמ' 16 ('ableugnung'); J. Neusner, *Sifre to Numbers*, Brown University 1985, עמ' 63 ('lying').
13. עיון, למשל, בפירוש רבינו הלל לספרא "אין מעילה אלא שנוי – כלומר דמשנה ליה מקדש לחול", וראה גם בהערה הבאה.
14. ראה לדוגמה פירוש 'זית רענן' לספרי: "אין מעילה אלא שיקור – קשה דהא במסכת מעילה פ"ה אמרינן אין מעילה אלא שינוי... פירוש דאינו חייב עד שיעשה שינוי רשות, אבל גובר שנטל קרבן של הקדש לא מעל [השווה תוספות שם, ד"ה 'ואומר']... לכן נראה לי דמעילה היינו שיקור, אבל התם מיירי בלא שבוש, ובשוגג, אם כן לא שייך שיקור אלא שינוי". בעל 'כתר כהונה' העמיד על פסוקי הראיה המובאים רק בספרי ונעדרים בספרא ובבבלי וכתב: "...מיהו כל יתר המקומות דמייתי הספרי בכאן לשם 'מעילה' המוזכר בכתובים, כולו אינם מתפרשים לשינוי רשות כלל, כי אם לשיקור".

15. בעדי הגוסס הישירים של הבבלי – הדפוס, כ"י מינכן, פלורנץ וכן וטיקן 119 – מצוטט סיום הפסוק מדברי הימים א' ה, כה: "ויזנו אחרי הבעלים" במקום "ויזנו אחרי אלהי עמי הארץ" בגוסס המסורה. ר"ש ליברמן (לעיל, הערה 4) בהערה 22 תלה שינוי זה במעתיקים שהשלימו בטעות, מן הזיכרון, על-פי הביטוי השגור יותר בשופטים ה, לג: "...ויזנו אחרי הבעלים". אולם מציאותה של הסיומת "ויזנו אחרי הבעלים" גם בכמה עדי גוסס של הספרא מורה, לעניות דעתי, שאין זו טעות, אלא גוסס חילופי קדמון של הפסוק בדברי הימים, אשר יסודו בניסיון הרחקת הכינוי "אלהי" מן האלים הנכריים. לתופעה זו ראה א' גייגר, המקרא ותרגומיו, ירושלים תש"ט, עמ' 180-193; י"א וליגמן, "מחקרים בתולדות גוססות המקרא", תרביץ כה (תשס"ז), עמ' 121-122.

בדיון הסתמי במשמעותה של ברייתא זו, להלן שם, יט ע"א, התלמוד מסביר, על-פי דרכו, מדוע הוסמך נושא המעילה בקדשים הנדרש כאן לסוטה, לעבודה זרה ולתרומה:

אקשה רחמנא לסוטה ולעבודה זרה ולתרומה

לסוטה אך על גב דלא פגם, גבי הקדש נמי כי נתנה טבעת בידה מעלה
כי אקשה רחמנא לע"ז עד דאית בה שינוי, גבי הקשה נמי עד דביקע בקרדום
אקשה רחמנא לתרומה מה תרומה כי יאכל פרט למזיק, גבי הקדש נמי כל דבר
אכילה כי מזיק ליה פטור.

לענייננו נוגע רק הטעם המוצע בתלמוד להסמכת המעילה בקדשים לעבודה זרה. הפסוק מדברי הימים "וימעלו באלהי אבותיהם" לא הובא בברייתא רק כדי לאושש את הפירוש הלשוני של הפסוק בויקרא: "כי תמעול מעל" – "אין מעל אלא שינוי". לפי הסבר התלמוד פסוק זה טומן בחובו רמז לאחד מפרטי הלכות מעילה, כהסברו של רש"י שם: אקשה רחמנא לעבודה זרה דעד דאית ביה שינוי שמשנה עצמו משכינה לעבודת כוכבים, גבי הקדש נמי עד דביקע בקרדום עצי חולין, דשינה ממלאכת קדש למלאכת חול, לא מעל עד דביקע, דפגמה".

פירוש דרשני-הלכתי זה של הבבלי למונח "שינוי" כאן, הוא שעמד אפוא ביסוד פירושם של הפרשנים המסורתיים. ודוק, יסודו של הפירוש המוצע בסוגיית הבבלי מבוסס בעיקרו על הנוסח הבבלי של הברייתא, שבו הובאה שאלת ההווה אמינא "יכול פגם ולא נהנה או נהנה ולא פגם" כהמשך ישיר של ציטוט פסוקי המעילה מסוטה ומעבודה זרה. לעומת זאת במקבילה הארץ-ישראלית בספרא, לפנינו שני מדרשים נפרדים המובאים זה אחר זה:

א. כי תמעל מעל – אין מעילה אלא שינוי...

וכן הוא אומר בסוטה איש איש כי תשטה אשתו וג'

ב. כי תמעול מעל מקודשי – יכול הפוגם לא נהנה, הנהנה לא הפוגם...

תלמוד לומר וחטאה – נאמר חט בתרומה

מה חט אמור בתרומה פוגם ונהנה... אך חט אמור כן פוגם ונהנה...

בנוסח הברייתא בבבלי חסר אפוא דיבור המתחיל העצמאי "כי תמעול מעל מקודשי" לפני המדרש השני "יכול הפוגם לא נהנה...", ועובדה זו היא שפתחה לפני התלמוד את האפשרות להתייחס לברייתא זו כאל יחידה ספרותית אחת ולקשר את פרטי הדינים של הנאה ופגימה לפסוקים שהובאו קודם. מאידך גיסא ברי שלמדרש המקורי של "אין מעילה אלא שינוי" – בספרא וכן בברייתא כשהיא לעצמה בבבלי(ו) – שעניינו ביאור לשוני, לא היה כל קשר לדיני הנאה ופגימה במעילה כפירושו הדרשני של הבבלי.

יתרה מזו, חולשת הפירושים של "שיקור" ו"שינוי" שהוצעו לעיל טמונה באי-

התאמתם למעילה המתוארת ברוב פסוקי הראיה המובאים במדרשים עצמם. המונח "שיקור" כאמירת דבר שקר אולי מתאים לשני פסוקי היסוד: "למעל מעל בה'", "ומעלה בו מעל" (במ' ה, ו יב), אך אינו הולם את מובנם הפשטני של החטאים האחרים המתוארים בשאר הפסוקים כמעילה: "וימעלו באלהי אבותיהם ויוזנו אחרי אלהי עמי הארץ" (דה"א ה, כה), "וימעלו בני ישראל מעל בחרם ויקח עכן..." (יהו' ז, א), "וימת שאול במעלו אשר מעל בה' על דבר ה' אשר לא שמר וגם לשאול באוב לדרוש" (דה"א י, יג), וכן תיאור עוונם של עוזיהו: "וכחזקתו גבה לבו עד להשחית וימעל בה' אלהיו ויבא אל היכל ה' להקטיר על מזבח הקטרת... ויאמרו לו לא לך עזיהו להקטיר לה' כי לכהנים בני אהרן המקודשים להקטיר, צא מן המקדש כי מעלת" (דה"ב כו, טז-יח)¹⁶.

ואשר למונח "שינוי" כהעברה מרשות לרשות – הוא עשוי להתאים למונח "מעילה" בלשון חז"ל = העברה מהקדש לחולין, אך רק בדוחק ניתן לפרנסו בפסוק היסוד בויקרא ה, טו: "נפש כי תמעל מעל וחטאה בשגגה מקדשי ה'..." "לעומת זאת, לשני פסוקי הראיה בספרא ובבבלי: "וימעלו באלהי אבותיהם ויוזנו...", "ומעלה בו מעל" – אין פירוש זה תואם כלל באופן פשטני¹⁷. הוא הדין למדרש המקביל בספרי זוטא: "ומעלה בו – שינת בו", שכמה מפרשני הספרי זוטא אכן התייחסו אליו כאל טעות סופר¹⁸.

ונראה בבירור כי ביאורן המוקשה של הדרשות נבע מתפיסת המפרשים את המלים "שיקור" ו"שינוי" כאן על-פי מובנן השגור בלשונם של הם, ולא כהוראתן המקורית בלשון חכמים כאן, השווה ל"מעל" המקראי.

16. מבין פרשני הספרי מצאתי רק שניים שהתייחסו לקושי זה באופן עקיף וניסו ליישבו. ר' דוד פארו, אנב דיונו המפורס בצריכותא של כל פסוקי הראיה(!!), מתאר את חטא עכן על-פי המדרש בבבלי סנהדרין מג ע"ב: "עכן היה מכחיש בתחילה לומר שלא נסל כלים". לשאול הוא מייחס חטא אחר, שאינו מוזכר בפסוק בדברי הימים שם, "דשיקר בנביא שאמר לו אשר שמעתי בקול ה' ואלך" (שמי"א טו, כ). באשר לעוזיהו הוא נזקק לפירושו הקבלי של האר"י(!!), ש"היה מכיר בנשמתו שבתחילה היה כהן, הילכך סמכא דעתיה להתנהג ככהונה ולא גילה הדבר לשום אדם, ואם כן שיין לשון שיקור, כי כפר ואמר לא חטאתי והוא שקר, דבחר השתא אוליגן...". גם הנצי"ב היה ער לקושי זה וניסה לתרוצו במהלך פירושו: "אין מעילה אלא שיקור – דהנשבע לה' בשקר ה"ה כופר ומשקר באלקותו יתברך... וכן הוא אומר וימעלו – שהעובד עבודה זרה ה"ה כופר בעיקר וזהו משקר בה'... ואומר וימת שאול וגו' – להבין ענין שיקור שבוהו(!!) אקדים מדרש שוחר טוב... וזהו אשר מעל בה', ששיקר במידותיו יתברך שעשה אותן אכזריות יותר מהראוי לפי דעתו, ואין לך שיקור גדול מזה". את "שיקור" עוזיהו מפרש בארכנות רבה בעזרת ההסבר שבמחלוקתו על הכהונה חלק למעשה על ה'. ודוחקי הפירושים מדברים בעד עצמם.

17. ראה לדוגמה בפירוש רבינו הלל לספרא, המייצג את פירושה המוסכם והדחוק של רוב המפרשים: "וימעלו באלהי אבותם – דשינו מעבודת הקב"ה וזנו אחרי אלהי עמי הארצות, וכן הוא אומר בסוטה ומעלה בו מעל דשינתה עצמה מן הבעל אל הבעל".

18. ראה לעיל הערה 11.

בלשון המקרא "מעל" הוא בגידה באימון¹⁹. בלשון חכמים התייחדה הוראת "מעילה" לשימוש הדיוט בחפץ של הקדש והנאה ממנו, וכן לקרבן המובא על חטא זה²⁰. אפשר ששינוי משמעות זה היה אחד הגורמים שהולידו את הצורך בעצם פירושה של מלת "מעל" המקראית בתקופת התנאים והמרתה במלים אחרות. בספרי במדבר מד ב' ר' ישמעאל פירשו מעילה כשיקור במובן בגידה, כפי שמשמע ממדרש אחר מן דבי ר' ישמעאל, המכילתא דר"י, השונה במפורש²¹:

בבגדו בה... ואין בגידה אלא שיקור²²

שבאמר בגדה יהודה ותועבה וג' [מל', ב, יא].

ואומר כי בגוד בגדו בי וג' [יר', ה, יא].

ואכן הפועל "בגד" בשני פסוקים אלו מתורגם בתרגום הארמי בפועל "שקר": "שקרו דבית יהודה" (מל' שם), "ארי שקרא שקרו במימרי" (יר' שם), וכן הוא תרגומו הרגיל של "בגד" בתרגום הארמי לנביאים²³. למעשה, הוראת "שקר" כבגידה מתועדת, כרשום במילונים, כבר בלשון המקרא²⁴ וכן הוא בארמית העתיקה²⁵.

19. F. Brown – S. R. Driver – C. A. Briggs, *Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1953², עמ' 591.

20. ראה ר"ח אלבק, מבוא למשנה, ירושלים תשי"ט, עמ' 129, 170, ובמיוחד גב"ע צרפתי, "עיונים בסמנטיקה של לשון חז"ל ובדרשותיהם", לשוננו כס (תשכ"ה), עמ' 241, שהביא את "מעילה" כאחת מדוגמאותיו ל"מונחים הלכתיים שהם כמעט מלים מקראיות שהוטלו עליהן תנאים וסיגים מרובים ודיקים, כדי לגדור ולסיים את משמעותן".

21. מהדורת הורוביץ-רבין, פרנקפורט תרצ"א, עמ' 257. הציטוט על-פי כ"י אוקספורד 151.

22. נוסח הפנים במהדורת הורוביץ-רבין, "שקירה", מבוסס על גרסתו היחידאית של הדפוס (אשר נגדר, כנראה, אחרי "בגידה"), וראה בחילופי הנוסחאות.

23. והשווה גם לתרגום השומרוני לשמות כא, ח, מהדורת א' טל, תל-אביב תש"ס, עמ' 308, המציין בחילופי הנוסחאות לתרגום "בבגדה" – "בשקרי". וראה עוד בפשיטתא לירמיה ג, ח – "בגדה" = "שקרתא" כפי שכבר ציין ברוקלמן במילונו. עיין K. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, 1928, עמ' 801.

24. למשל: "ולא שקרגו בבירתך" (תה' מד, יח), "וגם בצח ישראל לא ישקר ולא ינחם" (שמ"א טו, כט), "אם תשקר לי ולגני ולנכדי" (בר' כא, כג), "וחסדי לא אפיר מעמו ולא אשקר באמונתו" (תה' פט, לד; ובהמשך שם: "לא אחלל בריתי ומוצא שפתי לא אשנה" – וראה להלן).

25. בכתובות ספירה, שלדעת פיצ'מייר נכתבו במאה השמינית לפני הספירה, מצויים הביטויים "שקרתם לכל אלהי עדיא", "שקרתם בעדיא אלן" וכיו"ב פעמים מספר. ראה J. A. Fitzmyer, *The Aramaic Inscriptions of Sefire, Rome 1967*, עמ' 16, 18, 96, 98, והערותיו שם, עמ' 107. ידידי דניאל בויארין, שהפנה את תשומת לבי לחיבורו של פיצ'מייר, העירני שכתובות אלו ופסוקי המקרא שצינו בהערה הקודמת מעידים, כנראה, על שימוש של "שקר" כמונח משפטי מקובל להפרת חוזה ברית.

פירוש הספרי "אין מעילה בכל מקום אלא שיקור" מובן אפוא כפשוטו. הדים נוספים למעבר מ"מעל" ל"שקר" אפשר למצוא הן בתרגומים הארמיים הממירים דרך קבע מע"ל בשק"ר²⁶ הן בדרשה הקודמת בספרי שם: "...לפי שהוא אומר נפש כי תחטא ומעלה מעל בה'... אין לי אלא משקר באילו משקר²⁷ במקום...".

מצד אחר, במדרשים מדבי ר' עקיבא, הספרא והספרי זוטא, פירשו "מעילה" כשינוי, וכבר הראה ר"ש ליברמן כי אף את "שינוי" כאן יש לפרש כנגידה וכהפרת אמון, בהביאו תימוכין לכך ממקומות אחרים²⁸. שוב אפשר להביא לראיותיו תוספת סיוע מתרגומים ארמיים, בייחוד מתרגום אונקלוס, המתרגם דרך קבע "להפר בריתי" – "לאשנאה קימי"²⁹.

לסיכום: "מעילה", "שיקור" ו"שינוי" הן מלים נרדפות. בעקבות סיומה של "מעילה" בלשון חכמים כמונה טכני-הלכתי מחד גיסא ובעקבות תפוצתם של "שיקור" ו"שינוי" בלשון התנאים במקביל לשימושם הרווח בארמית מאידך גיסא, נתבאר "מעל" המקראי בבית מדרשו של ר' ישמעאל כ"שיקור", ובבית מדרשו של ר' עקיבא כ"שינוי". ברבות הימים נשתקע מובנן של המלים המבארות "שיקור" ו"שינוי", ומשום כך לא הובנו פירושי התנאים כשורה. בעיונו ניסינו להתחקות אחר מובנם הראשוני של "שיקור" ו"שינוי" במדרשי התנאים – מונחים שבאו לפרש ונמצאו מתפרשים.

26. כן הוא, למשל, בכל ההיקריות של "מעל" בתורה (וי', טו כא; כו, מ; במ', ו יב כז; לא, טז) בתרגום אונקלוס, המיוחס ליונתן, הנאופיסי וכן השומרוני. כך רגיל גם בתרגום הארמי לנביאים וכתובים. ראה לדוגמה בפסוקי הראיה המובאים בספרי: יהושע ז, א; דה"א ה, כה; שם י, יג; דה"ב כו, יח.

27. כך בכ"י רומי ובילקוט שמעוני דפוס ראשון. ברוב העדים האחרים נכתב במקום "משקר" בפעם השנייה: "כמשקר", "כאילו משקר".

28. שם (ולעיל, הערה 4), עמ' 187, וכן לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 92. והפנה למאמרו של ח' ילון, מלילה ב (תש"ו), עמ' 172, שציין לפניו למקורות בתר תנאיים אשר בהם משמש שני"ה בהוראה דומה (= ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 151–154, וראה גם ח' ילון, מגילות מדבר יהודה פרקי לשון, ירושלים תשכ"ז, עמ' 104–105). לראיית ליברמן מספרי דברים, פיסקא שו, עמ' 330: "...איני יודעת מי קלקל במי ומי שינה במי אם ישראל קלקלו במקום אם המקום שינה בהם" יש לצרף, מבחינה לשונית ועניינית כאחת, גם את המקבילה בספרי דברים, פיסקא מז, עמ' 107: "ולפי ששינו מעשיהם שינה המקום עליהם סידורם שלעולם". בדומה לכך אף במכילתא שם, ראה מאמרי "מובאות מהמכילתא לדברים פרשות עקב והאזינו", תרביץ נז (תשמ"ז), עמ' 58. מ' קיסטר הפנה את תשומת לבי לספר חנוך א ב, א, המביע רעיון דומה בלשון קרובה. וראה קטעו הארמי שנתגלה בקומראן מס' 1 ii 4QEn^a בתוך: J. T. Milik, *The Book of Enoch*, Oxford 1976. עמ' 145–146. סביר שאל לשון הקטע בפרק ה, ד: "ואנתן שניתן עבדכן" נלווית משמעות של נגידה והפרת ברית, ויש להשלים בכך את הסברו של מיליק שם, עמ' 149.

29. ראה ויקרא כו טו, מד; במדבר טו, לא; בראשית יז, יד; דברים לא, טז. בשני המקומות האחרונים גם המיוחס ליונתן מתרגם כך.

ב. שינוי = חזרה, הכפלה

להוראה נפוצה או שגורה של מלים נודעת לעתים השפעה שלילית לא רק על פרשנותם של דברי חז"ל אלא גם על ההדרתם. גם הדוגמה שאביא לתופעה זו היא מן השם "שינוי" – והפעם במובן נדיר אחר – אשר מהדירי הוצאות מסורתיות, עממיות וביקורתיות כאחד התקשו בו ולא יסדו על-פיו את פנים מהדורותיהם. הדברים אמורים במאמר תנאי אחד של רבי, שנשתמר בספרי במדבר ובבראשית רבה. נפתח בהצגת נוסחו על-פי עדי הנוסח הטובים ביותר של מקורות אלו.

א. ספרי במדבר, פיסקא מב³⁰:

ר' אומי³¹ משם אבא יוסי בן דוסאי

כתוב אחד אומר מונה מספר לכוכבים [לכלם שמות יקרא] [תה' קמוז, ד]

וכתוב אחר³² אומר המוציא במספר צבאם [לכלם בשם יקרא] [יש' מ, כו]

כיצד נתקיימו שני כתובין.

מגיד שאין שם שינוי³³

לא השם שנקרא עכשיו נקרא הוא לאחר זמן

כן הוא אומר ויאמר אלי מלאך יי למה זה תשאל לשמי והוא פלי [שופ' יג, יח]

ואיני יודע לאי זה שם מתחלף³⁴.

30. מהדורת הורוביץ עמ' 48. הציטוט על-פי כ"י רומי 32 בהשלמת קיצורי מלים ובתיקונים קלים. על טיבו של כתב-יד זה בהשוואה לשאר העדים ראה חיבורי 'אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר', פרסומי המדרשה ללימודים מתקדמים, ירושלים תשל"ב, עמ' 116–227.

31. הנוסח "ר' אומי" מתועד ברוב עדי הספרי הישירים (כתב-יד ברלין, לונדון, ודפוס ונציה ש"ו) והעקיפים (במ"ר יא, ז, ציטוט אגדות הספרי בכ"י אוקספורד 937 ופירוש ר' ידעיה הפניני לספרי [כתב-יד פרמה 222, אוקספורד 157 ועוד]). בכ"י רומי ודעו כ"י רומי-קונסטנזה H 2736 שובש: ד' א'. ילקוט שמעוני לנביאים, רמז תמו: "ר' מאיר אומי", ילקוט המכירי לתהלים קמו, ח: "ר' יוסי אומי".

32. בנוסח מקורי זה של המונח "וכתוב אחר" אוהז כאן רק כ"י רומי. בשאר: "וכתוב אחד" בהשראת "כתוב אחד" שלעיל.

33. להלן חילופי הנוסחאות למשפט זה (הורוביץ נעזר במספר קטן יחסית של עדים וגם לא דק תמיד ברישום נוסחאותיהם. ראה למשל הימנעותו מציון פרטים המוזכרים לעיל, הערות 6, 32 ולהלן, הערה 47. והשווה 'אקדמות' [לעיל, הערה 30], עמ' 277–294): בנוסח "שאיין שם שינוי" אוהזים כתב-יד רומי, רומי-קונסטנזה, ברלין ואוקספורד 151. בדומה לכך כ"י אוקספורד 937 וילקוט שמעוני לנביאים, רמז תמו: "שאיין שם שנוי". כ"י לונדון ופירוש הספרי בכ"י מנטובה 36: "שאיין שם שם שינוי" (מנטובה): "שנוי", ובדומה לכך במדבר רבה – ראה להלן, הערות 45–47 ובפנים שם. פירוש ר"ה לספרי כ"י ששון 598 ופרנקפורט Hebr.8⁰³ וילקוט המכירי לתהלים קמו, ח: "שאיין שם שם שינוי". ילקוט שמעוני לנביאים, רמז תתפח: "שאיין שינוי בשם". בדפוס הספרי שובש: "שאיין אדם שם שינוי", והוגה בידי ר' סולימאן אוהנא: "מגיד שאין שם שם שאין בו שינוי", וכן גרסת רבינו הלל בכ"י וינה 114 וראה להלן, הערה 42. ר' ידעיה הפניני: "שיש שם שנוי השם".

34. כך בכ"י רומי ורומי-קונסטנזה. בשאר: "אני מתחלף".

ב. בראשית רבה, פרשה עה, ד³⁵:

ר' אמ' בשם אבא יוסי בר דסיי
כתוב אחד או' מונה מספר לכוכבים
וכת' אחר או' המוציא במספר גדודיו³⁶
כיצד יתקיימו שני כתובים
מלמד שאין שם שינוי³⁷
לא כשם שהוא נקרא עכשיו הוא נקרא לאחר זמן
שנ' ויאמר לו מל' יי למה זה תשאל לשמי והוא פלי
איני יודע איזה שם אני מתחלף.

הסתירה בין שני הכתובים המוצגת על-ידי רבי בשם אבא יוסי בן דוסאי נובעת, כנראה, מן ההבנה שמהפסוק בתהלים משמע שלכל כוכב שמות מספר, ואילו מהפסוק בישעיה משמע שלכל כוכב שם אחד. הקושי בפירוש תשובת רבי נעוץ באופייה הדו-משמעי לכאורה, כפי שהיטיב לנסח ר' זאב וואלף איינהארן (מהרז"ו) בפירושו לבמדבר רבה: "גירסא זו לא יתכן שסותר עצמו: 'שאיין שם שינוי' – משמע שם אחד לעולם, ואחר-כך אמר 'לא השם שנקרא עכשיו נקרא לאחר זמן' – הרי שהוא תמיד בשינוי". ואכן שלא כבגרסה קשה זו מצינו בהצעת תשובת רבי חמש גרסאות פשוטות יותר לכאורה:

1. נוסח הדפוסים בבראשית רבה: "מלמד שיש שם שינוי, לא כשם שנקרא עכשיו כך הוא נקרא לאחר זמן". על-פי נקבע נוסח הפנים של בראשית רבה גם במהדורות מודרניות המבוססות על הדפוס³⁸. בגרסה דומה אווזו גם כ"י פריז 149 של בראשית רבה ומדרש הגדול לבראשית³⁹, ואף כמה מפרשני הספרי הציעו להגיהו כך⁴⁰. ואכן ר' ידעיה הפניני גורס בספרי: "מגיד שיש שם שני השם".

35. מהדורת תיאודור-אלבק, ירושלים תשכ"ה², עמ' 921-922. הציטוט על-פי כ"י וטיקן 30 בכיר עדי הנוסח – השווה סיכומו של מ' סוקולוף במבואו לבראשית רבה כ"י וטיקן 30, ירושלים תשל"א.

36. "גדודיו" הוגה מעל השורה ביד אחר: "צבאם" כנוסח המסורה ושאר העדים הישירים של בראשית רבה. "יתכן שכ"י וטיקן משקף נוסח מקרא השונה מהמסורה, אך אולי סביר יותר כי לפנינו אשגרה מאיוב כה, ג: "היש מספר לגדודיו". ובמדרש שכל טוב עמ' 175 צוטט הפסוק מאיוב במקום מישעיה (וראה גם ספרי במדבר עמ' 47, ששם צוטט הפסוק מאיוב, בהקשר אחר, בראש סדרת הכתובים הסותרים שמציג רבי בשם אבא יוסי בן דוסאי, ע"ש היסב).

37. במהדורת תיאודור-אלבק צוין שכך גורסים גם כ"י מינכן 97, ילקוט שמעוני דפוס ראשון, מדרש שכל טוב ובדומה לכך גם כ"י שטוטגארט. כך גם גורס כ"י וטיקן 60, שלא עמד בפני המהדירים.

38. מ"א מירקין, מדרש רבה ["מפורש פירוש מדעי"] חדש¹, ג, תל-אביב תשי"ח, עמ' 196; א' שטיינברג, מדרש רבה המבואר ג, ירושלים תשמ"ז, עמ' שלט.

39. מהדורת מ' מרגלית, ירושלים תשכ"ז, עמ' תקעד. בחילופי הנוסחאות במהדורת תיאודור-אלבק נרשם שכך גורס גם כתב-יד התימני, אך ראה הערת אלבק במבואו שם, עמ' 115, כי כתב-יד זה "אינו ראוי כלל שיקרא שם כתב יד עליו כי הוא רק העתקה מדפוס ויניציאה ש"ה".

40. כגון ר' מאיר בנבנשת בספרו 'אות אמת' ור' יעקב גוימבורג בפירושו 'חלק יעקב', כ"י האוניברסיטה העברית 189⁸⁰.

2. נוסח כ"י לונדון של בראשית רבה: "מלמד שאין שם אלא שינוי...". על-פיו ייסד תיאודור, כדרכו, את פנים מהדורתו הביקורתית בהעירו: "גירסא מעולה היא"⁴¹.
3. פירוש רבינו הלל לספרי כ"י וינה 114: "שאיין שם שם שאין בו שנוי לא השם וכו'" (הניקוד בכתב-היד). על-פיו קבע ש' קוליריצקי, כמנהגו, את פנים מהדורתו החדשה של פירוש רבינו הלל לספרי במדבר ודברים⁴², וכך גם הגיה ר' סולימאן אוחנא את נוסחו המודפס של הספרי. תיקון דומה הוצע בתרגומו של הספרי לגרמנית⁴³.
4. נוסח מדרש חכמים לבראשית: "מלמד שאין שם שינוי ככוכבים אבל במלאכים לא כשם שהוא נקרא עכשיו כן הוא נקרא לאחר זמן". הבחנה דומה בין כוכבים למלאכים מצויה בבראשית רבה, על-פי עדות תיאודור, גם בכתב-יד אוקספורד 147, אוקספורד 2335, גיליון כ"י לונדון, פירוש בראשית רבה ופירוש הרד"ק⁴⁴.
5. כתב-יד מינכן 97 ופריז 150 של במדבר רבה: "שאיין שם שם שנוי". על-פיהם ייסד א"א הלוי את מהדורתו: "שאיין שם שם שנוי"⁴⁵. הצעת ניקוד זו מבוססת על דברי רח"ש הורוביץ בפירושו לספרי במדבר⁴⁶, שאף קבע בפנים מהדורתו את הנוסח "שנוי" בכתב חסר⁴⁷.

41. בהמשך שונה כ"י לונדון: "אלא כשנקרא עכשיו ...". כאן סטה תיאודור מכ"י לונדון וקבע בפנים: "שלא כשנקרא עכשיו ...". אך שמא מחשיד "אלא" מוקשה זה בכ"י לונדון גם את "<אלא> שינוי" הסמוך לו? לשון אחר, אולי אביו של כ"י לונדון גרס, בדומה לכ"י וטיקן: "שאיין שם שינוי", ובגיליון שם נוסף "אלא", שסופר כ"י לונדון התחבס היכן לשלבו.
42. ירושלים תשמ"ג, עמ' 52. שני כתבי-היד האחרים של פירוש ר"ה, כ"י ששון ופרנקפורט, אינם גורסים "שאיין בו" וגם כ"י מנטובה, המבוסס ברובו על פירוש ר"ה אינו גורס מלים אלו, ראה לעיל, הערה 33. ונראה בבידור שנוסח כ"י וינה אינו אלא "תיקון", אולי על-פי ר' סולימאן אוחנא. השווה תיאור אופיו המעובד של כ"י וינה בחיבורי 'אקדמות' (לעיל, הערה 30), עמ' 66–67. למרבה הצער, לא חש קוליריצקי בתכונה זו של כ"י וינה וקבעו כפנים מהדורתו החדשה. ראה על כך במאמר הביקורת שכתבתי על מהדורה זו, 'פירוש רבנו הלל לספרי', קרית ספר סג (תש"ן), עמ' 271–280.
43. מהדורת קוהן (לעיל, הערה 12), עמ' 138 הערה 75.
44. ועיין הערת תיאודור שם: "הגירסה זרה ופירושה זר, שלפי זה צריך לפרש ש'המוציא במספר צבאם לכלם בשם יקרא' מדבר בכוכבים, והפסוק 'מונה מספר לכוכבים' לכלם שמות יקרא' מדבר במלאכים", וראה עוד להלן, הערה 51.
45. א"א הלוי, מדרש במדבר רבה, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 463.
46. הורוביץ לא נעזר בכתב-יד אלו, אך הפנה לציטוט במדבר רבה בילקוט המכירי לישעיהו מ, כו והעיר כי 'גרס' 'שנוי' בלי יו"ד אחר השי"ן, ולפי זה היה אפשר לגרוס שאין שם שם שנוי, פירוש שאינו נשנה פעמים.
47. ולא ציין במדור חילופי הנוסחאות על הכתיב המלא "שינוי" בכל עדי הנוסח של הספרי שעמדו לפניו (דפוס, כ"י רומי ולונדון, ילקוט שמעוני, ר"ה כ"י פרנקפורט וכן במדבר רבה דפוס ראם שבו נעזר). למעשה הכתיב המלא "שינוי" נשתמר גם בכמה עדים של במדבר רבה דוגמת דפוס ראשון קושטדינא רע"ב וכ"י אוקספורד 2335. אמנם נכון שגם עדי ספרי נוספים גורסים "שנוי" – ראה לעיל, הערה 33, אך נראה כי לפנינו כתיב חסר של "שינוי" ותו לא.

6. פרשנים אחרים הציעו הגהות עצמאיות⁴⁸, והיו אף שניסו לפרש את הנוסח שזוטט בפתיחה בלא הגהה⁴⁹, ולא עלתה בידם.

נראה בבירור כי גרסתם של רוב עדי הספרי: "שאין שם⁵⁰ שינוי", המשתקפת בכשתים-עשרה מסורות-נוסח מכמה ארצות מוצא, ובראשן כ"י רומי 32, והמצטרפת לשישה עדים של בראשית רבה ובראשם כ"י וטיקן 30, היא ששמרה על המסורת המקורית של דברי רבי. גרסה קשה זו גם מסבירה בנקל את פיצולן של שאר הנוסחאות, שאינן אלא ניסיונות "תיקון" לאותה גרסה קשה.

המכנה המשותף של כל ניסיונות התיקון והפירוש שהוצגו לעיל מבוסס על התפיסה שיש לפרש את השם "שינוי" כאן על-פי הוראתו הרגילה: חילוף או תמורה. לעומת זאת גרסתם המקורית של דברי רבי בשם אבא יוסי בן דוסאי, וכן פירושם הצמוד, שנוסף אף הוא שם, והקשרם מורים כי יש לפרש כאן את "שינוי" כחזרה או כהכפלה.

הסתירה כביכול בין הכתובים מתהלים ומישעיה – האם לכוכים, המזוהים עם המלאכים⁵¹, יש כמה שמות או יש שם אחד – מלמדת לדעת רבי כי "אין שם שינוי". כלומר, אין שם חזרה על שמות, כלשון הפירוש הסמוך במסורת עצמה: "לא השם שנקרא עכשיו נקרא הוא לאחר זמן" ובהתאמה לראיה מדברי המלאך למנוח: "ויאמר אליו מלאך ה' למה זה תשאל לשמי והוא פלי – ואיני יודע לאי זה שם מתחלף".

הפועל "שנה" בבניין קל במובן 'עשה שנית', 'חזר ועשה' נפוץ בלשון המקרא ובלשון חז"ל⁵². התמוה הוא שהשם "שינוי" במשמעות נדירה זו של חזרה נגזר לכאורה דווקא מבניין פיעל⁵³, לצדו של השם "שינוי" במשמעות הרגילה (change), אשר נגזר

48. ראה פירוש 'ידי משה' לבמדבר רבה: "וצריך לגרוס שאין שם כינוי – פירוש שאין שם המלאכים שם כינוי רק על שם שליחות", והשווה פירוש 'זרע אברהם' לספרי.

49. ראה, למשל, בפירוש הנצי"ב לספרי, אשר כתב בעקבות פירוש 'מתנות כהונה' לבמדבר רבה: "מגיד שאין שם שינוי – פירוש מחמת שאין להם שם קבוע רק לפי השליחות, לכן כשמתחלף שמו אין בזה שינוי". והשווה גם לפירוש 'תולדות אדם' לספרי.

50. או: "שם שם" = "שם שם" במספר עדים.

51. הדבר מוכח מפתיחת דרשתנו בכוכים וסיומה במלאך. התפיסה המשווה את מעמד הכוכבים למעמדם של המלאכים באה לידי ביטוי במקרא וראה למשל איוב לח, ז: "ברן יחד כוכבי בקר ויריעו כל בני אלהים", בספרות החיצונית (כגון ספר חנוך א פרק פב) וכן בספרות חז"ל (עיי' לדוגמה בספרי דברים פיסקא מז, עמ' 106, והשווה למקבילה במכילתא דברים שפרסמתי בתרביץ נו (תשמ"ז), עמ' 42 ובדין שם, עמ' 31–34, 54–56).

52. ראה למשל מלכים א' יח, לד ומשנת פסחים ה, ז.

53. ראה י' קוטשר, "מחקרים בדקדוק לשון חז"ל" בתוך: מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' קכא–קכב, אשר העיר כי המשקל קיטול מתייחס בדרך כלל לבניין פיעל, אך לעתים "אפשר להבין את שם הפעולה של הפיעל כאילו שייך לקל".

בדין מן הפיעל. ושמא אין "שינוי" כאן אלא בינוני פעול של בניין קל במשמעות שמנית, כפי שאכן נמצא לפעמים בלשון חכמים⁵⁴.
פרשנות הפרשנות נזקקת אפוא לשיטה הפילולוגית-היסטורית שתעמידנה על כנה. כן הוא בנוגע לבוססה וללשונה ועל אחת כמה וכמה בשאלות הקשריה הספרותיים והראליים ותכניה ההלכתיים וההגותיים.

54. הצעת ידידי משה בר-אשר. וראה מה שכתב על משקל זה בחיבורו: פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי אטליה (עדה ולשון ו), ירושלים תש"ם, עמ' 67-68, 113-115. וכן יואל אליצור "משקל קטול בלשון המשנה לפי כתב-יד קאופמן", מחקרים בלשון ב-ג (ספר היובל לאבא בנדויד), ירושלים תשמ"ז, עמ' 67-93. ודוק, הבינוני הפעול "שנוי" אינו מופיע במקורות התנאיים, אלא רק במקורות אמוראיים ואילך (בבלי מג' לא ע"א; ב"ק צב ע"ב; ע"ז יט ע"ב; ברייתא דל"ב מידות המידה העשירית(?) ועוד).

על המודליות בלשון חכמים*

א. דברי מבוא

1. הדעות במחקר על היחס יפעל/ בינוני בלשון חכמים ממאפייניה הבולטים והשכיחים ביותר של לשון חכמים הוא השימוש בצורת הבינוני לציון הווה-עתיד. בלשון המקרא צורת יפעל היא המציינת הווה-עתיד, כבלשונות השמיות האחרות. הואיל וצורת יפעל מצויה אף היא בלשון חכמים, נמצאו שתי צורות נרדפות היפות לציון הווה-עתיד. שאלת היחס בין יפעל ובין צורת הבינוני טעונה בירור: האם יפעל והבינוני צורות נרדפות ממש הן או שמא הן שונות זו מזו במקצת שימושיהן? כבר מראשית מחקר לשון חכמים הוכר כי צורת יפעל נושאת לפעמים משמעות "מודלית", כלומר היא מביעה פעולות שהן בגדר רצון, זירוז וכיו"ב. אולם לשינוי מהותי בהבנתנו גרם "קוטשר שקבע מפורשות כי צורת יפעל בלשון חכמים "שימושה מודאלי בלבד (רצון, שאיפה, יוסיב וכיו"ב) וכן סוביונקטיבי (עם כינוי הזיקה שו)¹. קוטשר לא זכה לבסס את קביעתו, אך לפחות במקום אחד ציין שיחס דומה בין צורת הבינוני (אינדיקטיבי) ובין צורת יפעל (מודלי) קיים גם בארמית. יש להניח שאילו זכה לכתוב את מחקרו, היה מסתמך גם על מקבילות מן הערבית ואולי גם מלשונות אחרות.

קביעתו של קוטשר נתקבלה על לב רוב חוקרי העברית, ולא מכבר נתאשרה במחקרו המקיף והיסודי של מ' מישור על שימוש הזמנים בלשון התנאים², וכן נקבע שם: "כל עצמה של צורת יפעל בלשון חכמים מודאלית היא"³. אמנם החוקרים שעסקו בשאלה מסכימים על העיקר, אך מתגלים ביניהם הבדלים בכמה פרטים: קוטשר ראה לציון כמעט בכל מקום גם את השימוש הסוביונקטיבי של יפעל, ואפשר לדייק מניסוחיו כי לדידו השימוש הסוביונקטיבי והשימוש המודלי שני דברים

* מאמר זה מבוסס על הרצאה במכון ללימודים מתקדמים באוניברסיטה העברית, באביב תשמ"ח. אני מודה למשתתפים בדיון על הערותיהם החשובות, ובייחוד לד"ר ר' הנקין ולד"ר מ' מישור.

1. תרביץ לז (תשכ"ח), בעמ' 402 ובמקומות אחרים.
2. מ' מישור, מערכת הזמנים בלשון התנאים, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג [להלן: מישור]. במחקר זה ימצא החוקר את הספרות הנוגעת לנושא ואנו פטורים מלהזכירה כאן.
3. שם, עמ' 85. אבל בעמ' 103 הכלל מנוסח בלשון "מסתבר", "נראה לי" ו"אפשר".

נפרדים הם. מישור מעמיד כעיקר את התפקיד המודלי של יפעל ואינו מקפיד להזכיר את התפקיד הסוביונקטיבי, אם כי ייחד דיון מקיף לשימוש הסוביונקטיבי, וממנו נראה כאילו לדידו יפעל מודלי ויפעל סוביונקטיבי דין אחד להם⁴. שרביט מסכים כי שימוש יפעל הוא מודלי, אולם (שלא כמישור) הוא סבור שגם הבינוני לפעמים מודלי⁵. לשיטת שרביט נמצאת ההבחנה בין יפעל ובין הבינוני מטושטשת.

2. שאלות מתודולוגיות

ההכרעה בשאלה אם צורת יפעל מודלית תמיד או אם היא לעתים מודלית ולעתים אינדיקטיבית חשובה מאוד, שכן אם יפעל תמיד מודלית, הרי לשון חכמים יודעת צורה מיוחדת לציון המודליות ונמצאת המודליות יסוד מובחן במורפולוגיה שלה, ויש להבחנות הסמנטיות שהחוקרים קובעים בצורה יפעל על מה להישען, מה שאין כן אם יפעל לעתים מודלית ולעתים אינדיקטיבית. כיוצא בזה, מי שקובע שצורת יפעל היא המסמן של המודליות ראוי שיוודא שהבינוני אינו מודלי, שאם לא כן נמצא ייחודה של צורת יפעל (שעיקרו הניגוד בינו ובין הבינוני) בלתי מובהק.

3. ליקויי המינוח

באמת השאלה סבוכה עוד יותר, שכן מושג המודליות אינו מוגדר ואחיד בשימוש הבלשנים. בלשונות היודעות צורות מודליות המובחנות מצורות העתיד האינדיקטיבי הצורות המודליות מציגות תכנים המשתנים מלשון ללשון. למשל: ציון אפשרות ויכולת מובע בלשונות אחדות בצורות העתיד המודלי, ובאחרות – במבעים אחרים. מי שטוען שיפעל בלשון חכמים מודלית בלבד, כולל במושג "מודלית" תכנים רבים ומגוונים מאוד, ובהם תכנים שבלשונות אחרות מובעים בצורת העתיד האינדיקטיבי. נמצא אפוא שהמודליות בלשון חכמים רחבה וכללית ואולי בלתי ניתנת להגדרה על דרך החיוב, וראוי לשאול אם יש ממש בהבחנה סמנטית מעין זו.

גם המושג "שימוש סוביונקטיבי" בזיקתו לשימוש המודלי אינו מוגדר ואחיד בפי הבלשנים: יש לשונות המסמנות את צורת העתיד המשועבד לצורת פועל אחרת באותן צורות שהעתיד המודלי מסומן בהן, ויש לשונות שהעתיד המשועבד שלהן זהה בצורתו לעתיד האינדיקטיבי, ואין הלשונות שוות בשאלה זו לא בכללים ולא בפרטים. אין לך דבר מטעה כשימוש לא אחיד במינוח. הרי כל אחד מכליל כמה תופעות במונח אחד, וכך – מצד אחד נוצרים ניגודים מדומים בין ההשקפות, ומצד אחר –

4. שם, עמ' 125 ואילך.

5. ש' שרביט, "מערכת 'הזמנים' בלשון המשנה", מחקרים בעברית ובלשונות שמיות מוקדשים לזכרו של פרופ' יחזקאל קוטשר, רמת-גן תש"ס, עמ' 115–116. וכן קובע ז' בן-חיים, "זמני הפועל בלשון המקרא ומטרת השומרונים בהם", ספר דב סדן, ירושלים תשל"ז, עמ' 85 (וראה גם מישור, עמ' 276).

נקודות המחלוקת מיטשטשות. הבא לצייר לעצמו תמונה של הלשון על-פי התיאורים השונים זה מזה נמצא מבולבל.

4. שיטת הבידור ומטרותיו

בידור שלהלן נקבעת זהות המשמע שבין צורת יפעל לצורת הבינוני על-פי התחלפותן זו בזו במבנים תחביריים מסוימים. מבנים שבהם צורת הבינוני אפשרית רק במשפט חיובי ומנועה במשפט שלילי – במשפט השלילי ממירה אותה צורת יפעל. במקרים הללו יש לראות בצורת יפעל ובצורת הבינוני אלומורפים מותנים (בתחביר), שאין ביניהם הבדל של משמע. כמו-כן נידון היחס שבין מבני השלילה "אל יפעל"/"לא יפעל", המלמד, לדעתי, שצורת יפעל היא לעתים מודלית ולעתים אינדיקטיבית.

צמצמתי את הדיון לתחום ספרות החוק⁶ של המשנה והתוספתא, משום שכאן נמצאו מבנים המאפשרים לנו לקבוע כללים ברורים של שימוש הזמנים, כללים הנסמכים על התחביר. בתחומים אחרים קביעותינו נסמכות ברוב המקרים על "חוש הלשון", ואינן ניתנות להוכחה של ממש. בלשון החוק של המשנה והתוספתא משמשות צורות בינוני וצורות יפעל זו לצד זו, וכבר נתנו חכמי הלשון את לבם לקשר שביניהן: שרביט אומר שגם הבינוני וגם יפעל שימושן מודלי. מישור אומר שתחום החוק הוא תחום שמחמת אופיו עשויות לשמש בו גם צורות מודליות וגם צורות אינדיקטיביות. לדעתו, יפעל כאן מודלית, ואילו הבינוני אינדיקטיבי⁷. להלן אראה כי גם צורת יפעל וגם צורת הבינוני בנוסח החוק של המשנה והתוספתא אינדיקטיביות הן, ומכאן ראייה שיש יפעל אינדיקטיבי בלשון חכמים.

ב. העובדות

1. חילופים בצורות הנידונות

בספרות חז"ל אתה מוצא חילופים רבים בין צורת יפעל ובין צורת הבינוני, והם מסוגים אחדים. לפעמים החילופים חופשיים, ובהקשר אחד שתי הצורות משמשות זו ליד זו בלי כל הבדל של משמעות⁸. לפעמים החילופים האלה מתגלים כשאתה משווה

6. בחרתי להשתמש במלה "חוק" ולא במלה "הלכה", משום שהמלה "חוק" מצומצמת יותר. על-ידי כך נוכל להוציא מכלל דיוננו חומר שאינו שייך לניסוח החוק כגון ויכוחים בין חכמים ותיאורי טקסים שאירעו בזמן עבר וראה למשל, מישור, עמ' 31–33; י' ברויאר, "פעל' ובינוני בתיאורי טקס במשנה", תרביץ נו (תשמ"ז), עמ' 299–326.

7. מישור, עמ' 272–306.

8. מישור, עמ' 119.

כמה נוסחים של טקסט אחד⁹, ולפעמים אין החילופים חופשיים אלא מותנים בתחביר. אתרכו בסוג האחרון שיש בו כדי ללמד על הקרבה בשימוש שתי הצורות.

א. "בת ישראל לא תיילד את הנוכרית אבל נוכרית מילדת את בת ישראל". בת יש' לא ת(י)נ'ק את בנה שלנוכרית אבל נוכרית מניקה את בנה שלבת יש' ברשותה" (ע"ז ב, א).

ב. "לא ילמדינו מקרא אבל מלמד הוא את בניו מקרא" (נדר' ד, ג).

ג. "אין כוכרין את התבן בכברה ולא יתננה במקום גבוה בשביל שירד המוץ אבל נוטל הוא בכברה ונותן לתוך האבוס" (שבת כ, ג).

ד. "מכבש של בעלי בתים מתירין אבל לא כובשים; ושלכובסים לא יגע בו" (שבת כ, ה).

ה. "עומד אדם ברשות היחיד ומטלטל [ברשות הרבים; ברשות הרבים ומטלטל] ברשות היחיד... לא יעמוד אדם ברשות היחיד וישתיין [ברשות הרב; ברש' הרבים וישתיין] ברשות היחיד וכן לא ירוק" (וכן בהמשך; עיר' י, ד-ו).
וכן: גטין ה, ט; שבת ג, ה, והרבה בפרקים ה-ו; עוד דוגמות רשומות אצל מישור, עמ' 291 ואילך.

2. משמעות החילופים

החילופים המתחייבים מן התחביר שכיחים למדיי בנוסח החוק של המשנה והתוספתא. בסוג זה ההבדל בין יפעל ובין הבינוני מותנה במקרים רבים בתחביר ואינו נושא כל הבדל של משמע. אפרט את דבריי: הדרך העיקרית בניסוח איסורים בסגנון החוק של התנאים הוא באמצעות הבינוני ברבים: "אין עושין". מבנה זה מוגבל, משום שאין בו ציון של הנושא ואפילו לא ציון דקדוקי פורמלי. לפיכך במקום שהנושא אינו סתמי או שהוא סתמי אלא שההקשר מחייב כינויים החוזרים לנושא – המבנה הזה מומר במבנים אחרים: במשפט חיובי ממיר אותו מבנה של בינוני ביחיד + נושא מפורש (או) + "אדם" או + "הוא", ואילו בשלילה ממיר אותו המבנה "לא יפעל" + נושא מפורש (או) + "אדם"¹⁰. שני המבנים האלה זהים ומשלימים זה את זה, כפי שמעידות המובאות למעלה¹¹.

9. מישור, עמ' 120.

10. לנוסחה "לא יעשה אדם" שבספרות חז"ל יש מקבילות בלשון המגילות "אל יעש איש" ו"אשר לוא יעשה איש". לא כן בחוק המקראי (אבל ראה ויק' כז, כו, דב' כג, א – כאן "איש" בניגוד אל "אשה"). ומעניין, גם בלשון המגילות אין הנוסחה הזאת משמשת אלא בשלילה, ואילו בחיוב משמשת צורת המקור (ראה, למשל, מגילת סרך היחד, עמ' 12 שו" ס ואילך).

11. השווה א' בנדריד, לשון מקרא ולשון חכמים ב, תל-אביב תשל"א, עמ' 694; מישור, עמ' 274 שו" 5-7; עמ' 291-292.

מגבלה אחרת של מבנה הבינוני ברבים "אין עושין" היא שאין הוא עשוי לציין רצף של פעולות. סדרה של חיובים או איסורים המובעת בבינוני ברבים מציינת עניינים שאינם קשורים זה לזה מבחינת זמנם, כגון "ספק חשיכה ספק לא חשיכה – אין מעשרין את הודיי ואין מטבילין את הכלים ואין מדליקין את הנרות; אבל מעשרין את הדמיי ומערבין וטומנין את החמין" (שבת ב, ז). כאשר הפעולות תוכפות זו אחר זו, מתחייב ניסוח בצורות יפעל כגון "לא יקוב אדם שפופרת שלביצה וימלאנה שמן ויתנינה על פי הנר..." (שבת ב, ד)¹².

תן דעתך לחזרה על מלת השלילה לפני כל אחת מצורות הבינוני כנגד מלת שלילה אחת לכל הרצף ב'פעל'.

צורת יפעל משמשת אפוא במקום שהבינוני נמנע¹³. אמנם כנגד "לא יעשה אדם" נמצא "אין אדם עושה", אך כבר עמדו על התופעה שהמבנה האחרון מציין אמיתות כלליות ולא איסורים ספציפיים¹⁴.

3. המבנה "אל יפעל"

כידוע, בלשון המקרא המלית "אל" משמשת לשלילת צורת הציווי ולשלילת הצורות המודליות שבגופים האחרים אפעל, יפעל (מקוצר). הניגוד בין "אל יפעל" ובין "לא יפעל" במקרא מציין משאלה לעומת עובדה. מבני השלילה "אל יפעל" ו"לא יפעל" משמשים גם בלשון חכמים. אמנם בלשון חכמים שרדו רק מעט צורות של עתיד מקוצר או מוארך, אך השימוש ב"אל" אינו נדיר, וצריך לבדוק אם יש ניגוד של ממש בין שני המבנים אם לאו. אם נמצא שגם בלשון חכמים המבנים האלה נבדלים זה מזה בתפקידם, הרי שצורת יפעל אינה חד-ערכית באשר לסימון המודליות. הבה נתבונן בעובדות.

כבר בורר למעלה כי מבנה השלילה "לא יפעל" בנוסח החוק של המשנה והתוספתא ממיר את צורת הבינוני בחיוב. כלום אף "אל יפעל" משמשת לשלילה של הבינוני? "אל יפעל" אינה שוללת את הבינוני, אלא את צורת הציווי או את צורת "יפעל" כגון "אמ' לו נוכרי תן לי אחת מהן ואטמא ואם לאו הרי אני מטמא את כולם. ר' אליעזר או' יטמא את כולם ואל יתן לו (את) אחת מהן. ר' יהושע או' ינית לפניו אחת על הסלע" (תר' ח, יא).

12. אבל ביחיד הבינוני עשוי להביע רצף כגון "בית הלל או' מעבירין מעל השלחן קליפים ועצמות ובית שמי אומ' מסלק את הסבלה כולה ונוערה" (שבת כא, ג). הקביעה שבנוסח החוק כל צורת בינוני ברבים מציינת חוק לעצמו מערערת את הכרעת הגמרא במחלוקת על משנה שבת יט, ג (ראה א' גולדברג, פירוש למשנה מסכת שבת, ירושלים תשל"ו, עמ' 332).

13. גם מישור (עמ' 289) מודה שאין הבדל בתוכנן של שתי התבניות ("אין פועלין"/"לא יפעל").

14. מישור, עמ' 284–285; אבל כשהנושא אינו אדם אתה מוצא "אין חמור יוצא" וכד'.

משום כך "אל יפעל" נדירה מאוד בנוסח החוק של המשנה והתוספתא כשם שהיא נדירה בחוק המקראי. היא נפוצה במבנה שמציין העדפה "יפעל... ואל יפעל..." ובשלילה של צורת הציווי, כפי שהראיתי במחקר מיוחד על המלית "אל" ¹⁵. "אל יפעל" שונה אפוא בתפקידו מן "לא יפעל" ומן "אין פועלים" ¹⁶, ומכאן שצורת יפעל עצמה רב-גונית בשימושיה. מן הצד האחד היא אלומורף של הבינוני ("לא יפעל"), ומן הצד האחר היא ניגוד של "אל יפעל". בשלילה ציינה הלשון כל אחד משני השימושים במלית מיוחדת. לפי המינוח המקובל יש לומר שצורת יפעל ניטרלית מבחינת הבעת מודליות.

4. בחינת הגישות האחרות

בחינת הגישות האחרות בעניין משמעות צורת יפעל בלשון החוק של המשנה והתוספתא (ראה סעיף 4) לפי שני הבחנים שנידונו (החילופים המותנים ומלת השלילה) מלמדת כי הגישות הללו אינן מתיישבות עם עובדות הלשון. הגישה של מישור אינה תואמת את שני הבחנים; אשר לשלילה אין צורך לפרש, ואשר לחילופים המותנים, אלה מלמדים שאין הבדל משמעות בין יפעל ובין הבינוני במבנים מעין "עושה אדם... אבל לא יעשה". גישתו של שרביט אינה תואמת את השימוש במלת השלילה + אל, וגם נמצא בה פסול מצד אחר: היא מייחסת תפקיד מודלי לבינוני, דבר הנראה מתמיה גם בעיני שרביט עצמו. ואם כן, במה יפעל נבדל מן הבינוני? שתי הגישות בנויות על ההנחה שצורות מודליות יפות לניסוח חוק. דעה זו אינה מקובלת עליי, וכבר טענת ¹⁷ כי החוק וכמוהו פקודות של גבוה לכפופים לו אינם בגדר משאלה ובקשה, אלא הם פקודות שאי-אפשר שלא לקיימן. משום כך יפה להם הניסוח בצורות אינדיקטיביות. ודוק: חוקי המשנה והתוספתא מנוסחים על-פירוב בבינוני (ראה למעלה ב2), דבר ששרביט תמה עליו.

ג. על הייחוד שבשימוש יפעל

מתוך הברור שלמעלה מותר לומר כי המיחד את יפעל מן הבינוני הוא שהבינוני מציין עובדות, ואילו יפעל פעמים מציין עובדות ופעמים מציין משאלות וכיוצא בהן.

15. א' קימרון, "מלת השלילה אל במקורותינו הקדומים", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג [להלן: קימרון, אל], עמ' 473–482. חז"ל מעידים במישורין כי "אל" אינה יפה לניסוח של חוק (שם, עמ' 475 הערה 8).

16. אמנם בלשון חכמים (וגם במקרא) יש מעט מקרים של עירוב בין "אל" ובין "לא", אולם על פי רוב ההבחנה העיקרית נשמרת (ראה קימרון, אל, עמ' 481–482; מישור, עמ' 116). הבחנה ברורה ניכרת בייחוד בסגנון החוק; שלא כמישור (עמ' 298), האומר שהשימוש במלית "אל" בהלכה סגנוני הוא.

17. קימרון, אל, עמ' 479–480, הערה 21.

או – לפי המינוח המקובל – הבינוני אינדיקטיבי¹⁸, ויפעל לעתים אינדיקטיבי ולעתים מודלי, כלומר: יפעל ניטרלי מבחינת הבעת המודליות.

הבירור שלמעלה מבוסס בעיקרו על התחביר וגמנעתי מליזקק לשאלת המשמעות. ברור לי שהבירור התחבירי הזה הוא צעד ראשוני בלבד לקראת פתרון הבעיה. עדיין יש מקום לבדוק את השימוש של כל אחת מן הצורות גם במבנים תחביריים אחרים. במקרים שבהם יפעל אינו אלומורף מותנה של הבינוני יש לבדוק אם אין הבדל משמעות בין שתי הצורות. כבר בשלב זה אפשר לומר שבמקרים רבים אפשר לקבוע את ההתניות התחביריות-משמעות לשימוש יפעל במבנים שבהם אין הוא אלומורף מותנה של הבינוני: לפעמים ניכר כי שלושת המבנים הקיימים בשלילה בניסוח ההלכה "אין פועלים", "לוא יפעל", "אל יפעל" מציינים שלוש דרגות של ודאות. המבנה "אין פועלים" מציינן הלכה פסוקה ומוסכמת. המבנה "לא יפעל", כשיפעל אינו אלומורף מותנה של הבינוני, משמש במחלוקות. וכבר הביא מישור דוגמות רבות לשימוש יפעל במחלוקות שבמדרש כנגד שימוש הבינוני בפסקים שבמשנה ובתוספתא¹⁹. המבנה "אל יפעל" משמש במקרים שבהם מכל מיני סיבות אין דרך לקבוע הלכה, וממליצים מה עדיף.

הרי דוגמות לשני המבנים המכילים צורות יפעל:

1. במחלוקות:

- א. "אמרו בית שמי לבית הלל גזירה שווה חלה ומתנות מתנה לכהן ותרומה מתנה לכהן כשם שאין מוליכים את התרומה כן לא יוליכו את המתנות" (ביצה א, ו – בדפוס: "כך אין מוליכין").
  - ב. "מפני שאמרו מחללין נחשת על כסף, וכסף על הזהב, כסף על הנחשת מדוחק, אבל לא זהב על הכסף. ר' לעזר בי ר' שמעון אומ' כשם שמחללין כסף על נחשת כך יחללו זהב על הכסף. אמ' לו ר'. ומפני מה מחללין כסף על נחשת, שכן מחללין כסף על הזהב, לא יחללו זהב על הכסף, שאין מחללין זהב על הנחשת..." (תוספתא מ"ש ב, ז – כתב־יד אירפורט גורס מחללין).
  - ג. "זה אומ' כולה שלי וזה אומ' כולה שלי. זה ישבע... וזה ישבע... 'יחלוקו. בזמן שהן מודין או שיש להן עדים חולקין שלא בשבועה". (ב"מ א, ב)
- תן דעתך: במקרה של מחלוקת (על העובדות) הפסק מובע ביופעל, ואילו במקרה של הסכמה – בבינוני.

18. לשיטת מי שאינו רואה בבינוני שבנוסח החוק שימוש מודלי. לשיטת מי שרואה בבינוני שבנוסח החוק שימוש מודלי ממילא אין כאן הבדל בין יפעל ובין הבינוני.

19. עמ' 277–282.

2. במקרים שאין אפשרות לקבוע הלכה:

- א. "כהן גדול ונזיר אינן מיטמים בקרוביהם. היו מהלכים בדרך ומצאו מת מצות. ר' אליעזר אר', ייטמא כהן גדול ואל יטמא נזיר, וחכמ' אומ', יטמא נזיר ואל יטמא כהן גדול" (נזיר ז, א) [וכן בהמשך הדיון].
- ב. "מצא כסות מגערה אחת לשלושים יום... כלי כסף וכלי נחושת מישתמש בהן לצו(א)רכן אבל לא לשוחקן. כלי (כסף) [זהב] וכלי זכוית אל יגע בהן עד שיבוא אליהו" (ב"מ ב, ח).
- ג. "מצא [את האבדה] ברו(א)פת אינו חייב בה. ברשות הרבים חייב בה. היתה בין הקברות אל ייטמא לו" (ב"מ ב, י).
- ד. "המפקיד מעות אצל השולחני. אם צדורים אל ישתמש בהן ואם מותרין ישתמש בהן" (ב"מ ג, יא).
- במקרים האלה יש נוסחים שבהם כתוב "לא" במקום "אל", ואין ספק כי "אל" עיקר.

ד. סיכום

צורת יפעל לעתים זהה בתפקידה לבינוני ולעתים שונה ממנו. לפיכך, לפי המינוח המקובל, אם נאמר שהיא תמיד מודלית, אף הבינוני לפעמים מודלי. מסתבר יותר שאין היא מודלית תמיד. בין כך ובין כך ההבחנה בין יפעל ובין הבינוני אינה חדה ומוחלטת ושום מינוח לא יחפה על כך. באמת פעמים רבות יש הבדל בשימוש הצורות, וראוי לתת את הדעת מדוע בטקסט משמשת צורה זו ולא זולתה. ואולם הקביעה שיפעל מודלי והבינוני אינדיקטיבי יש בה משום חוסר דיוק והיא מצריכה פירוש דחוק של העובדות. יפעל אינדיקטיבי אינו נדיר בלשון חכמים. הוא נפוץ בייחוד באיסורים שבמשנה ובתוספתא (לא יעשה פלוני) וגם בנסיבות אחרות²⁰. במקרים רבים קביעת שימוש של יפעל תלויה בפרשנות ובהגדרת המושגים. מסתבר שאכן, הבינוני דוחק את רגלי יפעל האינדיקטיבי. אולם לשון חכמים משקפת ראשית תהליך, ועדיין יפעל אינדיקטיבי שכיח בה, ולא רק בתחום החוק²¹. בייחוד שכיח יפעל אינדיקטיבי בשלילה, שהרי בה אפשר לציין את הבדל המודוסים במלית השלילה. באופן כללי אולי מותר לומר כי יפעל עובדתי פחות מן הבינוני.

20. מישור, עמ' 300 ואילך.

21. השווה מישור, עמ' 103. וכן מ' מישור, "לסגנון התורה שבעל פה: 'יפעל' בהוראה אינדיקטיבית", תרביץ נה (תשמ"ו), עמ' 345-358. מישור קובע משמעות מודלית לצורת יפעל גם כשאין הדבר הכרחי.

שורשי העתיקים של הכלל הפרשני "מושך עצמו ואחר עמו" השגור בפירושי ר' אברהם אבן עזרא למקרא

אחת ההשמטות הנפוצות במקרא היא השמטת מרכיב¹ מקביל שכבר נשנה בסמוך², וכבר הוגדרה בפי רד"ק: "חסרון המלים הזכור בסמוך"³. אבל יש שהשמטה זו אינה ברורה דייה בתודעתו של הקורא, ואז, כמובן, היא מעוררת קשיים פרשניים. הדרך ליישוב קשיים אלו היא המשכת המרכיב הכתוב למילוי הפער⁴ שממנו נשמט. דרך זו משקפת שתי דרכים פרשניות: (א) המשכה/משיכה קדמית⁵; (ב) המשכה/משיכה אחורית⁶. אין שמות מונחים אלו אלא פנים חדשות של הכלל הפרשני הקדום והמפורסם "מושך עצמו ואחר עמו", הנקרה בפירושי מפרשי מקרא רבים⁷, ובייחוד הוא שגור בפירושי ראב"ע למקרא⁸. מטבעו הלשוני של כלל פרשני זה, המצוי בפירושי

1. במלה "מרכיב" כאן כוונתנו למלה יחידה או לאות שימוש או לצרף מלים כלשהו.
2. מ' רוטנברג (כללי תחביר נעלמים של לשון המקרא, תל-אביב תשל"ט, עמ' 87) קורא לסוג זה של השמטה: "השמטת נשנה".
3. ראה ספר מכלול, מהדורת יצחק ריטטענבערג, ליק תר"ב, עמ' נא.
4. על דרך זו של מילוי פער ראה J. R. Ross, "Gapping and the Order", *Progress in Linguistics*, Bierwisch and Heldolph (1970) 259–242.
5. על "המשכה קדמית" ראה, למשל: מ"צ סגל, "לחקר צורותיה של השירה המקראית", תרביץ יח (תש"ז), עמ' 139; הנ"ל, מבוא המקרא, חלק א, ירושלים 1967, עמ' 66; מרדכי זר-כבוד בפירושו לספר משלי (דעת מקרא, ירושלים תשמ"ד) ו, יג, הערה 17; ז, ו, הערה 11; י, הערה 32 ועוד. על השימוש ב"משיכה קדמית" ראה: מ' זר-כבוד, שם, ח, לא, הערה 77; ח, לג, הערה 88 ועוד.
6. על "המשכה אחורית" ראה, למשל: מ"צ סגל, שם, "לחקר...", עמ' 139–141; הנ"ל, שם, מבוא המקרא..., עמ' 66–66; מ' זר-כבוד, שם, יא, ו, הערה 12; יט, הערה 47; כח, הערה 72. על השימוש ב"משיכה אחורית" ראה אצל מ' זר-כבוד, שם, י, ו, הערה 15; יא, סז, הערה 14; יג, ו, הערה 4.
7. וכך סבור מ' רוטנברג: "והמלים 'מושך עצמו ואחר עמו', המצויות לרוב בדבריהם של כל הפרשנים כמעט" (ולעיל, הערה 2, עמ' 89).
8. כך, למשל, בפירושו של צ"ה קצינלבוויגן למידה כ"ב מהברייתא דל"ב מידות, שנוסחה הוא: "מדבר שחבירו מוכיח עליו", הוא מבהיר כי מידה פרשנית זו וזה לכלל פרשני זה: "ודע שבמדה זו כבר השתמשו המפרשים ובפרט הראב"ע וקראוהו 'מושך עצמו ואחר עמו' (ס' נתיבות עולם, וילנא תרי"ט, עמ' 159); וכיוצא בזה מעירה נחמה ליבוביץ: "נכון שרש"י ממעים בפירוש פסוק על דרך 'מושך עצמו ואחר עמו' בייחוד אם נשווה את פירושו לפירוש הראב"ע, המרבה בשימוש במידה זו" (עיונים חדשים בספר שמות, ירושלים תשל"ה, עמ' 101).

הראב"ע גם בנוסחאות אחרות⁹, יש שהוא מובע גם באמצעות הפעלים "שרת" ו"שמש" (בבניין פיעל ובזמנים אחדים) הבאים בכל מיני צירופים¹⁰. בגלל תפוצתו הרחבה של כלל פרשני זה על נוסחאותיו הרבות בפירושי ראב"ע דומה היה לכמה חוקרים כי ראב"ע הוא שקבע את המונח "מושך עצמו ואחר עמו". כך, למשל, סבר רפאל וייס: "בלשונו של ראב"ע: 'מושך עצמו ואחר עמו'¹¹, וכמוהו סבר ע"צ מלמד: "ראב"ע קורא למידה זו 'מושך עצמו ואחר עמו'¹², ודומה להם יהודה קיל: "זו מדה כ"ב... וקרא אותה ר' אבן עזרא 'מושך עצמו ואחר עמו'¹³.

במאמר זה, שהוא עיבוד של חלק ממחקרנו¹⁴, מבקשים אנו להבהיר כי לשונו של כלל זה קדום לכתבי ראב"ע. בדיון זה עניין לנו גם לחשוף את שורשי העתיקים האחרים של כלל פרשני זה – שורשים המצויים במקורות הקדומים לכתבי ראב"ע אם כמונחים ואם בלא כל מינוח.

אם אמנם הברייתא "שלושים ושתים מדות" היא חיבורו של התנא רבי אליעזר בן רבי יוסי הגלילי¹⁵, כפי שהיא גם נקראת: "משנת רבי אליעזר"¹⁶, הרי שורשו העתיק ביותר של כלל פרשני זה נעוץ במידה כ"ב של ברייתא זו, הנקראת "מדבר שדבר מוכיח עליו":

9. כך, למשל: "מושכת עצמה ואחרת עמה" (בר' ו, יג; כ, סז; במ' ג, לב; יג, ב; סז, לה ועוד), "מושכות עצמן ואחרות עמן" (שם' ו, ג), "משוך אחר עמו" (יש' כח, כז ועוד), "מושך אחר" (יש' כח, כז ועוד), "מושכת אחרת" (מי' ז, יב; תה' פ, טו ועוד).
10. כך, למשל, שגור הפועל "שרת" בצירופיו: "משרת עצמו ואחר עמו" (בר' לב, יב; מס, כה; במ' יז, כג ועוד), "משרת אחר עמו" (יש' מב, ח), "ישרת בעבור אחר" (שם' כא, טז), "תשרת בעבור אחרת" (יש' טז, ח) ישרת אחר (תה' לז, לז) ועוד. וכך הפועל "שמש" בצירופיו: "משמש עצמו ואחר עמו" (רות א, א), "תשמש עצמה ואחרת עמה" (איוב לה, י), "משמש בעבור אחר" (תה' לו, יא), "תשמש בעבור אחרת" (תה' מה, ז), "שמש לו ולאחר" (איוב לב, ט) ועוד.
11. ראה ר' וייס, "לא" – 'מושך עצמו ואחר עמו' (על שימושה של מלת השלילה בתקבולת), שנתן למקרא ולחקר המורח הקדמון ב (תשל"ז), עמ' 83.
12. ראה ע"צ מלמד, מפרשי המקרא דרכיהם ושיטותיהם ב, מהדורה שנייה, ירושלים תשל"ח, עמ' 1076.
13. ראה י' קיל, ספר משלי (דעת מקרא), ירושלים תשמ"ד, עמ' 96.
14. מאמר זה הוא עיבודו של הפרק הראשון מדיסרטציה שהגשנו לסמינר התאולוגי היהודי בניו-יורק: י' חגי, "השיטה הפרשנית ה'המשכה' בפירושי ראב"ע ורד"ק למקרא", ניו-יורק 1983, עמ' 12–22.
15. על ייחוס ל"ב מידות אלה לרבי אליעזר בן רבי יוסי הגלילי ראה, למשל, בהקדמות שבספרו של צ"ה קצינלבוויג, נתיבות עולם, וילנא תקפ"ב; וכן בספרו של ברדוביץ: L. Bardowitz, *Die Abfassungzeit der Bräita der 32 Normen*, Berlin 1913, עמ' 2–3.
16. ברייתא זו יצאה במהדורות אחדות (ועל העיקריות שבהן ראה ע"צ מלמד, לעיל, הערה 12, עמ' 1063), ויש שבפי הקדמונים היא נקראת גם בשם "משנת רבי אליעזר" (ראה במבוא לספרו של ה"ל ענעלאו, משנת רבי אליעזר או מדרש שלושים ושתים מדות, ניו-יורק תרצ"ד, עמ' 35–36).

"מדבר שדבר מוכיח עליו כיצד. מתן בסתר יכפה אף ושחד בחיק חמה עזה. הראשון מוכיח... (כיוצא בו, כי לא בחרוץ יודש קצח [ואופן עגלה על כמון יוסב]. משמע כי לא הראשון מוכיח על חבירו השני)¹⁷.

אלא שיש הסבורים כי זמן חיבורן של ל"ב מידות אלה הוא תקופת הגאונים. כך, למשל, משה צוקר סבור כי ל"ב מידות אלה הן חלק מקובץ ל"ו מידות פרשניות, שבפעם הראשונה נתחברו בשפה הערבית בידי הגאון ר' שמואל בן חפני, ורק לא מחוור מי תרגמן לעברית והעמידן על ל"ב¹⁸. ומאחר שהגאון הנזכר מעיד על עצמו שאסף את החומר למ"ט מידות¹⁹ גם מכתבי ר' סעדיה גאון, צוקר מסיק כי גם מידה כ"ב – "מדבר שדבר מוכיח עליו", שורשה נעוץ בכלל שבדברי רס"ג בפתיחתו לתורה (שבכתב יד²⁰) וזה השורש הקדום ביותר. ואלה דברי רס"ג:

"ואלראבע אלכלמה אלנאאבה פי מוצ'עין כת'ירא מא תכון כלמה לא כק' מתן בסתר יכפה אף ושחד בחיק חימה עזה, יעני: יכפה חימה עזה ינאב אלאול ען אלת'אני וכק' כי שם שאלנו שובינו דברי שיר ותוללנו שמחה יעני ושאלנו תוללנו שמחה נאב שאלנו אלאול מכאן אלת'אני ומא לאאם ד'לך"²¹.

ובעברית:

והרביעי, המלה המשמשת בשני מקומות, מה ששגור במיוחד במלה "לא" כאמר: "מתן בסתר יכפה אף // ושחד בחיק חימה עזה" (מש' כא, יד). רוצה לומר: יכפה חמה עזה. הראשון משמש בעבור השני, כאמרו: "כי שם שאלנו שובינו דברי שיר ותוללנו שמחה" (תה' קלז, ג). רוצה לומר: ושאלנו תוללנו שמחה. "שאלנו" הראשון משמש גם במקום השני, וכדומה לו.

במקום אחר צוקר אומר כי בתרגומו של רס"ג ניכר השימוש במידה הזאת, והוא מביא דוגמאות מתרגומו של רס"ג לכתובים²²: בראשית מא, ה; דברים לב, לא; לג, ו. מן הבדיקה שבדקנו קלל פרשני זה בתרגומו של רס"ג למקרא עולה כי ניכר השימוש במידה זו גם בתרגומו לפסוקים האלה: בראשית ב, ו; שמואל א' ב, ג; ישעיה לח, יח; תהלים ט, יט; לח, ב; מד, יט; איוב ד, יח.

17. גרסאות אחדות יש למידה ולדוגמאות המפרשות אותה. כאן בחרנו, כמובן, את הגרסה המדעית שבמהדורתו של ענעלאו, שם, עמ' 34.

18. ראה מ' צוקר, "לפתרון בעית ל"ב מידות ומשנת רבי אליעזר", *Proceedings of The American Academy For Jewish Research* XXIII (1954) עמ' ב-טו.

19. ארבעים ותשע פחות שלוש עשרה המידות של ר' ישמעאל הן שלושים ושש, וזה מספרן אצל רשב"ח.

20. ראה צוקר (לעיל, הערה 18), עמ' יט.

21. ראה צוקר, פירושי רב סעדיה גאון לבראשית, ניו-יורק תשד"ט, עמ' 19.

22. ראה מ' צוקר, על תרגום רס"ג לתורה, ניו-יורק תשי"ט, עמ' 257-258.

לא פה המקום להכריע בשאלה מיהו מחברן של ל"ב מידות²³. ואולם גם אם נסבור כצוקר שהמונח הקדום ביותר למידתנו, מידה כ"ב, הוא המצוי בכתבי רס"ג, עדיין יש שתודעת-מה של מידה כזאת ניכרת במקור הקדום אף לרבי אליעזר – בתרגומם של כתובים אחדים מהמקרא בתרגום השבעים²⁴. כיוצא בזה ניכרת תודעת-מה של מידה כזאת בתרגומי המקרא העתיקים האחרים המאוחרים לרבי אליעזר והקדומים לכתבי רס"ג²⁵.

23. ראה מן הזמן האחרון דעה המנוגדת לדעת צוקר: א' גרינבאום, פירוש התורה לרב שמואל בן חפני הגאון, ירושלים תשל"ט, עמ' 93–95. ולבנו אומר שצדק צוקר בסענותיו ובראיותיו.
24. כך, למשל, בתרגום השבעים לשמואל א' ג, ג: "אל תרבו תדברו גבהה גבהה/יצא עתק מפיכם" יש השלמה בדרך ההמשכה של מלת השלילה מהדלת לסוגר שבתקבולת:
καὶ λαλεῖτε ὑψηλά, μὴ ἐξελάτω μεγαλορρημοσύνη ἐκ τοῦ στοματος ὑμῶν
השלמת מלת שלילה זו בדרך ההמשכה בסור השני שבתקבולתנו היא מכורה ההתאמה הסמנטית לטור הראשון, שכן הטור בנוסחו זה של משפט חיוב נראה לבעלי תרגום השבעים כמכחיש את קודמו הבא כמשפט שלילה, למרות העובדה שאפשר היה להבין את הסוגר שבתקבולתנו בנוסחו זה כמשפט חיוב שלא על דרך ההמשכה, כדרך שפירשו רש"י: "יצא", ירחק דבר סרה מפיכם, ועל דרך זו פירשו אף מקצת החדשים וראה למשל: (KAT) W. Caspari, *Die Samuelbücher*, (Leipzig 1926; A. Schulz, *Die Bücher Samuel*, 1 (EH), Münster in Westf., 1912) אלא שהייתה לבעלי תרגום השבעים תודעת-מה שבמבנה הפסוקים לפי שיטת התקבולת בדגם של פסוקנו מעוצבת הכוונה שמלת השלילה שבטור הראשון נמשכת לטור השני, כאשר הקשרו של הטור השני אינו משתלב בהקשרו עם קודמו; שכן יש שמקראות הבנויים לפי דגם תקבולת זה – השלמת מלת השלילה בהם בדרך ההמשכה הכרחית, כפי שהיא מבוססת בתרגום השבעים בכתובים האלה: במדבר כג, יט; ישעיה כג, ד; כה, כז; לח, יח; מז, יד; תהלים ט, יט; איוב כח, י; לב, ט ועוד. בכל אחד מהכתובים האלה הטור השני או המשפט השני שבהם הבא כמשפט חיוב מכחיש את קודמו-מקבילו – הטור הראשון או המשפט הראשון הבא כמשפט שלילה. בכל הפסוקים האלה אין ליישב קושי זה של סתירה על דרך תפיסת המשפט השני בנוסחו זה כמשפט חיוב. יישוב הקושי ייתכן רק בדרך המשכת מלת השלילה מהרישא לסיפא מכורה ההתאמה הסמנטית של הסיפא לרישא, שלפעמים היא גם התאמה מבנית. העובדה שיש בכתובים אלו בתרגום השבעים השלמה בדרך ההמשכה של מלת השלילה בסיפא מראה כי תודעת-מה של כלל פרשני זה כמידתנו כ"ב הייתה לבעלי תרגום השבעים.

25. כך, למשל, יש השלמת מלת שלילה בדרך ההמשכה מהדלת לסוגר בתרגומי העתיקים האחרים של משלי ל, ג: "ולא למדתי חכמה/ודעת קדושים אדע"; והולגה: "et non novi scientiam sanctorum"; הפשיטתא: "ולא ילפת ידעתה דקדשא"; התרגום הארמי: "ולא ידעית ידיעתה דקדישי". לכאורה מיותרת היא השלמת מלת השלילה בסוגר שבתקבולתנו, שכן אפשר לפרשו בנוסחו זה כמשפט חיוב – כפסוקית תוצאה – כדרך שפירשו, למשל, א' כהנא (ספר משלי, תל-אביב תרפ"ט): "ברגיל מושכים לא מתחלת הפסוק גם לכאן... והנכון שסוף הפסוק הוא המשך לתחלתו: לא למדתי חכמה עד כדי כך, שאדע דעת קדושים". אלא שמתרגמים אלו העדיפו להשלים בדרך ההמשכה את מלת השלילה במשפט השני – מכורה התאמתו למשפט השלילה הראשון המקביל לו, שכן הייתה להם תודעת-מה של כלל פרשני כמידתנו כ"ב, שיש בכתובים הבנויים לפי דגם זה של תקבולת שהשלמת מלת השלילה בהם מהרישא לסיפא היא השלמה הכרחית, כפי שהיא מבוססת בתרגומיהם, למשל בכתובים האלה: ישעיה לח, יח; מז, יד; תהלים ט, יט; לח, ב; איוב כח, יז.

קצת מאוחר לדברי רס"ג בעניין כלל פרשני זה דן בכלל בן דורו הצעיר, הקראי אבו יוסף יעקב אל-קרקסאני:

"الثالث عشر في ان في الكتاب فواسيق تذكر في اول الفسوق معنى على جهة السلب ثم يتبعه معنى يوهم ايجاب وهو على الحقيقة سلب اي انه راجع على الاول وحاكم له وذلك مثل قوله لا ايش آل ويكوب וג' معناه ולא בן אדם قوله لا في الاول راجع على الثاني ايضا آل תרבו תדברו גבהה גבהה וג' معناه ולא יצא עתק"²⁶.

ובעברית:

שלושה עשר בספר הם פסוקים אשר הרישא של כל פסוק היא מובן הבא בלשון שלילה, אח"כ בא בעקבותיו מובן (סיפא), המעורר אמון שהוא בלשון חיוב, בעוד שלאמיתו של דבר הוא בלשון שלילה; כלומר, הוא חוזר על הראשון ופוסק לטובתו, וזה כמו אמרו: "לא איש אל ויכזב" (במ' כג, יט), מובנו ולא "בן אדם" (שם), והרי לו "לא" שבראשון חוזר גם אל השני, "אל תרבו תדברו גבהה גבהה" (שמ"א ב, ג) משמעו ולא "יצא עתק" (שם).

לכלל זה הוא מביא דוגמאות עוד משלושה עשר פסוקים, שבהם מלת השלילה נמשכת מן המשפט הראשון אל המשפט השני, שבו היא חסרה: ישעיה כח, כז; לח, יח; מב, יח; ירמיה ה, כח; תהלים א, ה; ט, יט; לה, ט; לח, ב; מד, יט; עה, ו; קמ, ט; משלי ל, ג; איוב לב, ט. והוא מוסיף לכלל זה גם מרכיבים אחרים ולא דווקא מלות שלילה:

"وقد يقع ذلك ايضا في غير السلب وذلك نظير قوله מתן בסתר יכפה אף ושחד בחק חמה עזה" معناه יכפה חמה עזה נאב الباب الاول عن الثاني"²⁷.

ובעברית:

וזה חל שנית בהעדר שלילה וזה שווה לפסוק: "מתן בסתר יכפה אף ושחד בחק חמה עזה". משמעו – "יכפה חמה עזה" – מלה שבדלת תימשך גם לסוגר.

גם מנחם בן סרוק, בן דורו הצעיר של רס"ג, מזכיר – במחברתו – כלל פרשני זה לעניין מלות השלילה: "לא הראשון עומד במקום שנים, וכמהו לא רבים יחכמו וזקנים יבינו משפט (איוב לב, ט), וכמהו "לא למדתי חכמה ודעת קדושים אדע (משלי ל, ד)... וכאלה הרבה בתורה"²⁸.

²⁶. ראה H. Hirschfeld, *Qirqisāni Studies*, London 1918, עמ' 53.

²⁷. ראה הירשפלד, שם.

²⁸. ראה מחברות מנחם, פיליפאויסקי, לונדון-ועדינבורג 1855, עמ' 71. ואולם לפי הגרסה שבמהדורתו המדעית של A. C. Badillos (1980) *Tešubot de Dunaš Ben Labrat*, Granada עמ' 69) מצוטט לשון כלל זה מדברי מנחם בדברי דונש: "עומד במקום שתים"; בין כך ובין כך נראה כי שורשו נעוץ בכללו של רס"ג המתורגם מערבית דלעיל: "המלה המשמשת שני מקומות".

גם דונש בן לברט תמים דעים עם מנחם בן סרוק בעניין הכלל הזה, אף שאין לו מונח פרשני משלו: "וכתבת בספרך: יש לנו מלה עומדת במקום שתיים... ואמונה אמן כי באלה צדקת"²⁹.

עד כה ראינו את שימושו ומונחיו העתיקים של כלל פרשני זה, אך לא מצינו את מקורו של המטבע "מושך עצמו ואחר עמו". ואולם נראה כי אפשר בפעם הראשונה למוצאו בדברי יפת בן עלי המובאים בפירושו של ראב"ע לשמות יב, ט: "אמר יפת כי יש אות שמושכת עצמה ואחרת עמה אחורנית". ואולם מדברי ראב"ע אלו עדיין אין ראייה שיפת בן עלי קבע את המונח לכלל הפרשני הזה, ושמא אמר או קבע לו מונח אחר, ורק ראב"ע הסבו ללשון השגור בפירושו "מושכת עצמה ואחרת עמה", שכן מצינו במקום אחר – בפירושו לאיוב לה, י³⁰ – שהוא מייחס לפרשנים המפרשים לפי כלל פרשני זה גם את השימוש במונח "משמש עצמו ואחר עמו" – מונחו שלו: "ורובי המפרשים"³¹ אמרו שמלת לא תשמש עצמה ואחר עצמה, ואולם לנו ברור כי מפרשים אלו משתמשים תמיד במונחים אחרים, אלא שעל כורחנו עלינו למצוא מונח זה מתוך כתבי יפת בן עלי עצמו. ואכן, נמצא גם נמצא – שלוש פעמים בפירושו למקרא – את המונח "מושך"³² עצמו ומושך אחרים עמו" בקונטקסט שלשונו ערבית. פעמיים מהן בפירושו לשני פסוקים בפרשת "האזינו" שבדברים לב. בפעם הראשונה בפירושו לפסוק יד:

"ק' עם חלב כרים ואלים בני בשן הו מושך עצמו ומושך אחרים פאן כאן תפסירה שחמא פליס יריד בה אלשחם אלמחרם... פיריד בה אסמן מא פי אלכראף ואלכבאש ואלעתדאן"³³.

ובעברית:

אמרו "עם חלב כרים ואלים בני בשן" הוא (חלב) מושך עצמו ומושך אחרים. וגם אם פירושו חלב הרי אין כוונתו לחלב האסור... ויתכוון בזה לשמנים שבכבשים ושבאלים ושבעתודים.

29. ראה דונש, שם, עמ' 69–70.

30. פסוק זה (איוב לה, י) מובא כדוגמה לכללו של מנחם במחברתו בשם: "עומד במקום שנים" (לעיל, הערה 26), והוא גם דוגמה לכלל פרשני זה, הבא במונח אחר בדברי רבי יונה אבן ג'נאח (ספר הרקמה, מהדורת וילנסקי, ברלין תרס"ט, עמ' רע"ג), שעליו נעמוד בהמשך.

31. במלים "רובי המפרשים" ראב"ע מתכוון למנחם בן סרוק וליונה אבן ג'נאח.

32. נראה שהיסוד להוראתו של הפועל "מושך" שבמונח זה הוא בהוראתו הקדומה של הפועל "מושכים" במשמעות מוסבים שבדברי דונש בן לברט (לעיל, הערה 29, עמ' 69) בעניין לשוני-פרשני: "נהג לנו שמות שנים שנים מושכים אלי פעל אחד, כמו: ויושב את משה ואת אהרן, לא אמר ויושבו".

33. ראה M. Sokolow, *The Commentary of Yefet ben Ali on Deuteronomy*, XXXII, New-York, 1974, עמ' 75.

ובפעם השנייה בפירושו לפסוק לא:

"וזה הוא מעני ואיבנו פלילים ופסרתה ולא איבנו פלילים, וגעלת לא אלא'ל מושך עצמו ומושך אחרים מתל כי לא לנצח אביון".

ובעברית:

זה פירוש "ואיבנו פלילים" ופירשתיה: ולא "ואיבנו פלילים"; ושמתי לא הראשון מושך עצמו ומושך אחרים, כמו "לא לנצח" (תה' ט, יט)³⁴.

ובפעם השלישית בפירושו להושע יב, א:

"קולה סבבני הוא מושך עצמו ומושך אחרים ויריד בה סבבוני אפרים וישראל ויהודה בכחש ובמרמה"³⁵.

ובעברית:

אמרו "סבבני" הוא מושך עצמו ומושך אחרים, וכוונתו: סבבוני אפרים וישראל ויהודה בכחש ובמרמה.

גם רבי יונה אבן ג'נאח, בן דורו הצעיר של יפת בן עלי, דן בכלל פרשני זה, ובהסברו הוא אף משתמש בלשונו של רס"ג לכלל זה, שעמדנו עליו:

"לא אלא'ל ינוב ען אל'תני"³⁶; "פנאב אלבא אלא'ל ען אל'תאני"³⁷.

ובעברית:

לא הראשונה משמשת בעבור השנייה; הבי"ת הראשונה משמשת בעבור השנייה.

ואלה דבריו בתרגומו של ר"י אבן תיבון מערבית, שבתחילתם הוא דן בעניין המשכת מלת השלילה:

"ויש שמחסרים פעמים רבות מלת הבעור, כל שכן מן מבוער עטוף על מבוער לפניו ב"לא", ויהיה לא הראשון משמש במקום השני עוד. וזה בכמו אמרו: ה' אל בקצפך תוכיחני ובחמתך תיסרני והטעם: ואל בחמתך תיסרני, וכבודי לאחר לא אתן ותהלתי לפסילים, ר"ל ולא תהילתי... כי לא כצורנו צורם ואויבנו פלילים הטעם: ולא אויבנו פלילים, כלומר, אינם פלילים, חכמנו כמנונו, אבל הם כסילים"³⁸.

בהמשך דבריו ריב"ג מסביר כי כלל פרשני זה חל גם על מרכיבים אחרים:

"ויש שמחסרים זולת מלת הבעור בהגדה מן ההגדות כאשר יתקדם זכרון המלה

34. ראה סוקולוב (לעיל, הערה 33), עמ' 128.

35. ראה P. Birnbaum, *The Arabic Commentary of Yefet Ben Ali The Karaite on The Book of Hosea*, Philadelphia 1941, עמ' 180.

36. ראה רבי יונה אבן ג'נאח, כתאב אללמע, מהדורת 'דירינבורג, פריז 1886, עמ' 258.

37. ראה אבן ג'נאח, שם, עמ' 259.

38. ראה ר' יונה אבן ג'נאח, ספר הרקמה, מהדורת וילנסקי, ברלין תרפ"ט, עמ' רעג.

ההיא בהגדה אחרת דומה לה וזה בכמו אמרו: מתן בסתר יכפה אף ושחד בחק חמה עזה, השעור: ושחד בחק יכפה חמה עזה, והספיק להם הראשון במקום השני, כי שתי ההגדות דומות זו לזו וכמו אמרו עוד: כל אשר ילק בלשונו מן המיים כאשר ילק הכלב תציג אותו לבד, וכל אשר יכרע על ברכיו לשתות, לא שלם הענין, כי אם בתוספת: תציג אותו לבד... ויצטרף אל זה אמרו: בישישים חכמה וארך ימים תבונה, כלומר: ובארך ימים תבונה, ועמד הבית הראשונה במקום השנית³⁹.

מפירושי רש"י למקרא ניכר שגם לרש"י הייתה תודעת־מה של כלל פרשני כזה, אף שאין מנהגו לפרש בדרך זו⁴⁰. כך, למשל, השתמש בדרך פרשנית זו בפירושו לאיוב כח, יז:

"ותמורתה וגו' ותמורתה לא בכלי פז". בפירושו לפסוק זה הוא ממשיך את מלת השלילה מהדלת לסוגר, וכך, בדרך ההמשכה, הוא ממשיך "מרכיב" מהפסוקית הראשונה לפסוקית השנייה המקבילה לה, שבה חסר מרכיב זה, בפירושו לכתובים האלה: שמות ו, ג; דברים לג, ד; ישעיה כג, ד; כח, כז; תהלים ט, יט; לה, יט; משלי ל, ג ועוד.

גם לרבי יהודה בן בלעם, מגדולי הפרשנים שקמו בספרד אחרי אבן ג'נאח ולפני ראב"ע, הייתה תודעת־מה של כלל פרשני כזה, כפי שאפשר ללמוד מפירושו למקרא, למשל, מפירושו לישעיהו כח, כז:

"ואופן עגלה על כמון. יריד ולא אופן עגלה והוא מתל וכבודי לאחר לא אתן ותהלתי לפסילים" (שם מב, יח)⁴¹.

ובעברית:

ואופן עגלה על כמון. יתכוון, ולא אופן עגלה, והוא כמו וכבודי לאחר לא אתן ותהלתי (לא) לפסילים (שם, מב, יח).

תודעת־מה של כלל פרשני כזה ניכרת מעט גם מפירושו של רבי יוסף קרא, תלמידו ובן דורו הצעיר של רש"י, למשל בפירושו לשמואל א' ב, ג: "יצא עתק מפיכם, פתורנו: אל יצאו דברים יתירים מפיכם"⁴². ויותר מכול, כפי שהזכרנו לעיל, ראב"ע מרבה מאוד להשתמש בכלל זה במונחיו הרבים שקבע לו עד כדי הרחבתו לשיטה פרשנית⁴³.

39. ראה אבן ג'נאח, שם, עמ' רעד.

40. כך, למשל, מעיר ר' שמואל צרפתי בפירושו על רש"י: "אין מנהג הרב (רש"י) לומר לא באותיות ולא בתיבות 'מושך עצמו ואחר עמו' כדעת הראב"ע" (נימוקי שמואל, פירוש על רש"י לשמות ו, ג, אמסטרדם תע"ח).

41. ראה J. Derenbourg, *Revue des Etudes Juives*, Paris 1891, עמ' 59.

42. ראה פירושי רבי יוסף קרא לנביאים ראשונים, מהדורת עפשטיין, ירושלים תשל"ג, עמ' מט.

43. ראה חגי (לעיל, הערה 14), עמ' 1-278.

ב – בָּ: שתי חלופות לפונמה אחת

בעת דיון בעניין זה בסמינר באוניברסיטת חיפה שמעתי מפי תלמידתי סול אזולוס-אטיאס כי ילדים קטנים בתחילת דיבורם, כשהם משמיטים הברות ראשונות מן המלים, הרי אם ההברה הנותרת מתחילה ב-[f], הם יבטאו [p], כגון במקום נָפֶל יאמר הילד פֶּל (פ' קשה).

באותה תקופה בערך נזדמן לי להאזין לילד בן שנה וחצי בערך, ושמו אוֹגִי, והוא בתחילת דיבורו. ואלה הן המלים שקלטתי מפיו:

משקפיים וגם כתפיים	–	[paym]
קפה	–	[pe]
נפל (כנ"ל)	–	[pal]
כובע	–	[ba]
הביאי!	–	[bi bi]
גבוה	–	[bo]
עובד	–	[bed]
מגבת	–	[bet]
כפתור	–	[po(r)]

יכולתו לבטא [f] ניכרת ב-[afé] – מפתח.

לפרטים אלו כדאי להוסיף סיפור בעל מוסר השכל דומה: מורן, בת 4, אהבה לחזור על בדיחות ששמעה מפי אחיה המבוגר ממנה, אמרי. פעם אחת סיפרה על השפן שיום הטריד את החנווני בשאלה אם יש לו עוגת גזר, ונענה תמיד בשלילה. עד שלבסוף אפה לו החנווני עוגת גזר כמבוקשו, וכשבא השפן ושאל כמנהגו, והפעם נענה בחיוב, אמר השפן: "נכון שזה פִּיקְסָה?" (פ' קשה).

והנה ברור שמורן שמעה את הבדיחה כשהמלה האחרונה היא פִּיקְסָה (ב-פ' רפה, כמקובל באוצר המלים של הילדים). ואכן כעבור שבועיים חזרה מורן וסיפרה את הסיפור, והפעם ביטאה פִּיקְסָה (ב-פ' רפה, כמקובל).

דומה שהמסקנה העולה מן החומר הזה היא שכאשר בונה לו הילד את חוקי הדקדוק העבריים שלו, הוא משייך את ב-5 ואת פ-5 לפונמה אחת, ומגלה את חוקי הביצוע הרווחים (לא שמעתי דוגמות של כ-5). הדעה, הנפוצה למדי בין בלשנים של העברית החדשה, על פונמיזציה של הווריאנטים הללו, אין לה על מה שתסמוך.

למקור העברית החדשה המדוברת: עיונים בתחביר הסמוי של 'לפי הטף' לדוד ילין

1. הקדמה

התמונה הדיאכרונית של הלשון העברית כפי שהיא בידינו, כמוה כנוף שמתעקשים לצפות בו בעד זכוכית צבעונית ורבגונית. הורגלנו לחלק את העברית ההיסטורית לשלושה שלבים עיקריים: לשון מקרא, לשון חכמים ולשון ימי-הביניים, וכל מה שעובר תחת ידינו עשוי להיערך לפי שלוש אמות מידה אלו.

מחקר זה נדרש לשאלה מהו המקור הישיר של העברית החדשה המדוברת, ובייחוד של תחבירה, ואולם לערוך השוואות עם לשון המקרא, לשון חכמים ולשון ימי-הביניים – לא באנו. טענתנו היא שהדיבור המתחדש, והתחביר בייחוד, לא היה שילוב מלאכותי של מצבי לשון מכוונים ומפוזרים, בבחינת שילוב עצמות יבשות (וספק אם היה הניסיון הזה מצליח), אלא המשך ישיר של מעין *langue* מופנמת כתובה, מערכת לשון שלמה, אשר אמנם הייתה עשויה לדעת שינויים מרובים בהיעשותה מערכת ילדית, אך כבר הייתה מערכת יציבה יחסית בפני עצמה¹. תורת הבלשנות בתיימנו נוהגת לתפוס את הכשירות (*competence*) של הדובר או הכותב כמבוססת על שימוש בשפת-אם מדוברת, אך מסתבר כי שימוש אינטנסיבי בשפה כתובה פעילה – לצרכים כלליים ולא רק לנושאים ברומו של עולם – הוליד אף הוא מעין כשירות לשונית. עברית מופנמת זו או אחרת שימשה מאז ומעולם בכל מקום שהעברית הייתה השפה הפעילה של כתיבה כללית.

בהיות הלשון מערכת מורכבת עד מאוד, קשה לשער שמיטב בעלי הסגנון לא ייתפסו שוב ושוב לכללי לשון סמויים, בייחוד במישור התחביר – כללים שלא נפסקו בספרות הדקדוק ואשר למעשה הם משותפים לספרות הענפה הלא-אמנותית,

1. עיון בדברי היסטוריונים אחדים של העברית מעלה רושם כאילו העברית החדשה – בין כתובה ובין מדוברת – מקורה בעיקר בשלוש התקופות ה"מוחשבות" של העברית: לשון מקרא, לשון חז"ל ולשון ימי-הביניים. ראה, למשל, יחזקאל קוטשר, *A History of the Hebrew Language*, Brill, Leiden 1982, עמ' 191; עלי איתן ועוזי אורנן, *Encyclopædia Judaica* 16, עמ' 1657 וכן חיים רוזן, אנציקלופדיה עברית, כרך כו, עמ' 664. אשר למחקרים של יהודית ורטהיימר, שמעון וייסבליט, מיכאל גרינצווייג וראובן מירקין על לשונם של יוסף ריבלין ומ"ל ליליינבלום, רנ"ק, 'שבחי הבעש"ט' ומנדלי, אין המחקרים הללו נוגעים בשאלת המשכיות העברית החדשה, אם כי ברור שהם עשויים לתרום לליבונה של שאלה זו ושל השאלה אם הייתה עברית כזאת מערכת אורגנית ועקיבה או סתם מונטאז' מלאכותי ובלתי יציב, כדברי קלוזנר במאמרו "עברית עתיקה ועברית חדשה".

מעין נחלת הכלל². יתרה מזו, הדעת נותנת שחלוצי הדיבור העברי, בגלל אילוצי הוראה או בכוונה תחילה, נזקקו לכשירות הספרותית הקרובה ביותר למצב השיחה, זו של העברית "שלא בהשגחה", עברית ארעית כביכול אשר לא כתובה סופרים נשגבים ולא שיעורה הוגים ועיתונאים. הדברים אמורים בעברית פופולרית של ספרי דרוש והלכה, סיפורי חסידים, מכתבי יחידים וכיו"ב.

כשירות זו – מה היה טיבה ערב התחייה? לטיבו של הדיבור המתחדש אין לנו עדויות (כפי שיתברר), ומן השפה הכתובה שבפועל (performance) קשה להסיק מסקנות ברורות לעניין הכשירות המופנמת. ואולם היה שלב-ביניים בין הכשירות הכתובה ובין ההתהוות בפעם הראשונה של מערכת עברית ילדית בקרב ילדי ארץ-ישראל. זה הדיבור של המבוגרים, ובייחוד של מורי הדור. מעצם הדיבור שהם יצרו, על נסיבותיו ורקעו, ברור שלא ביקשו ליצור שפה מדוברת קלסית ומלאכותית יתר על המידה. באמת, הם היו גשר של המשך מן הכשירות העברית הלא-מושגחת שבכתב אל הכשירות העברית שבדיבור. גם משלב זה אין בידינו עדויות מפורטות, אבל יש חומר העשוי לרמוז לדרך התבטאותם של מורים אלו. כוונתנו לספרי הלימוד בנוסח ה"שיטה הישירה", שבהם השתמשו מורים רבים בימי תחיית הלשון בארץ-ישראל ובגולה. אחד הספרים האלה, העשוי לגלם אותו הרגע חסר התקדים בתולדות הלשון, הוא ספר-הלימוד 'לפי הטף', ספר המורה, שפרסם דוד ילין בוורשה, בשנת תר"ס.

את 'לפי הטף' ניתחנו ניתוח תחבירי ומורפולוגי. במאמר זה נציג חלק זעיר אך משמעותי מממצאינו התחביריים, בהשוואה עם העברית המדוברת (והכתובה) בת-ימינו, ונציע שאכן, לחומר זה נודעת חשיבות רבה באשר למקור הדיבור העברי. בשביל לבחון את ייחודיותו של 'לפי הטף' ואת הזיקה בין משלב זה ובין הכשירות הספרותית גם השווינו השוואה קצרה עם שלושה סוגי כתיבה אחרים מאותה תקופה: (א) ספר לימוד אחר לדיבור, בעבור מבוגרים דווקא, 'המשיח' ל' רוזנברג, (ב) קטע של 11,500 מלים מתוך לקט סיפורי חסידים ששמו 'דברים ערבים' משנת תרס"ב, דוגמה למשלב ספרותי לא "מושגח" יחסית, (ג) קטע שאורכו דומה מתוך מאמרים של אחד-העם, בתורת פרוזה עיתונאית "מושגחת" לכאורה.

2. בדבר זיקתו של הסגנון המנדלאי לכשירות הכתיבה הלא-"מושגחת" מחד גיסא וללשון ימינו מאידך גיסא, ראה את מאמרו של חיים רבין, "The Origins of Present-Day Hebrew", *Ariel* (1985) 59, עמ' 4-13 ואת מאמרי "Did Pre-Revival Hebrew Literature Have its Own Language? Quotation and Improvisation in Mendele", *Bulletin of the School of Oriental & African Studies* 51 (1988) עמ' 413-427. מאמרי מנתח ניתוח תחבירי שמאפשר עוד השוואות עם לשון ימינו ועם לשונו של 'לפי הטף'.
לספרות הלא-"מושגחת" בויקה לדיבור המתחדש, ראה את מאמרי על לשון 'קצור שלחן ערוך': "Hebrew-Yiddish diglossia – Type and Stereotype: Implications of the language of Ganzfried's Kitzur", *International Journal of the Sociology of Language* 67 (1987) עמ' 39-55.

2. הדיבור העברי באבו

אוצר הזיכרונות מימי תחיית הדיבור העברי יוצר רושם משונה במקצת. בין כל הסיפורים והתשובות על ה"איך" לא נמצאה מלה על ה"מה". שלמה הרמתי, אהרן בר-אדון, ראובן סיון ואחרים יגעו ומצאו שפע עדויות לעבודתם הגורלית של מורים ידועים ואלמונים³ ולתפקיד ה"דורות המזעריים" של ילדי בית-ספר שלמדו עברית מדוברת איש מרעהו⁴. ואולם לא הועלתה שאלת טיבה של העברית שבה דיברו מחיי הלשון ותלמידיהם. זאת ועוד: מן הזיכרונות והתעודות גופן שהשאירו הוגי התחייה כמעט אין ללמוד מאומה.

2.1 ראשית כול יש לשאול כיצד דיברו המבוגרים, הן מורים הן הורים. ההורים, שפעלו בהקשר לא פורמלי, דיברו מן הסתם במשלב "יום-יומי" ככל האפשר. הדעת נותנת שזה לא היה משלב הספרות היפה ואף לא של התנ"ך הנשגב ותפילות הקבע (שכן תפילות ספונטניות סודרו בידיש דווקא, גם אם התפילה הייתה בוודאי גון הלשון היחיד אשר שמעו רוב היהודים מן החוגים הללו. גם העיתונות הייתה כתובה בנימה פומפוזית (כמוה כעיתונות היוקרתית בת-ימינו) – מה שאין כן הספרות הדתית העממית, ה"לא מושגחת", אשר הבלטתיה במחקרי על לשון 'קיצור שלחן ערוך'⁵. חשוב גם לבדוק את העברית שבאגרות פרטיות אשר חיברו יהודים מסורתיים עד עצם ימינו (כאלה הידועים אך ורק עברית מסורתית), ואולי אפשר אף לבדוק את העברית המדוברת דווקא בניהם. גלוי וידוע שהעברית שימשה לדיבור של שבת בחוגי חסידים. אין אפוא לומר שלשון התפילות הייתה לשון הדיבור הבלבדית. עוד יצוין מנהג התימנים לשאת דברי תורה עבריים בסעודות ובדרשות, בייחוד בשבת ובחג, ולפרש את התלמוד בעברית בשיעורי מבוגרים, וכל זאת בסגנון חכמים⁶.

ומן המשוער אל המתועד: ראשית כול יש לפסול את העדים המעטים השורדים עוד מאותה תקופה. וכי אפשר לו לאדם לזכור את דרך שיחתו או שיחת מוריו? ואשר לעדויות שבכתב: בשנת תרע"א טען המורה עזריהו⁷ שהעברית בפי הנוער "ענייה וגם משובשת" מחמת ספרי הקריאה ומחמת העברית שבפי המבוגרים: "גם אותם

3. ראה במיוחד שלמה הרמתי, ראשית החינוך העברי בארץ ותרומתו להחייאת הלשון, ירושלים 1979 וכן שיטת האולפן – מקורה, מהותה ודרך התהוותה, המועצה להנחלת הלשון, ירושלים תשל"ב.

4. ראה Aharon Bar-Adon, "The Rise and Decline of a Dialect", Mouton 1975 וכן "On the Nativization of Modern Hebrew" (תדפיס).

5. אליעזר גלינרט, "המילון ההיסטורי ללשון העברית באספקלריה חברתית: לניתוח אוצר המלים של 'קיצור שלחן ערוך'", בקורת ופרשנות 25 (1989), עמ' 77-88.

6. ראה שלמה מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים 1963, עמ' ל. ידוע גם שהעברית שימשה lingua franca בין יהודים מאז ומעולם.

7. הרמתי, ראשית החינוך..., עמ' 313, הערה 134.

הקמצים הקטנים של מדברי עברית, הנמצאים בכל מקום, רובם באו מחו"ל ולא סיגלו להם את הדיבור החופשי ושפתם ענייה וגם לא נקיה משיבושים. "ברדיצ'בסקי, ברנר ואחרים גינו את דוברי העברית על סגנונם, למשל כדברי בריינין:⁸ "לא נכון הדבר שאתם מדברים בשפת דבורה וישעיהו [...] טעם ההברה היה לכם לעיקר, והשאר – כמו יופי הניבים, דקדוק השפה ורוחה המקורי – לטפל".

לא ברור אם הדיבור העברי היה חסר כל תוכן מקראי ושמא חסרו בו רק מליצות וביטויים ברות התנ"ך. הרמתי מציין⁹ את חשיבותו של דור המבוגרים דוברי העברית ואת סיועו לנוער שגדל על ברכי העברית בבתי-הספר. ואולם, כפי שהעיר קלוזנר, נרתעו אשכנזים מבוגרים מלדבר עם בני הנוער, מחשש שהללו לא יבינו את מבטאם האשכנזי (היש כאן משום רמז שהעברית שבפי הנוער היא שקבעה את העובדות? עקרונית, כפי שנראה להלן, יש בכך נפקא מינה).

אמנם רבים היו המבוגרים שלמדו עברית בשיעורי ערב, לפחות בשנות העלייה השנייה (האם זו הייתה עברית מן הסוג שלמדו ילדי בית-ספר?) ובין עולי העלייה השנייה היו שכבר סיגלו לעצמם דיבור עברי¹⁰, כל-שכן יוצאי מרוקו ותימן המתוארים בזיכרונות עגנון¹¹, אבל על עצם טיב העברית שבפי מבוגרי הארץ לא נאמר ולא כלום. רק ממקור בחו"ל המובא בסקר החשוב של ישראל קלוזנר¹² אנו למדים מעט על אגודת "שפה ברורה" בעיר פינסק. בפנקס האגודה נמסר כי (לדברי קלוזנר):

לפני חברי האגודה עמדה הבעיה באיזו שפה עליהם לדבר, בשפת התנ"ך או בשפה המאוחרת, ומה לעשות כשאין למצוא מלים מתאימות בספרות העברית. בן-דויד כתב להם שחברי "שפתנו אנו" מדברים בשפת העיתונים, כלומר בשפת התנ"ך עם מלים מן המשנה. אם אין מלה בעברית למלה מקובלת בכל השפות האירופיות, הם משתמשים במלה כזאת בצורתה המקורית. חברי האגודה בפינסק קיבלו דעה זו ודיברו גם הם בשפת העיתונים...

2.2 מה הייתה העברית שבפי המורים? אין לדעת זאת מבעד למסווה ההתבטאויות המגמתיות. אחד-העם, בביקורו בארץ בשנת תרס"א, התרשם שרוב המורים מגמגמים¹³. כך גם כתב באותה תקופה תלמיד בזיכרונותיו על השימוש בשיטה הישירה בשנות התשעים¹⁴. אין זאת אומרת שדיבור עברי בכיתה היה אז לפי ספרי לימוד, שכן

8. שם, עמ' 145–146.

9. שם, עמ' 157.

10. ראה ישראל קלוזנר, "חלוצי הדיבור העברי בארצות הגולה", לשוננו לעם סו (תשכ"ד), עמ' 3–47.

11. אהרן בר-אדון, ש"י עגנון ותחיית הלשון העברית, ירושלים תשל"ח, עמ' 98.

12. ראה הערה 10.

13. הרמתי, ראשית החינוך..., עמ' 15, הערה 20.

14. שם.

הספרים בשיטת עברית בעברית אך הופיעו, ובכל זאת ילדי גדרה, ראשון לציון ויתר המושבות כבר דיברו עברית שוטפת¹⁵. דומה שגמגום המורים היה אולי רק יחסית לאמת-המידה של העברית היפה (אם כי אחד-העם היה מתירן מן המובהקים)¹⁶, אבל לא לזו של העברית המעשית.

כעבור שתיים-עשרה שנה מתרעם חיים טשרנוביץ ("רב-צעיר")¹⁷: "ובארץ ישראל אף המורים והמורות מרבים לדבר בשגיאות גסות ולא עוד, אלא שאינם משתדלים כל עיקר לדבר על פי חוקי הלשון, כאילו קלות-הראש והשגיאות עושות את הלשון חיה יותר". אילו שגיאות? שמא התכוון ל"שגיאה" מן הסוג "יפעלו" תמורת "תפעלנה", שעליה סמך אחד-העם את ידו¹⁸, או לשגיאות שמנה א"י שפירא, חסיד הדקדוק המקראי¹⁹, כגון "ארוכה" (כ"ף רפה), "לישב" (לשבת), "לקרות" (לקרוא), "יופי", "אלמוד", "הראה ל-?" המקור היחיד הידוע לנו הוא רשימות תיקונים מן הסוג שהופיע במחברת 'אל תאמר – אמור' בחורף תרע"א. מעניין ששגיאות כגון "קוֹרֵאת", "יושנת", "חופץ", "מביא", "איפה ש-", "אני צריך את" מיוחסות ל"ילדינו הקטנים" דווקא²⁰ ולא להוריהם. ואולם רשימות נוסח "אל תאמר – אמור" אין בהן כדי להבהיר בשיטתיות את מבנה העברית שבפי מורי התחייה.

2.3 הצהרותיהם של מורי התחייה אינן מוסיפות הרבה. על אף קפדנותם בפרטי המבטא המומלץ העירו אך מעט על דקדוק מומלץ, ועל תחביר לא העירו כלל. על ועד הלשון המחודש, שעל כינונו הוחלט באספת אגודת המורים השנייה בתרס"ד, הוטל לעסוק "בקביעת המבטא והכתיב הנכון, שהיעדרו גורם פרוד בין ביי"ס לביי"ס, וגם בקביעת מלים חדשות..."²¹. ב"יסודות עבודת הוועד" שנקבעו בשנת תרע"א²² נזכר הדקדוק רק בעקיפין בעבודת הוועד הרביעית והאחרונה.

בשנת 1910 נתקבלה הצעתו של ד' ילין בוועד הלשון, המעניקה לצורות מקראיות עדיפות על הצורות המאוחרות יותר²³. ואולם אין החלטות אלה חלות אלא במקרים של

15. שם, פרקים א, ב.
16. ראה למשל אחד העם, "לשאלת הלשון – חלק ב': הלשון ודקדוקה" (אדר תרנ"ד).
17. העולם 32, כ"ג כסלו תרע"ג, עמ' 6.
18. ראה הערה 16.
19. א"י שפירא, מורה נבוכי הלשון, ורשא תרס"ט. גם דוד ילין ב'הצפירה', גליון 301, כ"ב סבת תרע"ב, עמ' 3 מזכיר פסולים שבכתב: "מה אנחנו עשינו בדבר הזה, אנה הם ילכו היום?".
20. "ועד הלשון תר"ן-תרע"ב, לקט תעודות", האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תש"ל, עמ' 32.
21. שם, עמ' 28 (וראה גם עלי איתן *Encyclopedia Judaica* ערך Hebrew Language, עמ' 1653–1654).
22. שם, עמ' 31–32.
23. ראה איתן, הערה 21.

"התרוצצות של צורות". למשל, לא הוצע לכפות על הכותבים והדוברים את כל מגוון הזמנים המקראיים ולא דובר כלל על תחביר. נשארה אפוא השאלה כיצד נראו וכיצד נתפסו הדקדוק והתחביר של העברית המדוברת באֵבָה.

הדקדוק הוא נושא מורכב בעצם מהותו, אשר עוד בראשית המאה לא משך אפילו את לב הסופרים. אין זה פלא שאחד-העם התבטא בזה הלשון²⁴:

ההתנגדות הזאת שבין הלשון והדקדוק מביאה רע לשניהם, בהביאה רבים מן הסופרים לחשוב את הדקדוק כאיזו "חכמה" עיונית, שאין ערכה המעשי גדול הרבה ואין לימודה מוכרח.

אמת נכון: כשם ששינוי המבטא של עולי אירופה היה סמל ממשי לשלילת הגולה, וחרושת המלים – סמל למודרניזציה, כך הבחירה בין סגנון מליצי ל"סגנון הירושלמי"²⁵ או לסגנון ה"מסורתי"-מתיירני הייתה בעיני אחד-העם, קלזנר ורבים אחרים בחזקת בחירה בין המיושן ובין המעודכן, ובכל זאת לא ראו שום סיבה מעשית להעמיק בנושא.

גם במה שנוגע לדיבור של תלמידי התחייה רבות העדויות הכלליות, כפי שליקטון הרמתי²⁶ ואחרים, אך הפרטים מעטים עד מאוד. רק מתיקוני לשון, כגון המחברת 'אל תאמר – אמור'²⁷, עולים פרטים אחדים. גם בשנות העשרים והשלשים לא נעשו תיאורים של הכתב והדיבור שבארץ-ישראל. יוסף קלזנר²⁸ מעיר על "אני לא יודעת", "האלף לירה", "הבעל-הבית" וכו' ועל אובדן הסמיכות בדיבור. שלום שפיגל, יצחק אביגניר, י' רבקאי, אירנה גרבל ואהרן בר-אדון מוסיפים²⁹ איש כטעמו.

24. ראה הערה 16.

25. ראה ראובן סיון, "הדיבור העברי והסגנון הירושלמי", בתוך: כלשון עמו – אסופת מאמרים בבלשנות שימושית מוקדשת לחיים רבין במלאות לו ששים שנה, בעריכת ר' גיר וב"צ פישלר, המועצה להנחלת הלשון, ירושלים 1976, עמ' 100–103.

26. ראה הערה 3.

27. ראה הערה 52.

28. ראה יוסף קלזנר, "עברית עתיקה במציאות חדשה", לשוננו ב (תרפ"ט), עמ' 1–36.

29. ראה Shalom Spiegel, "Hebrew Reborn", Jewish Publication Society, 1962, עמ' 16–17; יצחק אביגניר, כיבושי העברית בדורנו, מרחביה – הקיבוץ הארצי, 1946, סעיף 1.4.2; י' רבקאי, "על הספציפיות הלשונית בפי ילדינו בארץ-ישראל", לשוננו ד, עמ' 279–294; ה, עמ' 73–77, 93–95, Irene Garbel, "Fremdsprachliche Einflüsse im modernen Hebräisch", 231–242; Dissertation, Berlin 1930. אהרן בר-אדון (הערה 4 לעיל, תדפיס) סבור כי התופעות "קִתְבַּתָּם, יִכְלָתִי, יוֹשֵׁן, תָּבוּא (בציווי), שְׁתָּבוּא (כציווי), שְׁמוֹנָה (מלעיל), אֲנִי לֹא רוֹצֵה, הַסּוֹס שֶׁלִּי" צִמְחוּ בְּקֶרֶב הפעוטות בשנות העשרים והתפשטו לבית-הספר בשנות הארבעים.

3. ספרי לימוד בתפקיד ראשי

כיצד נשמעו מורי התחייה בהתבטאם לפני תלמידיהם בגן ובבית-הספר? אין, כנראה, רשימות, אולם קרוב לוודאי שספר לימוד אחד מייצג התבטאות כזאת, הלא הוא 'לפי הטף', ספר המורה' לדוד ילין. ספר זה, בצירוף 'מקרא לפי הטף' שנועד לתלמידים עצמם, גילם בפעם הראשונה את "השיטה הישירה". ספר המורה, 'לפי הטף', הוא למעשה סדרה של שיחות למופת בין המורה לתלמידיו, מעין מערכונים בעברית מדוברת. ההקדמה קובעת: "הסגנון צריך להיות קל ומובן להם, ובכל משמר צריך להישמר מהשתמש במשגי דברים מפשטים"³⁰. ילין מגנה את ספרי הלימוד בשיטת התרגום על מליצתם המוגזמת, וכדבריו כן מעשיו: 'לפי הטף' כתוב בסגנון קל, שיש בו מצלילי השיעור האותנטי. "אין כמעט כל מקום עוד להוראת חלק גדול מן הדקדוק" מודה ילין בהקדמתו³¹, ולא זו בלבד שהדקדוק והתחביר מועברים בשלמותם בשיטה הישירה, כלומר האינדוקטיבית, אלא שפרקים רבים מהם חסרים, כי לפי תכנית הדיבור של ילין אין בהם צורך³².

'לפי הטף' זכה לתפוצה רבה והשפעתו הורגשה הן בגולה הן בארץ-ישראל. בארץ-ישראל היה מחסור חמור בספרי לימוד. יהודית הררי, תלמידת ביה"ס ברחובות, תיארה את המצב בשנת 1896: "כל ספר עברי שהופיע בגולה והגיע ארצה נתקבל בשמחה ובחגיגות רבה"³³. עוד בשנת 1906 לא היו ספרי לימוד של ממש בראשון-לציון. כדברי הרמתי³⁴: "הופעת ספרי הלימוד הראשונים ב'גישת עברית בעברית' הביאה לחידוש הלחץ מצד המורים להקמת 'ועד הלשון'". מחוץ לארץ כתב ק"י סילמן, מראשוני המורים ב'חדר המתוקן': "מאז באו אלינו 'לפי הטף' ו'עברית בעברית' [של 'אפשטיין'] לא שלוונו ולא שקטה רוחנו [...] שני ספרים אלה כאילו עמדו על גבנו וחבטונו". היסטוריון החינוך, צבי שפרשטיין, העריך את 'לפי הטף' בזה הלשון³⁵: "אם היה לוחם לדיבור העברי אחר וקודם לו, הוא היה הגורם להפצתו בבית הספר". ועל ספרו של אפשטיין (הדומה ל'לפי הטף', אם כי השיחות מוצגות בקיצור או בעקיפין)

30. הקדמה, עמ' IX. גם 'מקרא לנערי בני ישראל' לאותו מחבר (תרמ"ט) כתוב "בלשון הפשוטה והקלה", כדברי ר' סיון, הערה 25.

31. שם, עמ' XII.

32. בהקדמה, שם, נאמר כי החומר בשלבים הראשונים גם מדורג דירוג דקדוקי, ולכן ניתוחו היה רק על חלק ב, שבו כמעט אין דירוג משמעותי, פרט (למשל) לזחיית הכינוי המושאי עד פרק ט.

33. יהודית הררי, "משלב אל שלב", ספר היוכל של הסתדרות המורים: תרס"ג-תשי"ג, מובא אצל הרמתי, "ראשית החינוך...", עמ' 196.

34. שם, עמ' 21. חיים רבין, *Jewish Agency*, "A Short History of the Hebrew Language", Jerusalem 1963, עמ' 77 מעיד: "Yellin's authority was to no small extent due to the fact that it was he who had popularized through his book *Leifi Hataf* the system of 'Hebrew through Hebrew'".

35. צבי שפרשטיין, גדולי החינוך בעמנו, ירושלים, 1964, עמ' 173.

נאמרו דברי שבח אלו³⁶: "היתה לה לחוברת זו השפעה מיוחדת במינה. לא אגזים אם אומר השפעה היסטורית בתולדות החינוך העברי"³⁷.

מה נאמר על 'לפי הטף' בפרוטרוט? ההערכה בעיתון 'הדור'³⁸ גינתה את הסתירות בינו ובין ספרו של אפשטיין באוצר המלים ובהערכת המין בשמות, אך לא הזכירה דקדוק וסגנון בכלל או בפרט, וכמוה היו ההערכות ב'הצבי'³⁹. כיום רווחת הדעה שספרי הלימוד העבריים בכלל דגלו בעברית מקראית כמעט טהורה, פשוטה כמשמעה, ברוח הצעתו של י"מ פינס כפי שמנסחה אבא בנדויד⁴⁰: "לדעתו, 'סגנון כתבי הקודש זך ונקי' והולם את הרגש ואת העולמים, הלכך צריך ליעדו לספרי לימוד לילדים ולספרות יפה". וכך עלי איתן קובע⁴¹ (התרגום שלי, א"ג):

מורים ומחברי ספרי לימוד עמדו, רובם ככולם, בעקרונות שקבע ועד הלשון. בזיקה לגורמות האלה פסלה משנת הדקדוק לרוב את מגוון מסורות הלשון והחידושים שנתחדשו בספרות שלאחר המקרא ואף את סגנון העברית הכתובה מאז סוף תקופת ההשכלה.

ואילו חיים רבין⁴² מרמז שחלק מהדקדוק העברי כבר יצא מכלל שימוש (התרגום שלי, א"ג):

ספר הדקדוק לבתי-הספר הקנו אז את כללי לשון המקרא תוך השמטת תופעות נדירות וצורות שנתפסו כלא-שימושיות, כגון צורות ויקטל לזמן עבר, וקטל לזמן עתיד. דין זה הומתק במקצת כדי להתיר כמה יסודות של לשון חכמים שנשתרשו בלשון, כגון הבינוני בתורת זמן הווה, אך צורות נפוצות אחרות ממורשת חז"ל, דוגמת שמות פעולה (להבדיל משם הפועל המקראי), לא הוקנו.

דוד ילין עצמו נחשב מהדר מן המהדרין ואלוף לשון תורה⁴³. ואולם ניתוח דקדוקי של 'לפי הטף' ילמד על עצמו, ומן הסתם על המורים שביקשו לבנות גשר בין לשון לימודים ובין לשון דיבורים.

36. הרמתי, שיטת..., עמ' 49.

37. אפשטיין בהקדמה לספרו אינו מתייחס בפירוט לטיב לשונו: "ובדברך לתלמידך תהיה נא לשונך פשוטה ונקייה [...] בנערך בתלמידך ביום הראשון לבואו לבית הספר ובאמרך לו: אל תדבר, לא צריך לדבר בעת הלימוד – או: אל תצחק, אסור לצחק עתה – היה בטוח כי את עיקר דברך הבין" (עמ' 32).

38. 'הדור', גליון 42, חשון תרס"ב, עמ' 5.

39. 'הצבי', י"ד תשרי, ג חשון תרס"א.

40. אבא בנדויד, לשון מקרא או לשון חכמים, תל-אביב תשי"ג, עמ' 247.

41. ראה הערה 21.

42. Chaim Rabin, "Hebrew", in: Thomas Sebeok (ed) *Current Trends in Linguistics*, The Hague 1970, כרך ו, עמ' 304–346.

43. ראה מרדכי בן-אשר, "חדשנים מול שמרנים בימי תחיית הלשון", בלשונות שימושית 1 (תשל"ז), עמ' 5–49.

4. 'לפי הטף': קווים תחביריים

4.1 בחירת התכונות לבדיקה

ערכנו ניתוח דקדוקי ותחבירי של 'לפי הטף, ספר המורה', חלק שני (מהדורה שלישית, תרס"ז). מובאים כאן ממצאינו בדבר (א) שימוש האוגד בזמן הווה "הוא, זה" וכיו"ב במשפט חסר הפעול, (ב) שימושה של "את". הערכנו את החומר הערכה סטטיסטית עד עמ' 68 (מחצית הספר) ואת יתר החומר בדקנו בשיטה לא-סטטיסטית כדי לברר אם אפשר להזים את מסקנותינו.

שתי התופעות שבדקנו כמעט אינן זוכות לדיון בספרי הדקדוק העבריים של המאה הי"ט על-אף חשיבותן הרבה ותפקידן המרכזי בכל סוג של עברית. כך אנו בודקים תכונה בעלת אופי תת-מודע יחסית, אשר לכאורה אינה שייכת אפילו למחלוקת השמרנים והחדשנים. והא ראייה: 'תלמוד לשון עברי' ליהודה בן-זאב⁴⁴ מעיר (סימן פח, עמ' 88) "ואין צריך שתאמר האש הוא חם, לפי שסמיכת המקרה אל העצם מורה בלשון על הרכבתם", ובסימן פט, עמ' 89 מוצעות שתי דרכים לסימון ההרכבה במשפט שם + תואר בזמן עבר – "היה" או מה שמכונה "אפס", וז"ל:

...וסמן ההרכבה הוא דבור המציאות היה כמו, והארץ היתה תהו, נח איש צדיק תמים היה [...] או שילוח התאר, אשר הוא הנשוא אל הנושא בלי סמן החבור וההרכבה, אך הוא מובן בענין, כמו והאבן גדלה [...] כי דרך הלשון לחסר דבור המציאות במכתב, ומובן בכח המאמר.

ובסימן שב, עמ' 288:

מצאנו ג"כ שיבוא מלת הגוף הנסתר, הוא, הם, בין נושא שם לנשוא תאר, במקום דבור המציאות הי"ה, כמו [...] ה' הוא האלהים, האנשים האלה שלמים הם, ולכונה הזאת מלת הגוף הנסתר עם הנוכח או עם מדבר בעדו כאחד, אנכי אנכי הוא מחה...

כלל מפורש אין כאן. ובספר דקדוק אחר שבחרנו במקרה, 'הדקדוק העברי לבני הנעורים' מאת ל' שאצקי⁴⁵, לא נזכרה כלל שאלת האוגד. אשר ל"את", לא העירו בן-זאב או שאצקי אף ברמז על פסק או על מנהג לשון, ראה 'תלמוד לשון עברי', סימן קמא, עמ' 124–125 וסימן שמח, עמ' 303.

4.2 האוגד

במשפט חסר הפועל בזמן הווה נקט מחבר 'לפי הטף' אוגד במרבית ההקשרים התחביריים. רק בהקשרים מעטים נמנע אוגד, ובהקשרים מעטים הוא יסוד רשות.

44. בדקנו את מהדורת ראם משנת תרמ"ד, עם הערות אד"ם הכהן.

45. ורשה, מהדורה ב, הוצאת תושיה, אין תאריך.

(1) התבנית נושא שמני + נושא תיאורי מחייבת כמעט תמיד את האוגד:

א. במשפטי חיזוי נמצאו 12 מקרים עם אוגד, ואף לא מקרה אחד בלי אוגד: שלושה מקרים של נושא קניין, לדוגמה⁴⁶: הספרים האלה הם לתלמידים (עמ' 5); שמונה מקרים של נושא מקום, לדוגמה⁴⁷: השמש היא למעלה למעלה (עמ' 28); הקבה היא בבטננו (עמ' 51); מקרה אחד של נושא עם כ': ומספר הדפיקות בכל שעה הוא כמספר השעה (עמ' 79).

ב. במשפטי שאלה מסוג זה נתגלו 3 מקרים עם אוגד ושניים בלי אוגד: איך הם פני השעון? (עמ' 79); איה הם הספרים האחרים? (עמ' 9); למי הן שתי המחברות? (עמ' 14); למי המחברת הזאת? (עמ' 14); למי אלה? (עמ' 14)⁴⁸.

יצוין שמבנה השאלה כל-כך שונה ממבנה החיזוי, לפחות לכאורה, עד שאין לתמוה על חיסור האוגד. מקרה מעניין במיוחד הוא בעמ' 14 (שים לב שהנושא הוא כינוי, ובכל זאת יש אוגד: למי אלה? – אלה הן ליוסף).

(2) התבנית נושא שמני + נושא שמני מחייבת כמעט תמיד את האוגד, אך בגסיבות תחביריות מסוימות נוצרים יוצאים מן הכלל.

א. במשפטי חיזוי נתגלה אוגד בין נושא ובין נושא שמניים בשישים מקרים, שהם הרוב המכריע. נערוך אותם לפי מידת יידועו של הנושא ביחס לנשוא, בסולם עולה.

דוגמה

תכנית (א = אוגד)

3 מקרים: שם לא-מידע + א + שם	כל חתיכה היא רבע הנייר (11)
27 מקרים: שם כללי מידע + א + שם מידע	העמוד הזה הוא שער הספר (7)
18 מקרים: שם כללי מידע + א + שם לא-מידע	הלחם הוא מאכל לכל בני האדם (80)
5 מקרים: שם פרטי + א + שם מידע	ראובן הוא הבכור (40)
2 מקרים: שם פרטי + א + שם לא-מידע	ירושלים היא עיר (56)
4 מקרים: כינוי רומז + א + שם מידע	זה הוא זנב התרנגול (36)

לעיתים נדירות הסדר הוא נושא + נושא + אוגד. נמצאו שלושה מקרים, שניים מהם שם כללי מידע + שם לא-מידע ואחד שם פרטי + שם לא-מידע. אין בהקשר הסמנטי-תחבירי כדי להסביר זאת: התרנגול, התרנגולת והאפרוחים עופות הם (עמ' 36); וגם יפו עיר היא (עמ' 53); גם הכסא גם הספסל עץ המה (עמ' 5)⁴⁹.

46. וכן: הספר הזה הוא למורה (5); אלה הן ליוסף (14).

47. וכן: השמיים הם ממעל (28); השמש היא בשמיים (עמ' 28); הבתים הם משני העברים, והדרך היא בתוך (58); הבית ההוא הוא כנגד (מול) ביתנו (57); בית-ספרנו הוא בתוך העיר (59).

48. שים לב כי מבין שלושה משפטים דומים בקטע אחד בספר – אחד מנצל אוגד ושניים משמיטים אותו (יש מקרים רבים של גיוון כזה). אין אפוא "תלם" דקדוקי שיכול היה לפסול את הסטטיסטיקה שלנו.

49. בכלל, זה מקרה יוצא דופן. על אי-השימוש באוגד כשהכוונה "עשוי מ-" ראה (ב) להלן.

ב. כאשר הכוונה "עשוי מן", אין אוגד (פרט לדוגמה האחרונה לעיל). מדובר בחמש היקרויות, לדוגמה: ניצב השכין עץ (עמ' 17)⁵⁰.

ג. כאשר הנושא הוא כינוי גוף, אין אוגד (להוציא משפטי פירוט, בלעז (specificationals).

ד. נתגלו עוד חמש דוגמות בלבד לתבנית נושא + נושא שמני בלי אוגד, שתיים מהן מן הסוג "שם y (בעל כינוי) x" ובשלוש מהן הנושא מידוע, ואלו הן: שם אבי שמואל (עמ' 39); שם אמי לאה (עמ' 39); גם הצפור עוף (עמ' 34); ירושלים היא עיר. גם חברון עיר, גם שכם עיר, וגם יפו עיר היא (עמ' 56).

ה. במשפטים הפותחים במלת שאלה שמנית (כלומר "מה" ו"מי") מצינו כמעט תמיד אוגד כשהנושא ברבים, היינו 8 היקרויות, וכמעט לא נמצא אוגד כשהנושא ביחיד⁵¹, היינו 13 היקרויות. לדוגמה: מה הם חלקי העט? (עמ' 5); מה הבתים אשר מחוץ לעיר? (עמ' 60); מה בית כנסת ומה בית מדרש? (עמ' 60); הידעת מה היא כל חתיכה? (עמ' 11).

הסיבה, כנראה, היא שבתבנית זו הנושא ברבים הוא בדרך כלל מידוע, ואילו הנושא ביחיד – גנרי. יש גם שני מקרים של מלת שאלה + נושא + אוגד (אולי לשם הערת תוספת): והכתב הזה כתב מי הוא? (עמ' 15); והמחוג הקטן מה הוא? (עמ' 79).

(3) בתבנית נושא + נושא שם-תואר אין הדברים כה פשוטים וברורים. נמצאו 8 מקרים שבהם אוגד בין הנושא לנשוא, 9 בלי אוגד, 2 שבהם אוגד בסוף ואחד בסדר הפוך, כלומר נושא + אוגד + נושא. לא עלה בידינו לגלות שום התניה תחבירית או סמנטית. הרי דוגמות: פני השמש הם מגלים (עמ' 28)⁵²; עתה פני השמש מגלים (עמ' 29)⁵³; כי הלהב חד הוא (עמ' 10); אכן חד הוא הלהב (עמ' 10)⁵⁴.

50. יתר הדוגמות: הלהב ברזל (17); הציתית אש וראש הציתית גפרית (22); וקצה המחרשה למטה ברזל שגון (81).

51. יש לכאורה יוצא מן הכלל מעניין: "מה עיני הזקנים ומה עיני הצעירים?" (67), אבל התשובה, כנראה, היא שם תואר ולא שם עצם, והוא הדין לדוגמה "רב הזקנים חלשים ורפים, ומה רב הצעירים?" (67).

יוצא מן הכלל כשהנושא ביחיד הוא "מה הם האומנים ומה זה בית חרשת?" (60). שימוש זה ב"זה" בכלל חריג הוא.

52. מדובר אפילו בשם תואר "פועלי". ואלה שאר הדוגמות: אך גם הספר השלם הוא בלה (12); הגם אלה הן נקיות כמחברות יצחק? (14); הגם אתה הנך רעב? (17); הנר הוא מכוסה (26); כל דבר עשוי עץ הוא אסום (26); כל הדברים העשויים ברזל ואבן הם אסומים (26); אור השמש הוא עתה בהיר (29).

53. יתר הדוגמות: כי האחד גדול והשני קטן (10); הנה הלהב הקטן חד מאוד (10); הנה ראש עט העופרת שגון (10); הנייר הזה קרוע (11); גם הספר הזה שלם (11); האחד קרוע והאחר שלם (אך גם הספר השלם הוא בלה) (12); דוק שבעמ' 12 המחבר מתחיל להשתמש באוגד באופן שיטתי.

54. דבר בפני עצמו הם שלושת המקרים של סדר זה בשאלה הפותחת בה"א השאלה, למשל "הצרה היא הרחוב הזאת?" (60).

4.3 קווי "את"

ניתחנו את מחציתו הראשונה של 'לפי הטף' וסקרנו כללית את המעשים לסתור ביתר הספר, ומתברר שהמלה "את" משמשת לפני מושא ישיר כדלהלן. (הרשימה נערכה לפי מידת היידוע המסומן במפורש).

א. כאשר מושא ישיר פותח ב"א, המלה "את" חובה. דוגמות מצאנו אין ספור, ובהן: כי נשחט את הפרות האלה (עמ' 92); את החלב נשתה (עמ' 122).

ב. כאשר ה"א נצמדת לסומך מצינו "את" בשמונה מקרים, ורק במקרה אחד חסר "את". לדוגמה⁵⁵: ועתה שמעו את שמות יתר הכלים (עמ' 50); הידעת, משה, את שם הדבר הזה? (עמ' 45).

ג. בהיות הנסמך כמת לא שם-עצם של ממש מצאנו "את" (שלוש היקרויות). לדוגמה⁵⁶: ובה ישימו את כל האכל (עמ' 50).

ד. גם לפני שם פרטי (בלי ה"א) נמצא "את" (ארבע היקרויות). לדוגמה⁵⁷: שאלתי את יעקב (עמ' 31).

ה. לפני כינוי רומז מצאנו פעם אחת "את אלה", פעם אחת "את זאת" (בהקדמת המושא לפועל) וארבע פעמים "זאת" בלא "את" (בכל אלה מדובר בכינויים שאינם מוסבים לשם עצם נקוב): הוא עשה את כל אלה (עמ' 30); ההרגשת זאת בפני? – לא, אדוני, את זאת הרגשתי בידי (עמ' 62); לא בידינו נרגיש זאת כי אם [...] (עמ' 62); ובמה תרגיש זאת? (עמ' 62); הידעת זאת, אברהם? (עמ' 68).

ו. לפני שם + כינוי קניין השימוש ב"את" הוא רשות בלבד. נמצאו 19 היקרויות עם "את" ו-15 בלי "את". (כשהמושא קודם לפועל נמצאה היקרות אחת עם "את" ואחת בלי "את"). לדוגמה: ופתחו גם הם את ספריהם (עמ' 5); במה נכסה את ראשנו? (עמ' 26); המורה כבר פתח ספרו (עמ' 5); שים ידך על האש (עמ' 22).

ליתר דיוק, מתוך 19 הדוגמות שבהן "את" 2 מורות על איברי גוף ו-2 על ביגוד. מתוך 15 הדוגמות בלי "את" 9 מורות על איברי גוף. דומה אפוא שיש נטייה להבחין בין קניין קבוע (inalienable) לקניין ארעי, כבשפות רבות.

ז. לפני "אשר" הפותח משפט זיקה מחוסר גרעין ("אשר" זה כמוהו ככינוי זוקק) נמצא 4 פעמים "את אשר" ופעמיים "אשר" בלי "את", ובפרט "כל אשר". השימוש "את אשר" מחייב את הפירוש "הדבר אשר...", ודוק שבצירוף "כל אשר" ברור שאין

⁵⁵ יתר הדוגמות: גם משה וגם שלמה למדו את שם הדבר הזה (45); המחוג הקטן יורה אותנו את מספר השעות (77); היודעים מתי נראה את פני הירח כלם? (87); ותכין עליו את כלי-האכל (52); מתי יכינו את כלי-האכל על השלחן? (52); הידעתם מי צבע את חוסי הפומקות? (61); במה הרגשת את ריח הקפה? (62).

⁵⁶ יתר הדוגמות: הנה קפלתי את שני החצאים יחד (11); במה יחוש את חמשת הדברים הללו? (63).

⁵⁷ וכן: ונודה את ה' (פעמיים, 50); הנה צויתי את יצחק לקים (68).

"אשר" מוסב כביכול לשם זוקק: הרואים אתם את אשר בקרב השעון? (עמ' 78); את אשר נעשה בקמח הן ידעתם? (עמ' 84); ונתנו להם את אשר יחסר להם (עמ' 54); הידעתם את אשר נעשה בכסף? (עמ' 54); בכסף נקנה כל אשר נאכל (עמ' 54); המוכר יתן לקונה כל אשר הוא חפץ לקנות (עמ' 54).

ח. לפני שם לא-מידע מצאנו רק 3 פעמים "את", ומעניין שבשתי היקרויות השימוש הוא "את כל...". ("כל" יש בו משום יידוע סמנטי): את שמות כלים אחדים למדתם כבר (עמ' 49)⁵⁸; ובה תנגח את כל אויב (עמ' 120); הראות, השמע [...] הם חושים אשר בהם יחוש האדם את כל דבר (עמ' 63).

על-פי סולם "סימון היידוע" שעליו ערכנו את הגתונים אפשר לומר שהמלה "את" היא חובה לפני ה"א היידוע ולפני שם פרטי, ורשות – לפני כינוי, ובייחוד לפני כינוי שהוא סיומת גרידא.

5. השוואה עם תחביר העברית הישראלית

5.1 האוגד בן-ימינו

בבואנו לערוך השוואה עם תחביר העברית הישראלית חובה לציין כי ענייננו בעברית המדוברת והכתובה הפעילה, שהיא נחלת הכלל. בבדיקת העברית ה"כללית" בת-ימינו לא מעניינת אותנו הלשון המסוגנת של מחבר זה או אחר. בסיס ישמש לנו התיאור שבספרנו *The Grammar of Modern Hebrew*⁵⁹. מובן שעדיף להישען על תיאור העברית שבפי דור המנדט, ואולם תיאור כזה – אין. לשון ימינו מרבה להשתמש באוגד (בזמן הווה) בין נושא לתיאור, אבל על פי רוב לא דרך חובה: השמש (היא) למעלה למעלה.

בין שמות עצם יש סולם של יחסי יידוע. האוגד הוא חובה בהיות הנושא שם עצם כללי: לחם/הלחם הוא מאכל חיוני. כשהנושא הוא שם פרטי או שם בעל כינוי (זו מידה גבוהה יותר של יידוע), האוגד אינו חובה במקרה שהנושא הוא שם לא-מידע (זו מידה נמוכה של יידוע): אורית קצינה בצה"ל; אשתי קצינה בצה"ל.

כשהנושא הוא כינוי אין האוגד חובה, וכשמדובר בכינוי גוף האוגד נמנע⁶⁰: זהו רעיון חשוב; אתה גאון.

בין שם עצם לשם תואר האוגד הוא רשות עקרונית, פרט לשם עצם לא-מידע ("חצילים הם טעימים"): החציל (הוא) רקוב.

בכל המקרים הנ"ל מדובר באוגד החוצץ בין נושא לנשוא. ובאמת לא יבוא האוגד בסוף המשפט אלא במשלב נשגב או מנופח. אך יש לציין כי בעברית הפורמלית "הינו,

58. דומה שהמחבר חשב על הפרפרה "את השמות של כלים אחדים..."

59. Cambridge University Press, 1989

60. פרט למשפטי פירוס (specificational), שבהם יחסי היידוע שונים לגמרי: אני הוא האיש ש...

הינה" וכו' הם סוג אלטרנטיבי של אוגד: "אורית הינה קצינה בצה"ל". יצוין עוד שבעברית הלא-פורמלית "זה" משמש אוגד במשפט גנרי: "זמן זה כסף", "מה זה בית מדרש?". "זה" משמש אוגד אף בעברית פורמלית במשפט שנושא משפט בפני עצמו: "להמחזי סיפור זה לא קשה".

5.2 השוואת האוגד

היוצא מנקודת מבטה של העברית העתיקה יתרשם שבעברית של 'לפי הטף', אשר מחברו נודע כפוריסט, כמעט אין זכר למבנה האוגד הסטנדרטי של העברית העתיקה, נושא + נושא + אוגד. מבחינה זו לשון הספר 'לפי הטף' דומה ללשון ימינו, שבה שימוש זה נדיר ונשגב.

ועוד זאת: במקום לוותר על האוגד ילין מרבה להכניסו בין נושא לנשא:

א. כמעט תמיד בין נושא לנשא שמני (פרט לכינוי נושאי, כגון "הוא...") ודוק שהחריג העיקרי, התבנית "השלחן עץ", אינו מצוי עוד בלשון ימינו.

ב. לעתים בין נושא לשם תואר.

ג. כמעט תמיד בין נושא לתיאור.

פרט למקרה האחרון יש זהות כללית לשימוש בלשון ימינו, אך לא זהות מלאה ומפורטת, ועל-כן אסור להסיק מנתונים אלו מסקנות מפורטות מדיי.

5.3 "את" בן-ימינו

השימוש כיום ב"את" חד וברור, שלא כשימוש האוגד. לפני מושא ישיר המשלב בתוכו את ה"א היידוע ולפני שם פרטי חייבים ב"את":

כשהמושא הוא כינוי חייבים ב"את" חוץ מלפני "זאת" בתפקיד תחליף משפט: ציינו את אלה; *ציינו את זאת.

כשהשם מסתיים בכינוי "את" הוא רשות בלשון פורמלית במיוחד: לא הכרתי (את) אחותו;

"את אשר" (אי-אפשר לוותר על "את") מזדמן בלשון פורמלית.

לפני מושא לא-מידוע מכל סוג, אפילו "כל..." או "...אחדים", נמנע "את".

5.4 השוואה של "את"

"את" שב'לפי הטף' נוהג כמו "את" של ימינו, אך יצוין שהאפשרות להשמיט "את" לפני שם בכינוי (בייחוד שם של איבר גוף, כגון "אצבעותיו") אופיינית עכשיו לעברית

הפורמלית דווקא. את שלושת המקרים של "את" הבאה לפני שם לא-מיודע יש לראות יוצאי דופן. מצד אחר, ראוי לציין שבדומה לעברית בת-ימינו כמעט אין "את" לפני "זאת".

5.5 דיון כללי

בראש המאמר העלינו את שאלת מקורה המיידית של העברית המדוברת הילידית, והצענו שבאין עדויות מפורשות ניתן להפשה בעברית של 'לפי הטף' ודומיו יותר מבכל כתיבה אחרת, משום שעברית זו נועדה להיות שימושית לילדים בראשית הדיבור העברי ומשום שכנראה, כזאת אף הייתה למעשה.

מגיתוחנו החלקי עולה כי אכן, עברית זו דומה מאוד בשתי תופעות מרכזיות אך סמויות לעברית בת-ימינו, הן הפורמלית הן הלא-פורמלית, אך בנוגע להבדלים הבולטים דווקא, כגון הכינוי החבור, ייתכן שהמורים עצמם ידעו להקל.

אמנם אפשר להקשות מתופעות אחרות ב'לפי הטף' שלא נידונו כאן, כגון השימוש בצורת 'פעל לציון ההרגל והשימוש בוי"ו ההיפוך – שניהם משמשים בימינו בלשון מסוגנת בלבד וספק אם שימשו אי-פעם בשפת יום-יום – אך מעולם לא ציפינו לגלות תשתית כתובה הדומה בכללותה לעברית של יום-יום, ובמיוחד קשה לצפות מאיש-לשון כמו ילן שיצמצם אורו וייצור לשון שכולה קלה ופשוטה. כך עשו, מן הסתם, מורים אחרים, פשוטים יותר, אלא שממעשיהם לא נותר לנו כלום. ובכל זאת, בהתמקדנו בכללי לשון סמויים בחומר של ילן, ייתכן שגילינו את משלב לשון הדיבור הלא-ילידי, ששימש קלט ליצירת הדיבור הילידי בפי ילדי ארץ-ישראל.

אפשר, כמובן, שנמצא עוד סוגי חומר, ואף הולמים יותר את העברית בת-ימינו. נסקור עתה בקצרה את שימושי האוגד ושימושי "את" בספר אחר בן אותו הדור.

5.6 'המשיח' לי' רוזנברג

'המשיח' הוא ספר לימוד לדיבור עברי ובו שלושה סוגי חומר: מבוא, שיחות וסיפורים. שלא כמו 'לפי הטף' הוא נועד למבוגרים. לא ייפלא אפוא שהוא בסגנון מגופת יחסית, אך לא הייתה בסגנון הזה שום מניעה שהמחבר ישתמש בתחביר ובמורפולוגיה "שימושיים" דווקא. אמנם הספר אינו נושא תאריך, אך נזכרים בו ספרי הלימוד של ילן וגראוובסקי, ואפשר שיצא לאור בערך בשנת 1900 (Hartleben: Wien, Pest, Leipzig). חיים רוזן⁶¹ מאפיין את הספר בזה הלשון (התרגום שלי, א"ג):

הלשון [...] היא לשון קלסית מלאכותית לכל דבר [...], ואולם בהרגלי השיחה שלו מתגלים קווים רבים (לא-קלסיים כלל וכלל) העשויים לשמש עדות מעגיינת למחקר דיאכרוני [כך] בתוך העברית החיה, לפחות במידה שבה הם משמשים

אישור לתופעות שצוינו בטקסטים אותנטיים בארץ-ישראל. מחקר כזה יוכיח כי הקווים הלא-קלסיים המובהקים (והזרים לרוב) של העברית החיה המוקדמת הלכו ונתמעטו עד סוף שנות הארבעים.

רוזן מכוון לבו לשאלת הבחירה בין עתיק לשאינו עתיק, ולא למתרחש לפני משורת הדין. אנו בדקנו את השימוש באוגד וב"את" בספר כולו, ואלה ממצאינו: התבנית נושא שם-עצם + נושא תיאורי: בשלושה מקרים (שניים בשיחון) האוגד הוא בין נושא לנשוא, בשניים (שניהם בשיחון) אין אוגד, ובאחד (בשיחון) האוגד אחרי התיאור⁶².

התבנית נושא שם-עצם + נושא שם-עצם: ב-13 עד 15 מקרים יש אוגד ("הוא, הם" וכו') בין נושא לנשוא, במקרה אחד האוגד אחרי הנשוא, ובארבעה מקרים אין אוגד, מהם שלושה כשהנושא הוא שם בעל כינוי ואחד כשהנושא לא-מידע דווקא⁶³. בשתי הדוגמות שבהן הנשוא הוא פסוקית או שם הפועל אין אוגד, ואילו בשביל פסוקית נושאית יש אוגד⁶⁴.

התבנית נושא שם-עצם + נושא תואר: במקרה אחד בלבד יש אוגד בין הנושא לנשוא. בשני מקרים האוגד עומד לאחר הנשוא, וב-17 מקרים חסר אוגד⁶⁵. יש גם שני מקרים של נושא תואר + נושא (היפוך סדר) בלי אוגד.

משפטים הפותחים במלת שאלה: במקרה אחד יש אוגד ובשמונה – אין⁶⁶. אשר לשימוש ב"את": לפני שם הפותח בהא היידוע "את" נקריט ב-24 מקרים וחסרה ב-8 מקרים⁶⁷. (אחת היא אם בסיפור אם בשיחה, וגם אין הדבר תלוי בסדר מלים או בניבים מיוחדים).

לפני צירופי סמיכות הטומנים בחובם את ה"א היידוע "את" נקריט 8 פעמים וחסרה 5 פעמים. לפני שם פרטי מצינו מקרה אחד עם "את" ואין מקרה בלעדיה. הוא הדין לכינוי הרומו. לפני שם עם כינוי "את" נקריט 20 פעם וחסרה 16 פעם (ואין הבחנה בין שם פשוט ובין צירוף סמיכות כגון "קצות אצבעותיך"). עם שם לא-מידע לא מצינו "את".

62. למשל: החתן הוא ממשפחה מיוחסת; החפצים האלה בצד זה בחנותי; האדון פ' בביתו הוא או לא?

63. הרי דוגמות, ובכללן כל הדוגמות לחיסור האוגד: הדגים הממולאים הם מעדנים לנפשי; ושמי החול הוא הדולף; שמי פ'. שמי אברהם; אני נכד לאבותי הזקנים ואמותי נכדתם; גם ביצים טרופות ומסוגנות מעדנים לנפשי.

64. "אך בכל זאת עצתי שישאר במיטתו עד..., להרבות בתוארים ותנופה הוא מנהג רע ומגונה".

65. לדוגמה: קליפת הלחם היא קשה; הסכין ששמת לפניי קהה הנהו; צבע הבגד הזה כהה מאוד.

66. למשל: מה נחמדות הפרות האלה!

67. ואלו הן: יכבדני נא כבודו לתת העבודה הזאת על שכמי; הואילי נא לשנות הכפות והמזלגות; יונתן, הביא הקערה עם קנח הסעודה; ויוכל לבחור הדרוש לחפצו; אם רק ישיב לי הקרן ששלמתי; קנה היום הכל במקח השוה (מתוך השיחות). כי החמאה החריפה געלה נפשי; יעשן צגרה ויקרא העתונים הנמצאים לרוב בבתים האלה (מתוך הסיפורים).

מתברר שהתחביר של 'המשיח' שונה למדי מן השימושים הנוהגים בימינו. ממעטים בו הן באוגד הן ב"את", בהשוואה עם 'לפי הטף' ועם העברית הישראלית: (א) בין נושא לנשוא תוארי כמעט לא מצינו אוגד, ואילו ב'לפי הטף' ובעברית הישראלית הוא נפוץ למדי, (ב) לפני שם עם ה"א היידוע חסרה "את" ברבע עד שליש מן המקרים, ואילו ב'לפי הטף' ובעברית הישראלית היא חובה. כך נוצר רושם של סגנון חסכוני יותר, אם כי אין ויתור גמור על "את" או על אוגד (והדבר בולט בתבנית נושא שמני + נושא שמני).

6. מה הייתה התשתית הכתובה לדיבור העברי של המורים?

דיבורם של מורי התחייה היה תופעה חדשה. אמנם מאז ומעולם היה צורך לדבר עברית כלינגווא פראנקא או כלשון קודש, אך לא הייתה מסורת של דיבור עברי אל בני נוער, ודיבור כזה, כידוע, מצריך לשון מיוחדת במינה. מאין שאבו המורים את לשונם? יש להניח שלא לקחו לתשתית את משלבי הלשון הנשגבים של תנ"ך או של ספרות יפה. במסורת לימוד המקורות שימשה ז'ארגון דווקא, ואם כן למה לא לנקוט לשון פשוטה בלימודי קודש בביה"ס העברי, כל שכן בלימודי חול? אכן, תשתית פשוטה הייתה בנמצא: הסגנונות "הבלתי-מושגחים" למיניהם של ספרי דרוש, סיפורי חסידים, ספרי הלכה, ספרות השו"ת ועוד. מצב המחקר בספרות זו לא יקרבנו הרבה לפתרון שאלתנו, אך בסעיף הסופי תורגש התקדמות־מה בעזרת השוואה עם תופעות האוגד ו"את" בשני סוגי פרוזה של דור התחייה: סיפורי חסידים ומאמרי עיתונות.

6.1 'דברים ערבים' לדב בער ארמאן ומאמרים של אחד-העם

בדקנו מדגמים מלקט סיפורי חסידים, 'דברים ערבים' לב' ארמאן (ועהרמאן, תרס"ב, מונקאטש), ומאמרים של אחד-העם. לשימושו של "את" הסתפקו בקטעים של 2500 מלה (משל אחד-העם במאמרים "חצי נחמה" – תרנ"ג ו"משה" – תרס"ד), ואילו לבדיקת האוגד נזדקקו לקטעים של 11,500 מלה (מכתבי אחד-העם הוספנו את "לא זה הדרך" – תרמ"ט ו"אמת מארץ ישראל, מאמר שני" – תרנ"ג). הרי הממצאים הגולמיים עם דוגמות. המספר הימני הוא לארמאן והשמאלי לאחד-העם:

6.1.1 האוגד

תכנית	עם אוגד	כלי אוגד	דוגמה
שם נושאי + תיאור	2 3	2 1	כי כל עניני הרפואות המה רק למען יהי בדרך הטבע
שם נושאי + שם מיודע	2 15	0 0	ומצאו כי מקום הלז הוא המעולה שבקברים
בעל ה-	0 0	0 1	הן כלן תוצאות השטה הזאת
בעל כינוי	0 0	0 0	פעולות ידועות הן האמצעים להשגת התכלית ההיא
לא-מיודע	0 2	0 0	
	2 17	0 1	
שם נושאי + שם לא-מיודע:	2 10	0 0	אחדים מחליטים, כי הערבי הוא איש מעשה
בעל ה-	0 0	0 2	שניהם אחים, שניהם חלשים
בעל כינוי	0 0	0 0	
לא-מיודע	0 0	0 0	
	2 10	0 2	
שם + שם + אוגד	1 2		העולם כלו מעשה ידיהו הוא
שם נושאי + תואר	4 3	2 8	כי שתיקה יפה בשעת הדרשה
בעל ה-	1 0	1 3	ומעת כי הצדיקים המה מגולגלים בהדגים
בעל כינוי	0 0	1 1	כל ענייני רפואות המה ארסיי'
לא-מיודע	0 0	1 1	
	5 3	4 12	
שם + תואר + אוגד	0 3		אף כי תכליתו לא חרשה היא
תואר + שם נושאי	3 3	2 6	אמר... כי רב הדרך אשר הלך
שם + פסוקית נושאים	0 3	0 1	הצר השוה שבהם, שאלו ואלו מתאמצים להטיל את האשמה על...
מלת שאלה + נושא	5 1	4 4	שאלו את הה"ק מהר"ן על מה הוא זה

6.1.2 "את"

התכנית		עם "את"		כלי "את"	
לפני שם הפותח בה"א		12	26	6	0
לפני כמת + שם עם ה"א		0	1	4	1
לפני סמיכות בעלת ה"א		1	9	6	5
לפני שם פרטי		1	0	0	0
לפני "עצמו"		3	3	0	4
לפני כינוי רומז		0	0	2	2
לפני שם בעל כינוי		10	12	5	8
		27	51	23	20
לפני שם לא-מידוע		0	0		
לפני "אשר" כמלה זוקקת		2	0	0	0

6.2 דיון

מן המספרים בעלי "משמעות" כמותית עולה כי בתופעות שבדקנו לשון אחד-העם וארמאן דומה למדי ללשון 'לפי הטף', ונדמה שלשון 'לפי הטף' היא שלב-הביניים לקראת העברית המדוברת הישראלית.

א. שלא כמו 'לפי הטף' והעברית המדוברת (ואף הפורמלית), אחד-העם ממעט לשלב אוגד בין נושא לנשוא תוארי. הוא הדין גם ל'המשיח'. ארמאן נוהג דווקא כמו בעברית המדוברת.

ב. שלא כמו 'לפי הטף' והעברית המדוברת, יש בלשון אחד-העם וארמאן מקרים אחדים של נשוא תוארי הקודם לנושא (אצל אחד-העם שישה, לעומת 12 מקרים של נושא + נשוא תוארי ורק שלושה של נושא + אוגד + נשוא תוארי).

ג. בדומה ל'לפי הטף' ולעברית המדוברת, כמעט תמיד יש אוגד בין נושא שמני לנשוא שמני. אפילו שם + שם + אוגד נדיר הוא. (ודוק שבאחד-העם וב'לפי הטף' – ראה עמ' 2, ד – כמו בעברית בת-ימינו השמטת האוגד קלה יותר לאחר נושא עם כינוי, היינו בעל דרגת יידוע גבוהה).

ד. בדומה ל'לפי הטף' ולעברית המדוברת, "את" נקריה תמיד בלשון אחד-העם לפני מושא ישיר הפותח בה"א, אך לא תמיד אצל ארמאן.

ה. שלא כמו 'לפי הטף' והעברית המדוברת, גם אחד-העם וגם ארמאן אינם מקפידים על "את" לפני צירוף סמיכות בעל ה"א. אצל אחד-העם שיעור ההיקריות הוא 9 (כנגד 5) ואצל ארמאן – 1 (כנגד 16).

ו. תופעה אחת מצאנו שאינה דומה לעברית המדוברת, אבל דומה ל'לפי הטף': אין

חובת "את" לפני מושא בעל כינוי. בלשון אחד-העם שיעור ההיקריות הוא 12 (בשמונה מקרים ליתא) ובלשון ארמאן – 10 (כנגד 5).

7. סיכום

במאמר זה יצאנו מן ההשערה שהעברית המדוברת בארץ-ישראל לא נוצרה יש מאין ולא הייתה תולדת כלאיים של שלבי לשון עתיקים, אלא היא המשך ישיר של לשון כלשהי, כתובה ושימושית. רוצה לומר: היה בנמצא משלב של לשון כתובה שהתאים למדי לעברית המדוברת. שאלה כפולה שאלנו: איך נראו פני העברית המדוברת (הלא-ילידית) שבה דיברו אנשי התחייה ומוריה ואשר ממנה יצרו ילדי ארץ-ישראל מערכת מופגמת משלהם? ומה הייתה התשתית הכתובה של שפת מבוגרים ניסיונית זו? באין עדויות לשפה זו ביקשנו לערוך הדמיה (סימולציה) באמצעות חומר הוראה, ואת חומר ההדרכה נוסח השיטה הישירה לדוד ילין ('לפי הטף: ספר המורה') ראינו מתאים ביותר.

ערכנו השוואה סלקטיווית בין חומר זה לעברית המדוברת הישראלית, בנוגע לשתי תופעות שלא עמדו בשדה ראייתם של מדקדקי המאה הי"ט ואשר משום כך היו עשויות להיות מובאות בחומר ההוראה כפי ששימשו בהוראה שבעל-פה ממש: האוגד בזמן הווה והמלה "את". התברר שיש דמיון רב בין לשון 'לפי הטף' ללשון ימינו. מסתבר אפוא שדרך סיגול הלשון של ילין הטהרן לפני תינוקות של בית רבן מייצגת את דרכם של מחנכי הדור, הם מחיי הדיבור.

לשאלת התשתית הכתובה של דיבור זה אין תשובה במצב הידע הנוכחי של לשון אשכנז, אך לפי לשון אחד-העם וסיפורי 'דברים ערבים' כבר מסתמנת האפשרות שספרות כזאת הייתה מן הקרובות ללשון 'לפי הטף', וממילא גם מקור מידי לדיבור העברי.

סדר המלים בעברית כפי שהוא משתקף בתרגומים של פרוזה ערבית מודרנית

1. מבוא

מטרת התרגום היא ליצור אקווילנציה תרגומית לטקסט המקורי¹. במחקרים תאורטיים העוסקים בתורת התרגום גידונים כל מיני היבטים של האקווילנציה התרגומית, כגון האקווילנציה של המסר התקשורתי של הטקסט², האקווילנציה המשלבית³, האקווילנציה הסמנטית והפרגמטית⁴ והאקווילנציה הפרלוקוציונית⁵. לאמברט סבור שהמונח "אקווילנציה תרגומית" מציין מחד גיסא קטגוריה מופשטת, אידאלית, של יחסים בין טקסטים מתורגמים למקוריים, ומאידך גיסא זה מונח אמפירי המתאר יחסים בין מבעים קונקרטיים בשתי לשונות טבעיות הנתפשים כטקסט מתורגם וכטקסט מקורי⁶. לאספקט אמפירי זה מכוונים חוקרי התרגום בצייגם שהאקווילנציה התרגומית כרוכה בשינויים בסדר המלים⁷. דרסלר⁸ מציע לקבוע מינוח לשינויים החלים בטקסט המתורגם. וילס⁹ סבור שתפקידו של מדע התרגום לנתח את השינויים החלים בטקסט המתורגם, כדי שיהיה אפשר להעמיד פרדיגמות של תרגום בצמדי לשונות, בדומה לניסיון של לבנסטון להעמיד פרדיגמה תחבירית לתרגום עברי-אנגלי¹⁰.

על האילוצים הלשוניים המחייבים שינויים בסדר המלים בתרגום מערבית לעברית כבר עמד הרמב"ם באיגרתו לשמואל אבן-תיבון: "ואני אבאר לך הכל אחר שאזכור לך

* מאמר זה מבוסס על חלק מפרק בעבודת דוקטור בנושא "בעיות לשוניות בתרגום פרוזה ערבית מודרנית לעברית", שנכתבה באוניברסיטת בראלן בהדרכת פרופ' יעקב מנצור ופרופ' ששון סומך, ואושרה ביום 15 במרס 1988.

1. ראה ניידה 1966, עמ' 19.
2. ראה ניידה 1964, עמ' 226; איורר 1981.
3. ראה בלוס-קולקה תשל"ו.
4. ראה האווה 1981, עמ' 29.
5. ראה דרסלר 1972, עמ' 102.
6. ראה לאמברט 1977.
7. ראה הריס 1977; ניידה 1964, עמ' 222; ניידה 1974, עמ' 112.
8. ראה דרסלר 1972, עמ' 111.
9. ראה וילס 1982, עמ' 85.
10. ראה לבנסטון 1965.

כלל אחד, והוא שכל מי שירצה להעתיק מלשון אל לשון ויכוין לתרגם המלה האחת במלה אחת גם כן, וישמור גם כן סדר המאמר וסדר הדברים, יטרח מאד ותבא העתקתו מסופקת ומשובשת ביותר, ואין ראוי לעשות כן. אבל צריך למעתיק מלשון אל לשון שיבין הענין תחלה, ואחר כך יספר ויפרש במה שיובן ממנו הענין ההוא בלשון ההוא ויבאר היטב, ואי אפשר לו מבלי שיקדים ויאחר...¹¹.

עיון בשלוש התופעות של אי-התאמה בסדר המלים בין טקסטים של פרוזה ערבית מודרנית ובין תרגומיהם לעברית מעלה שסדר המלים בעברית בת-זמננו, כפי שהוא בא לידי ביטוי בתרגומים האלה, מושפע מדרישות השיח¹², לעומת סדר המלים בערבית בת-זמננו, שכנראה כפוף לכללי התחביר יותר מלדרישות השיח.

2. מקומו של פועל האמירה ביחס לדיבור הישיר

פועל האמירה, המציין את חילופי הדוברים ופתיחת הדיבור הישיר, מופיע בטקסטים הערביים לפני הדיבור, ואילו בתרגום העברי הוא נשאר לעתים לפני הדיבור הישיר, לעתים הוא משובץ בתוכו, ולעתים הוא מופיע אחריו. ספרי הדקדוק אינם מצייגים את מקומו של פועל האמירה, אך מתוך הדוגמאות למשפטי מושא שמביא רובינשטיין¹³ אתה למד שפועל האמירה עשוי לבוא לפני הדיבור, בתוכו או אחריו. בדיקת התרגומים העלתה שהעתקת מקומו של פועל האמירה אל אחרי הדיבור הישיר באה כדי לשמור על רציפות הטקסט. במקור הערבי, לעומת זאת, נקטעת רציפותו על-ידי פועל האמירה, כפי שמוכיחה דוגמה (ו), שבה קוטע פועל האמירה, המופיע לפני הרפליקה, את רציפות הדיאלוג¹⁴:

(1) – این سناء؟

فأجاب مصطفى راشد :

– في كوخ عم عبده !

(محفوظ، ثرثرة، ٩١)

11. ראה רמב"ם שו"ת, סימן קמג, עמ' ערה (וההדגשות שלי – ל"ש).

12. "חקר השיח" (discourse analysis) או בשמו הנרדף "בלשנות הטקסט" (text linguistics) הוא תחום בלשני הבוחן את מבנם, פשרם (הגלוי והמשתמע) וכוונתם של טקסטים בעלי משמעות (שלא כחקר התחביר, העוסק בניתוח משפטים יחידים בלי להתחשב בהקשר שבו הם מופיעים). ציוני דרך בתולדות חקר השיח, ראה עבאדי 1987. על מבנה השיח של העברית החדשה, ראה עבאדי תשמ"ח. על מבנה השיח של האנגלית, ראה בראון ויול 1987.

13. ראה רובינשטיין, עמ' 81, 142.

14. כדי להמחיש שאי-התאמה הלשונית בין המקור לתרגום אינה תלוית-תרגום אלא תלוית-לשון, יבוא מתחת לדוגמאות המקוריות הן תרגומן המילולי (בציון כוכבון) הן תרגומן האותנטי.

* "איפה סנא?"

"איפה סנא?"

השיב מוסטפה ראשד:

"בצריף של עבדו", השיב מוסטפה ראשד.

"בצריף של עבדו."¹⁵

(פטפוטים, עמ' 57)

גם העתקת מקומו של פועל האמירה אל תוך הדיבור הישיר באה למנוע את קיטוע הדיאלוג, אלא שבמקרה זה הדיבור הישיר ארוך יותר וחורג ממסגרת של משפט, וכדי שלא להרחיק את פועל האמירה מתחילת הדיבור – ובכך להשהות את ציון זהותו של הדובר או את תיאור הנסיבות שבהן הדיבור מתרחש – משובץ פועל האמירה כמאמר מוסגר בתוך המשפט הארוך¹⁶, כפי שמוכיחה דוגמה (2)¹⁷:

(2) – هَدَيْيْ مِنْ رَوْعِكَ، لَا مَحِيدَ مِنَ الْمَوْتِ، النَّاسُ يَمُوتُونَ بِسَبَبٍ أَوْ بَاخَرٍ وَبِلَا سَبَبٍ عَلَى الْإِطْلَاقِ!

قالت في استياء:

– لا أنكر أن قولك حق، ولكن لهجتك لا تعجبني!

– كيف تريدني أن أتكلم؟

فقالت بصوت مؤثر:

– أريد أن تعلن موافقتك على أنه من الكفر أن يعرض الإنسان نفسه للتهلكة...
(محفوظ، «قصر الشوق»، ١٨٥ – ١٨٦)

* "הרגעי, אין מנוס מן המוות, אנשים מתים מסיבה זו או אחרת או ללא כל סיבה".

"הרגעי, אין מנוס מן המוות, אנשים מתים מסיבה זו או אחרת ולפעמים ללא כל סיבה".

אמרה במורת רוח: "איני מכחישה את אמיתות דבריך, אבל נימת קולך אינה מוצאת חן בעיני".

"איני מכחישה את אמיתות דבריך, אמרה במורת רוח, "אבל נימת קולך אינה מוצאת חן בעיני".

"איך את רוצה שאדבר?"

"איך את רוצה שאדבר?"

השיבה בקול נרגש: "אני רוצה כי תביע את הסכמתך לכך שיש משום כפירה בכך שאדם חושף את עצמו לסכנת מוות".

"אני רוצה", השיבה בקול נרגש, "כי תביע את הסכמתך לכך, שכפירה היא שאדם יחשוף את עצמו לסכנת מוות."
(בית בקהיר ב', עמ' 133)

15. עוד דוגמאות להעתקת מקומו של פועל האמירה אל אחרי הדיבור הישיר, ראה שריג תשמ"ז, סעיף 2.11.

16. רבין תשמ"ז, עמ' 109, מעיר שבטקסט המקראי נכנס פועל האמירה אל תוך הדיבור לעתים רחוקות בלבד, ואילו "בעברית החדשה דבר זה נעשה אמצעי סגנוני שגור, בעקבות הלשונות האירופיות".

17. עוד דוגמאות להעתקת מקום פועל האמירה אל תוך הדיבור הישיר, ראה שריג תשמ"ז, סעיף 2.12.

פועל האמירה איננו מועתק ממקומו, וגם בתרגום הוא נשאר לפני הדיבור הישיר, כאשר איננו קוטע את רציפות הטקסט. כך למשל בדוגמה (3), שבה הרפליקה מופיעה לאחר שתיקה קצרה, ופועל האמירה מופיע בתוך מבע המתאר את מה שהתרחש בהפסקה שבין דיבור לדיבור¹⁷:

- (3) – لا تؤاخذني اذا صارحتك بأنك تدقق أكثر مما ينبغي..
 ابتسم أحسن ابتسامة خفيفة لم تمكث الا ثانية، ثم بدا كالمنتظر، ولما طال به
 الانتظار عاد يتساءل:
 – نعم؟. فيما كنتما تتحدثان؟
 (محفوظ، «قصر الشوق»، 222)

”סלח לי אם אגיד לך את האמת – אתה מדקדק יותר מדי.”
 לפרק זמן של שנייה ריחף על שפתיו של חסן חיוך קל. הוא המתין, וכאשר נאלץ
 להמתין זמן רב שאל שוב: “כן? על מה דיברתם?”
 (בית בקהיר ב', עמ' 165)

כדי להציג את תופעת מקומו המשתנה של פועל האמירה בתרגום העברי מובאת
 להלן דוגמה (4) הכוללת חמישה פועלי אמירה. במקור הערבי כולם מופיעים לפני
 הדיבור הישיר, ואילו בתרגום מופיעות שלוש האפשרויות.

- (4) – (– –) عجب للطفه وإنسانيته. وقلت مستبشراً خيراً:
 – يا شيخ جاد، انا من عشاق فنك، طالما طربت له في افواه المطربات والمطربين..
 فقال باسم:
 – تشكر..
 فقلت في حياء:
 – لا مؤاخذه على ازعاجك، قيل لي ان زعللاوي صديقك وأنا في أشد الحاجة اليه..
 فقطب في اهتمام وقال:
 – زعللاوي!، أنت في حاجة اليه؟، الله معك، ترى أين أنت يا زعللاوي?
 فتساءلت في لهفة:
 – الا يزورك?
 (محفوظ، «زعللاوي»، 165)

17. עוד דוגמאות שבהן נשאר פועל האמירה גם בתרגום לפני הדיבור הישיר, ראה שריג תשמ"ז, סעיף 2.13.

הייתי מלא התפעלות מעדינות רוחו
ושאלתיו מעורד: "שיך ג'אד! אני
ממעריצי אומנותך ואחוז בחבלי קסם
מכוח לחנים ומנגינות שלך."
"רב תודות". השיב בחיוך מסביר פנים.
"סלח לי על שאני מפריע אותך".
אמרתי בכעין הרגשה בושה. "אמרו לי,
כי זעבלאוי הוא ידיך ואני נצרך לו
ביותר."

הוא קימט את מצחו כמאמץ זכרונו
ואמר: "זעבלאוי? אלוהים אתך! מי
יודע היכן אתה, זעבלאוי?"
"האם אינו מבקר אצלך?" שאלתיו
בקוצר רוח.

(זעבלאוי, עמ' 153)

* התפעלתי מן העדינות ומן האנושיות
שבו, ואמרתי באופטימיות: "שייך
ג'אד, אני ממעריצי אומנותך, רבות
התענגתי עליה מפי זמרים וזמרות".
אמר ברוך: "אני מודה לך".
אמרתי מתוך תחושה של בושה: "סלח
לי על כך שאני מטריד אותך, אמרו לי
שזעבלאוי הוא חברך, אני זקוק לו
ביותר."

הוא קימט את מצחו בהבעה רצינית
ואמר: "זעבלאוי! אתה זקוק לו, אלוהים
אתך, מי יודע היכן אתה, זעבלאוי?"
שאלתי בנשימה עצורה: "האם איננו
מבקר אצלך?"

בדוגמה (4) לעיל נשאר פועל האמירה הראשון לפני הדיבור, שכן הוא נמצא בתוך
מבע המציג את הדובר הפותח את הדיאלוג. פועל האמירה השני הועתק בתרגום אל
אחרי הדיבור, ובכך נמנע קיטוע הדיאלוג. פועל האמירה השלישי הועתק אל תוך
הדיבור הישיר, מפני שהדיבור ארוך. פועל האמירה הרביעי נשאר לפני הדיבור הישיר,
מפני שהדיבור מתרחש לאחר הפסקה (הרהור), ואילו פועל האמירה האחרון הועתק אל
אחרי הדיבור כדי להעביר בתרגום את הדרמטיות שבטקסט – את קוצר רוחו של
הגיבור בשעת חיפושיו אחרי בעל-המופת זעבלאוי.

מן הדוגמאות האלה עולה שמקומו המשתנה של פועל האמירה בתרגום איננו מעיד
על סדר מלים חופשי בעברית של ימינו אלא על סדר מלים המותנה בדרישות השית.
לעומת זאת, מקומו הקבוע של פועל האמירה לפני הדיבור הישיר בטקסט הערבי
מותנה, כנראה, בנוהג לפתוח משפט פועלי בפועל.

3. תפוצתם של משפטים ממוקדים במקור ובתרגום

משפט נחשב לממוקד, כאשר בראשו מוצב רכיב שאיננו רגיל להופיע במעמד
תחילי, כגון אחד ממשלמי הפועל, צירוף-יחס או פסוקית משועבדת. חוקרי התחביר
רואים במיקוד אמצעי תחבירי שתפקידו להבליט את הרכיב הממוקד ולמקד אליו את
תשומת הלב¹⁸. כנגד זה, בספרות חקר השיח ההתייחסות אל תופעת המיקוד מעוגנת

בהנחה שבמעמד תחילי במשפט יופיע בדרך כלל רכיב הנושא אינפורמציה ידועה או משנית בחשיבותה, ואילו במעמד סופי תופיע האינפורמציה החדשה או החשובה. לפי גישה זו נעשה ארגון האינפורמציה בטקסט על-ידי שילוב של אינפורמציה נתונה באינפורמציה חדשה. האינפורמציה החדשה, המופיעה במעמד סופי במשפט, נעשית בדרך כלל לאינפורמציה ידועה במשפט העוקב, ולכן היא מופיעה בו במעמד תחילי¹⁹. לפי תפיסה זו המיקוד מתפקד כאמצעי קישוריות (קוהזיה) בין שני משפטים עוקבים בטקסט או כאמצעי להצגת מידע בעל ערך חדשותי במשפט, וכאשר הנושא הדקדוקי של המשפט איננו מתאים להצגת האינפורמציה הנתונה או המשנית יבוא במקומו במעמד תחילי – רכיב ממוקד. הבחירה במשפט ממוקד במקום במשפט רגיל אינה נובעת אפוא מכללי התחביר אלא מדרישות השיח²⁰. החלוקה הדיכוטומית של המשפט לאינפורמציה ידועה או משנית ולאינפורמציה חדשה או חשובה הולידה כמה זוגות של מונחים נרדפים, כגון נושא-נושא לוגי או פסיכולוגי²¹, תמה (theme) – רִמָּה (rheme)²², טופיק (topic) – קומנט (comment)²³, תמה-חזית²⁴.

תפוצתם של משפטים ממוקדים בטקסט עשויה להשתנות מטקסט לטקסט ומשפה לשפה. מתברר שמשפטים ממוקדים שכיחים יותר הן בעברית של ימינו הן בערבית המודרנית לעומת שכבות קדומות של לשונות אלה: בלאו²⁵ מציין את התופעה של הפיכת משפטים ממוקדים במקרא למשפטים רגילים על-ידי הצבת הפועל "היה" לפני הרכיב הממוקד, כגון בבראשית ח, ו: "ויהי מקץ ארבעים יום ויפתח נח...", ומסביר את התופעה: "כדי להעניק לתואר-פועל, המשמש נושא הגיוני, גם את צורת הנושא הדקדוקי, קורה שהופכים את תואר-הפועל למשפט, לרוב על-ידי 'היה'". בלאו מציין עוד דרך של ביטול המיקוד במשפטים מקראיים על-ידי הפיכת הִרְמָה לפסוקית משועבדת, כגון בשופטים ד, יד: "זה היום אשר נתן ה' את סיסרא בידך" (במקום: *היום נתן ה'...). וההסבר דומה: "In order to remove the contrast between the psychological and grammatical structure, the psychological subject, the adverbial, is separated by a presentative (or a conjunction) from the rest of the sentence, the psychological predicate"²⁶.

19. ראה דרסלר 1972, עמ' 103; הלידיי 1970; ון דייק 1979; ליברס 1969; ניר 1984, עמ' 14 ואילך; פדוצ'בה 1974; פירבס 1975; רוזן תשמ"ב; ריינהרט 1981; גבעון 1976, עמ' 154, מסביר בדרך זו את משפטי הפתיחה הממוקדים המופיעים בהרבה ספרי אגדות, כשהמשפט הראשון פותח בתיאור זמן ומקום, ואחריהם מוצג המשתתף הראשון כגון "לפני שנים רבות בארץ רחוקה חי לו מלך..."

20. ראה בראון ויול 1987, עמ' 133; גיורא תשמ"ב; ניר ורועה תשמ"ד, עמ' 26–28.

21. ראה בלאו תשס"ז.

22. ראה ון-דייק 1979; ריינהרט 1981.

23. ראה ליברס 1969; דרסלר 1972.

24. ראה גיורא תשמ"ב.

25. ראה בלאו (שם). 26. ראה בלאו 1977, עמ' 6.

ביסטון מציין את שכחותם העולה של משפטים ממוקדים בערבית בת־זמננו: "...it is very common for a sentence to begin with a prepositional phrase or other adverbial".²⁷ קנטרינו רואה בתופעת המיקוד בערבית הספרותית המודרנית את אחד השינויים הבולטים שחלו בסדר המלים במשפט הערבי: "The basic order of Verb-Subject-Object is changed more frequently and with greater freedom than it was previously".²⁸

המבנים של המשפטים הממוקדים בערבית שימשו נושא לעיון ולדיון במחקרים שנעשו בשנים האחרונות.²⁹ הבדיקה המעמדת של המקור הערבי ותרגומו העברי העלתה שהפיכת משפטים רגילים במקור למשפטים ממוקדים בתרגום שכיחה למדיי, והרושם הוא שטרנספורמצית המיקוד נמנעת לעתים קרובות בערבית הספרותית בגלל הנטייה לפתוח את המשפט בפועל. להלן שתי דוגמאות למשפטים בלתי מסומנים בערבית שהפכו למשפטים ממוקדים בתרגום:³⁰

(5) ومنذ بداية مسيرة السلام تكشفت بين الحين والآخر ظواهر غريبة في سلوك الاسرائيلي في مصر، لا طريق لشرحها سوى بردها الى مشكلة الهوية التي يخرجها اللقاء من «الحزنة» أحيانا.

وقد مررت شخصيا بتجربة مشكلة الهوية في اكثر من وجه. فقد عزز مكوثي في القاهرة أولا وقبل كل شيء هويتي اليهودية، وذلك بواسطة التعاطف مع الجالية اليهودية المحلية وتراثها.

(שמיר, «מקום», 17)

מאז ראשית תהליך השלום נתגלו מפעם לפעם בהתנהגותם של הישראלים תופעות מוזרות אשר אין דרך להסבירן אלא כבעיית הזהות שהמפגש לעיתים "מוציאה מן הארון".

בהיבטים שונים של בעיית הזהות התנסיתי בעצמי. בראש ובראשונה חיזקה שהותי בקהיר את זהותי היהודית בדרך של הזדהות עם היהדות המקומית ומורשתה.

(מקום, עמ' 19)

* מאז ראשית תהליך השלום נתגלו מפעם לפעם תופעות מוזרות בהתנהגותם של הישראלים במצרים, אשר אין דרך להסבירן אלא כתגובה לבעיית הזהות שהמפגש "מוציאה מן הארון" לעתים.

התנסיתי אישית בהיבטים שונים של בעיית הזהות. שהותי בקהיר חיזקה בראש ובראשונה את זהותי היהודית, וזאת בדרך של הזדהות עם הגולה המקומית ומורשתה.

27. ראה ביסטון 1970, עמ' 64.

28. ראה קנטרינו ב' 1975, עמ' 511-512.

29. ראה אנשן ושרייבר 1968; ביסטון 1974; בלאו 1977; גולדנברג 1971; לבקוביץ 1971; קינברג 1985.

30. עוד דוגמאות למשפטים בלתי מסומנים במקור שהפכו למשפטים ממוקדים בתרגום, ראה שריג תשמ"ז, סעיפים 2.31-2.34.

בדוגמה (5) מיקד המתרגם את צירוף-היחס המושאי של המשפט הפותח את הפסקה השנייה, משום ש"בעיית הזהות" המופיעה בצירוף המושאי שייכת לתמה של המשפט, שהרי כבר הופיעה בתוך החלק הרימתי של המשפט הקודם. נוסף על כך מיקד המתרגם את צירוף-היחס האדורביאלי "בראש וראשונה"³¹ כאמצעי קישור בין שני משפטים.

(6) الحصان تعبأن وسينقطع رزقي اذا هلك، واموت جوعا ويموت اولادي..

(תמר, «الشرطي», 53)

* הסוס עייף, ופרנסתי תאבד אם יותש הסוס עייף, ואם יותש כוחו – תאבד כוחו, ואמות ברעב וילדיי ימותו. פרנסתי ואני אמות וילדיי ימותו.

(השוטר, עמ' 13)

בדוגמה (6) האיבר השני של המשפט המחובר הוא משפט תנאי. בטקסט הערבי מופיעה הסיפה של משפט התנאי הזה במעמד תחילי, ואילו בתרגום הוצבה הרישה במעמד תחילי, משום שהרישה היא התמה של משפט זה, שהרי מופיעה בה הסבה (הכינוי הנסתר בפועל هلك והכינוי החבור במלה "כוחו") אל הקודמן (antecedent) "הסוס"³².

4. סדר המלים בתחבירנים

בחיבורים העוסקים בתיקוני לשון בעברית בת־זמננו אפשר למצוא הערות תיקון בדבר סדר המלים בתוך התחבירנים (סינטגמות). הערות התיקון אינן מתבססות על כללים³³, אך אפשר להסיק מהן שתחבירנים המכילים רכיבים ישירים בלתי רצופים (discontinuous immediate constituents) נחשבים לצירופים בלתי תקינים, המערפלים את בהירות הטקסט, והוראת התיקון של צירופים כאלה היא לשנות את סדר המלים בדרך שלא תהיה חציצה בין הגרעין ובין המשלים של הרכיבים הישירים שבתחבירן³⁴. גושן מעיר שמשפטים מקראיים המכילים רכיבים ישירים מנותקים (כגון בר' יד יב: "ויקחו את לוט ואת רכשו בן אחי אברהם וילכו") מופיעים בתרגומים עתיקים למקרא בדר"כ בסדר "הגיוני" יותר, או שהחלק המנותק לא תורגם כלל³⁵. תופעה זו של תחבירנים בעלי רכיבים ישירים בלתי רצופים מאפיינת את הספרות הערבית הקלסית, ובלוך מכנה אותה "sperrung" (= חציצה)³⁶. הבדיקה המעמדת

31. גלינרס תשמ"ח, עמ' 68, מכנה משלים אדורביאלי מסוג זה בשם "תה"פ המקשר של מניין".

32. על משפטי תנאי דומים, שבהם הסדר רישה-סיפה מחייב, ראה בן-אשר תשל"ג, עמ' 112.

33. פרץ 1980¹³, עמ' 284, סבור שאין צורך בכללים כאלה: "יזמה לנו פשוט יותר מסדר-מלים הגיוני במשפט? כאן אין צורך בחוקים, וכאן אין להטריח את הבלשנות. זהו עניין של השכל הישר."

34. ראה מנצור 1970, עמ' 37; פרץ (שם); אבינרי.

35. ראה גושן תשי"א, עמ' 104–105.

36. ראה בלוך 1946, עמ' 114 ואילך.

העלתה שתחבירנים המכילים רכיבים ישירים בלתי רצופים שכיחים למדי גם בספרות הערבית המודרנית; בתרגום מומר סדר המלים בתחבירנים כאלה בדרך שלא תהיה חציצה בין הגרעין ובין המשלים, כפי שאפשר להיווכח בדוגמאות שלהלן, שבהן יצוין הגרעין של התחבירן באותיות מודגשות (בערבית) ובאותיות פזורות (בעברית), והמשלים – בקו (בערבית) ובאותיות מודגשות (בעברית):³⁷

(7) في النصف الاخير من الليل وقف رجل ضئيل يرتدي معطفاً اسود على حافة الشاطئ.
(اصلان، «الملهى»، ٧)

* באישון לילה עמד איש קטן-מידות באישון לילה עמד בקצה החוף איש
עוטה מעיל שחור בקצה החוף. קטן-מידות עוטה מעיל שחור.
(מועדון, עמ' 34)

בדוגמה (7) שינה המתרגם את סדר המלים, כדי שתיאור המקום לא יהיה מנותק מן הגרעין הפועלי שלו.

(8) لم تتأثر لو صوب البندقية اليها واطلق قدر ما تأثرت بما اطلقه من كلام شنيع.
(عواد، «بيروت»، ٢٢)

* לא היתה נרעשת, לוא כיוון אליה לוא כיוון אליה את רובהו וירה, לא
את רובהו וירה, כפי שנרעשה מניבולי היתה נרעשת כפי שנרעשה
הפה שפלט. מניבולי הפה שפלט לעברה.
(ביירות, עמ' 34)

בדוגמה (8) חוצצת הרישה של משפט התנאי הבטל בין הרכיבים הישירים של הסיפה של משפט זה. על-ידי שינוי סדר המלים בתרגום בוטלה החציצה בין שתי הפסוקיות המרכיבות את הסיפה של המשפט.

(9) وهكذا نجح في اعداد صورة متكاملة – من ادق التفاصيل – لم تكن متوفرة لدى
المصريين انفسهم,
(شمير، «مكان»، ١٤)

* וכך הצליח להרכיב תמונה שלמה כך הצליח להרכיב מפרטי פרטים
מפרטי פרטים, שלא היתה מצויה אפילו תמונה שלמה, שלא היתה מצויה
בידי המצרים. אפילו בידי המצרים.
(מקום, עמ' 15)

37. עוד דוגמאות לשינוי סדר המשלים בתחבירנים בעלי רכיבים ישירים בלתי רצופים, ראה שריג תשמ"ז, סעיף 2.2.

עם שינוי סדר המלים בתרגומה של דוגמה (9) אין עוד חציצה בין הזרק "תמונה שלמה" ובין משפט הזיקה.

רשימת קיצורים

(א) מקורות

- اصلان، «الملهى» = «الملهى القديم»، في: اصلان، ابراهيم، بحيرة السماء، الهيئة المصرية العامة للتأليف والنشر، ١٩٧١
- מועדון = אברהים אצלן, "מועדון הלילה הישן, בתוך: עתון 77, גיליון 57, אוקטובר 1984. מערבית: גדעון שלה
- تامر، «الشرطي» = «الشرطي والحصان»، في: يامر، زكريا، الرعد: قصص، دمشق، ١٩٧٠
- השוטר = תאמר זכריה, "השוטר והסוס", בתוך: עתון 77, גיליון 57, אוקטובר 1984. תרגום: גדעון שלה
- شمير، «مكان» = شمعون شمير، «مكان لانسان آخر»، في: מפגש, גיליון 7-8, סתיו 1987
- מקום = שמעון שמיר, "מקום לאדם נוסף", בתוך: מפגש, גיליון 8-7
- عواد، «بيروت» = توفيق يوسف عواد، طواحين بيروت، بيروت، ١٩٧٢
- ביירות = תאופיק יוסוף עוואד, מוות בביירות, ירושלים 1983
- محفوظ، «ثرثرة» = نجيب محفوظ، ثرثرة فوق النيل، دار مصر للطباعة، د.ت.
- פטפוטים = נגיב מחפוז, פטפוטים על הנילוס, ירושלים 1982. עברית: מיכל סלע
- محفوظ، «زعبلاوي» = «زعبلاوي»، في: نجيب محفوظ، دنيا الله، مكتبة مصر، د.ت.
- זעבלאווי = נגיב מחפוז, "את זעבלאווי אני מחפש", בתוך: הגנב והכלבים וסיפורי אחרים, תל-אביב 1970. עברית: מנחם קפליוק
- محفوظ، «قصر الشوق» = نجيب محفوظ، قصر الشوق، دار مصر للطباعة، د.ت.
- בית בקהיר ב' = נגיב מחפוז, הטרילוגיה הקהירית בית בקהיר, חלק ב': כמאל, ספרית פועלים 1984. מערבית: סמי מיכאל

(ב) ביבליוגרפיה

- אבינרי = עדו אבינרי, "סדר המלים ושימוש הלשון", מעריב - פנת הלשון, 12.6.81
- 2.7.82
- V. Ivir, "Formal Correspondence VS. Translation = 1981 Equivalence Revisited", *Poetics Today* Vol. 2, 4

- F. Anshen & P. A. Schreiber, "A Focus = 1968 ושרייבר
Transformation of Modern Standard Arabic", *Language* 44:4
A. F. L. Beeston, *The Arabic Language Today*, London = 1970 ביסטון
בלאו תשט"ז = יהושע בלאו, "תוארי פועל כנושאים וכנושאים הגיוניים ודקדוקיים
בעברית", לשוננו כ
J. Blau, "An Adverbial Construction in Hebrew and Arabic = 1977 בלאו
Sentence Adverbials in Frontal Position Separated from the Rest of
the Sentence", *The Israel Academy of Sciences and Humanities*;
Proceedings, Vol. 6, 1, Jerusalem
A. Bloch, *Verse und Sprache im Altarabischen*, Basel. = 1946 בלוך
בלום-קולקה תשל"ו = שושנה בלום, "מבעיות התרגום הספרותי לעברית", כלשון
עמו, ירושלים
בן-אשר תשל"ג = מרדכי בן-אשר, עיונים בתחביר העברית החדשה, תל-אביב
G. Brown, G. Yule, *Discourse Analysis*, Cambridge = 1987 בראון ויול
University Press
T. Givon, "On the VS Order in Israeli Hebrew: Pragmatics = 1976 גבעון
and Typological Change", *Syntax and Semantics*, Amsterdam
G. Goldenberg, "Tautological Infinitive", *IOS* 1 = 1971 גולדנברג
גושן תשי"א = משה גושן, "המשפט המנותק ותחביר משפטי הזיקה בלשון המקרא",
לשוננו יז
גיורא תשמ"ב = רחל גיורא, "סדר המלים המשפט ויחסו אל הטקסט", עיונים בחקר
השית, ירושלים
גלינרט תשמ"ח = אליעזר גלינרט, "תואר הפועל המקשר, מרכיב חיוני בשיח
העברי", עם וספר - בטאון ברית עברית עולמית ד
W. Dressler, "Textgrammatische Invarianz in = 1972 דרסלר
Übersetzungen", Gulich E., & Rabile W., eds., *Textsorten*
Differenzierungskriterien aus Linguistischer Sicht, Frankfurt-Athenaum
J. Hause, *A Model For Translation Quality Assessment*, = 1981 האוזה
Tübingen
M. A. K. Halliday, "Language Structure and Language = 1970 הלייד
Function", J. Lyons ed., *New Horizons in Linguistics*, Harmondsworth,
Penguin
B. Harris, "The Difference between Natural and Professional = 1977 הריס
Translation", *CMLR* 34
W. Wills, *The Science of Translation*, Tübingen. = 1982 וילס

- T. A. Van Dijk, "Sentence Topic and Discourse Topic" = 1979 ון-דייק
Papers in Slavic Philology 1
 חן ודרור 1976 = משה חן וזאב דרור, מבוא לדקדוק תצורני עברי, מפעלים
 אוניברסיטאיים, באר-שבוע
 לאמברט 1977 = ז'וזף לאמברט, "מבעים ספרותיים ותרגום; מחקרים תיאורטיים מול
 מחקרים תיאורטיים", הספרות 25
 E. A. Levenston, "The 'Translation Paradigm'; A = 1965 לבנסטון
 Technique for Contrastive Syntax", *IRAL* 3/3
 E. K. Lybbert & D. W. Cummings, "Rhetorical Syntax = 1969 ליברט
 Economy", *Language and Style* 2:3
 N. K. Lewkowicz, "Topic - Comment and Relative Clause = 1971 לבקוביץ
 in Arabic", *Language* 47:4
 מנצור 1970 = " מנצור, עיקר וטפל בתיקוני לשון, חיפה
 E. A. Nida, *Towards a Science of Translation*, Leiden. = 1964 ניידה
 E. A. Nida, "Principles of Translation as Exemplified by = 1966 ניידה
 Bible Translation", *On Translation*, Bower, R. A., ed., N.Y
 E. A. Nida, "Translation", T. Sebeok ed., *Current Trends in* = 1974 ניידה
Linguistics, Vol. 12, The Haag
 ניר 1984 = רפאל ניר, לשון, מדיום ומסר; עיונים בסגנון וברטוריקה של התקשורת
 בישראל, ירושלים
 ניר ורועה תשמ"ד = רפאל ניר - יצחק רועה, "היבטים רטוריים של מיקוד במשפטי
 פתיחה של פריטי חדשות ברדיו", בלשנות עברית חפ"שית 22
 עבאדי 1987 = עדינה עבאדי, "ציוני דרך בתולדות חקר השיח", בלשנות עברית
 חפ"שית 25
 עבאדי תשמ"ח = עדינה עבאדי, תחביר השיח של העברית החדשה, ירושלים
 E. V. Peducheva, "On the Structure of the Paragraph", = 1974 פדוצ'בה
Linguistics 131
 J. Firbas, "On Defining the Thematic and Nonthematic = 1975 פירבס
 Section of the Sentence", *Style and Text*
 פרץ 1980 = יצחק פרץ, עברית כהלכה; מדריך בעניני לשון (מהדורה 13), תל-אביב
 N. Kinberg, "Adverbial Clauses as Topics in Arabic: = 1985 קינברג
 Adverbial Clauses in Frontal Position Separated from their Main
 Clauses", *JSAI* 6
 V. Cantarino, *Syntax of Modern Arabic Prose*, Indiana = 1975 קנטרינו
 University Press

רביד תשל"ז = דורית רביד, "מספר היבטים על בעיית סדר המרכיבים בעברית
 ישראלית מודרנית", בלשנות עברית חפ"שית 11
 רבין תשמ"ו = חיים רבין, תחביר לשון המקרא, ירושלים
 רובינשטיין תשל"א = אליעזר רובינשטיין, הצירוף הפועלי, תל-אביב
 רוזן תשמ"ב = חיים רוזן, "אספקטים בחקר סדר חלקי המשפט בעברית הישראלית
 הכתובה", דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, חטיבה ד, ירושלים
 ריינהרט 1981 = T. Reinhart, "Pragmatics and Linguistics: An Analysis
 of Sentence Topics", *Philosophica* 11
 רמב"ם שו"ת = שאלות ותשובות רבינו משה בן מימון 'פאר הדור', מכון אור המזרח,
 ירושלים תשד"מ
 שריג תשמ"ז = לאה שריג, בעיות לשוניות בתרגום פרוזה ערבית מודרנית לעברית
 (עבודת דוקטור), אוניברסיטת בר-אילן תשמ"ז

ב י ק ו ר ו ת

שושנה בהט

מחקרים בלשון, כרך ב-ג

הספרות הלשונית לרבדיה נתעשרה בספר נוסף רב-עניין – 'מחקרים בלשון' ב-ג¹, כך המוקדש כולו לרב-אמן בהיכל הלשון, אבא בנדויד, במלאות לו ע"ה שנים. הכרך מחזיק עניינים רבים ושונים בלשון המקרא, בלשון חכמים, במסורה ובלשון ימינו, ככל תחומי התעניינותו של בעל היובל.

אבא בנדויד כותב בספרו רב-הערך 'לשון מקרא ולשון חכמים'²: "המקורות נחקרים לא רק לשם בירור היסטורי אלא לצורך המעשי של לשוננו המדוברת, לא רק בשביל להסיק כיצד דיברו אלא בשביל להחליט: כיצד נדבר". מכיון שה"מחקרים" הוקדשו לבעל הדעה המובאת בזה, יהיה זה מן העניין להזכיר בראשונה אותם המאמרים שזיקתם ללשוננו היום זיקת מישרין היא או זיקת עקיפין בלבד. לא שהמחקרים לצורך זה נכתבו – הם נכתבו לשם – אבל, כאמור, גם זו דרך להעדפת המוקדם.

מאלפים לענייננו דבריו של יוחנן ברויאר על שימושי לשון מתקופת האמוראים כנגד אותם השימושים בלשון התנאים. לדוגמה: השימוש במלה "אלמלי" היוצאת, כידוע, לחיוב ולשלילה כאחד. בדיקתה מאשרת את מסקנתו של זאב בן-חיים, ש"אלמלי" הייתה מעיקרה לשלילה כמקבילתה "אילולי", אלא שברבות הימים ניטשטשה משמעות השלילה ב"אלמלי" (שמקורה, כמובן, ב"אלמלא") והוסיפו לה "לא" להוראת השלילה. "לא" זו נוספה לפני משפטים פועליים, משום כך לא תימצא לעולם "אלמלי" להוראת החיוב במשפטים שמניים, שאינם סובלים "לא" להוראת השלילה. מחבר המאמר מוכיח, שאכן המקורות משקפים נאמנה את ההתפתחות ששיערה ז' בן-חיים. אין בכתיבה-היד של לשון התנאים אלא "אלמלי" לשלילה בלבד, אבל כבר בה מתחיל התהליך של תוספת "לא", ומה שהיה חריג בלשון התנאים נעשה מנהג בלשון האמוראים. "אלמלי" בלי "לא" בלשון זו משמשת הרבה בהוראת החיוב. ואם במסקנות מעשיות אנו מעוניינים, אין ספק שראוי להימנע ממלה דו-משמעית זו, שהלוא כנגדה יש מלה חד-משמעית השווה לה בכול, היא המלה "אילולי".

1. מחקרים בלשון ב-ג, העורך: משה בראשר, ירושלים ה'תשמ"ז.

2. לשון מקרא ולשון חכמים, מהדורה מורחבת, חלק א', הוצאת דביר, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 307.

תהליך מעין זה, שאולי יראו בו רבים התפתחות שלא על-דרך תקנת הלשון, חל גם בערך היתרון "גדול מן..." כנגד "גדול יותר מן" או במלה "כדי" בהוראת שיעור זמן כנגד "בכדי", וטובים הדברים למי שמבקש לנסח את דבריו, אם יהיו מכוונים למקור זה או למקור זה. עוד ימצא המעיין במאמר דברים מאלפים, שעיקרם ייחוד לשון האמוראים כלשון שאינה שווה בכול ללשון התנאים, אף-על-פי שרגילים לכנות את שתיהן בשם כולל "לשון חכמים".

מִטְבֵּעַ לשון דוגמת "לדבר הוא מדבר, אבל לעשות אינו עושה" נשמע לנו לשון שלא על-דרך העברית המסורה³, והנה מתברר שִׁמְטָעַע זה ייחוס יש לו בלשון הדורות. במאמרו המפורט של מרדכי מישור הוא מביא עדויות רבות לקיומו בלשון התלמודים, הן בארמית הן בעברית, ובאמת אין הוא אלא מעין גלגול של המקור עם הפועל הנטוי שבלשון המקרא, דוגמת "יצא תצא" או "יצא יצוא". בדרך ביטוי זה יש משום תכסיס להדגיש את משמעות הפעולה שבפועל ולבודדו משאר היסודות הכלולים בפועל הנטוי כמו, למשל, כינוי הגוף. במאמר נמנים טיפוסים אחדים על-פי התפקיד התחבירי שבבידוד המקור (בהשראת מחקריו של גדעון גולדנברג). מובאות בו דוגמאות רבות מן הארמית, אבל המחבר מציין שהעברית גיוונה את הדרכים להדגשת הפעולה יותר מאחותה הארמית של ארץ ישראל, למשל בשימוש הרחב של שם-הפעולה שלא על-דרך המושא הפנימי. המאמר מצטיין בדרך הניתוח התחבירי ובשלל המובאות לחיזוק המסקנות. השאלה, אם על-סמך עדויות אלו נכשיר את "לצאת תצא" וכיוצא בזה, שאלה של טעם היא.

בדיוגו של זאב בן-חיים על דרכי היידוע, בעיקר בלשון חכמים, הוא מציין ששלטי הרחובות: "שמור את עירך נקייה", אין לשונם בחינת יוצא מן הכלל, ויש לה לסמוך על מקורות ראשונים. מעין לשון זו אתה מוצא במקרא ובעיקר בלשון התנאים, כגון "המאכיל את בניו קטנים". בעיקרו של דבר נזקק המחבר לבעיית הצירוף של שם בלי ה"א עם לוואי בה"א מעין הצירוף "לולב הגזול", והוא מגיע למסקנה שה"א זו אינה באמת אלא מלת זיקה המשמשת לפני משפט זיקה, וראויים הדברים להתחקות עליהם, שיש בהם כדי ללמד על תהליכי לשון ועל המסקנות המתחייבות מהם.

שרגא אברמסון כותב על דפוסי לימוד ודפוסי לשון המתגלגלים מדור לדור ועוברים מפה לפה. הוא מעלה מים התלמוד דברים להוכיח את רציפות הלשון העברית בפי חכמים. גילוי המקור לביטוי מן הביטויים החוזרים יש בו לפעמים כדי לזרוע אור על לשונות תמוהות, שיש להן משמעות ברורה רק בגלגולן הראשון, ובמקום האחר הן

3. יצחק אבינרי רואה במבנה זה דרך היפה לארמית. הוא רואה בו חידרה לעברית דרך היידיש שתרגמו בה צירופי לשון אלו מן התלמוד. ראה יד הלשון, עמ' 232. נראים הדברים שאבינרי מתעלם מן העובדה שִׁמְטָעַע זה מצוי אף בלשונות אחרות, שהיה בהן כדי להשפיע על העברית.

מתאימות רק בעיקרי הדברים ולא בכל פרטיהן. לדברי המחבר הוא הולך בעקבות חכמים עצמם, ששגור היה בפיהם לשאול "מנא לך?" הן בנוגע למקורו של ביטוי הן בנוגע לרעיון שביקשו לדעת, מי בעליו⁴. מן הניבים והביטויים שהמאמר משופע בהם הנה שניים לדוגמה השגורים אף בפינו היום: "מי יגלה עפר מעיניך" ו"חומץ בן-יין". מקורם בלשון התנאים והם חוזרים בדברי האמוראים.

מ"צ קדרי מייחד את דבריו לשימוש במלים "איזה" ו"איזו" בלשונו של עגנון. בעקבות הלשון הרבנית מימיה הביניים משמשות המלים הללו ביצירות עגנון שלא כבלשון חכמים. ההבדלים בין "איזה" ליחיד ובין "איזו" ליחידה, הנשמרים בדרך קבע בלשון חכמים, מיטשטשים בלשון הרבנית, אף בלשונו של עגנון. ואף-על-פי שלמים הגביל עגנון את החופש הגמור בשימוש, עדיין לא היה בה בהגבלה זו כדי לחזור אל לשון חכמים בטהרתה. בעל המאמר מניח, שלדעת עגנון ראויים שימושי הלשון הרבנית מימיה הביניים לשמש אף הם בדרך מבוקרת מלאי להרחבת דגמי הלשון בימינו.

שמחה קוגוט דן במעמד המלה "הנה" במקרא. הוא שולל את התפיסה המעמידה את הצירוף שלאחר "הנה" במעמד של נשוא. תפיסה זו אינה הולמת את מציאותה של "הנה" לפני צירופים המחזיקים פועל או שהם עצמם משפטים שלמים. בבירור מקיף על מקומה של המלה "הנה" הוא עומד על העובדה שיש בה במלה זו יסוד של הבהרה והפניית תשומת-לב, ולא בכדי "הנה" זו מצטרפת לעתים קרובות אל הפועל "ראה" המכוון לראייה גשמית ולראיית השכל כאחד (ושמא יש מקום להשוות "הנה" זו ל"הרי" שבלשון חכמים). מעניינת הערתו של בעל המאמר על "הנו" המשמש בלשון ימינו כאוגד במקביל ל"הוא". טוען הוא, שאמנם מן המקרא בא "הנו" זה, אבל רחוק שימוש היום משימושו במקרא, שבו אין בינו לבין "הנה הוא" ולא כלום.

וכמה דברים על מדור העברית החדשה. גרשון שקד דן בלשון הספרות של שנות ה-40 וה-50. במאמרו זה הוא קובע שסופרי השנים הללו לא הצליחו לחרוג מסגנון הסופרים של שנות העשרים ולא השכילו למצוא את המזיגה הראויה בין לשון זו ובין הלשון החיה של זמנם. הניסיונות שנעשו לקרב את העברית הכתובה ללשון החיה לא עלו יפה בדרך כלל, ושימוש בעיקר לאפיון חברתי וכדומה. רק מעטים עשו שימוש מרצון בלשון יום-יום, ומעטים אחרים מן הסופרים שבקרב העולים החדשים השתמשו בלשון זמנם מאין להם לשון מלומדה, שהיו בקיאים בה ויכלו לחקותה. קשה להימנע מן ההרגשה שעל חינוך המחבר מצר על ההחמצה שהחמיצו סופרי אותה תקופה. מה שהחמיצו הם נתמלא לא מעט בתקופתנו, ולדעת רבים אף במידה גדושה משראו לה ללשון סופרים.

4. חקירת ביטויים וניבים מעסיקה בימינו רבים מבעלי הלשון, ומקום של כבוד גודע בעניין זה לאבא בנדיד, שפרסם חיבורות מיוחדות ב'לשונונו לעם' (לשונות למועד' והידעת מניין הביטוי?).

ברכה פישלר מעמידה זו כנגד זו שתי גרסאות של "אברהם ליבוש ובניו" לש"י עגנון, האחת משנת 1905 והאחרת משנת 1959. היא מנתחת אותן ניתוח השוואתי ומעלה מסקנות מעניינות בעניין עיצוב כתיבתו של הסופר, שיש בו משום טביעת חותם של השקפת עולמו.

רינה בן-שחר כותבת על לשונו של יעקב שבתאי ברומנים 'זכרון דברים' ו'סוף דבר'. עיקר העיון הוא במבנה המשפטים העשויים כמין פקעת של משפטי זיקה, הבאים לשקף את קשרי המחשבה המשולבים זה בזה. פעמים שמאורע חשוב מובע בצורת משפט זיקה ועל-ידי כך הסופר מרסן בכוונה את הפתוס. הוא אף אינו נמנע מלהשתמש במשפטי זיקה ממשיכים לצורך עיצוב הרעיונות והכוונות למיניהם. כותבת המאמר אינה עוסקת אלא בתיאור הסגנון והמשתמע ממנו, אבל אי-אפשר שלא להרהר אחרי דבריה, אם אמנם רשאי הסופר להשתמש בפסולי לשון, גם אם השימוש בהם משיג את התוצא הרצוי מבחינה ספרותית.

אליעזר גלינרט בוחן את מילון אבן-שושן, עד כמה הוא נאמן להצהרת כוונותיו שבהקדמה, ועד כמה הוא שיטתי מבחינת שלמות הערכים המובאים בו.

על ההצטרפות המוגבלת בין התואר ובין השם בעברית בתימינו כותבת **רבקה הלוי דברים** מקיפים ומפורטים ומבקשת להוכיח במחקרה, שהצטרפות זו היא בעלת ארגון וחוקיות משלה ומשתייכת למערכת הפרזיולוגית של הלשון.

לא נתקפח גם הדיון בלשון ספרות הילדים. **אורה שורצולד** מעלה על נס את דרכו של עודד בורלא לעורר את הילדים למודעות לשונית אגב הקריאה ביצירה. גיבורי היצירה הם שמשלבים דיון בסוגיות לשון: מפרקים צירופים מאובנים לרכיביהם, מתאימים לשון בני אדם ללשון בעלי חיים (נחשים, למשל, הולכים בטן בבטן, לא: יד ביד) ומעמידים על ההבדל בין מלים שוות צליל וכדומה.

עוד ימצא המעיין במדור העברית החדשה תיאור פונטי מדויק המבוסס על עדות דוברי עברית וערבית, שמחברו **אשר לאופר** מייחד בו הפעם את דבריו לעיצורים הנחציים.

פירושים חדשים ללשון המקרא תמיד יש בהם כדי להאיר עיניים ולשמח את הלב. וזה דינן של ההערות הלקסיקוגרפיות ללשון המקרא לאור לשונות שמיות אחרות מאת **יצחק אבישור**. המחבר מציע פירושים אחרים למלים מקובלות כגון "רקד" בפסוק "ושעירים ירקדו שם". הוא מפרש על-פי הערבית ועל-פי מקבילות במקרא גופו, שאין "ירקדו" בפסוק זה אלא ינוחו, ישכנו, ובזה הציל את התקבולת בפסוק, ושם קץ למחול השדים ולהילולת בעלי-החיים בין החרבות. בעזרת האוגריתית והאכדית הוא מוסיף לבאר גם מלים אחרות, לפעמים בלי שינוי הנוסח ולפעמים בתיקון קל של הנוסח המקובל.

ועוד בחקר המקרא: דוד טלשיר מסיק ממלות דקדוק מעין "בְּשֵׁל", "על דברת שלא", "אזי" ו"עֲדָנָה", שראוי להועיד ללשון העברית המאוחרת מעמד עצמאי, שלא כרבים הרואים בה יצור כלאיים של המקראית ולשון חז"ל, שהרי צורות רבות יש בלשון זו וגם דרכי סגנון שאינן נמצאות לא בזו אף לא בזו.

המלה "צדקה", ששימושה היום הולם בעיקר את משמעה בלשון חכמים ולא את משמעה הראשון שבמקרא (= צדק), ניכרים בה ניצני המעבר בכמה מספרי המקרא. המלה "צדקה" באה בהם בסמוך למלים הון, נתינה ועזרה לעניים ולאביונים. דברים אלו מעלה אבי הורביץ בדבריו על ראשיתם המקראית של מונחים תלמודיים, שכדוגמה לה מובא מושג ה"צדקה".

יהושע בלאו דן בהשתלשלותו ההיסטורית של הסגול במקרא והוא מגיע למסקנה שכנגד מערכת של שש תנועות, שהכילה את הקמץ נוסף על התנועות הבסיסיות, נוסף בניקוד הטברני הסגול. הסגול מובחן יפה כנגד הצירי במלים מעין "שְׁדָה", "יִקְנָה" מצד אחד ו"שְׁדָה", "קָנָה" מצד אחר. לדעתו ניקוד זה משקף את המעתק של *iyu, ayu* המצוין בסגול כנגד צורות אחרות, שבשלב המעתק כבר לא הייתה בהן תנועה אחרי ה"י". דעה זו מתחזקת בתעתיקים של אוריגנס, שכנגד הצירי והסגול באות שתי תנועות שונות, ושמא אף בתרגום השבעים.

תלמה צורבל מביאה את האוטוגרף של פירוש המשניות לרמב"ם, והיא מגלה בו סטיות מן הניקוד הטברני בכל הנוגע לשוואים. בשתיים מסטיות אלו היא דנה במאמרה: שווא במקום פתח לפני אות דגושה בדגש חזק וחילופי שווא בסימני ניקוד אחרים. מן הסטיות האלה היא מעלה מסקנות לעניין הגיית התנועה שלפני השווא.

רבים דנו במשמעות הפועל "נמצא" בלשון חכמים, ובכללם גם בעל היובל, אבא בנדויד. בדיון ממצה מעמיד גב"ע צרפתי על המעבר מהוראת הפועל הבסיסית במשמעות "נתגלה אחרי שנעלם" עד לשימושו במשמעות "התברר", "היוצא מזה", ובהוראה זו הוא במעמד של אוגד ונשוא מורחב עם הפועל שאחריו. עיקר הדיון הוא ראיית הזמן של צירופי "נמצא" להבעת עתיד מוקדם ועבר מאוחר.

שמעון שרביט דן בתחביר הפעלים המצריכים שם פועל כמשלים יחיד בלשון חכמים. בסוף ניתוח ממצה של סוגיה זו מובא מילון הפעלים ומימושיהם התחביריים, והמעין ימצא בו שפע צירופים של פעלים נטויים המצריכים שמות פעולה דוגמת פועלי יכולת וחשיבה או פעלים המציינים מחויבות ורצון.

על פרט מילוני מעניין כותב חיים א' כהן: יש "רשאי" בהוראת "חייב". על עובדה זו כבר עמדו המפרשים במשנה, מסכת ערכין ח, ז. ומשנתברר שאין עוד ספק להוראה זו שב"רשאי", הסומכת את יתדותיה בלשון האכדית, מוסיף בעל המאמר עוד מקומות אחרים בבבלי ש"רשאי" בהם הוא במשמע "חייב" ובעלי התוספות כבר עמדו עליהם.

המעייין ב'מחקרים' ימצא גם דברים מאלפים בתחום הלשוניות. משה בר-אשר מביא שתי תופעות בדקדוק הפועל בסורית של ארץ-ישראל מתוך עדויות חדשות שנתגלו זה לא-כבר. היעדר מסורת חיה ושיטת ניקוד מלאה בכתב-ידיד מצמצם, כדברי החוקר, את יכולתנו לתאר תיאור מלא אותה לשון. אף-על-פי-כן המחבר מוכיח, שבסורית של ארץ-ישראל הידממה תי"ו הבניין של אתפֿעל ושל אתפֿעל לא רק בעיצורים שממקום חיתוך אחד (דל"ת, טי"ת ותי"ו) ולא רק בקצת עיצורים שורקים. התופעה כללית הייתה ולא הוגבלה לקרבת מוצא של עיצורים מסוימים. והתופעה האחרת: חילוף פתח ודגש בקמץ בבניין פֿעל/פעל/אתפֿעל/אתפֿעל. את מסקנתו המחבר מעלה מסימון הרפה וההכפלה שבכמה כתב-יד.

בדיאלקטים ארמיים עוסקים גם שני המאמרים של שמואל פסברג ושמא יהודה פרידמן. שמואל פסברג מביא עוללות בארמית המערבית: צורני יידוע, הכינוי החבור (של "אבוה", "אחוה" ו"חמוה"), "רבון" ו"ראש". הכינוי החבור בארמית הגלילית הוא גם נושא מחקרו של שמא יהודה פרידמן.

במדור המסורה מובאים מחקריהם של אחדים מחשובי החוקרים בימינו בתחום זה. אילן אלדר שולל את דעתו של נחמיה אלוני, אשר לא כדעת קודמיו סבר שהקטעים שנאספו מדקדוקי המסורה אינם אנונימיים ואפשר לייחסם למחברים ידועים. דרך ההשוואה שהלך בה אלוני אינה עומדת במבחן המדע, טוען אלדר. אף התנגדותו של אלוני להעדפת 'דקדוקי הטעמים' לבן-אשר במהדורת דותן מעוררת את ביקורתו של אלדר. לדעתו צדק דותן בהעדפה זו, והראיות שהביא במבוא למהדורתו בעלות תוקף הן.

נחמיה אלוני (ז"ל) וישראל ייבין מציגים בקובץ ניתוח מפורט של אחד הקטעים משרידי ספרות דקדוק המסורה הארץ-ישראלית שבגניזת קהיר, העוסק בכללי דיגוש הרי"ש וברפיון בגדכפת אחרי אוי"ה. בדברי הקטע ניכרת השפעתו של עלי בן-יהודה הנזיר, ובדרך כלל הם ברורים פחות מדבריו, ולפעמים אף משובשים.

ישראל בן-דוד מבהיר בדבריו שאף-על-פי שהטעמים זקף, סגולתא ושלשלת נחשבים שלושתם מלכים, ובאים זה במקום זה בתנאים מוגדרים, יש בכל-זאת הבדל בכוח ההפסק שלהם. את מסקנותיו הוא מעלה מן ההתנהגות של התנועות והשוואים הנעים בהפסק. הוא קובע: "שלשלת לא סוף דבר שכתר מלכות בראשה, אלא אפילו כתר קיסרות. שכל תיבות שלשלת שאפשר להן ללבוש הפסק מלבושן הפסק [...] שנייה שלשלת סגולתא, שלא תמצא במחנה שווא נע (הקשר) אלא תנועה מלאה תחתיו (הפסק) [...] שלישי זקף ראשון, שצורות הקשר שלו בשווא מרובות מצורות הפסק שבתנועה מלאה".

לתולדות התהוותה של מערכת הטעמים ייחד אהרן דותן את דבריו, ותמציתם: ראשיתה של מערכת הטעמים קודמת למערכת הניקוד, והיא באה לעולם בשלושה שלבים: המפסיקים, המשרתים והטעמים המשניים.

דברים חביבים כתב אפרים חזן על דימויי שיר באותיות, בתנועות ובטעמים בשירת ימיהביניים. שמות האותיות והתנועות, צורתן וכן שמות הטעמים שימשו חומר לדימויים, ודוגמה מני רבות: "אחרי דרגא תביר" (מעין: "לפני שבר גאון" שבמשלי).

על שני עניינות במסורה כותב יוסף עופר: על "ויאמר" בפתח ובמלעיל שבספר איוב ועל תיבת "הלה" שבדברים לב, ו, הפותחת בה' רבתי מעין תיבה לעצמה. את סיבת ההטעמה החריגה של "ויאמר" הוא רואה בטעות הבנת הסימנים שנתנו בעלי המסורה לקריאת התיבה. סיבת צורתה המיוחדת של "הלה" בספר דברים היא בגלל המחלוקת בעניין קיום הלמ"ד במלה, שהיא היא הגורם לכל הזריות שבה.

העיון במגילות מדבר יהודה מיוצג במאמרו של אלישע קימרון – דיפתוגנים והגיי מעבר. הכתיב של מגילות מדבר יהודה מצטיין, כידוע, בהוספת אותיות או"י או בחילופים בין האותיות האלה. קימרון רואה בכתיבים אלו תולדה של היחלשות או"י כעיצורים עד להעלמתם במבטא. שימושם גרם הוספת הגה מעבר בין תנועות שונות זו מזו או הארכת התנועה בגלל זימון שתי תנועות שוות.

יואל אליצור אסף את כל המלים במשקל פיעול שבכ"י קאופמן, רובן שמות פעולה של בניין פיעל ואחרות שאינן קשורות בבניין פיעל או שאינן קשורות במערכת הפועלית כלל. אף את דרכי התנהגותו של משקל זה – יחיד ורבים, שינויי הגייה בסיבות פונטיות ועוד – את כולן בעל המאמר בוחן בחינה מדוקדקת.

משה אור רואה במלה "וכן", שאנו משתמשים בה היום לבטא הצטרפות של דבר למה שכבר נאמר, שיטה הקושרת הלכות זו לזו. חולק הוא על הסברות שהביעו חוקרים לפניו (אברהם גולדברג וע"צ מלמד), שתיבת "וכן" מביעה ניגוד או שיש בה מעין ציון להשלמה מאוחרת. הוא מציע פתרון משלו: "היא משמשת לחיבור הלכות, שיש ביניהן צד של שוויון מלא או חלקי בדין".

עד כאן. אין הדברים אלא בחינת רמיוז למאמרים. אם באה רמיוז זו במקומות אחדים ברוב דברים ובמקומות אחרים בקול דממה דקה – אין בכך כדי לשקף את דרגת חשיבותם של הכתובים, חלילה.

ולסיום – שבח לאסתר גולדנברג ולרות אלמגור-דמון, שדברים גלבנים כתבו על בעל היובל, אבא בנדויד, דברים המאירים את דמותו ושיעור קומתו, ושמחה הם לקורא.

דקדוק העברית החדשה

L. Glinert, *The Grammar of Modern Hebrew*, Cambridge University Press,
Cambridge 1989, ISBN 0-521-25611-9, pp. XXVIII + 589

בשני דברים אין ספק: בצורך לחבר דקדוק לעברית החדשה ובכישרון מחברו של הספר שלפנינו.

זה זמן רב כשדנים, בין באקדמיה בין בחוגים פרטיים, בבעיות העברית החדשה, מתברר עד מהרה שהמתיינים מתבססים על התרשמות ולא על עובדות. ואכן, בדיוני האקדמיה איש לא כפר בצורך, ואף בהכרח, להכין תיאור נרחב של שפתנו החדשה, בייחוד של שכבתה התרבותית. אלה מציעים שוועדה מטעם האקדמיה תכין תיאור זה, אלה (ואני אחד מהם) מפקפקים אם אפשר למסד עבודה מדעית מעין זו ומצפים לישועה מיחידים. והנה, ספרו של גלינרט הוא ניסיון כולל ראשון של יחיד לתאר את העברית החדשה. הספר מתרכז בתחביר (עמ' 6), בעיקר בתחביר המשפט (עמ' 7), ולדעת מחברו הספר מכוון הן לבלשנים הן לדוברי עברית (עמ' 6). ואולם איני מאמין שבלשנים שאינם יודעים עברית או סתם לומדי עברית יבינו אותו. לא נגרע מחשיבות הספר אם נטען שהוא מכוון לבלשנים עבריים בלבד (ואם כן, ספק אם לקהל-היעד הזה מוצלחת הבחירה באנגלית לשפת הספר).

כישורנו של גלינרט בולט לאורך הספר כולו. עין חדה, יכולת הבחנה וניסוח והבנה בלשנית משתקפות מכל שורה בו¹. ואולם נדמה לי שעצם בסיסו של הספר אינו איתן. גם כך רבה חשיבותו, וכדברי המחבר (עמ' 6), לחוקרים בעתיד הוא ישמש בסיס לניסיונות חדשים, ואין ספק שגם יפעל כמאיץ לניסיונות אלו. בכל זאת, מכאן עד כינוי הספר "הדקדוק של העברית החדשה" רחוקה הדרך.

הספר מסתמך בעיקר על סמכותו של הדובר (competence; עמ' 7, סעיף 3.2). איש לא יפקפק בחשיבותה, אולם, כפי שיתברר אף מהערותיי להלן, הדעות חלוקות באשר ל"דקדוקיותם" של מבנים אפילו בקרב דוברי רובד לשון אחד. על-כן הכרח להשלימה על-ידי ניתוח קורפוס של טקסטים, ספרותיים ואחרים. גלינרט (עמ' 6) טוען נגד

1. השווה לדוגמה, ולדוגמה בלבד, את סעיף 13 על זמנים וכו', סעיף 14 על פעיל וסביל, סעיף 15 על המושא או את חלוקת התיאורים סעיף 21.1.

שימוש בקורפוס, שהוא מעוות כביכול את התמונה. אולם שימוש זהיר הן בסמכות הן בקורפוס נראה לי הטוב שבשני העולמות, כי האחד מתקן את מגרעות חברו.

הביקורת להלן לא תסתמך על קורפוס כזה; דבר כזה יוכל להיעשות רק במסגרת רחבה בהרבה של כתיבת דקדוק חדש, שכמובן ייעזר גם בדקדוקו של גלינרט ובמשאלים שערך. באופן פרדוקסלי במקצת, אף-על-פי שאינני חושב את סמכות הדובר לאובייקטיבית לגמרי, ארבה יחסית להעיר על מקרים שבהם הרגשתי בדבר דקדוקיותם של משפטים שונה מהרגשת הנשאלים של גלינרט. מובן שלגבי ספר בעל היקף כספרו של גלינרט אין הערותיי אלא מקריות בלבד:

- עמ' XXVII – חסר הסימן V, המובא למשל בעמ' 519, הערה 3.
- עמ' 2, פסקה ג – טענתו של ג' שבעת החייאת העברית הייתה העברית לשון-הוראה ניסויית באופן פאזטי נראית מוגזמת; את הטענה הזאת סותרת במקצת גם העובדה (שם, פסקה אחרונה) שהעברית החדשה אחידה במידה בולטת.
- שם, פסקה ד – מן הראוי להדגיש את תפקידה המכריע של הסתדרות המורים בהחייאת הלשון.
- עמ' 4–5 – מערכת הצורות האחידה בכל תקופות העברית היא חוט השדרה של אחדות העברית. מבחינה היסטורית אפשר לראות במורפולוגיה של העברית החדשה פישוט (שנוטה ללשון חכמים) של תורת הצורות המקראית, תוך שימוש בולט ביסודות המשותפים לשתי שכבות הלשון. על-כן האקדמיה ללשון העברית מקפידה במיוחד בענייני תורת הצורות.
- עמ' 10, הערה 7 – רי"ש לשונית מצויה אף שלא בפי תימנים.
- שם, רשימת התנועות – יש גם סגול מלא.
- עמ' 11, סוף – מבוגרים משתמשים בניקוד מלא בשירה בלבד.
- עמ' 12, 10 – "את" קשורה כללית ביידוע ולא דווקא בה' הידיעה; והשווה את דוגמאות גלינרט עצמו בעמ' 13.
- עמ' 14, 4 – מחק את "בבוקר", כי ביטוי זה שייך ליידוע הסוגי, ואכן נמנה שם, בעמ' 20, 6. לכאן שייכים גם המשטרה, העירייה וכו' כמוסדות.
- עמ' 16, פסקה ד – אין ביטויים אלו נראים לי בעלי גוון מופשט; מבחינת ההפשטה אין, לדעתי, הבדל בין "פעם ראשונה" ובין "בפעם הראשונה".
- עמ' 17, 14 – לדעתי, גם "ביום השלישי האחרון" משמש.
- עמ' 18, אמצע – נטען שעדיף שלא להשתמש בצורה מעין "השָׁרָה השנייה", אך בהמשך היא מוצגת (בצדק) כבלתי-דקדוקית.
- עמ' 19, 10 – "זה" עשוי לקבל את ה' הידיעה, כשהוא משמש לוואי לשם עצם מיודע בה' הידיעה, עיין עמ' 22, 8.
- עמ' 20, 10 – "הוא שונא בית-ספר" אינו עניין לכאן, כי "בית-ספר" משמש

בעברית תת־תקנית כמין שם עצם פרטי; שומעים "לא הייתי היום בְּבֵית־ספר" כשהכוונה לבית ספר מסוים.

• עמ' 24, 12 – אין זה מסתבר לראות ב"בגדיו של תינוק" עירוב של בגדיו + הבגדים שלו.

• עמ' 25 – שמא יש לראות ב"מִלְאִי" שבדוגמה (d) בינוני ולשייכו ל־(e).

• עמ' 26, 14 – תרצו, תוכלו לנח את "שורת עמודי שנהב" כך: "שורת" – נסמך, "עמודי שנהב" – סומך, תרצו – כך: "שורת עמודים(ם)" – נסמך, "שנהב" – סומך; נמצא שגם הנסמך עשוי להיות מורכב.

• שם, צורות הנסמך – מן הראוי להעיר שהשימוש בסמיכות (להבדיל מפירוקה ב"של") רגיל יותר כאשר לנסמך צורה שונה מצורת הנפרד. על־כן שכיחה יותר סמיכות כשהסומך מיודע בה' הידיעה, כי היא מציינת את הסומך מבחינה צורנית.

• עמ' 32, 6 – לפי הרגשתי השימושים "התפתחות הצפון המהירה" ו"הצעות ספרד החדשות" אפשריים, אך לא *ה"כשרת מורים פסיכולוגית", לא מפני ש"הכשרה" שם־פעולה, אלא מפני ש"הכשרה פסיכולוגית" היא צירוף שאינו ניתן להפרדה.

• עמ' 37–38 – ג' טוען שסומך מיודע יידוע סוגי מיידע את הנסמך יידוע פרטי. אולם ב"צמר הכבשים" גם "צמר" מיודע יידוע סוגי בלבד, ונראה שהשימוש האנגלי הטעה אותו. מצד אחר "עורך העיתון" נראה לי מיודע פרטי, שהרי מדובר לא רק בעורך מסוים אלא גם בעיתון מסוים.

• עמ' 40, 12 – "נותני השירותים האלה ומקבליהם" משקף סדר מלים פורמלי; סדר המלים "הנמוך" הוא "נותני ומקבלי השירותים האלה".

• עמ' 44, פסקה ה – השימוש במקף לעולם אינו חובה ועל־כן אינו מאפיין דבר, והוא הדין, למשל, לעמ' 47, 12–108, 109–10, (כאן ג' מוסיף בצדק "פעמים"; 247, 12–261, 14–) (כאן ג' מוסיף בצדק "לעתים קרובות").

• עמ' 46, 7 – השימוש "דו־הלשוניות" נדיר, לפי הרגשתי, מן "הדו־לשוניות". מצד אחר (עמ' 505, הערה 44), אמנם שם התואר "הדו־לשוני" שכית אף הוא יותר, לפי הרגשתי, אך גם "דו־הלשוני" קיים. נדמה שג' החליט ש"דו־לשוני" אינו יכול להיות סמיכות, כי הסומך אֵל לו להיות שם תואר. אולם זו הטלת תפישה דקדוקית על העובדה במקום לבנות את ההבנה לפי העובדות. נראה לכאורה ש"דו־לשוני" הורגש כסמיכות בעקבות "דו־לשוניות".

• עמ' 47, 15 – איני משוכנע כלל ששם תואר בעל סיומת לעולם לא ישמש נסמך. בלשון גבוהה משתמשים ב"חכלילי עיניים", ואף־על־פי שמוצאה של הסיומת י שונה מן הגִסְפָה, הרי מבחינה סינכרונית בעברית החדשה אין הבדל. ושמא גם "אדמוני השָׁעָר" אפשרי, על־כִּלְפָּנִים אינו מוזר בעיניי מ"חום חולצה" המצוטט.

• עמ' 48, 10 – אף־על־פי שהמלה "צבעים" ב"עיוור צבעים" לכאורה אינה מציינת שייכות (inalienable possession), היא נראית שייכת לסוג (ו), כמו "אדום עיניים",

- ושמא יש להבין את הביטוי כ"עיוור בראיית צבעים", וה"סומך" משקף בו שייכות.
- עמ' 49, 1 – "חסר ערך" שייך, לדעתי, לסוג (2), כמו "מלא עשן".
  - עמ' 54–55 – אף בדיבור פורמלי אין "ההוא", שלא כ"זה", חובה.
  - עמ' 66, סעיף 7.11 – במשפט "זה טוב פה" "זה", לדעתי, הוא נושא מדומה ולא דווקא כינוי כללי.
  - עמ' 74, 11 – "כפול חנויות" תת־תקני.
  - עמ' 76, 11 – אכן, בשיחה מקובל "אף קצין מהם".
  - שם, סעיף 8.6.2, התחלה – לדעתי, "ואלף צופים" רובם ישראלים" תמורה ולא דווקא משפט זיקה חריג.
  - עמ' 78, 11 – לדעתי, גם "כמה בירה נשפכה וכמה נשארה" אפשרי. בהמשך, העובדה שההתאם הוא לפי השם המכוון, מובעת בשני ניסוחים שונים זה מזה.
  - עמ' 83, הערה 4 – איני מבין מדוע ג' מכנה את "ששת האלפים" שימוש יחיד במינו, והרי הוא עצמו (עמ' 80, סעיף 8.9.1)² מביא צורות מעין "ששת הרופאים וששת אחיהם".
  - עמ' 84, 10 – "שבעה במרס (= במרץ)" היא הצורה התקנית, הנדירה בדיבור.
  - שם, 6 – "חמישה!"] לחמש" שכית, ושם "חמישה" מוסב אל "רגעים" (במקום "חמש [דקות]"); ואולי מוטב לראות צורה זו כמשקפת היעדר דיוק בהתאם, שלא כמו בלשון התקנית.
  - שם, 2 – "מאה נרקיסים ועוד יותר מכך כלניות" תת־תקני במובלט.
  - עמ' 98, דוגמה (1) – אכן, בעברית תת־תקנית משמשים "רישומי זהה/ההוא". איני מבין על סמך מה ג' חושב את (2) "בני הקיבוץ האלה" ואף את "הפצצת הכפרים הזאת" לבלתי דקדוקיים, וכן איני מבין את הערת ג' בעמ' 512, הערה 31 למקום זה.
  - עמ' 100, 10 – "יש לי כל מיני" בלי סומך – תת־תקני במובלט.
  - עמ' 102, 6 – לדעתי, גם "האחרים שלנו" בלתי־אפשרי. בהמשך, "אני רואה שכבר עייפים" תת־תקני.
  - עמ' 110, 6 – "מישהו נשוי לישראלית" דקדוקי למהדרין.
  - שם, 9 – אמנם "יש לה תינוק תמיד עצבני" אינו דקדוקי, אך הוא נעשה דקדוקי בסדר מלים שונה: "יש לה תינוק עצבני תמיד". והוא הדין בדוגמה המובאת בעמ' 223, 1.
  - עמ' 112 – "ותיקנו" – לדעתי, אינו אפשרי.
  - עמ' 121, דוגמה (2) – "לו הייתי זוכר עכשיו" רגיל מ"לו זכרתי עכשיו" הספרותי. והשווה גם סעיף 13.12.1.
  - עמ' 123, 5 – השימוש ב"הבה" ספרותי. אגב, חסר שימושה של "נא", וזה חיסרון גדול!
  - עמ' 124, סעיף 135 – חסר השימוש הגבוה ב"עתידי + ל + מקור".

2. אגב, שם לא צוין שבדיבור פורמלי שימוש זה של שם המספר בא רק לפני שמות במין זכר.

- עמ' 126, 5 – "הייתי ישן" אינה דוגמה מוצלחת, שהרי לדוברים המשתמשים בעבר "ישן" השימוש ב"הייתי ישן" מאפשר להבחין בין עבר להווה (כמו "הייתי יכול").
- עמ' 141, 15 – "הוערך" קיים.
- שם, 5 – הניסוח "אין יוצרים סביל על-ידי בניית נפעל מ-פעל כשאין סביל" הוא ניסוח של מעגל קסמים.
- עמ' 146–147 – שלא כנאמר בעמ' 519, הערה 13, במשפט "סוכם שנחלק" "שנחלק" הוא הנושא.
- עמ' 148, 7 – המשפט "הנמרים שונאים את האקלים" משונה בתוכנו.
- עמ' 158 (b) – השמטת "את" בכותרות היא עניין גרפי ביסודו, כדי לחסוך מקום.
- עמ' 159, פסקה ג – לא ידוע לי "השמיד ב".
- עמ' 161, 8 – להרגשתי, "דיבר ל" גבולי בעברית החדשה.
- עמ' 162, 6 – "השמים היו לקודרים" משונה בעיניי, על גבול הבלתי-אפשרי.
- עמ' 163, 13 – שלא כנאמר בעמ' 521, הערה 21, "הסגיר/הראה את פלוני למשה" אינו פחות אפשרי מ"הסגיר למשה את פלוני".
- עמ' 166–167 – ההבחנה בין פעולה מכוונת לבלתי-מכוונת חריפה, אך אינה נראית מבוססת; גלינרט עצמו אינו מבדיל בין "כיסית אותנו באבק" ובין "כיסית אותנו אבק".
- עמ' 168, 3 – "זה" כאוגד שייך לרמה תת-תקנית.
- עמ' 171, דוגמאות (2) ו-(3) – לדידי אפשר להשמיט את האוגד ולומר "אז את הגברת המחפשת בייביסיטר" ו"אני זה שפיהקתי".
- עמ' 174, סעיף 16.3.8 – לדידי השימוש באוגד "זה" אינו חובה: "בושה שאין לה רחמים" (בשינוי סדר המלים); "להזדקן ככה (הוא) דבר מכובד".
- עמ' 182, סעיף 17.2 – להרגשתי, השמטת הכינוי במשפט "האחות הביאה מעיל; היא הייתה [כך בשתי יו"דין] נקיה [כך בשתי יו"דין] ונאה" נמנעת.
- עמ' 187, 11 – "אתה היית לפני רגע" נראה לי שימוש שולי.
- עמ' 190, 2; 9 – כאמור לעיל (לעמ' 168, 3), "זה" תת-תקני.
- עמ' 192, 7 – התאם "הוא" לנשוא השמני תקני למהדרין.
- עמ' 193–194 – שמא ההבדל בין "היא נשמעת מוזר" ל"היא נשמעת מוזרה" הוא ברמת הסגנון בלבד?
- עמ' 195, סעיף 18.6.2 – "עשרים יום עבר" אינו נמנע.
- עמ' 201, רשימה – לא הייתי מכנה מלה הבאה רק לפני ש + משפט ("אף-על-פי") מלת-יחס, אלא מדבר על מלת החיבור המשעבדת "אף-על-פי ש". בכלל, נראה לי שגלינרט הרחיב מדי את תחומי מלות-היחס, והשווה את דברי גלינרט עצמו בעמ' 202, הערה 4.
- עמ' 205, 12 – "נזהר מלעשות" וכו' אינו חובה. גם "נזהר לעשות" וכו' אפשרי.

- עמ' 219, סוף – מן הראוי לשים לב להקדמת "מספיק" בדיבור "מרושל".
- עמ' 224, סעיף 21.2.3, דוגמה אחרונה – "ראיתי נחש בנהר", "נחש" משמש כעין נושא ל"בנהר", השווה סעיף 30.3.
- עמ' 227, אמצע – משפטים מעין "בא אלינו באופן מפתיע", "הגיב בצורה מכובדת", "דיבר באופן/באורח מתוסבך" אינם מחזקים את טענת גלינרט ש"באופן/בצורה/באורח" מתקשרים בשמות-תואר המוסבים אל חפצים דווקא.
- עמ' 231, 2 – בסגנון גבוה יותר תמצא "עבד בצורה יעילה יותר" באיחור "יותר".
- עמ' 232, אמצע – להרגשתי, השימוש "את משחקת באופן חפשי מלחצים" אינו נמנע.
- עמ' 235, אמצע – בעת פרסום ספרו של גלינרט נהג בעברית פיסוק שהיה דקדוקי במידה רבה ביותר.
- עמ' 237, 6 – לכאורה נראה לי שתיאורי זמן המציינים זמן מדויק לא ישמשו נשוא אלא לשם פעולה המשמש נושא, וגם אז הם שוליים למדי.
- עמ' 238, דוגמה (3) – לדידי השימוש "היא עייפה הרבה" מצוי, וכמוהו (4) "זה משתנה הרבה".
- שם, 1 – בדיבור "שוב" שכיח לפני פעלו.
- עמ' 241, אמצע – מה ל"התגעגע" ולתיאור מקום!!
- עמ' 242, סעיף 21.9 – הקטע האחרון התרחק ביותר מנושא הסעיף.
- עמ' 247, 5 – "ירו עליו אף הוא" מלאכותי מאוד.
- עמ' 261, 1 – איני מבין מדוע גלינרט דוחה "ברצינות רבה".
- עמ' 271, 13 – "וכי/כלום" מורות על תשובה שלילית.
- עמ' 274, 13 – הדקדוק הנורמטיבי אינו אוסר "מה עושות האיילות", אלא רק מעדיף "מה האיילות עושות".
- עמ' 274–275, סעיף 26.6 – סעיפים (1), (2), (4) שייכים למשפטי הזיקה (סעיף 33.4.2, המצוטט כאן), וכן הייתי דן במובא בעמ' 279, סעיף 26.10 בסעיף 7.8.
- עמ' 278, סעיף 26.9 – הסעיף דן בקריאות דמויות-שאלות, ועיין סעיף 27.2.
- עמ' 282, סעיף 27.3, שורה 4 – המשפט "לא היה לי אל מי לפנות" בנוי על דרך משפט שאלה (עקיפה) ולא כמשפט זיקה (*מי שלפנות אליה); עליכן אין להשלים "מישהו" (כי הוא מרומז ב"מי"). המשפטים הבאים אחריו שונים, כי הם מכילים "ש". גם גלינרט הרגיש בהבדל כלשהו, והשווה את דבריו בפסקה האחרונה של הסעיף.
- עמ' 291, מחצית שנייה – המשפט "הזהרתי אותך שתצחקי" עשוי להיות זהה עם "הזהרתי אותך שלא תצחקי".
- עמ' 293, לוח, שורה אחרונה – גם "לא-חוקי" בא בהוראת "בלתי-חוקי".
- עמ' 302, סעיף 29.9 – שימוש ב"כל" לחיזוק שלילת שם סתמי שייך לסגנון גבוה.
- עמ' 304, דוגמה (3) – שייך לעמ' 305, סעיף 29.11.
- עמ' 308, 9 (ולהלן סעיף 30.3) – "השערים החלו עולים" משקף סגנון גבוה.

- עמ' 312, פסקה שנייה – גם השימוש (הגבוה) ב"מלמכור" בשמירת הלמ"ד אחרי "מן" (עיין גם בעמ' 544, הערה 13) משקף את הפיכת "למכור" למלה אחת.
- עמ' 314, 10 – אמנם "לראות" בביטוי "סרטים לראות" משמש בתפקיד לוואי, אך לא בצורת משפט זיקה.
- עמ' 318, 8 – בדיבור משתמשים ב"היותך ספרדייה" ולא ב"היותך ספרדית".
- עמ' 320, דוגמה (2) – התעתיק אינו מתאים לעברית.
- עמ' 323, 4–5 – איני מבין את הנאמר על דוגמה (3).
- 326, אמצע – לדעתי, שומעים משפטים מעין "ציינתי את חוסר-הניסיון שלה ושיש לה משפחה".
- עמ' 330, סעיף 31.2.5 – השווה סעיף 26.7.
- עמ' 334, דוגמה אחרונה – שמא הנטייה שלא להפריד את הנושא המדומה "זה" ממשפט הנושא יותר מדיי, היא שגרמה?
- עמ' 336, דוגמה אחרונה – איני מבין מה גרם לו לגלינרט לראות ב"זכותך" לעזוב" משפט מושא ולא משפט נושא או נשוא. הטענה בעמ' 547, הערה 21, שהמלה "זכותך" יכולה לשמש משפט חד-אברי אינה משכנעת, שהרי ב"אם את לא מרוצה" זכותך" לפנינו משפט ברה-שלמה (= "זכותך שלא להיות מרוצה").
- עמ' 347, אמצע – לא הייתי מסיק מסקנות מרחיקות לכת מחילופי נושא/מושא עם "כך", שהרי גם צירופי יחס יכולים לשמש בתפקיד נושא/מושא. השווה, למשל, את דברי C. Brockelmann ב-*Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen* II, Berlin 1913, עמ' 360.
- עמ' 351, 12 – איני מבין מה מיוחד בתופעה שמשפטי "כי" בתפקיד משפט סיבה מתנהגים כמשפטי-איור רגילים.
- עמ' 357, פסקה אחרונה – לא רק "אם כי" עשויה לפתוח משפט ויתור המשמש הערה על האמור.
- עמ' 359 – לדעתי, הגדרת משפט זיקה כמשפט המתייחס לשם רחבה מדיי. מוטב לצמצמה למשפטים שבסיודם ("במבנם העמוק") הם מכילים כינוי זיקה וכינוי המוסב לשם הזוקק, אף-על-פי שלמעשה ("במבנה השטח") אינם חייבים להופיע. לפי הגדרתו של גלינרט אף משפט מעין הנתון בעמ' 377, 4–6 הוא משפט-זיקה. על-כל-פנים איני רואה טעם לראות ב"נתתי לה משהו" לשמות" (עמ' 360, 10) משפט-זיקה. גלינרט מכנה את הכינוי המוסב (למשל, עמ' 361) כינוי זיקה. איני מתלהב מכך.
- עמ' 368, דוגמה (3) – משפט זה נראה לי בלתי-דקדוקי.
- עמ' 401 – לא מובן מדוע איחר גלינרט את התמורה למשפטי התמורה (סעיף 34).
- עמ' 407, סעיף 36.8 – לדעתי, המונח "תמורה פרטיטביית" לביטוי מעין "(המפלגה) כולה" אינו מוצלח.

- עמ' 411, 4 – מן הראוי לציין את היעדר ה' הידיעה לפני השם השני בביטוי "הציירת-זמרת" (אגב, גם הביטוי "הציירת-הזמרת" מצוי).
- עמ' 417, סעיף 37.5 – ייחוד עשוי להיות מוסב גם אל מה שאך נזכר או להתעמת עמו, מעין "איפה הצלחות? הצלחות – שמתין בכיור"; "האם הפירות אכן נשתמרו? לא, הפירות – חלק מהם נתקלקל"; או "המונית לא באה, והאוטובוס – אי-אפשר לנסוע בו".
- עמ' 422, סעיף 37.9.2 – לדידי, "זו לא הייתה!" [אני ש...] (במקום "זו לא הייתי אני ש") אינו דקדוקי.
- עמ' 423, סעיף 37.9.3 – מבחינה סינכרונית "מי ש/מה ש" פותחות משפטי זיקה (ולא עירוב של משפטי שאלה ומשפטי זיקה).
- עמ' 424 – במשפטים מעין "יקשה לו לנשום", "חובה עליו להישבע" אין פועל מסוים, ועל-כן אין לדבר על "פעלים מחוסרי-נושא". הם אף אינם מחוסרי-נושא, שהרי המקור משמש בתפקיד נושא. איני מבין מה עניין משפט (ז) לכאן.
- עמ' 425, סעיף 37.13, שורה 8 – לטעמי "השטח שהצוענים עזבו" אינו גופל מן "השטח שעזבו הצוענים".
- עמ' 482, 6 – "נודד" כשם עצם אינו חסר בעיות, שהרי אין כינויים מצטרפים אליו.
- עמ' 502, הערה 11 – "מה מזה מוצא חן בעיניך?" (עם "מן" פרטיטבית) דקדוקי.
- עמ' 504, דוגמה (5) – "סבי/סבתי" משלימות את מערכת הכינויים של "סבא/סבתא".
- עמ' 507, 9 – לטעמי, "זה לא מצדיק את עצמו להשקיע שם" דקדוקי.
- עמ' 508, 2-3 – "החצי" אינו מצוי "לפעמים" בלבד, אלא שכיח ממש.
- שם, הערה 8 – לעתים שומעים šloštriv(č)é.
- שם, הערה 15 – "כמה עוד חולצות" המוני.
- עמ' 509, הערה 18 – הכוונה לא ל"מעט" ביחיד זכר סתם, אלא ל"מעט" בצורה קפואה.
- עמ' 511, הערה 23 – "זה", גם בלי ה' הידיעה, מיודעת אף מבחינה תחבירית, בהיותה כינוי, והשווה "את זה".
- עמ' 515, הערה 7 – גם "התוויות עליו די חזקות" דקדוקי.
- עמ' 517, הערה 16 – לדידי "קיבל רשיון לפני שהוא ידע לנהוג" דקדוקי.
- שם, הערה 19 – גם "חילקו לכל אחד תרמיל שבו היה כל הדרוש לדרך" מקובל.
- עמ' 521, הערה 20 – לדידי גם "בעט בכדור לפינה" דקדוקי.
- עמ' 522, הערה 6 – הערה זו אינה מובנת לי.
- עמ' 525, 1 – לדידי גם "ברור שמשלים את עצמם" דקדוקי.
- עמ' 526, הערה 2 – גם "יצא את" שכיח.
- עמ' 527, הערה 9 – "ככה" את (לוי) מחקה את & המערבית.
- עמ' 530, הערה 9 – "והרחיק) לכת, (השכים) קום (ולא קום)" מקורות נטויים הם.

- שם, הערה 11 – מִפְעֵל וּמְפַעֵל עשויים להיות מוסבים גם על דוממים, מעין "סרגל) מדויק, (מיץ) מרוכז, (חפץ) מורכב".
- עמ' 532, הערה 33 – להרגשתי, במשפטים "לאן אתה רוצה? אני צריך לעזה" אין "צריך" מצריך את "לעזה", כשם ש"רוצה" אינו מצריך את "לאן", אלא לפנינו לשון קצר: "לאן אתה רוצה [להגיע]? אני צריך [להגיע] לעזה".
- עמ' 538, הערה 1 – אין ודאות שמלת השאלה "(ה)אם" מקורה במלית התנאי, והשווה ערבית 'am.
- עמ' 540, הערה 5, סוף – הצורה המקוצרת blamed משמשת גם שלא לתפקיד פקודה.
- עמ' 542, הערה 1 – בלשון תת־תקנית שכיה "לפני או אחרי הצהריים".
- עמ' 544, הערה 15 – בדיבור לא תמיד נשמר ההבדל בין לִסְפּוֹר ובין בִּסְפּוֹר. איני מבין מה ראה גלינרט להעדיף את "בִּיִּשְׁבוּ/בִּנְתָּנוּ" מן "בִּשְׁבָּתוּ/בִּתְתוּ".
- עמ' 551, הערה 2, דוגמאות (1), (2) – היעדר הכינוי המוסב אינו תקני.

מפתח המלים הדל (עמ' 579–580) אינו מספק. חסר למשל "איפה" (סעיף 27.2); בערך "זה" הוסף סעיפים 5.3.1, 5.3.3; בערך "ראה" סעיפים 21.2.3, 21.9; בערך "שמע" סעיף 30.3. חבל מאוד שאין מפתח עניינים.

מספר טעויות הדפוס קטן עד להפתיע. רשמתי רק בעמ' 84, 6 – חמשה במקום חמישה; 86, 5 – bence במקום hence; 182 סעיף 17.2 דוגמה ראשונה היתה במקום הייתה; 207, 17 against במקום against; 242, 17 – 8 – ליגלגו/ליגלג במקום ליגלגו/ליגלג; 259, 13 – כמוגדם במקום כמודגם; עמ' 301 כותרת 29.7 במקום 29.8; 326, 15 – הנסיון במקום הניסיון; 501 הערה ha 1 במקום he; 519 הערה use 3 במקום non-use; 520 הערה yed'ena 10 במקום yeda'ena; 577 "רובינשטיין (1970)" ha- nasu במקום ha-nesu. מוזר שלעיתים קרובות יחסית חסרה נקודה בסופי משפטים; רשמתי עמ' 4, 3; 7, 9, 7 – 109, 8 – 131, 19; 151, 14 – 173, 11; 510, הערה 34.

ספר לימוד לדקדוק טעמי אמ"ת

מיכאל פרלמן, כללי הטעמים של ספרי אמ"ת (אויב, משלי, תהלים), פרשנות ומסורה, ארבעה כרכים, הוצאת "זמרת", תל-אביב תשמ"ה-תשמ"ט

בימי רבנו תם היה אפשר לסכם את כל כללי הטעמים בשיר המסודר על-פי סדר הא"ב, ובסופו חתום שם המחבר: 'יעקב בר רבי מאיר חזק ואמץ לעד. ואילו היום יכול אדם לכתוב ספר של 613 עמוד על טעמי אמ"ת בלבד – ועדיין הוא בבחינת תנא ושייר. זו המחשבה הראשונה העולה על דעתו של אדם, כאשר הוא מדפדף בארבעת הכרכים של ספרו של מיכאל פרלמן על טעמי אמ"ת. כשהוא מעיין בספר ומתבשם מתוכנו, הוא יכול רק להעריץ את חכמי התורה והמדע שחקרו את התורה הזאת וגילו בה נפלאות, והוא יידע להוקיר גם את החכם הזה, שלבו הכיל את כל דבריהם והיה להם לפה.

שם הספר הוא 'כללי הטעמים של ספרי אמ"ת, פרשנות ומסורה' והוא אף מעיד על תוכנו. אין הספר מוסר רק את הכללים הדקדוקיים של הטעמים, אלא הוא כולל שפע רב של דברי פרשנות ועיונים במסורה. לפעמים דברי הפרשנות קשורים במישרין לכלל הנידון, כגון בעמ' 97 הוא דן בשני מונחים המשרתים לאתנה, והרי הוא מביא לדוגמה את הביטוי "צָרוֹת לְבָבִי הִרְחִיבוּ" (תה' כה, יז). לביטוי זה הוא מוסיף את שני הפירושים שנאמרו בו: הצרות הרחיבו את לבבי – או: הצרות שבלבבי הן גדולות ורחבות. ועל כך הוא מעיר שרק הפירוש השני מתאים לפיסוק בטעמים, שכן הפירוש הראשון היה דורש טעמים אחרים: "צָרוֹת לְבָבִי הִרְחִיבוּ".

אולם במקרים רבים המחבר מביא דברי פרשנות שאין להם שום קשר לפיסוק טעמים, כגון (בעמ' 335) הפירושים לביטוי "אגור בן יקה" (מש' ל, א) או (בעמ' 306) השיטות בנוגע להבדל שבין "הארץ" ובין "תבל" (תה' כד, א). ולא עוד אלא לפעמים קרובות הוא מוסיף דברי אגדה לפסוקים המובאים. לדוגמה: אחרי שהביא בעמ' 34 את הפסוק "אל תירא מפחד פתאם ומשאת רשעים כי תבא" (מש' ג, כה), הרי הוא מוסיף את אגדת חז"ל על מרדכי היהודי, שפגע בתינוקות דבית רבן והללו פסקו לו את הפסוק הזה; ואחרי שהביא בעמ' 43 את הפסוק "יכרת ה' כל שפתי חלקות לשון מדברת גדולות" (תה' יב, ד), הרי הוא מוסיף את דברי התלמוד ואת דברי הרמב"ם, הלומדים

מכאן את עונשו של המספר לשון הרע. ואין צריך לומר שהרוב המכריע של העיונים במסורה אין להם כל עניין לכללי הטעמים. לדוגמה: בעמ' 433 מובא הפסוק "אין על עפר משלו הָעָשׂוּ לְבִלִי חַת" (איוב מא, כה). הואיל ו"הָעָשׂוּ" הוא יחידאי בלשון עשייה, הרי הוא מייחד שלושה עמודים לדיון ברשימות של יחידאים בלשונות עשייה, שנתקבצו על-ידי המסורה או על-ידי פרנסדורף, ואף דן בהרחבה בכתובו של אחד מהם – "יְעֻסוּתָם" (מל' ג, כא) – שנמסר עליו שהוא שנוי במחלוקת.

מובן מאלי שכל העיונים האלה – בפרשנות ובמסורה – אין להם כל קשר לכללי הטעמים הנידונים, ולפיכך אין להם מקום בספר מדעי הבא לחקור את דקדוק הטעמים. ואולם יש להם מקום בספרו של פרלמן, שכן פרלמן לא בא לחדש חידושים מדעיים ואף אין הוא רואה את עצמו חוקר; פרלמן הוא בראש ובראשונה מורה, וההוראה אצלו היא שליחות. רצונו להעריב את חכמת הטעמים על הציבור, ובייחוד על הצעירים, שעוד יש תקווה לשנות את הרגלי קריאתם ולשפרם. משום כך אין הוא יכול להסתפק בהצגת הכלל והדוגמות המסבירות אותו, אלא כל פסוק המובא לדוגמה נעשה לו נקודת מוצא לעיון מעמיק בפרשנות ובמסורה. וכך לפעמים מתקבל הרושם שאין הוא מביא את הפסוקים כדי להסביר בהם את הכלל, אלא היפוכו של דבר: הוא מציג את הכלל, כדי שיוכל להביא לו פסוקים לדוגמה בשביל לדון בהם ובפירושיהם ובדברי המסורה שנמסרו עליהם.

אולם שיטה זו של הצגת כללי הטעמים יש לה גם מחיר. היא מרחיבה אופקים ומגוונת את הלימוד ומוסיפה לחלוחית למקצוע הדקדוקי היבש, אך כנגד זה השפיע הרב של פרשנות ועיוני מסורה עלול להסיח את הדעת מן המטרה העיקרית של הלימוד. וכאשר אדם משקיע את עצמו בהבנת פירושי המקראות, כבר הוא שוכח את הכלל שהובאו הפסוקים למענו, וכשהוא נאלץ אחר-כך לחזור אל הכלל הדקדוקי, כבר עובר עליו מקצת מן "העיני הגדול", שאדם מרגיש בעת "יציאה מתלמוד לתלמוד"².

כאמור, פרלמן הוא מורה, ואין הוא מתיימר לחדש חידושים מדעיים. אולם כמורה הרי הוא יחיד במינו, שהרי דרכו של מורה שמשנתו סדורה, ואין הוא מוסר אלא את מה ששמע מרבותיו; ואילו פרלמן מעיר ושואל ומשיב כמעט בכל עמוד שבספרו. ההערות והשאלות ותשובות אינן מרקיעות שחקים, ואין בהן משום פריצת דרך בכללי הטעמים, בפרשנות או בהבנת המסורה, אולם מעלה גדולה יש בהן: הן תמיד נכונות ומתאימות לסברה הישרה. לעולם אין הוא אומר דברים דחוקים. הערותיו לעניין ותשובותיו מתקבלות על הדעת, וכאשר הוא בא להכריע בין שיטות חלוקות, הוא תמיד מכון לאמיתה של תורה. ולאו מילתא זוטרתא היא!

אביא דוגמה אחת מרבות. בעמ' 310, הערה 1 הוא מביא הערת מסורה גדולה מתוך מקראות גדולות, דפוס ויניציאה רפ"ו, המוסרת אל אֶמּוֹנֶתָהּ (תה' קיט, צ), ש"כל ליש'

2. הראי"ה קוק, אורות הקודש, חלק א, עמ' כח.

מל' במ"ז חס' ו' בליש". פירוטם: ותמנת (במ' יב, ח), אמן (רב' לב, כ), אַמְנָתו (שמ"א כו, כג), בַּאֲמָנָה (מל"ב יב, טז), אַמָּנִים (יש' כו, ב), בַּאֲמָנָתְךָ (תה' קמג, א), הַאֲמָנִים (איכה ד, ה). וכבר תמה פרנסדורף (עמ' 19, הערה ו) על רשימה זו, הכוללת "חד" "ותמנת" עם ו' חסרים בלשונות "אמונה". משום כך מציע פרנסדורף – כנראה בעקבות רוו"ה (ר' וואלף היידנהיים) – למחוק מן הרשימה את "ותמנת" ולהביא במקומה את "בַּאֲמָנָתְם" (דה"א ט, כב), שכן רוו"ה מצא בהערת מסורה בכתב-יד עתיק, המוסרת אל "בַּאֲמָנָתְם" שם: "ח"ו ו' חסר בליש". אולם בצדק כותב פרלמן, שתיקון זה איננו אפשרי, שהרי בכל הספרים שבידינו כתוב שם "בַּאֲמָנָתְם" מלא ו. הצעה אחרת הציע גינצבורג בהערותיו לרשימה זו (א 777). הוא מוסר ששלושה כתבי-יד מונים ז' במניין הכלל, ואילו במניין הפרט הם מונים רק ו' ומשמיטים את "ותמנת". ורק המסורה של דפוס ויניציאה מונה ז' גם במניין הפרט וכוללת עמהם את "ותמנת". והואיל ולדעת גינצבורג אין תיבה זו עניין לאותה רשימה כלל, הרי הוא סבור שהמספר הנכון הוא ו', שנתחלף ב-ז' מחמת דמיון שתי האותיות האלה. אין ספק, גם זה איננו פתרון, שהרי אי-אפשר להגיע שלושה כתבי-יד ולייחס להם אותה שגיאה של החלפת שתי אותיות דומות. את הפתרון הנכון הציע כאן פרלמן. לדעתו, אין לתמוה על המסורה הכוללת את "ותמנת" עם החסרים בלשונות "אמונה", שהרי דרכה של המסורה לצרף מלים שיש להן צליל משותף, אף-על-פי שהן שונות זו מזו במשמעותן ובשורשן הדקדוקי. והואיל ותיבת "תמונה" באה תמיד בכתב מלא, ורק פעם אחת כתוב "ותמנת" בכתב חסר, ייתכן שהמסורה צירפה את המלים שההברה 'מון' באה בהן בכתב חסר כמקרים חריגים.

הרי כאן דוגמה אופיינית להצלחתו של המורה הזהיר מול כישלונם של חוקרים גדולי עולם. פרנסדורף ורוו"ה הגיהו "בַּאֲמָנָתְם" במקום "ותמנת", ואילו גינצבורג הגיה ו' במקום ז'; ורק פרלמן קלע כאן לאמת – כדרכו הזהירה בלשון שמא ולא בלשון ודאי – ורק הוא גילה שאין כל צורך בהגהה, וראוי היה לקבל את דבריו, גם לולא נמצאה להם ראיה. והנה יש בידי גם להביא להם ראיה, שכן אותה רשימה, הכוללת את "ותמנת" עם ז' החסרים, נמצאה – בימי פרנסדורף וגינצבורג – רק במסורה של יעקב בן-חיים, שאיננה ידועה בדיקנותה, ולפיכך קל היה בעיניהם להחזיק אותה למשובשת. והנה היא מצויה גם בכתב-יד ל"ב, שהוא כתב-יד עתיק³ שנכתב בתקופה הסמוכה למסורה; גם בו נמסר (לבמ' יב, ח) על ז' חסרים, והפירוט כולל את "ותמנת"; ועל-פי שנים עדים יקום דבר.

ויש עוד עניין שבו ספרו של פרלמן שונה לטובה מספרי הלימוד הרגילים, שמורים כותבים לצורך מורים ותלמידים. שהרי דרכו של מורה שהוא מתאים את עצמו

3. על כתב-יד זה ראה בספרי היוצא לאור בימים אלו 'המסורה הגדולה לתורה מידי שמואל בן-יעקב בכתב יד ל"ב, ניו יורק תשנ"ב.

לתלמידיו והוא יודע שאין הם יכולים לשמוע את כל מה שהוא יכול להשמיע. לא כן פרלמן בספר הלימוד הזה של כללי טעמי אמ"ת, שהוא סיכום של כל כללי המפסיקים והמשרתים ורוב כללי תחביר הטעמים, שגילה אותם המחקר המדעי עד היום. זה ספר לימוד שאמנם נכתב לצורך התלמידים, אך הוא כולל כמעט את כל מה שכתבו בספרות המדעית אנשי מדע למען אנשי מדע. והואיל ופרלמן כתב את ספרו כמורה – ולא כחוקר הבא לחדש – הרי המשימה העיקרית שקיבל עליו היא דידקטית. ולפיכך ראוי לבחון וגם לבקר את שיטתו המתודית בתיאור כללי הטעמים, ונסתפק כאן בדוגמה אחת.

כידוע, הטעמים המפסיקים נחלקים לארבע דרגות: קיסרים, מלכים, משנים, שלישים, ותחום שלטונו של כל מפסיק נחלק על-ידי מפסיק הנמוך ממנו בדרגה אחת. משום כך ראוי לתאר את כללי הטעמים מן הכלל אל הפרט: תחילה יש להציג את הכלל המשותף לכל המפסיקים בני דרגה אחת, ואחר-כך יש לתאר את ההבדלים שביניהם. למשל: תחום שלטונם של כל המלכים מתחלק על-ידי רביע גדול, אולם "המפסיק האחרון" המשמש בתחום שלטונו של מלך אחד שונה מן "המפסיק האחרון" המשמש בתחום שלטונו של מלך אחר. או: תחום שלטונם של כל המשנים מתחלק על-ידי פזר או לגרמיה, אולם לגרמיה הופך למשרת רק אם הוא סמוך לדחי בלבד.

אולם חלוקת המפסיקים לדרגות נחשבת היום למיושנת. ויקס, שהוא גדול חוקרי הטעמים המפסיקים, שלל אותה בתקיפות מסיבות שאי-אפשר להסכים להן וקשה אפילו להבין אותן⁴. עקב כך אין הוא הולך בכללי הטעמים מן הכלל אל הפרט, אלא מציג אותם זה בצד זה: תחום שלטון עולה ויורד מתחלק על-ידי רביע גדול (פרק ה), וגם תחום שלטון אתנח מתחלק על-ידי רביע גדול (פרק ו). אך לא נאמר בשום מקום שתחום שלטון עולה ויורד וגם אתנח מתחלק על-ידי מפסיק דומה, משום ששניהם מלכים, המחלקים את תחום שלטון הקיסר. בשיטה דומה הוא מתאר את הכללים הנוהגים בתחום שלטון המשנים: תחום שלטון רביע גדול מתחלק על-ידי פזר או לגרמיה (פרק ט); תחום שלטון צינור מתחלק על-ידי פזר או לגרמיה (פרק י); תחום שלטון דחי מתחלק על-ידי פזר או לגרמיה (פרק יא) ותחום שלטון רביע קטן מתחלק על-ידי לגרמיה (פרק יג). אך לא נאמר בשום מקום שתחום שלטונם של כל אלה מתחלק על-ידי מפסיק דומה, משום שכולם משנים, המחלקים את תחום שלטון המלך, שחילק את תחום שלטון הקיסר.

בפרשה זו הלך פרלמן בעקבות ויקס בצורה קיצונית. בשום מקום בספרו לא מצאתי שהזכיר את דרגות המפסיקים. ואף-על-פי שאין ספק שהוא מכיר אותן יפה, התעלם מהן מדעת – כנראה, מסיבות דידקטיות. מסתבר שאין דעתו נוחה מן השיטה הדוקטיבית, המתארת תחילה את הכלל הגדול כדי לרדת אחר-כך לפרטים ולפרטי

4. ראה על כך בספרי 'טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמ"ת', עמ' ס ואילך.

הפרטים, אלא הוא סבור שנוח לתלמיד להכיר תחילה פרט אחר פרט ורק אחר-כך לצרף אותם לכלל אחד. משום כך הוא מציג פרטים שאפילו ויקס צירף אותם לכלל אחד. כך, לדוגמה, אין הוא מבחין רק בין המשנים, שתחום שלטונם מתחלק על-ידי פזר או לגרמיה, אלא הוא מבחין אפילו בין ההופעות של אותו משנה עצמו: בין רביע גדול המחלק את תחום שלטון (פרק טו), או רביע (פרק כא); והרי הוא מבחין אפילו בין רביע גדול הבא לפני דחי (פרק ח) ובין רביע גדול הבא במקום דחי (פרק ט). ועל כל אחד מן הרביעים הגדולים האלה הוא אומר שתחום שלטונו מתחלק על-ידי פזר או לגרמיה. אך דומה שאין הוא אומר בשום מקום את הכלל הפשוט – שאפילו ויקס כבר ביארו – שתחום שלטונו של כל רביע גדול מתחלק על-ידי פזר או לגרמיה.

אילו היה ספרו של פרלמן מתיימר להיות ספר מדעי גרידא, ספק אם הייתה דעתנו נוחה משיטה זו של הצגת כללי הטעמים, אולם פרלמן כתב את ספרו כמורה, וכמורה שהעמיד אלפי תלמידים הריהו מוסמך יותר מאנשי מדע לדעת מה טוב לתלמידים, ובוודאי הוא מוסמך ממני, ועל כך יעידו תלמידיו וגם תלמידיי. לפיכך יכולים אנחנו רק לאחל לו: כדרך שהשכיל להעריב את תורת הטעמים על תלמידיו בדברים שמסר להם בעל-פה, כן יקבלו הקוראים את הספר הזה, שמסר בו את תורת הטעמים בדברים שבכתב.

רשימה ביבליוגרפית

- אורות הקודש מאת הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשכ"ג
 גינצבורג, המסורה על פי כתבי יד עתיקים, לונדון תר"מ
 ויקס, טעמי אמ"ת, מהדורת צילום, ניו-יורק 1970
 טעמי המקרא של כל כ"ד כתבי הקדש מאת שמואל יהודא ויינפלד, ירושלים תשל"ב
 טעמי המקרא של כ"א ספרים וספרי אמ"ת מאת מרדכי ברויאר, ירושלים תשמ"ב
 פרנסדורף, מחברת המסורה הגדולה, הנובר ולייפסיג תרל"ז

על מערכת הפועל בארמית חדשה

Robert D. Hoberman, *The Syntax and Semantics of Verb Morphology in Modern Aramaic. A Jewish Dialect of Iraqi Kurdistan* [= American Oriental Series, Vol. 69] (New Haven 1989)

המחקר הבלשני של הארמית החדשה הוא כיום בעיצומה של פריחה מתמשכת הקשורה בַּעניין הבלשני הגובר בשפות השמיות החיות וגם בתמורות שחלו בחייהם ובתפוצתם של דוברי ארמית בימינו. בשני העשורים האחרונים בלבד ראו אור קרוב למאה ושלושים חיבורים מדעיים על הארמית החדשה ללהגיה, מהם כעשרים וחמישה ספרים, מאמרי ביקורת רבים ויותר משבעים מאמרים מחקריים¹; קבוצות-דיון מיוחדות לחקר הארמית החדשה נתארגנו בכינוסים בינלאומיים², עלון מידע על המתחדש בלימודי הארמית החדשה מופץ בין העוסקים בתחום מחקר זה³, ובארצות המערב אשר אליהן היגרו דוברי להגים ארמיים אף חודשו והתכבדו לימודים קבועים או ארעיים של הארמית המדוברת ויוצאים לאור ספרי לימוד ופרסומים אחרים בארמית למען שימורה והפצתה בדיבור ובכתב.

הארמית נשתמרה כלשון דיבור בעיקר בקרב קהילות נוצריות ויהודיות רבות שהתקיימו בכורדיסטאן ואזרבייג'אן ובסביבותיהן (בגבולות עירק, אירן, תורכיה וסוריה)⁴, ויש בגלגולי הלשונות הארמיות החיות האלה חומר מרתק למחקר הבלשני, ובייחוד במה שקשור להתפתחותה של מערכת הפועל המורחבת. מאחר שהמפה הדיאלקטולוגית של הלהגים היהודיים שונה מאוד מזו של הלהגים הנוצריים ויש הבדלים מבניים בין לשונות הנוצרים ללשונות היהודים, נודע עניין מיוחד למחקר לשון כל עדה לעצמה גם כשמדובר בדוברי ארמית השוכנים במקום יישוב אחד. מבין

1. ראה הביבליוגרפיה מאת קורטקוף, היינריכס, מחקרים, עמ' 3–26.
2. קבוצות-דיון בינלאומיות מיוחדות למחקר הארמית החדשה אורגנו במפגשים של MESA (Middle East Studies Association) מאז 1984 ועודרו עניין רב.
3. "Neo-Aramaic Newsletter" מופץ (באופן פרטי) מדי שנה בשנה בידי פרופ' אוטו יאסטרו מאז 1985.
4. גם במחקר להגי הארמית המערבית המדוברת במעלולה, בח'עה וג'יב-עדין שבלבנון נתפרסמו בזמן האחרון עבודות מקיפות, מאת וֶרנר אֶרְנֹלְד; אוסף סקססים במנדאית המדוברת היוצא לאור בידי רודולף מצוק יעמיד את מחקרה של לשון זו על בסיס חדש.

הדיאלקטים היהודיים של הארמית החדשה זכה עד היום רק הדיאלקט של אזרבייג'אן הפרסית לתיאור דקדוקי מקיף אשר יצא לאור (בלווייט אוסף מצוין של טקסטים מגוונים מתועתקים בקפדנות, שממלאים יותר משישים עמודים גדולים בדפוס צפוף, ועם מילון); ראה גרבול, אזרבייג'אן⁵. ספרו של הוברמן הנסקר בזאת, אשר הוא מחקר מיוחד על מערכת הפועל של הארמית שבפי יהודי עמידיא, יתקבל לפיכך בברכה בהיותו תרומה חשובה למחקר הלהגים היהודיים של הארמית החדשה ותוספת מעניינת למחקר הבלשני הכללי על מערכת הפועל וההבחנות המובעות בה.

שם ספרו של הוברמן וגם כותרת-המשנה שלו אין בהם זכר לעובדה שעיסוקו של ספר זה הוא בדיאלקט של עמידיא. בזאת הלך הוברמן בעקבות קרוטקוף, אשר קרא לספרו על הלהג הארמי של עראדין (קרוטקוף, עראדין), בלא פירוט נוסף, *A Neo-Aramaic Dialect of Kurdistan*. כך, למרבה הצער, לא יוכל הקורא לדעת את נושאו המדויק של הספר בטרם יתעמק בדברי המבוא. מוטב היה לאמץ את הנוהג המכובד יותר ולהשתדל לבחור לספר שם פשוט אשר ישקף את תוכנו בדיוק האפשרי, ובדרך אגב גם להימלט מן הצירוף המוזר "התחביר והסמנטיקה של המורפולוגיה", המתנוסס בראש דף השער.

בספר ארבעה פרקים וארבעה נספחים. הפרק הראשון, המבוא, יש בו נתונים כלליים על הארמית החדשה ועל הלהג של עמידיא, הסבר על טיב העדויות הלשוניות שביסוד המחקר ועל דרכי השגתן, הצגת הבסיס התאורטי של החיבור ותיאור המורפולוגיה של הפועל; הפרק השני עניינו בקטגוריות (הטמפורליות והמודליות וכו') של מערכת הפועל המורחבת; הפרק השלישי דן בהבעת ה"נושא" וה"מושא" בקומפלקס הפועלי; בפרק האחרון התאמץ המחבר לתאר בצורה שיטתית את מה שכינה "הסמנטיקה של זמן, אספקט ומודוס". על כל אלה נוספו הנספחים על (א) הפינולוגיה ו-(ב) על סדר רכיבי המשפט, (ג) כארבעה עמודים וחצי של טקסטים לדוגמה, ולבסוף (ד) לוחות-נטייה אחדים.

החומר הלשוני אשר שימש יסוד לספר הנידון הוא, לפי תיאורו של המחבר (עמ' 10), רב ומגוון למדי. לבד מסתם האזנה ומתשובות הדוברים לשאלות ישירות, יכול הוברמן, לדבריו, להסתמך על רישומים של כשש שעות וחצי של הקלטת דיבור בדיאלקט של עמידיא בלבד, אשר בהם סיפורים אישיים, סיפורי-עם, זמר, שיר עלילה, תפסיר, תרגום מאולתר מעברית של אגדה מדרשית בלשון ארכאית ותרגומה החופשי של אותה האגדה עצמה ללשון הדיבור היומיומי. לאמתו של דבר, אין בספר עדות לשימוש מספיק בקורפוס נכבד כזה: הטקסטים (הקצרים מאוד) שבנספח השלישי הם

5. חיבורו של ח"י פולוצקי על לשון יהודי זאכו לא הושלם ולא נדפס; עותק בכתב-יד מגרסה מוקדמת של חיבור זה, אשר היה מופקד בספריית החוג לבלשנות באוניברסיטה העברית, שימש הרבה את הוברמן בספר הנסקר והוא מרבה לצטט ממנו.

שתי גרסאות לסיפור אישי ושני תרגומיה של האגדה המדרשית (שאורכה בעברית פחות משלוש־עשרה שורות); בכל הספר כולו בולט המחסור בדוגמות מאלפות, פעמים נזקק המחבר לדוגמות (משל ח"י פולוצקי) מן הדיאלקט של זאכו (שהוא קרוב אבל לא זהה ללהג הנחקר), רבות מן הדוגמות קטועות או שהקשרן לקוי. יכול היה הוברמן ללמוד מדרכם של אחרים, להציג את הקורפוס שברשותו ולצטטו בצירוף מראי־מקום, שיאפשרו למעיין לבדוק את הדוגמות ולבחון את הקשרן. כך, למשל, עשה קרוטקוף בספרו הנזכר, ובדרך זו הצליח להפיק מקורפוס של פחות מעשרים וחמישה עמודים תיאור דקדוקי מתועד היטב.

בפרק המבוא הציג הוברמן לתועלת המעיין מיון כללי של ענפי הארמית (לוח 1, עמ' 5) ו"מיון פנימי" של הארמית החדשה הצפון־מזרחית (לוח 2, עמ' 7). בלוח הראשון מוצגים (א) להגי טוריא + מלאחסו ר(ב) הדיאלקטים הצפון־מזרחיים כשני ענפים נפרדים של ארמית מזרחית; בהצגה כזאת מסותרת ההנחה שהקווים החשובים המאחדים שתי קבוצות אלו בנבדל מכל יתר ענפי הארמית המזרחית הם תוצאת התפתחויות מקבילות בלתי־לוליות זו בזו, הנחה שהיא מסופקת בעיניי. לאמתו של דבר אין הלוח השני מיון פנימי אלא רשימות של דיאלקטים נוצריים ושל דיאלקטים יהודיים. המחבר מציין (עמ' 7–8) שעדיין לא ברור אם יש תכונות משותפות ללהגים היהודיים המבדילים אותם מן הנוצריים. לפחות תופעה אחת נראית כקו מבחין כזה: בלהגים היהודיים, גם באלה שבהם באוגד החיובי התפשטו הצורות עם il- בכל הגופים, שלילתו של האוגד ile היא lēwe או כדומה, ואילו בלהגים הנוצריים יימצא ilē השלול = lēle (דהיינו באמצעות תוספת *la אל צורתו המוגמרת).

מאלפת הערתו של המחבר (עמ' 11) על אחד הזקנים ששימשו לו מקור מידע, שהערותיו המלומדות על מבנה לשונו נמצאו בלתי אמינות. הערה כזאת נכונה בכל מקרה על כל אינפורמנט שהוא: תשובות לשאלות ישירות והערות "מטלינגוויסטיות" לעולם אינן מקור מהימן למידע לשוני; מה שאדם אומר על לשונו יוכל להיות מקור מידע למה שהוא חושב עליה, ואופן דיבורו הרי הוא מקור למידע על הלשון עצמה. לא לגמרי ברור כיצד בכל זאת הוברמן טוען (עמ' 11) בעניין משאלי אינפורמנטים כי זו הדרך היחידה לבלשן כדי "to attack predetermined syntactic problems". משפטים קצרים, חלקי משפטים והרכבים עירומים מכל הקשר, אשר הם המשמשים ב־ספר בדרך כלל להדגמת שימוש הלשון, אין בהם כדי לספק עדות נאמנה ומלאה על משמעותה של קטגוריות הפועל וההבחנות המובעות בהן.

המינוח והשיטה

במינוח ובשיטה הנקוטים בספר יש לא מעט ערבוביה ואבדן־דרך; המחבר אץ לוותר מראש על שיפוט עצמאי משלו המבוסס על ניתוח הממצא הלשוני שלפניו והוא מקבל בלא הסבר או ערעור מושגים, מונחים והגדרות המלוקטים מתוך חיבורים

כלליים, במקום להעמידם במבחן הלשון הנידונה. אולם אפשר לוותר על ויכוח עם הוברמן בדבר הבנת המונחים נושא, תמה ו"topic" כפי שהוא מציעם (עמ' 17), או בנוגע לדבריו על אֶספֶּקט ו"Aktionsart" (עמ' 17–18), משום שאין לאלה השלכות של ממש על הנאמר בגוף הספר. בעניין מהות המושגים של "מסומן" ו"בלתי מסומן" (עמ' 20) וכדומה עוד אעיר בהמשך הדברים. העובדה שהבניין הגורם יש בו פרודוקטיביות אינה מצדיקה את הגדרת הבניין כקטגוריה של נטייה (עמ' 26); גם גזירה איננה מנועה מלהיות פרודוקטיבית, וההבדל בין גזירה לנטייה אין הוא בהכרח ניכר בתכונה זו דווקא, ונדאי שלא בה בלבד.

תצורת הפעלים

החלק האחרון של פרק המבוא לספר (עמ' 26–40) הוא תיאור קצר של תצורת הפועל. מוצגים כאן בבהירות (א) השורש הערוך, המובחן מן השורש הגולמי⁶; (ב) דגם התנועות שבאמצעותו נוצרים הבסיסים; (ג) צורני הנטייה.

"השורש הערוך" הוא השורש הפשוט או הגזור כשהוא ערוך ומאורגן, בעזרת חלוקה המסמנת את מקומות הסתרגותו בדגם, ליצירת הבסיסים. כך מראה צורת השורש הערוך mħ-k-y שהפועל "דיבר, סיפר" צורתו בלהג זה על-דרך mħakoye וכד' (שלא כמו mahkoye וכו', מן m-ħk-y, בלהג של זאכו). נראה לי שמוטב היה להציג שתי התארגנויות אלה בדרך אחרת, בעזרת סימן האפס (∅): mħ-∅k-y (בדיאלקט של עמידדיא), כנגד צורת השורש הערוך m∅-ħk-y בלהג של זאכו. כך היו עולים בבהירות היסוד הצורני האחיד של הבניין הנגזר והמוטיבציה של השוני בין תולדת הבניין הדגוש לתולדת הבניין הגורם באשר להיערכות השורש, ובעזרת כללים פשוטים הייתה מתבארת האלטרנציה בין o ל-u בתצורת העבר וגם זו שבין תנועות קצרות לארוכות (בכוח או בפועל).

הסברת המעמד הלא-פונמי של התנועה המרכזית [י] בהצגת דגם התנועות (עמ' 28) הייתה יכולה להבהיר את כללי הסילביקציה במסגרת פונולוגית מקיפה יותר ועקיבה יותר, בלי הצורך לאלתר (שם בהערה 22) "כלל מחיקה" מיוחד לסכמה התנועתית של בסיסי הפועל.

בפרק מבוא זה על תצורת הפעלים, צורני הנטייה מוצגים (בעמ' 28–29) בשתי סדרות, אשר מסומנות L ו-A. L הוא סימן לפרדיגמה של צירוף מלת-היחס l- עם כינויי הקניין (li, lux, lax וכו'), אשר הוא צירוף נטייה המשמש בתפקידים אחדים במערכת הפועל וראוי לפיכך להיות מוצג כצירוף. העובדה שסימונת הנטייה בצירוף זה (בלהג של עמידדיא, ובדיאלקטים הפליחיים בכלל) הן כינויי הקניין, הדבקים בשמות

6. בהבחנה זו הלך הוברמן בעקבות גרביל, אורבייג'אן. לציון השורש הערוך הוא אימץ את המונח radical, אשר הציע ח"ב רוזן בשביל השורש הערוך בעברית.

כמו במלות-היחס, מבוארת במקום אחר בספר (בנספח ד, עמ' 196). מערכת הצורנים A, המוצגת גם היא כפרדיגמה של סיומות מין / מספר / גוף, היא הדבקתם של הכינויים האנקליטיים המסמנים את הגוף לבסיסים של היחיד, היחידה והריבוי הנבדלים בסיומותיהם לפי המין והמספר; הערה על כך יכלה להוסיף בהירות להבנת הפרדיגמה. צורות הפועל כולן, הפשוטות והמורכבות, מובאות ב"טבלה 3" (עמ' 30). אף שזו מודפסת בצורת טבלה וממוסגרת בקווים, אין כאן אלא רשימת הצורות זו אחר זו. היעדרה של טבלה סינופטית שבכווח להבהיר את מבנה המערכת פוגם מאוד בתיאור המוצע; דוגמות להצגה מבנית כזאת יכול הוברמן למצוא בחיבורי קודמיו.⁷

בסעיף משותף אחד (§1.2.3, עמ' 31–35) נידונו הפרדיגמה המיוחדת של האוגד, פועל-העזר "היה" וביטויי הַיְשׁוּת.

התכווצות תנועת i- התחילית של האוגד עם תנועת a- סופית של שם הקודם לו מוצגת שם (בעמ' 33) בצורה מוטעית ומטעה: $ka\theta awe = le$ "סוֹפֵר הוא"; את הצירוף $ka\theta awe + ile$ אפשר לנתח לרכיבי רק כ- $ka\theta awa + ile$.

ללוח הנטייה של האוגד הוסיף הוברמן פסקה (מעמ' 33 באמצע עד לעמ' 34, שו' 2) ובה מובאות צורות אחדות השונות מצורות האוגד הרגילות. נאמר שם כי (i)li היא צורה רווחת למדיי לגוף המדבר והמדברת של האוגד, לצד הצורות הרגילות (i)win לזכר ו-(i)wan לנקבה. הדוגמה המובאת לצורת "האוגד האלטרנטיבי" היא: 'ana $ruwe = li$ "אני גדול", כאילו היה פה צירוף של $ruwa + ili$. דוגמה זו לקוחה מטקסט 1 (עמ' 182, שו' 3 מלמטה), והיא כנראה שגויה: לפנינו צורת העבר $rweli$ "גדלתי"; שם-התואר "גדול" בלהג של עמידייא איננו $ruwa$ אלא $urwa$ (הצורה המקבילה בלשון יהודי זאכו: $ruwwa$). דוגמות נוספות של (i)li אשר מובאות בספר בעמ' 176 (סימנים m ו-k) ובעמ' 186 (שו' 7) נראות כאילו היו צורות אוגד למדבר(ת), והן צריכות עיון.

על (i)lan, (i)lax בצורות אוגד אלטרנטיביות למדברים הוברמן מעיד (שם) שהן נדירות ומפוקפקות. בהיעדר עדויות של ממש לעצם קיומן של צורות כאלה⁸ אפשר רק להמציא להן הסברים (צורה כמו ilax מזכירה את צורת המדברים של האוגד בלהגים האזוריים: lan-, שוב, היא סיומת המדברים של העבר, אבל אי אפשר לדעת אם יהיו אלו הסברים הנוגעים למבנה הקיים באמת בלשון.

הביטויים הפרזנטטיביים (א) welux, weli וכן (ב) willux, willi וכו' מובאים בלי דוגמות. הראשון ידוע היטב בלהגים אחדים; דוגמות לשני תמצאנה בעמ' 78 (דוגמה 189), 79 (דוגמה 198), 80 (דוגמה 202), 134 (דוגמה 11), 173 (a33 ו-b33), 185 (שו' 4 מלמטה).

7. ראה פולוצקי, מחקרים, עמ' 22 = 606, ובייחוד פולוצקי, נטייה, עמ' 324.

8. הדוגמה היחידה שבידי הוברמן לצורה lax מובאת במלואה בעמ' 133 (סימן 7); בעמ' 33, 80 ו-175 מצוטטת אותה הדוגמה עצמה. לצורה lan אין כל עדות.

הפועל והפעולים בביטוי הפועלי

בפרק השלישי, בין שני הפרקים המרכזיים של הספר, העוסקים במערכת הזמנים, נידון הייצוג הפרונומינלי של הפועל והפעולים (או של שמות משתתפים אחרים) בקומפלקס הפועלי. הבעיה שפרק זה מנסה לפתור כרוכה במבנה צורת העבר, בניסיון להסביר מדוע בצורה *mpulṭ-ax-lu* "הם סילקו אותנו", הצורן *-ax-* מציין את הפועל ו-*lu-* את הפועל, שלא כמו בצורה המקבילה *qam-mpalṭ-ax-lu* "סילקנו אותם", אשר בה *-ax-* הוא הפועל ואילו *-lu-* הפועל, למרות הסדר השווה של אותם צורני הנטייה הדבוקים אחרי הבסיס. התשובה לשאלה זו איננה סבוכה כלל, והיא אף נזכרת בעיונו של הוברמן שם⁹, לאמור: בצורות כמו *mpulṭ-ax-lu* הבסיס סביל, ולכן הנושא הנומינטיבי המובע בכינויים האנקליטיים הוא הפועל, והמשלים, שהוא ביסודו פוססיבי (*-li, -lux, -lax* וכו'), הוא הפועל, ואילו בצורת העבר השנייה (ובכל הצורות שעל בסיס הסובינוקטיב) הבסיס פעיל, ועל-כן הנושא הנומינטיבי המובע בכינויים האנקליטיים הוא הפועל, והמשלים הוא הפועל. דחייתה של אמת פשוטה זו סיפקה את הוברמן בפרק ארכני ומבולבל למדי, אשר השימוש השגוי במונחים התחביריים *subject* ו-*object* (כאילו הראשון עיקרו הפועל והשני עיקרו הפועל) רק הוסיף בו מבוכה.

בפרק הזה, אשר בייחוד נידונים בו מבנה צורת העבר "P" [= *Preterite*] בעלת הבסיס הסביל והשלכותיו, כלול גם סעיף (3.6§, עמ' 118–122) על ההיסטוריה של צורת עבר זו. הוברמן הסתבך, בעקבות בנבנשת וקוטשר, בטענה שתבנית הפרפקט הארמי איננה פסיבית כי אם פוססיבית, כאילו הייתה סתירה בין זה לזה¹⁰. כדי להיפטר מן הפסיביות, המשתקפת בבחירות במבנה של ביטויים כמו *קרין לך כתבא* "קראת את הספרים" (מילולית: "קראים לך הספרים") שבסורית, הוא נלכד כאן בהבחנה מדומה בין שלב קדום, אשר בו יש לביטויים כאלה "מבנה תשתית" פעיל ו"מבנה שטח" סביל, ובין שלב מאוחר יותר, אשר בו כבר ינותח כפעיל גם "מבנה השטח".

הערותיו של הוברמן למבנה הנידון כפי שהוא מתועד בסורית הקלסית שגויות הן, ולא ברור על מה הן מסתמכות. לדבריו (עמ' 120) מבנה זה בסורית מחייב ייצוג פרונומינלי של הפועל, וכך גם בהימצא {ל- + שם עצם} המציין את הפועל במפורש נחוצה סיומת {ל- + כינוי} אשר חוזרת אל אותו השם, כמו: *šmī'ā l-ēh l-nāšā* "האיש שמע אותה" (שם, דוגמה 40); בהערת שוליים (מס' 11, שם) הוברמן מזכיר דוגמה (שציטט נלדקה) אשר נראית לו חריגה משום שנעדרת בה החזרה הפרונומינלית: *דבנין*

9. ראה פולוצקי, שני אובייקטים, עמ' 208, המצוטט גם בספרו של הוברמן, בעמ' 97.

10. מי שמתקשה להכיר שמבנה של סביל ומבנה של "קניין" אינם סותרים זה את זה, אפשר שתשכנענו ההשוואה בין בינוני פועל, שכינוי הקניין הדבק בו מציין את הפועל, כמו *אוהביו*, ובין בינוני פעול, אשר כינוי הקניין שעמו מציין את הפועל, כמו *אוהביו*.

(הוא) לפרסִיא "אשר נבנו בידי הפרסים = אשר בנו אותם הפרסים". לאמתו של דבר, התבנית עם פועל שמני, אשר הוברמן רואה בה חריגה, היא הרגילה בסורית, כמו כל דְבִרָא לאלהא "כל אשר ברא אלהים" (האיגרת הראשונה אל טימותיוס ד, 4), עדכיל לא שקילא (ה)ות לפרסִיא "בטרם כְּבִשְׁוָהּ הפרסים" (חיי אפרים, על-פי ברקלמן, דקדוק סורי, *23, שו' 21); עוד דוגמות ראה, גלוסקינה סביל עם ל-, עמ' 21. דווקא הצורה עם "העתקה פרונומינלית" הנוספת על הפועל השמני המפורש, אשר היא הכלל לפי הוברמן, קשה למצוא לה דוגמות בסורית. דוגמה אחת כזאת היא רמָא (הוא) לָה לסטנא בלבה דיהודא... דְנִשְׁלַמִּי(והי) "השטן נתן בלב יהודה... שִׁסְגִיר אותו" (יוחנן יג, 2). הכרחיות הייצוג הפרונומינלי של הפועל היא אחד הסימנים החשובים של הפיכת המבנה הנידון לקטגוריה מורפולוגית בארמית החדשה; בסורית הקלסית לא נמצא סימן זה.

בהמשך דבריו (עמ' 121) הוברמן טוען שהצירוף {ל- + כינוי} בלתי-נמנע בסורית ואֶנקְלִיטִי (או ספִּיקְסָלִי) בהכרח לבסיס הפועלי. לא זו בלבד שאין הדברים נכונים באשר לסורית הקלסית¹¹, אלא אף בארמית החדשה, ודווקא של אותו האזור עצמו, בסיס העבר (גם עם כינויים אנקליטיים) בלי ביטוי הפועל נמצא משמש כעבר סביל, והקדמת ביטוי הפועל {ל- + כינוי} לפני הבסיס מתועדת ואידיומטית, וְדָאִי שאין היא מנועה; למשל: q̄l-in-nox "הרגתני", וכנגדו (בהקדמת ביטוי הפועל) lalox q̄l-ēna "אַתָּה הרגתני". ראה ג"ג, פרפקטים, עמ' 76–77.

להלן הערותיי לכמה עניינים אחרים שִׁפְּרָק:

1. אין זה נכון להציג את שתי צורות העבר כשתי קטגוריות של נטייה (כמשתמע מן הנאמר בעמ' 95), מאחר שהנטייה זהה בשתיהן (כמו שגם נאמר במפורש בעמ' 96 שו' 6). כאשר כמעט לכל זמני הפועל אותה מערכת נטייה, גם שמו של הפרק השני – "קטגוריות הנטייה של הפועל" – אינו מוצלח. גם "בעיקרון" (כמו למעשה) זהות צורני הנטייה היא הוכחה חותכת לזהות צורני הנטייה; התנצלותו הכנועה של המחבר המפיר בכך (עמ' 96 שו' 21–31) אינה במקומה.

2. העבר של פעלים עומדים, כמו dmix-li "נרדמתי", הבסיס בו הוא סביל פנימי (כמו שלצורה האקטיבית של פעלים עומדים יוכל להיות מושא פנימי); השווה ג"ג, פרפקטים. נכונה הערת המחבר (עמ' 97, הערה 2) שתצורה כזאת של פעלים עומדים מלמדת שהפֶּרְטִירִטוּס הנאו-ארמי אין לו מבנה אֶרְגִּיטִיבי. עם זה, אי אפשר to rule "out" צורות כמו dmix-in "אני ישן" (עם כינויים אנקליטיים) כבלתי אפשריות מצד

11. על בינוני פעול נשואי שפועלו לא נזכר אין צורך להכביר מלים. על {ל- + שם עצם} לציון הפועל ראה לעיל, ועל ביטוי הפועל עם ל- שאינו צמוד לבסיס השווה שוב גלוסקינה, סביל עם ל-, עמ' 21.

מבנה המערכת (ראה עמ' 97 וכן 109–110); שני המבנים קיימים, למשל, זה בצד זה (להבעת העבר וכנגדו הפרפקט) בלשון יהודי אורבייג'אן.

3. שלא כטענת המחבר (עמ' 98), "פעיל" ו"סביל" אינם מושגים תחביריים באותו המובן ש"נושא" ו"מושא" הם מושגים תחביריים. צורה יכולה לשאת משמעות אקטיבית או פסיבית; אין כנגד זה שום קשר מהותי בין נושא לפועל ובין מושא לפעול, ודווקא בעניין זה אין הוברמן מקפיד¹². ב-§§ 3.2–3.3 במיוחד (עמ' 99–110) המחבר מתאמץ בלא הצלחה להוכיח שגם עם בסיס העבר (שהוא סביל) הפועל הוא הנושא והפעול הוא המושא; ראה לעניין זה פולוצקי, שני אובייקטים, בייחוד בעמ' 209, שו' 3–5.

4. את הנאמר (בעמ' 106 ואילך) על ייצוג "משלימים עקיפים" בהרפב הפועלי אפשר להשלים ולתקן על-פי מיהן ואלון, סיפור, עמ' 185–186; השווה גם פולוצקי, שני אובייקטים (אף שלשון אורמי המתוארת במאמר האחרון שונה לעניין זה בכמה פרטים מלשון יהודי עמידיא). הוברמן מראה (עמ' 108–109) שכאשר אין צורך בייצוגו של פעול ישיר בביטוי הפועלי (בהעדר פעול מיודע) אפשר לאמר "הוא נתן לי" עם כינוי המדבר המציין את המקבל בין שהוא בתוך הנטייה – hiw-in-ne – בין שהוא דבוק כסיומת לצורת-הפועל הנוטה – hú-le-li. בהמשך הדברים הוא טוען שלאמר "הוא נתן לי אותם" אפשר רק בצורה hiw-i-le tali ולא *hú-le-lu tali; לפי הסברו (שם) פירוש הדבר הוא שציון הדבר הניתן אפשרי רק בכינוי אנקליטי הדבוק במישורין לבסיס. לאמתו של דבר לא בדק כאן הוברמן את האלטרנטיבה הנכונה; מאחר שאפשר למקבל להיות מיוצג בכינוי אנקליטי, ראוי לבחון אם תוכל להתוסף לצורת-פועל כזאת סיומת L של כינוי הדבר הניתן כך ש"הוא נתן לי אותם" יובע בצירוף hiw-in-ne-lu. זו לפחות התבנית המשמשת בלשון המדרשים שערך צבר, אשר הועתקו בערים נירווא ועמידיא במאה השבע-עשרה: hīwī-le tla... "הוא נתן אותם ל..." (+ש), אבל כנגד זה hīw-it-tī-la "נתתי לך אותה", כמו muydi'-in-nē-le "הוא הודיע לי אותה" (צבר, מדרשים, עמ' 47, שו' 19; שם 73, שו' 26; שם 97, שו' 29. השווה ג"ג, מדרשים, עמ' 147–148).

מערכת הזמנים

הפרק השני והפרק הרביעי בספרו של הוברמן הם עיקרו של החיבור, ועניינם מערכת הזמנים של הארמית החדשה (במובן הרחב של המונח); בפרק ב מובא תיאור מפורט של הזמנים הפשוטים והמורכבים ושימושיהם, ופרק ד מציג ניתוח תאורטי של הבחנות זמן, אספקט ומודוס בארמית החדשה.

12. ראה למשל את ניסוחו המפורש של המחבר (בעמ' 121) בבקשו לבסס את הגדרת הנושא:

"The semantics (it is the agent) obviously pointed toward it being a subject"

הפרק השני קרוי "קטגוריות הנטייה של הפועל", והוא פותח בהצגת סכמה של נטיית צורות הזמנים הבנויות על בסיס הסוביונקטיב:

$$(TENSE-PREFIX) + STEM + A + (wa) + (L) + (L)$$

כלומר: כל הצורות הללו גרעינן הוא הבסיס עם כינוי אנקליטי; אליו אפשר שייתוספו לפי הצורך קידומות לציון ההווה או העתיד או העבר, wa לשם ההסבה לעבר, וצורן נטייה "L" אחד או שניים לציון משלימים פרונומינליים. בהמשך הפרק (עמ' 71) מוצגת הסכמה של נטיית עבר $P = [Preterite]$:

$$STEM + (A) + (wa) + (L) + (L)$$

שעיקר השוני בינה ובין הראשונה הוא באפשרות של השמטת A (להבדיל מ-A אפס). הצגת סכימות אלה היא עניין חשוב; אנו למדים מהן שצורני הנטייה A והסדר שהם באים בו שווים בכל צורות הזמנים. לשון אחר: הקטגוריות הצורניות של זמנים וכו' נבדלות זו מזו בסימנים אחדים, אבל לא בדרך הנטייה, שהיא אחת לכולן. קטגוריות צורניות כאלה נדאי שאין זה נכון לכנותן inflectional categories, כשמו של הפרק הנידון.

להלן הערות אחדות על הגדרת הקטגוריות הצורניות של הפועל ועל המונחים המשמשים לכך:

1. "the invariant meaning of the preterite is perfectivity" (עמ' 71) הרי זה ניסוח תמוה. כמבואר בהמשך, צורה זו משמשת כעבר סיפורי וכו'; קשה למצוא בה הבעת אספקט פרפקטיבי, קשה עוד יותר לראות בה זמן פרפקטי, ואילו הייתה פרפקטיבית נדאי שלא הייתה ראויה להיקרא דווקא preterite.
2. הדיון על הבינוני (עמ' 84 ואילך) הסתבך שלא לצורך בשאלה אם צורה זו מביעה בעיקרה את האירוע שגרם למצב הנתון או את המצב שהוא תוצאת האירוע שקדם; למשל: אם את le ytiwa יש להבין בעיקר כביטוי שתרגומו האנגלי "he has sat down" או "he is sitting". לאמתו של דבר, גם זה וגם זה הם ביטויים למצב של מי שהתיישב והוא ישוב ("seated"), הבינוני לעולם הוא תואר (כתואר הגזור מן הפועל הריהו התואר המובהק), ואת הבדלי גוני המשמעות של הבינוני הפרפקטי ראוי שלא להדגים בצורות של "ישב", שכפועל סטטי-אינכואטיבי הוא מועמד צפוי לניטרליזציה של הפרפקט והאימפרפקט.
3. בניתוח הסמנטי שבפרק הרביעי נידונים תחילה (עמ' 124 ואילך) "הזמנים העיקריים": ההווה הכללי, העבר וצורותיהם המוסבות לעבר באמצעות wa. המחבר משתמש במושגים של "מסומן" ו"לא מסומן", אבל מרדד אותם במה שהוא מייחס ל"לא מסומן" אימפליקציה סימונית של ניגודו של ה"מסומן" (בכך הוא מתקרב לתורתו של

רינדגנץ). העבר מתואר כמסמן "טוטליות", אשר מוגדרת במושגים הקרובים לאספקט פרפקטיבי, כדי לספק לקטגוריה הצורנית הנידונה "משמעות קבועה" (invariant meaning) בכל ההקשרים התחביריים אשר היא משמשת בהם: בחיוי העצמאי, במשפט תנאי וכסומך למלת-יחס (ראה עמ' 71–74). פתרון זה איננו נראה לי מוצלח, מפני שאין בו כל הסבר מדוע כל P עצמאי הוא עבר סיפורי דווקא, וגם משום ש-*wel-* "היה" הוא עבר אבל איננו טוטלי/פרפקטיבי. כנגד זה, גם במשפטי תנאי ולאחר מלות-יחס P הוא עבר ביחס אל "נקודת-האפס" הנוגעת אליו; סימן להקשר של עתיד אין לחפש כאן, מאחר שיש בלשון המתוארת הסבה לעבר, אבל לא הסבה לעתיד. בהגדרת ה-"*praeteritum in praeterito*" (העבר המושם יחסית לעבר באמצעות -*wa*) הסתבר מעט הוברמן בניתוח בגלל נכונותו לקבל בלא הרהור את שיטת האפיון הפשטנית של קטגוריות באמצעות מניית תכונות בינריות ("*binary features*") זו אחר זו ובלא היררכיה, אשר צירוף [+ Past + Past] פעמיים סותר את יסודותיה. הוא מסביר לבסוף (עמ' 129) את המבנה ההיררכי של העבר שבעבר (ובזאת גם הציל את עקרון הקורסיביות), אבל לא מלאו לבו להראות כמתבקש מכך סימנים של כפירה בעצם קבילותה של שיטת המנייה השטחית של תכונות בינריות.

4. מאחר שה"פרוגרסיב" *le bizala* הושווה (עמ' 133) מצד המשמעות למקבילו האנגלי ("*he is walking*"), היה מועיל להראות את ההקבלה המלאה שבין הארמית החדשה לאנגלית גם במבנה הצורני: גם פה וגם שם בא עם הביטוי האוקסיליארי צירוף מצב המורכב ממלת-יחס עם שם-פעולה. יסוד המבנה האנגלי - *he is on walking* (תוך שחיקה הדרגתית של מלת-היחס, כך ש-*on walking* נעשה *a-walking* ולאחר מכן *walking* בלבד; ראה יספרסן, דקדוק אנגלי VI, עמ' 169, 174 ואילך) - מקביל למבנה הארמי (אשר גם בו יש שחיקה הדרגתית של מלת-היחס, בבניינים הנגזרים, ובכמה להגים גם בבניין הקל).

5. בעמ' 145 מובאת טבלה אשר על צירה האחד קטגוריות הפועל ועל צירה האחר תכונות סמנטיות, ומצינות בה (בסימן +) התכונות המסומנות בכל אחת מן הקטגוריות הצורניות. תפוצת סימני + על-פני הטבלה נראית תפוזרת מקרית ואיננה מצטרפת לתמונה של נגידים רלוונטיים או לסיסטמה כלשהי, ולפיכך יש בה נסיגה ממה שהושג בתיאורים קודמים¹³. דווקא הארמית החדשה, שאיננה עמוסה מטען ירושה כבד של שאריות ושרידים, מצטיינת במערכת פועל בעלת שקיפות מבנית רבה ומאלפת.

13. טבלה סינופטית אשר מבהירה את מבנה מערכת הפועל בארמית החדשה (בלשון הספרותית המבוססת על הלהג הנוצרי של אורמי) הציע פולוצקי, מחקרים, עמ' 22 = 606, ובצורה מתוקנת - פולוצקי, נטייה, עמ' 324. מאלה יתברר מה רב יוכל להיות הישגו של המכוון מאמציו "*pour ordonner les faits linguistiques au point de vue de la langue même*" (כניסוחו של מיינה).

סדר האיברים במשפט

בנספח ב, אחרי נספח קצר על הפונולוגיה, דן המחבר ב-24 עמודים (157–180) בסדר רכיבי המשפט העיקריים. עניין זה קשור במיוחד למערכת הפועל בגלל הייצוג הפרונומינלי הנרחב של איברים שמניים בקומפלקס הפועלי. אפשר לאמר שבארמית החדשה הפועל מפותח ביותר ושואב אל תוכו הבעתם של היחסים התחביריים על חשבון אמצעיהם הדקדוקיים של החלקים השמניים: גם הקשרים האדורביאליים וגם דרגות היידוע מוצאים את ביטויים בקומפלקס הפועל, ואילו הביטויים השמניים כאילו צפים מסביב לגוש הפועלי עירומים כלשהו. צפונותיו של תחבירי כזה יתגלו במלואם במשפטים מפותחים ומורכבים. בהיעדר קורפוס מתאים בדיאלקט של עמידייא, השתמש המחבר בטקסטים שרשמו בעיקר פולוצקי ואבינרי מלשון יהודי זאכו. הדיון נסב על ניתוח (א) מעמדו של איבר ייחוד תמטי בראש המשפט, (ב) על הפועל אחרי הפועל ו-(ג) על הפועל שלפני הפועל. באשר ל-(א) השאלה הנידונה כאן (עמ' 158 ואילך) היא אם השם שבמעמד NP_{topic} (איבר הייחוד) ניצב שם משלב התשתית של הגזירה, או שמא מעמדו זה הוא תוצאת אקסטר-פוזיציה תמטית גזורה ממשפט פשוט ("left dislocation"); (ב) ו-(ג) קשורים בתיאור לשון זו (עמ' 171) כלשון SVO ב"מבנה השטח", כש"subject" מתפרש למחבר כפועל ו"object" כפועל¹⁴. רוב הדוגמות מלשון עמידייא קטועות מכדי ללמד דבר-מה על ההקשר הטקסטואלי; בכל הדיון לא נזכר הקונטקסט התחבירי כגורם לעניין סדר האיברים, ובלעדי תמונת הדברים לקויה. השווה, למשל, wewa mux kütele, mux kaddúr welu "הן היו כמו כדורים, כמו כדורים היו" (טקסט 21), עמ' 182).

הערות לכמה פרטים שבספר:

עמ' 24 – הקביעה אילו ביטויים הם "לא גרמטיקליים" חייבת להסתמך על תיעוד רחב. גם כאשר יש הסכמה מלאה בין הבלשן לדובר הלשון, קביעות כאלה הן לעתים קרובות מפקפקות; קביעת "אי-גרמטיקליות" נגד דעת האינפורמנטים רצוי מאוד להימנע ממנה.

עמ' 42 (דוגמה 5) – gmaḷe פירושו "מלאים", "full", ולא "fill".

עמ' 119, הערה 10 – שלא כנאמר כאן, 'נְרָאָה לִי' הוא המבנה הסביל המקביל אל 'רָאָה אֲנִי', באותו המובן (כמו 'נְדָמָה לִי', שהוא מקבילו של 'דומה אני/דומני'; ראה בן-יהודה, מלון, עמ' 6292 א–ב ו-6289 א (ושם עמ' 954). 'נְרָאָה עַל-יָדִי' "it is seen by me", אשר הציע הוברמן, איננו קיים.

14. לא הבינתי כלל לאיזה "deeper level of syntactic/semantic analysis" התכוון הוברמן (עמ' 171, הערה 4). שעל-פיו אפשר לראות את הארמית של יהודי עמידייא, "לפחות כמו את האנגלית", כלשון VSO או כלשון שביסודה היא בעלת סדר לא קבוע.

ביבליוגרפיה

- בן-יהודה, מלון = אליעזר בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה. 17 כרכים (ירושלים וכ' 1959–1909).
- Carl Brockelmann, *Syrische Grammatik mit = ברקלמן, דקדוק סורי* Paradigmen, Literatur, Chrestomathie und Glossar [=Porta Linguarum Orientalium V]. 7. Aufl. (Leipzig 1955)
- ג"ג, מדרשים = גדעון גולדנברג, "על מדרשים בארמית יהודי כורדיסטאן" [מאמר ביקורת על צבר, מדרשים], פעמים 36 (תשמ"ח/1988), עמ' 141–156.
- Gideon Goldenberg, "Aramaic Perfects", *Israel Oriental = ג"ג, פרפקטים* Studies 12 (1991), 113–137
- G. M. Gluskina, "O vyražanii logičeskogo = גלוסקינה, סביל עם ל' subjekta pri pomošči predloga / v stradatel'noj konstrukcii v sirijskom jazyke", *Kratkie soobščeniia Instituta narodov Azii (Akademii' nauk SSSR)* 86: Istorija i filologija Bližnego Vostoka. Semitologija (Moskva 1965), 20–24
- Irene Garbell, *The Jewish Neo-Aramaic Dialect of Persian = גרבל, אזרבייג'אן* Azerbaijan. Linguistic Analysis and Folkloristic Texts (The Hague 1965)
- Studies in Neo-Aramaic*, edited by Wolfhart Heinrichs = היינריךס, מחקרים [=Harvard Semitic Studies 36] (Atlanta 1990)
- Otto Jespersen, *A Modern English Grammar on = יספרסן, דקדוק אנגלי* Historical Principles. 7 vols (London & Copenhagen 1909–1949)
- Charles Meehan & Jacqueline Alon, "The Boy Whose = מיהן ואלון, סיפור Tunic Stuck to Him: A Folktale in the Jewish Neo-Aramaic Dialect of Zakho (Iraqi Kurdistan)", *Israel Oriental Studies* 9 (1979), 174–203
- H. J. Polotsky, "Studies in Modern Syriac", *Journal of = פולוצקי, מחקרים* Semitic Studies 6 (1961), 1–32 = *Collected Papers* by H. J. Polotsky (Jerusalem 1971), 585–616
- H. J. Polotsky, "Neusyrische Konjugation", *On the = פולוצקי, נטייה* Dignity of Man: Oriental and Classical Studies in Honour of Frithiof Rundgren, ed. T. Kronholm & E. Riad (Uppsala 1986) = *Orientalia Suecana* 33–35 (1984–1986), 323–332

H. J. Polotsky, "Verbs with Two Objects in = פולוצקי, שני אובייקטים =
Modern Syriac (Urmi)", *Israel Oriental Studies* 9 (1979), 204–226
צבר, מדרשים = מדרשים בארמית יהודי כורדיסטאן לפרשיות ויחי, בשלח ויתרו,
ההדיר על-פי כתבי-יד ותרגם לעברית והוסיף מבוא והערות יונה צבר (ירושלים
תשמ"ה).

Georg Krotkoff, *A Neo-Aramaic Dialect of Kurdistan*. = קרוטקוף, עראדין =
Texts, Grammar and Vocabulary [=American Oriental Series, 64]
(New Haven 1982)

המבנה הסמנטי של הבדיחה

Victor Raskin, *Semantic Mechanism of Humor*, D. Reidel Publishing Company, 1985, Dordrecht/Boston/Lancaster, pp. XIX + 284

מדוע לשמע טקסט מסוים אנו צוחקים? במלים אחרות, מה הדבר המאפיין טקסט הנושא בדיחה לעומת טקסט "רציני"? זו השאלה שעליה מחבר הספר הזה מבקש להשיב על-ידי הגדרת התכונות הפורמליות של טקסט מבדה.

בפרק הראשון (עמ' 1-44) המחבר סוקר את התאוריות על אודות ה"הומור", תאוריות שנבנו בידי חוקרים שונים, מהם פילוסופים, מהם פסיכולוגים, מהם בלשנים, והוא מסכם: "בעוד שמרובות הן התאוריות על אודות ההומור, וטענות מטענות שונות נטענו על-טיב התופעה, ידוע הוא שהניסיונות להסביר הסבר שיטתי את המבנה של פעולת ההומור מועטים הם". נקוט כאן המטבע הלשוני "פעולת ההומור" (humor act), הטבוע על-פי המונח "פעולת דיבור" (speech act) של Austin ו-Searle, ולכן התאוריה הסמנטית שראסקין רוצה לבנות תהיה ניטרלית בהשוואה לתאוריות על ההומור שנזכרו מקודם, באשר אלו ביקשו להסביר את ההומור, ואילו הוא מבקש להגדיר את פעולת ההומור הלשונית.

הפרק השני (עמ' 45-58) דן בתכונות הנדרשות מתאוריה סמנטית בכלל ומתאוריה סמנטית של הבדיחה בפרט. הפרק השלישי (עמ' 59-98) מתאר את התאוריה הסמנטית המיוחדת של המחבר, אשר עליה תבוסס התאוריה הסמנטית של הבדיחה בפרק הרביעי. ראסקין מאמץ לנקודת מוצא את התאוריה הסמנטית של קץ ופודור (Jerrold J. Katz and J. A. Fodor, "The Structure of a Semantic Theory", *Language* 39:1 (1963), עמ' 170-210), אשר כליה הם מילון וכללי הטלה (projection rules), ומטרתה לזהות את דרכי האינטרפרטציה של פסוק אחד, לזהות את תוכנו ולהבדיל בין האינטרפרטציות הסבירות לבלתי סבירות. בבעיה הקשה של הגבול בין ידיעת הלשון לידיעת העולם (ידע לשוני לעומת ידע אנציקלופדי), הדרושות להבנת כל טקסט, התאוריה של קץ ופודור מוותרת על הידע החוץ-לשוני ומסתפקת במשמעות של פסוק נטול הקשר.

ראסקין מבקש לשכלל שיטה זו על-ידי שהוא מכניס למילון גם מידע שאינו כלול במילונים הרגילים, והמילון של קץ ופודור בכללם. מידע זה מאורגן בדרך שהמחבר מכנה script. "הסקריפט הוא גוש של מידע סמנטי המקיף את המלה או שהמלה מעלה

אותו בזיכרוננו" (עמ' 81). הסקריפט הוא "מבנה קוגניטיבי שהדובר היליד מְפנים, והוא מציג את ידיעת הדובר היליד על אודות חלק קטן של העולם" (שם). כבר השתמשו במושג זה במדעים אחדים בשם "סכמה", "מסגרת", "יָמוֹן" ועוד. "מבחינה צורנית או טכנית כל סקריפט הוא גראף בעל צמתים לקסיקליים וזיקות סמנטיות בין הצמתים האלה. למעשה, כל הסקריפטים של לשון אחת הם גראף יחיד רצוף, והערך המילוני של מלה הוא תחום (domain) בתוך גראף זה מסביב למלה הנדונה בתורת צומת מרכזי של התחום" (שם). "כל מלה של הפסוק מאופיינת על-ידי תחום מוגבל של הגראף הסמנטי הרצוף" (עמ' 84). נכנה להלן את הסקריפט בשם "תחום", ונשאיר פתוחה את השאלה כיצד יבנה החוקר את הסקריפטים – את התחומים – של המלים, על אף הדוגמאות שהמחבר מציג לפנינו. כללי ההטלה של קץ ופודור נקראים כאן כללי צירוף (combinatorial rules), ו"התפקיד העיקרי של כללי הצירוף בסמנטיקה המבוססת על התחום (script-based semantics) הוא לצרף בצירוף סביר אחד או בצירופים סבירים אחדים את התחומים המועלים בזיכרון על-ידי מלות הפסוק" (עמ' 86).

מילון התחומים וכללי הצירוף ייתנו לשומע את המובן האפשרי (או את המובנים האפשריים) של הפסוק שהדובר משמע, כאשר בשלב ראשון הוא יניח שהדברים נאמרו בדרך של תקשורת בתום לב (bona-fide communication mode) לפי המונח של גרייס (H. Paul Grice, "Logic and Conversation", in: *Syntax and Semantics* (vol. 3, *Speech Acts*, ed. Peter Cole & Jerry L. Morgan, New York 1975). כאשר האינטרפרטציה בדרך של תקשורת בתום לב לא תספק כל פירוש סביר לפסוק, יחפש השומע אינטרפרטציה בדרכי תקשורת שלא בתום לב, כגון הבדיחה, אמירת השקר, הדיבור המטפורי, החידוש הלשוני. ולהלן יאמר לנו המחבר (עמ' 104) שבעולמנו "ההומור נראה דרך התקשורת המקובלת ביותר מבחינה חברתית אחרי התקשורת בתום לב", כי דרכי תקשורת אחרות, כגון אמירת השקר, אינן נחשבות לגילויים של שיתוף פעולה, ודרכים אחרות, כגון הצגת עלילה, דורשות תנאים מיוחדים או אינן שכיחות.

הפרק הרביעי (עמ' 99–147), "תאוריה סמנטית של ההומור", הוא הפרק המרכזי של הספר, שכן שלושת הפרקים הקודמים משמשים לו מבוא ושלושת הפרקים הבאים אחריו משמשים לו הדגמה. וכך ראסקין מנסח את הנחתו העיקרית (עמ' 99):

הקשר מאופיין כהקשר נושא בדיחה יחידה (single-joke-carrying text) כאשר מקימים בו שני התנאים [האלה]:

- (א) ההקשר מתיישב, בחלקו או בשלמותו, עם שני תחומים שונים זה מזה,
- (ב) שני התחומים שאתם ההקשר מתיישב מנוגדים ביניהם ניגוד מיוחד.

סוגי הניגוד בין התחומים ממוינים כך (עמ' 111):

- (א) מצב עובדתי לעומת מצב לא קיים,

- (ב) מצב רגיל, צפוי, לעומת מצב לא רגיל, לא צפוי,
 (ג) מצב אפשרי, סביר, לעומת מצב לא אפשרי, לא סביר.

כאשר אין השומע מוצא כל אינטרפרטציה סבירה של הטקסט בדרך של תקשורת בתום לב, הוא מיישם אותו על תחום אחר: ההחלפה הפתאומית של התחומים, כאשר הם מנוגדים באופן האמור, היא הגורמת לצחוק השומע, היא העושה את הבדיחה לבדיחה. המחבר מדגים את שיטתו בבדיחה הזאת (עמ' 117–127):

- "האם הרופא בבית?" שאל החולה בלחישה של מוכה ברונכייטס.
 – "לא" – השיבה בלחישה אשת הרופא היפה והצעירה – "בוא ישר פנימה".

החלק הראשון של ההקשר מציג את התחום "רפואי", על סמך מלים כגון "רופא", "חולה" ו"ברונכייטס", השייכות לתחום זה. לפיכך תשובת האישה לא תהיה מובנת בתקשורת בתום לב: אם הרופא אינו בבית, מדוע ייכנס החולה? נפנה אפוא לאינטרפרטציה שלא על דרך תקשורת בתום לב, והמלים "לחישה", "היפה והצעירה", "בוא ישר פנימה" מכוונות אותנו לתחום אחר, שהוא "מין", או אם נרצה, "מאהב", "ניאוף". זה השינוי הפתאומי בין התחומים, שניגודם מן הסוג "עובדתי/לא קיים, קשור למין", הגורם לצחוק השומע. התפאורה שבנה השומע בדמיונו (חולה הבא אצל הרופא לבדיקה) מתברר שהיא מוטעית: הקלעים מתמוטטים, ולפתע קמה תפאורה חדשה (האיש הבא לפגישה נסתרת עם מאהבתו). כאן ה-script הוא "תסריט" ממש, ואכן בהזדמנות זו המחבר מכנה אותו בשם scenario!

ראסקין כתב ש"בחירת הבדיחה המסוימת הזאת לשם ניתוח התחום, אף-על-פי שבוודאי אינה מקרית במובן הטכני של המונח, התבססה על טעמים של אופייניות ושל מיצוע" (was based on considerations of typicality and averageness – עמ' 117); ואולם קשה על הקורא לקבל את דבריו, כי קריאת יותר מארבע מאות הבדיחות שבספר מראה שקשה למצוא עוד בדיחה אחת אשר דרך ניתוח זו תצליח בה באותה מידה. לך, למשל, לבדיחה זו (מס' 4, עמ' 125):

גבירה אריסטוקרטית מבוסטון שכרה נהג חדש. בצאתה לנסיעה הראשונה אתו שאלה:

- "מה שמך?"
 – "יוסף, גברתי", ענה.
 – "מה שם המשפחה שלך?" אמרה, "מעולם לא קראתי לנהג בשמו הפרטי".
 – "חביב (Darling), גברתי", השיב.
 – "סע קדימה, יוסף", אמרה.

ראסקין רואה כאן ניגוד בין התחומים "שכיר/מאהב", ניגוד השייך לסוג "מצב אפשרי, סביר/לא אפשרי, לא סביר" (עמ' 107, 111), אבל ההסבר אינו תופס פה במידה המרשימה שבבדיחה הקודמת: שם אשת הרופא, הפועלת כמזכירתו, נעשית פתאום

לעינינו למאהבת בכוח, ואילו כאן הנהג לא חלם לקבל עליו תפקיד של מאהב, וכל המבדח הוא ההפתעה של הגברת הגאוותנית, כאשר שם משפחה בעל משמעות לא שכיחה מונע אותה מלנהוג את מנהגה הרגיל, ונמצאת גאוותה נוחלת מפלה.

וכיצד ננתח בשיטת התחום את הבדיחה הזאת (סעיף 24, עמ' 46):

ילד בן חמש איבד את אמו ושואל בבכי: "ראיתם אישה בלי ילד קטן – והוא בדיוק כמוני?"

האומנם הבידוח שבדבר הוא הניגוד "נוכחות/היעדרות", כדעת המחבר (עמ' 108), או פשוט הנאיביות וחוסר ההיגיון של הילד המבקש שיהיה אישה לפי דמות תינוק שאינו בנראה הם הם המעוררים בשומע מין צחוק של הזדהות וחמלה? כלומר, האם עלינו להבין את ההומור שבבדיחה הזאת בעצם הדבר שהילד הבוכה מבקש מן הקהל שיהיה אישה לפי הילד שאתה (נוכחות), בזמן שבאמת אינו אתה (היעדרות)? אולי אפשר, אך לעניות דעתי בזאת מחטיאים את עיקר העוקץ שבטקסט.

ונסיים עוד בדוגמה אחת (סעיף 180, עמ' 158):

ילדה קטנה אחת שואלת את חברתה על גילה, אך זאת אינה יודעת להשיב.

– "היית עם בן?"

– "לא".

– "אז בוודאי את בת שמונה, מפני שאני בת תשע".

הניגוד כאן הוא "מיני/לא מיני", ובאמת, השומע לא היה מצפה מראש לקנה-מידה כזה לקביעת גיל של ילדה, אבל האומנם זה כל ההסבר כולו?

איני טוען שבדוגמות שבספר אין שום דוגמה אחרת המתיישבת עם השיטה שהמחבר מציע, ואולם אף איני מקבל שאך מקרה הוא שבדיחת הרופא באה בספר פעמיים (מס' 21 בעמ' 32 ומס' 109 בעמ' 100), שהיא נדונה באריכות "כבדיחה לדוגמה" (בעמ' 117–127), ושהיא נזכרת עוד בעמ' 85 (כמעט כל העמוד מיועד לה), בעמ' 105 (כנ"ל) ובעמ' 145. מכל הדוגמות שבספר אין עוד דוגמה הזוכה לטיפול דומה בהיקף ובפירוט. כאמור, בהמשך הספר נידונות קבוצות של בדיחות בכל מיני נושאים לשם הפעלת השיטה ולשם עיון בצד הייחודי שבבדיחות של כל קבוצה: הפרק החמישי (עמ' 148–179) עוסק בבדיחות שעיקרן המין, הפרק השישי (עמ' 180–221) בבדיחות על רקע אתני, וכאן גם מקום ל"הומור היהודי" (עמ' 209–221), והפרק השביעי (עמ' 222–246) בבדיחות הפוליטיות. אין בחלק זה של הספר תוספת בעלת אופי תאורטי וכללי, אלא מיון ותיאור של הבדיחות שבכל קבוצה וקבוצה, עיון בניגודי התחומים המצויים ביותר בהן, עיון ביחס שבין כשירות סמנטית ובין ידיעת העולם שהבדיחות דורשות מן השומע, וכן הלאה.

לסיכום נראה לי לומר שהספר שלפנינו מכיל חומר רב ומעניין והרבה הערות והארות חשובות שבהן גישה חדשה להסבר "פעולת ההומור", אך לא סביר להניח שההסבר המוצע בו הוא ההסבר היחיד והשלם לתופעה מסובכת זו.

מגילת פשר חבקוק

מגילת פשר חבקוק ממגילות מדבר יהודה (1QpHab), ההדירה וצירפה מבוא ופירוש בלהה ניצן, מוסד ביאליק ירושלים בשיתוף בית-הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג, אוניברסיטת תל-אביב, ירושלים תשמ"ו (1986), עמ' א-יח, 1-222 + טז לוחות.

1. לא כל המגילות שבכתבי כת קומראן זכו למהדורות מדעיות בעברית. שנים רבות עברו מזמן פרסום עבודותיהם של יגאל ידין ז"ל (מלחמת בני אור בבני חושך, מהדורה שנייה, תשי"ז) ושל יעקב ליכט יב"א (ההודיות, תשי"ז; הסרכים, תשכ"ח), ועדיין לא הייתה בידינו מהדורה מדעית עברית לאחת המגילות שנתגלו בין הראשונות, היא פשר חבקוק. החסר הזה נתמלא עכשיו עם פרסום המהדורה המדעית של פשר חבקוק בידי בלהה ניצן. יש בכך משום המשך למפעלו של י' ליכט במהדורות למגילות ההודיות והסרכים, הן במבנה החיבור הן ברוח הדברים שבו. מבוא גדול (כשני שלישים של הספר) מתאר במפורט את הנושאים המעסיקים את חוקרי המגילות בספרות הפשרים. ואלו פרקי המבוא: פרטים חיצוניים של גילוי המגילה, צורתה וכתובתה ("על המגילה"), תוכן המגילה והאידאולוגיה המשתקפת בה; דרכי יצירתם של הפשרים; הסגנון, הלשון והכתיב; התקופה המשתקפת בדברי הפשרים ודמויותיה. לאחר המבוא הגדול באה מגילת פשר חבקוק עצמה: הקדמה, הנוסח לפירוש, נספח: סיכום השוואת הנוסחאות, רשימת ספרים ומאמרים, מפתחות. חידושים מיוחדים במהדורה זו הם הרחבת היריעה אל מעבר לפשר חבקוק לעצמה ודיון בשאר הפשרים כאחד (בפרק על דרכי היצירה של הפשרים), וכן עדכון ידיעות הקורא בספרות הפשרים ובחקר המגילות בכללן לאור תוצאות המחקר בתחום זה על כל בחינותיו: בהיסטוריה, בארכאולוגיה, בפילוסופיה, בספרות ובלשון. תמונה בהירה מתקבלת עם קריאת הדיונים הממצים בסוגיות המורכבות שהמגילה כרוכה בהן. נביא לדוגמה את מסקנת המחברת בדבר הרקע ההיסטורי ובדבר הדמות המרכזית שבמגילה: זמן כתיבת המגילה הוא כיבוש יהודה בידי הרומיים בשנים 63-70 לפה"ס (עמ' 132), ודמות מטיפה הכזב מתאימה למנהיג הפרושים, כנראה לשמעון בן שטח (עמ' 138). מורה הצדק הוא, כנראה, בעל ההודיות, ואין בידי המחקר מפתחות לזהותו עם דמות היסטורית כלשהי (עמ' 145). דוגמה אחרת לתוצאת השקלא וטריא המעמיקות היא ההבחנה המאלפת בין הפשרים למדרשי חז"ל (בהלך המחשבה

האפוקליפטית שביסוד הפשרים) ובין הפשרים לפירוש (הפשרים מתלכדים ליחידה ספרותית בעלת חוקיות משלה, עמ' 78–79).

אף בצד הטכני של המהדורה יש משום חידוש מרגין, משום שהוא יוצא מגדר הטכניקה: הלוחות הבהירים שביצועם מעולה מתלווים לטקסט (16 לוחות בעמודים 145–149). בלוחות באים תצלום פתח המערה שבה נמצאה מגילת פשר חבקוק, תצלום הכדים שבהם נתגלו המגילות שבמערה הראשונה, אותות של לגיונות רומיים, והעיקר: הלוחות של הפשר עצמו (13 דפים) במלואם. אין ערוך לחשיבות התוספת הזאת של תצלומי הלוחות. כל קורא שבדעתו לאמת הצעת קריאה או השלמה או סברה על שיבושים וכיוצא בהן, לא יצטרך לסמוך על המהדירים בלבד: יהיה בידו לבדוק בעצמו את מקור המקומות. איכות כזאת של תצלומי מגילות עתיקות עדיין לא הופיעה בספרות המקצועית בעברית, ויש לברך את המחברת ואת ההוצאה-לאור על הישגם זה. בהקדמה למהדורה עצמה (עמ' 149) מתבררים עקרונותיה: הטקסט של המגילה מיוסד על פרסום הציילום וההעתק של המגילה בידי בורוס (Burrows) ב-1950, תוך הכנסת שינויים על-פי עקרונות המהדורות העבריות של מגילות קודמות. השינויים העיקריים הם חלוקת הטקסט הרצוף לעניינים שלמים והכנסת ההשלמות הנחשבות ודאיות לטקסט המודפס תוך סימון מיוחד להן בסוגריים מרובעים.

לטקסט נתלוו שלושה מדורים ("אפראטים"), שיש בהם כדי לרכז את כל הידוע על הנושאים הכלולים בו, בלא להכביד על הקורא עומס פרטים מרובים. המדורים הם: מדור הקריאה ובו הסברים על בחירת הקריאה המוצעת; מדור הנוסח, המרכז את פרטי ההשוואה בין נוסח הפשר לנוסח המקרא ותרגומיו; ומדור הפירוש, המציע פירוש רצוף צמוד לטקסט, הן בתוכן הדברים הן בלשונם. כל אימת שפרטי הפירוש נוגעים בנושאים מקיפים יותר שנידונו במבוא, באה הפניה אל הסעיפים המתאימים במבוא. בנספח שלאחר המהדורה המבוארת (עמ' 199–204) בא סיכום השוואת הנוסחאות (של פשר חבקוק עם נוסח המסורה): בשינויי הכתיב ובשינויי הגרסה (השינויים מייצגים מסורות שונות מנוסח המסורה, והם גרסאות מקוריות של בעל המגילה). יש בסיכומים אלו כדי להעמיד בידי הקורא מסקנות מבוררות על טיבם הספרותי של הפשרים ועל מגמותיו של בעל המגילה בחיבור פשריו.

הביבליוגרפיה (העברית והלועזית, עמ' 205–210) מעודכנת עד סוף שנות השבעים, כפי שאפשר לראות מן המחקרים שהמהדורה נעזרה בהם (וראה גם פתח דבר, עמ' ג). לאחר מפתח העניינים והשמות (עמ' 211–219) נוסף גם מפתח למגילות פשרים, כלומר למקום הזכרתם של פשרים לספרי מקרא אחרים. כאן ריכוז נדיר של פשר מיכה, פשר ישעיהו והושע, פשר נחום, פשר צפניה, פשרי תהלים, פלורילגיום, טסטימוניה ופשר הקצים, שנידונו בעיקר בהשוואה לפשר חבקוק בדפי מהדורה זו.

2. נעיר כאן על מספר מקומות מבחינת הדיון הלשוני שבהם, שהרי גם ההעמקה והדיוק המלאים בתחום זה מניחים מקום להצעות ולפתרונות אחרים, ולעתים אין צורך להכריע ביניהם, והבוחר יבחר.

• עמ' 81 (סעיף 48) – המבנה התחבירי האופייני של פתיחת הפשרים הוא: ...[מובאה מהכתוב] פשרו על... [שמה של דמות מרכזית] אשר... [משפט המתאר את המאורע שהדמות הייתה מעורבת בו]. מבנה זה מתואר אל-נכון כמערכת של משפט עיקרי ושל משפט טפל. לטעמנו תיאור זה, אף שאין בו פגם ענייני, אינו מעודן דיו. מן הדין היה לסגל כאן את המושגים ואת המונחים הרווחים היום בבלשנות, כגון נושא הדיון (thème) ונשא הדיון (rhème), או דרכי המיקוד (topicalization) השונות. (שמא יש מקום להחיל על משפטי פתיחה אלו של הפשרים את דרכי הניתוח של המשפט המבוקע [cleft-sentence], שהחלק הנושאי שבו פותח אף הוא ב"אשר"). מכל מקום, בלשן שיהיה לו עניין בלשון המגילות או בבלשנות היסטורית של הלשון העברית ימצא כאן גם בקובץ הנתונים בתיאורו שלפנינו חומר מאלף בשביל להפעיל עליו תאוריות בלשניות.

• עמ' 85 (סעיף 50) וביתר הרחבה בפירוש לדף 7 (עמ' 172–173) – נידונו יתרונות הקריאה של "יארון" ושל "יארין", אף מובאת הדעה (של רצהבי) שגם בקריאה כהפעיל אין הכרח לבקש את נושא הפועל ב"אל", אלא ייתכן שיש כאן "הפעיל פנימי", הפעיל כפועל עומד. אפשר להוסיף לשיקול זה שתופעות מטאורולוגיות ותופעות הקשורות בטבע או בתכונות פיזיות של בעלי התכונות (כגון אורך, רוחב, גובה, כובד, גודל) עשויות לבוא לידי ביטוי בפעלים בבניין הפעיל בלא נושא כלשהו במשפט. כך הדבר בלשון המקרא ובלשון חכמים כאחד. לדוגמה מלשון המקרא מתחום תופעות הטבע: ... וחלקה אשר לא-תמטיר עליה... (עמ' ד, ז), בה תשלג בצלמון (תה' סג, טו); ומלשון המשנה: מי שהחשיך לו חוץ לתחום (עיר' ד, יא), האיר על פני כל המזרח (יומא ג, א על-פי כ"י קאופמן), ... כך עתיד להאיר להן (סנה' י, ג על-פי הדפוסים; בכ"י קאופמן: לאור...). וכן מתחום התכונות הפיזיות בלשון המקרא: העמיק הרחב מדרתה (יש' ל, לג), צרות לבבי הרחיבו (תה' כה, יז), ... כי הגדיל אויב (איכה א, ט), ... להקל מעליהם (יונה א, ה), ונשאך לבך להכביד (דה"ב כה, יט); ובלשון המשנה: ... שחורות והלבינו... שתיהן קצרות והאריכו (נג' א, ו), ... והגדיל הקטן (ב"ק ד, ד), ומשהגדילו המדות (עד' א, ב), נזיר עולם הכביד שערו... (נזיר א, ב). (וראה על כך בספרי הדקדוק ללשון המקרא.) לפיכך הקריאה "יארין" כהפעיל חסר נושא סבירה גם בלשון המגילה, בלא שנצטרך לבקש את הנושא ב"אל", שלא נזכר במשפט.

• עמ' 85 (סעיף 51) – "ציון הזמן 'לאחרית הימים' בא כאן במשפט טפל", וכן מובאות עוד דוגמות למבנה מעין זה. העיון בתחביר המשפטים האלה לא הבהיר לנו היכן המשפט הטפל, אשר "לאחרית הימים" הוא חלק ממנו.

- עמ' 86 (סעיף 51) – בפשר זה מדובר (מבחינה תחבירית) במשפט זיקה המשובץ במשפט זיקה קודם. בניתוח תחבירי-ענייני חוזר כל זוקק חדש עשוי להיחשב כנושא העניין להמשך הדיון.
- עמ' 90–91 (סעיף 53) – היה אפשר להיעזר בעבודותיו של יצחק אבישור על זוגות מלים בספרות המקראית ובספרויות המזרח הקדום; ספרו הגדול בנושא זה באנגלית הופיע ב-1984, אולם מאמרו על סמיכות של נרדפים נתפרסם כבר ב-1977.
- עמ' 103 (סעיף 57) – נתגבש משפט בניסוח דו-משמעי: "היא... לא לגמרי משוחררת מהבסיס המקראי כמדרשי חז"ל". האם יש להבין מכאן שמדרשי חז"ל משוחררים מהבסיס המקראי לגמרי (אתמהא), או שאין הם משוחררים ממנו (ובמקרה זה לשם מה הם נזכרים כאן)?
- עמ' 104 (סעיף 58א) – נזכרים יחד מקרים של תנועת o ארוכה שהיא תוצאה של a ארוכה מוטעמת (בינוני של קל) ושל כיווץ הדיפתונג aw (בינוני של הפעיל פ"י), ושתיהן נקראות ארוכות מעיקרן. ייתכן שהיה מקום להזכירן בנפרד.
- עמ' 105 (סעיף 58ב) – נזכר "איום" כבינוני פעול, ואין ניתוח זה סביר: אין כל פועל משורש זה. לפנינו שם תואר במשקל qatāl (כגון: גדול, טהור).
- עמ' 123 (סעיף 69) – מתוך הזכרת "כהן רשע", "מורה צדק", "איש כזב" בלא יידוע הקורא עשוי להבין שדמויות אלו לא היו יחידות לעצמן; עדיף להזכירן ביידוע.
- עמ' 158 – בפשר לחבוקק א, ז (דף 3 שורות 5–6) בעל הפשר קרא, לדעת המהדורה, "ושאתו" בשי"ן ימנית; הראיות כולן מצורות בניין הפעיל הן ולא מבניין קל. שמא עדיף למצוא פתרון למשמעות התיבה שבצירוף עם "משפטו" מתחום הסמנטיקה של הפועל "נשא" (שי"ן שמאלית) בבניין קל, כגון "ונשא חטאו" (ויק' כד, טו), "נשא ענש" (מש' יט, יט).
- עמ' 159 – בפשר לחבוקק א, ט (דף 3 שורה 11) ההשלמה "לאכול [את כן]ל העמים" יוצרת צירוף בלתי סביר. עדיף היה להשלים בשם המציין דבר שאפשר לאכול (בכל האפשרויות הסמנטיות של הפועל "אכל"), כגון "[יב]ל", או לפי רוחב החלל הריק במגילה: "[בזת כן]ל העמים".
- "ואין שבעה" (שורה 12) – הוי"ו מתפרשת כוי"ו הניגוד ('אבל'); יש מקום לדייק יותר ולפרשה כוי"ו של הוויתור ('אף-על-פי-כן'), וראה במאמרי על יחס הוויתור בלשון המקרא, תעודה ב (תשמ"ב), עמ' 338–339.
- עמ' 161 (דף 4 שורה 2) – "ילעיגו על רבים", אפשר להעיר על צורת הפעיל של פועל זה, המצויה בלשון המקרא המאוחרת (איוב, נחמיה, דברי הימים; ובתהלים כב, ח ב"לעגו" הניקוד בלבד גורס הפעיל) ובלשון חכמים. הרי גם זה פרט המגלה קרבה בין לשון בעל הפשרים (ולשון המגילות בכללן) ובין לשון חכמים.

- עמ' 172 – בפשר לחבקוק ב, ג (דף 7 שורה 7) המהדורה קוראת "ויתר על כל...", ובידה ראיות משכנעות שלפי תחביר לשון חכמים קריאה זו עדיפה מקריאות אחרות. האם נוסתה גם הקריאה "יותר על כל..." ונשקלה האפשרות שגם היא הולמת את תחבירה של לשון חכמים? שהרי כך שנינו: זכת האשה יותר על כתובתה ובעל חוב יותר על חובו... (כת' ט, ג), גם לפי כתב-יד קאופמן.
- עמ' 175 (דף 7 שורה 15) – בעל הפשרים פירש את הצורה היחידאית "עפלה" (חב' ב, ד): "אשר יכפלו...", בדרך של סברה אפשר להעיר על התצלול החלקי שבין "עפל" ל"כפל", שעשוי היה להתהוות עקב תהליכים פונטיים של עיצורי הגרון והתך בלשון בעל הפשרים.

ה ע ר ו ת

מרדכי מישור

שתי הערות ל"מדל" (לשוננו נא, עמ' 87–94) משם פרופ' אברמסון

פרופ' שרגא אברמסון הפנה את תשומת לבי להערתו של ר' מאיר איש שלום "בענין ביאור מלת מדל ונוסחת הר"ם במשנה דפאה", בית תלמוד ב, תרמ"ב, עמ' 152, וז"ל: "והנה לכל מארי דתלמודא יקשה למה הביאו בגמרא ראייה דשלופי היא מפ"ז דפאה ולא ממשנה הקודמת דפ"ג. אולם ראה בפי' הר"ם שגרסתו היתה כרם המדל ופי' כרם מדולדל. משרש דלל ולא משרש דלה. ותהיה נקודתו כרם המְדל[.]. אולם בפ"ז פירושו התולש. מלשון דלה ונקודתו אם מבנין פעל המְדל או מן ההפעיל המְדל תמורת המדלה".

איש שלום מבדיל אפוא בין מְדל, לשון דלדול (משורש דל"ל), ובין מְדל–מְדל, לשון תלישה (משורש דל"ה). אף הוא מפרש מְדל בינוני מקוצר של דלה, והנה למדנו שגם את מְדל הוא גזור מן הפועל דלה: בינוני מקוצר של פיעל (> מְדלה).

עוד העיר לי פרופ' אברמסון, שדברי רבנו חננאל בשבת מד ע"ב מקורם בדברי רב שרירא גאון שפרסם פרופ' אברמסון עצמו ב'גנזי קדם', חלק ה (ירושלים תרצ"ד), עמ' 164 (ועיין עוד בספרו רב נסים גאון, ירושלים תשכ"ה, עמ' 252 הערה 20). כלומר, לא נוסח של משנה נקט רבנו חננאל, אלא את פירושו של רב שרירא גאון למשנה. ידיעה זו נעלמה ממני, ואני מודה לפרופ' אברמסון שהעמיד דברים על דיוקם.

יאיר צורן

לעניין "הייתי תאֵוה"

רצוני להעיר בשולי הערותיהם של ישראל בן-דוד ב'לשוננו' ג (התשמ"ו), עמ' 243 ושמחה קוגוט בחוברת זו.

הביטוי "הייתי תאֵוה" נמצא במקורותינו לא רק בעבר אלא גם בהווה, ואין אפוא כל צורך לבנותו בדרך ההשערה בלבד. בתוספתא ברכות, ראש פרק ה נאמר: "לא יאכל אדם בערב שבת מן המנחה ולמעל' כדי שייכנס לשבת והוא תאֵוה", ואם כן, השימוש הזה מצטרף אל "אני תפלה", "אתם שלום", "היה ברכה" ודומיהם שבמקרא, והוא גשר בינם לבין "אני תקנה" וכדומה בלשוננו, ונמצא החסר מתמלא.

יהודה רצהבי

ארירות המילונות

במאמרו "לנוסחו של מדרש קהלת רבה" (לשוננו נג, עמ' 135 ואילך) דן ישראל בן-דוד, בין השאר, בלשון אידרות. הוא קבע נכונה, על-פי כתבי-יד, שאין כאן אלא שיבוש התיבה ארירות. בסוף הערך "אַרירות" הוא מעיר "הרי שם אַרירות, שנחבא בכתבי-ידות, ולא זכה שיבוא בקהל עם בקרב המילונות" (שם, עמ' 138). מטבע זה מקובל בפי יהודי תימן, גם בכתב וגם בדיבור. במילוני 'אוצר לשון הקדש שלבני תימן' (תל-אביב תשל"ח) העליתי מובאה מחיבורו של ר' אברהם ערוסי, בן הדור האחרון, שכתב: "והקצין (דהיינו השופט, על-פי קאצ'י בערבית) מתהלך בארירותו ועביד גרמיה כמאן דלא ידע" (שם, עמ' 22). בשיחת הבריות קלטה אוזני פעם אחת משפט של אדם הקובל על חברו "יוה, ואלארירות אלי פיה" (= איזו ארירות יש בו!) והכוונה לרשעותו.

יאיר צורן

לעניין "הייתי תאֵוה"

רצוני להעיר בשולי הערותיהם של ישראל בן-דוד ב'לשוננו' ג (התשמ"ו), עמ' 243 ושמחה קוגוט בחוברת זו.

הביטוי "הייתי תאֵוה" נמצא במקורותינו לא רק בעבר אלא גם בהווה, ואין אפוא כל צורך לבנותו בדרך ההשערה בלבד. בתוספתא ברכות, ראש פרק ה נאמר: "לא יאכל אדם בערב שבת מן המנחה ולמעל' כדי שייכנס לשבת והוא תאֵוה", ואם כן, השימוש הזה מצטרף אל "אני תפלה", "אתם שלום", "היה ברכה" ודומיהם שבמקרא, והוא גשר בינם לבין "אני תקנה" וכדומה בלשוננו, ונמצא החסר מתמלא.

יהודה רצהבי

ארירות המילונות

במאמרו "לנוסחו של מדרש קהלת רבה" (לשוננו נג, עמ' 135 ואילך) דן ישראל בן-דוד, בין השאר, בלשון אידרות. הוא קבע נכונה, על-פי כתבי-יד, שאין כאן אלא שיבוש התיבה ארירות. בסוף הערך "אַרירות" הוא מעיר "הרי שם אַרירות, שנחבא בכתבי-ידות, ולא זכה שיבוא בקהל עם בקרב המילונות" (שם, עמ' 138). מטבע זה מקובל בפי יהודי תימן, גם בכתב וגם בדיבור. במילוני 'אוצר לשון הקדש שלבני תימן' (תל-אביב תשל"ח) העליתי מובאה מחיבורו של ר' אברהם ערוסי, בן הדור האחרון, שכתב: "והקצין (דהיינו השופט, על-פי קאצ'י בערבית) מתהלך בארירותו ועביד גרמיה כמאן דלא ידע" (שם, עמ' 22). בשיחת הבריות קלטה אוזני פעם אחת משפט של אדם הקובל על חברו "יוה, ואלארירות אלי פיה" (= איזו ארירות יש בו!) והכוונה לרשעותו.

“אני תֵּאָנָה” – לאפיון הקונסטרוקציה ותפקודה

לא מכבר¹ הביא ישראל בן-דוד ממדרש שיר-השירים רבה לפרק ב, פסוק יד, סימן ח, את המובאה: “...שהייתי תֵּאָנָה לשמוע שיחתכם”. מבעד לצירוף “הייתי תֵּאָנָה” השתקף לבן-דוד בצדק הצירוף “אני תֵּאָנָה”, והוא ראה בו “דיבור שלישי”, כיצא בשניים ידועים: “אני תֵּפֶלָה” במקרא, ו“אני תִּקְנָה” בעברית החדשה. אין ספק, שהעיקרון של lectio difficilior תומך בגרסה “הייתי תֵּאָנָה”, שעליה נשען בן-דוד, כנגד הגרסה שהביא מכ“י אוקספורד 164, 2: “שהייתי מתֵּאָנָה”. בגרסה האחרונה נדחה הצירוף הנדיר מפני צירוף שכית, על-פי מה שקדם באותה מובאה: “...בשביל שהיה הקב“ה מתֵּאָנָה לשמוע שיחתך”.

ישר כוחו של ישראל בן-דוד, שתיעד את הגרסה “הייתי תֵּאָנָה”. עם זה, ודאי הוא, שאין הקונסטרוקציה הזאת עומדת על שלושה “דיבורים” אלו בלבד. שכן עד שאתה הולך אצל מדרש שיר-השירים רבה וגוזר “אני תֵּאָנָה” מן “הייתי תֵּאָנָה” שמצאת בו, לך אל המקרא ותמצא בו במישרין עוד דיבורים כיצא ב“אני תֵּפֶלָה”, כגון “אני שלום” (תה' קכ, ז) בצד “אתה שלום” (שמ"א כה, ו), ובגזירה מ“וְהָיָה בְרַכָּה” (בר' יב, ב) את “אתה ברכה” – על-דרך הגזירה שגוזרים מן “הייתי תֵּאָנָה” את “אני תֵּאָנָה”.

די בדוגמות אלה להראות, ששלוש ה“מידות” שמנה בן-דוד בתבנית אינן מקיימות למעשה. אין אפוא בלעדיות לגוף ראשון בקונסטרוקציה זו, כפי שמראה השימוש “אתה שלום”. אין גם הכרח, שהשם המשמש נשוא יהיה ממין נקבה, והמלה “שלום” תוכיח. ממילא אין גם ממש בקביעה, ששם זה יבוא בסופית ². יתר על כן: אפילו כשהשם המשמש נשוא הוא ממין נקבה, אין הוא חייב להכיל תחילית תי“, כפי שמוכיחות דוגמות כגון “והיה ברכה”, או “אני בינה” (מש' ח, יד).³

הבאנו כאן רק כמה מן הדוגמות שנאספו, נותחו ונידונו במחקרנו על “שימושים חליפיים בכינויים פרודים וחבורים להבעת קניין בעברית המקראית”³. חלק ממחקר

1. ישראל בן-דוד, “שלוש הערות לנוסחו של מדרש שיר השירים רבה”, לשוננו ז (תשמ"ו), עמ' 242–243, הערה ג, “אני תֵּאָנָה”, שם, עמ' 243.

2. שייכותו של הצירוף “אני בינה” לענייננו מוכחת משתי הצלעות המקבילות לו בפסוק: “לי עצה ותושיה” שלפניו ו“לי גבורה” שאחריו. אמור מעתה: “אני בינה” = לי בינה.

3. את עיקרי המחקר הצעתי בהוצאתי בקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, שהיה בירושלים במנחם אב תשמ"ה (אוגוסט 1985). נוסח מורחב של ההרצאה יתפרסם ב'עיוני מקרא ופרשנות' – מנחות ויכרון למשה גושן-גוטשטיין, עורכים: מ' בראשר, מ' גרסאל, ד' דימנט, י' מאורי (בדפוס).

זה נוגע לקונסטרוקציה הנידונה כאן, ועולה ממנו, כי שתי דרכים הן בלשון המקרא לבניית פרדיקציה המביעה קניין: אפשר לה שתציב את בעל הקניין בחלק הנשואי של המשפט, כבדגמים: "(ה) בית לפלוני"; "(ה) בית לי/לך (וכד')", אך אפשר גם שבעל הקניין – בין שהוא מיוצג על-ידי שם-עצם ובין שהוא מיוצג על-ידי כינוי גוף – ישמש נושא המשפט, כבדגמים "שלוש אֶהְלֶךְ" (איוב ה, כד) = "שלוש לאהלך"; "השלוש אתה (= לך), אחי" (שמ"ב כ, ט). שימושים חליפיים כאלה מצויים, כפי שהראינו במחקרנו הנ"ל, גם באוגריתית, ואכמ"ל.

חשיבותה של המובאה "הייתי תאנה" היא שיש בה כדי להראות, שלקונסטרוקציה הנידונה היו תוצאות אל העברית שבמדרש, עוד לפני שנודעו תוצאותיה בעברית החדשה. את "הייתי תאנה" יש לתעד ליד דוגמה אחרת מן המדרש, מפתחת לאיכה רבתי, סימן כה: "הוי שלום בית פלטין שלי" – דוגמה שתוצאותיה אל העברית החדשה גלויות וידועות בצירוף "הִיָּה שלום" המחזירנו אל "הִיָּה ברכה" המקראי. נמצאנו למדים, כי עניין לנו בתבנית שגבולות השימוש בה מבחינת הזמן, המקום והפונקציה רחבים בהרבה ממה שנראו בן-דוד. בתוך רוחב זה נכללים שלושת ה"דיבורים", היינו: הצירופים שהעמידו אצלו את ה"תבנית" ואת "מידותיה", היינו: אֶפְיוּנָהּ. עתה, משהרחבנו את מסגרת התבנית, נפרצו גם מידותיה.

לסיכום: נכון הוא, כי בשימוש העברית בת זמננו אין הקונסטרוקציה הנידונה דינמית, ומתקיימות ממנה בעיקר הדוגמות "אני תפלה" ו"אני תקנה". לכאורה, צירופים אלו מצדיקים את שלוש המידות שמנה בן-דוד, אולם הוא עצמו בא להוסיף על שתי הדוגמות האלה דוגמה שלישית – "אני תֶּאֱנָה" – שאיננה משמשת בלשון ימינו. הא למדת, ששלוש המידות נתכוונו למדוד את הקונסטרוקציה בכללותה, ונמצאו מודדים גזרה צרה ביותר ממנה, התואמת את אפנת לשון ימינו. אנו ניסינו להציג לעיל את עיקרי מסקנותינו באשר למידותיה הנכונות של הקונסטרוקציה ובאשר לפונקציה שמילאה בלשון.

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְעִשׂוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים וחמישה, חוברת שלישית
ניסן התשנ"א

© התשנ"ב, כל הזכויות שמורות
למחברי המאמרים ולאקדמיה ללשון העברית

הפקה:
טלי בן-יהודה

כתובת המערכת:
האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034

סדר ועריכה במחשב:
האקדמיה ללשון העברית

הדפסה:
גרף-חן בע"מ, ירושלים

לשוננו

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: יהושע בלאו

מזכירת המערכת: אסתר גולדנברג

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

ל ש ו נ נ ו

כרך חמישים וחמישה, חוברת ג, ניסן התשנ"א

תוכן העניינים

מ א מ ר י ם

203	צורות במעמדי הפסק במסורה לתרגום אונקלוס	עמוס דודי
221	הקראים ולשון חז"ל: נוסח המובאות ושימוש הלשון	אהרן ממן
	יחסו של הראי"ה קוק אל לימוד הלשון הערבית	אליעזר שלוסברג
269	על רקע מלחמת השפות בימיו	

מן העבודה במילון ההיסטורי

277	המלך יהונתן או יהונתן המלך	דוד טלשיר
281	הפפירוסים העבריים שבגניזה – קטעי האיגרות	מרדכי מישור

תקצירים באנגלית

כתובת המחברים המשתתפים בחוברת זו:

ד"ר עמוס דודי, רח' חזקיהו המלך 41, ירושלים 93 224

ד"ר אהרן ממון, פסגות, ד"ג מזרח בנימין 90 867

ד"ר אליעזר שלוסברג, רח' זכרון משה 11, פתח־תקוה 49 314

ד"ר דוד סלשיר, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034

ד"ר מרדכי מישור, רח' התומר 6א, ירושלים 96 198

צורות במעמדי הפסק במסורה לתרגום אונקלוס*

המסורה לתרגום אונקלוס נתהוותה ונתגבשה מתוך הצורך לשמור על נוסחו. צורך זה נבע ממעמדו של ת"א בהלכה – תרגום שנתקדש בעם ושימש לקריאה בציבור וביחיד. בתהליך מסירתו של התרגום הזה ועריכתו הסופית בבבל¹ הופיעו גרסאות אחדות הקשורות בנוסח התרגום. אלה נאספו לרשימות שלמות והן שימשו בסיס לחיבור המסורה לת"א.

רשימות אלו שרדו בקטעי מקורות בבליים עתיקים, בכתבי-יד של המסורה לתרגום המנוקדים ניקוד טברני ובגיליונות של כמה כתבי-יד טברניים של המקרא. על יסוד החומר המשוקע בגיליונות של כתבי-יד טברניים של המקרא הופיעו בסוף המאה הי"ט חיבוריהם של ברלינר ולנדאוואר (= ל)². מאז ועד שנות השישים של המאה העשרים לא הופיעו מחקרים נוספים על המסורה לת"א. קאהלה במאמרו על סקירת כתבי-היד הבבליים ומיונם ציין גם כמה כתבי-יד בבליים המכילים הערות מסורה לת"א³. בעשרים השנים האחרונות התעוררה ההתעניינות במחקר המסורה לת"א, שנשתמרה

* עיקרי הדברים הושמעו בהרצאה בקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות בירושלים בתשמ"ה. רשימת הקיצורים באה בסוף המאמר. השתמשנו גם בסימני כתבי-היד הבבליים ובקיצוריהם על פי שיטת הסימון המקובלת אצל קאהלה במאמרו ב' ZAW 46 (1928), עמ' 113–137, ואצל ייבין, הניקוד, עמ' 73–88; הנ"ל, קטע מחיבור, עמ' 99. על צורות במעמדי הפסק בארמית ראה להלן הערה 63. תודתי להנהלות הספריות ששלחו אליי את תצלומי כתבי-היד שהיו דרושים למחקרי ולעובדי המכון לתצלומי כתבי-היד העבריים בירושלים שאפשרו לי לעיין בסרטי הצילום של כתבי-היד.

1. אף שדעות החוקרים חלוקות בשאלת מוצאו של ת"א (מארץ ישראל או מבבל), הרי ההנחה בדבר עריכתו הסופית וניקודו של תרגום זה בבבל מקובלת על רוב החוקרים. עיין F. Rosenthal, *Die Aramäische Forschung seit Th. Nöldeke's Veröffentlichungen*, Leiden 1939, 28; E. Y. Kutscher, *Scripta Hierosolymitana* IV (1958), 9–10; P. Kahle, *The Cairo Geniza*², Oxford 1959, 194f; A. Diez Macho, *Neofiti I – Targum Palestinense Ms de la biblioteca Vaticana*, Madrid – Barcelona 1968, I, 98* ישראל – מחקרים לזכרו של יעקב ליוור, תל-אביב תשל"ב, עמ' 351 (להלן: קדרי, מחקר ת"א), ולסיכום העמדות ראה L. Diez Merino, *Proceeding of the Sixth World Congress of Jewish Studies*, Jerusalem 1977, עמ' 77.

2. ראה ציונים ביבליוגרפיים ברשימת הקיצורים בסוף המאמר. סקירות קצרות על חיבורים אלו וההבדלים ביניהם ראה ייבין, הניקוד, עמ' 174; קדרי, מחקר ת"א (ולעיל, הערה 1), עמ' 359; דיאו מרינו, מסורה, עמ' 152–153.

3. ראה P. Kahle, ZAW 46 (1928), עמ' 121–122.

בגניזה הקהירית בקטעי חיבורים עתיקים המנוקדים ניקוד בבלי והמשקפים את המסורת הבבלית⁴. פאעור וייבין סבורים שהמסורה לת"א נתחברה בבבל, ולא עוד אלא אף המסורה לתרגום המצויה בכתב־יד בניקוד טברני מוצאה מבבל והועתקה ממקורות בבליים⁵. החוקרים האלה עמדו על קווי דמיון ושוני בין המסורה המופיעה בגיליונות שבכתב־יד טברניים ובין זו שנשתמרה במקורות בבליים⁶. דיון בתולדות ההתגבשות של המסורה לת"א, במטרתה ובשימוש בה מכמה וכמה היבטים מובא במאמרו המקיף של וייל על המסורה לתורה ולת"א⁷.

עיקר עניינה של המסורה לתרגום היה לציין באילו דרכים תיבות המקרא מתורגמות. מובאות בה רמזות למקומות שבהם תיבה עברית תורגמה באופנים אחדים, כגון תיבה שתורגמה בשני שורשים ארמיים שונים זה מזה או בשתי צורות דקדוקיות של שורש אחד וכדומה⁸. כמה מן ההבדלים בצורות דקדוקיות מסוימות מקורם בהבדלי הנוסחאות שבין סוראי לנהרדעי בבבל. לבד מחילופי הגרסאות הקשורים בטקסט של ת"א מופיעות הערות שעניינן הבדלי ניקוד של צורות⁹. הערות מעין אלו מלמדות לעתים על דרכי קריאה קדומות ועל שרידים של תכונות הגייה בבליות.

המעין בהערות המסורה לת"א, הפוזרות בכתב־יד שניקודם בבלי ובגיליונות שבכתב־יד לתורה ולת"א שניקודם טברני, ימצא סוגי הערות אחדים שעניינם הוא ניקודן של הצורות בהברה סופית במעמדי הפסק, והיינו בטעמים מפסיקים, לעומת ניקודן ביתר המעמדים. במאמרנו זה נעמוד על ניקודה של ההברה הסופית ועל מידת העקיבות בהופעת התנועות u/o, i/e בהברה זו במעמדי הפסק ובמעמדים אחרים, על פי סוגי הערות המסורה לת"א.

4. ראה פאעור, המסורה, עמ' יז-כו. מאמר זה מבוסס על עבודת המחקר שכתב פאעור באוניברסיטת ברצלונה (העבודה טרם יצאה לאור): *La Massorah del Ms 7 de la biblioteca Angelica*, (Ph.D. Thesis), Universidad de Barcelona 1964; G. E. Weil, *Textus* 4 (1964), 30-54; Idem, *The Annual of Leeds University Oriental Society* 5 (1963-1965), 114-131; Idem, *In Memoriam Paul Kahle*, Berlin 1968, 241-253; ייבין, קטע מחיבור, עמ' 99-163; על מצב המחקר בתחום המסורה לת"א ראה דיאו מרינו, מסורה, עמ' 151-160.
5. ראה י' פאעור, פרקים (בסאון האקדמיה העברית באמריקה) ד (תשכ"ז), עמ' 94; הנ"ל, המסורה, עמ' יח; ייבין, הניקוד, עמ' 178; הנ"ל, קטע מחיבור, עמ' 114-119.
6. ראה פאעור, המסורה, עמ' יח-ט; ייבין, קטע מחיבור, עמ' 117-119. דומה שמן הראוי שתיערך בדיקה מקפת של הערות המסורה שבכתב־יד טברניים למטרת הבחנה בין הערות שבהן גרסאות המשקפות שרידי מבטא בבלי ובין הערות שחלה בהן השפעת המסורת הסברית.
7. ראה G. E. Weil, "Le Massorah", *Revue des Etudes Juives* 131 (1972) 41 ואילך.
8. ראה י' ייבין, "מסורה", אנציקלופדיה מקראית, כרך ה, עמ' 143; על דרכו זו של המתרגם עיין ע"צ מלמד, מפרשי המקרא - דרכיהם ושיטותיהם, ירושלים תשל"ח, עמ' 224-227, 229-235.
9. פאעור סבור שחילופי הניקוד המובאים במסורה לת"א שבגיליונות של כתב־היד שניקודם טברני חלו בתקופת המעבר מן הניקוד הבבלי לטברני. מקורם של חילופים אלו הוא, לדעתו, בריבוי שיטות ההעתקה של כתב־היד מניקוד בבלי לניקוד טברני. ראה הנ"ל, המסורה, עמ' יח-ט. דוגמה לקטע מסורה המעיד על מעבר אטי מהמסורה הבבלית של התרגום למסורה הגדולה הסברית ראה G. E. Weil, *Textus* XI (1984), עמ' 37-87.

התנועות u/o, i/e בהברה סגורה סופית

בבע בכ"י מס 12 (קטע מחיבור מסורתי בבלי למקרא ולת"א¹⁰) אי אפשר לדעת אם באות דרך שיטה התנועות e (תולדתה של i קצרה) ו-i בהברה סגורה סופית. אמנם נזכרים לעתים קרובות טעמים בשמותם או בסימניהם. אם נדון על פי הצורות שמצוי בהן ניקוד חריק או צירי בהברה סגורה סופית ניווכח שאמנם תנועת חריק מופיעה במעמדי הפסק ראשיים, כגון סילוק ואתנח (וכן בהקבלה לזקף וסיפחא טברניים), אך היקרותה מצויה גם במעמדים אחרים (דהיינו בטעמים אחרים)¹¹.

והרי דוגמאות אחדות:

1. סילוק: מרחים (דב' כח, נ); משיזיב (דב' לב, לט);
2. אתנח: אָזיל (דב' כט, יח); ותעזיד (דב' כג, כד);
3. במעמדים אחרים: נָפיק (דב' לב, ד)¹²; ומנחיש (דב' יח, י)¹³; מעֲנִין (דב' יח, י)¹⁴ ועוד.

כנגד זאת מן הראוי להעיר שבבדיקת היקרויותיה של תנועת e בהברה סגורה סופית עולה כי אין היא מופיעה במעמדי הפסק ראשיים: סילוק ואתנח.

אשר להופעת u/o בהברה סגורה סופית נראה שאין תנועת o מופיעה במעמדי הפסק ראשיים, אך גם אין עקיבות בהופעת u בנסיבה זו. והרי ההיקרויות לתנועת u:

1. אתנח: תירדוף (דב' טז, כ), תיקוף (דב' כ, יט); ותיקוף (דב' כ, כ)¹⁵;

10. על תיאור כתב-היד ותופעות הגייה בבליות המשתקפות בו בלוינת תעתיק והערות ראה ייבין, קטע מחיבור, עמ' 99 ואילך. לתיאור נוסף של כתב-היד תוך שימת לב לתיבות הארמיות ולניקודן ראה דודי, דקדוק, עמ' 47.

11. על הטעמים הבבליים ושמותיהם עיין ייבין, קטע מחיבור, עמ' 104–109. סילוק ואתנח מופיעים לעתים בכתב-היד מס 12 בשמות "סוף פסוקי" ו"סיפחא" ו"סיחפא". בפסוקים שלא הייתה לנו אפשרות ללמוד על מקומו של האתנח הבבלי עקב היעדרו לא נותר לנו אלא להיעזר בהקבלה למקומו של האתנח הסברני במקור המקראי. אמנם אין התאמה קבועה בין מערכת ההטעמה הבבלי (בייחוד בבע) למערכת הסברנית, ואולם מן העיון בכמה כתבי-יד בבליים שמופיע בהם סימון הטעם V (רימא, המקביל בדרך כלל לסיפחא שלפני אתנח סברני) אנו למדים שבדרך כלל קיימת הקבלה במקום הופעתו של האתנח במסורות הסברנית והבבלי, אף כי ייתכן שבאחוז קטן של ההיקרויות אין התאמה מלאה במקומו של האתנח במסורות הללו. מכל מקום, נראה כי התמונה בתחום זה תתבהר לאחר מחקר שיטתי של מערכת ההטעמה הבבלי.

12. במסורת הסברנית מופיע זקף במקור המקראי.

13. ייבין, קטע מחיבור, עמ' 124: החריק ספק. חריק גם לפי ו; אבל אא 12, ג"י JTS 131, ש, ט: צירי. במסורת הסברנית מופיעה סיפחא במקור המקראי.

14. כך גם אא 12, ג"י JTS 131, ו; אבל ש, ט: צירי. במסורת הסברנית מופיעה מירכא במקור המקראי.

15. ההקשר: "תחביל ותיקוף לרְקֻמִין מיש". ככל הנראה, כוונת ההערה מיש היא להיעדר התיבה "ותבני" בין התיבות "ותיקוף כרקומין". השווה ש.

2. במעמדים אחרים: כנוש' (דב' לא, יב)¹⁶; וישלוב' (דב' כב, כח); תִּחְצוֹר' (דב' כד, יט)¹⁷.

גם מקטעי הגניזה שנשתמרו מכ"י מס 75 שניקודו טברני¹⁸ אין בידינו לעמוד על מידת העקיבות שבהופעת התנועות u/o, i/e בהברה סגורה סופית. ואולם מהערות אחדות בכתב-היד משתמע שכנראה, נהגה הבחנה כלשהי בין צורות במעמדי הפסק ובין צורות במעמדי הקשר.

1. הערה לשמות יט, יג (קטע לנינגראד, אנטונין 1982): יתְרָגִים דמיש' בהון ב' לא תגע' <שמ' יט, יג>²⁰, וכי גח' שור' <שמ' כא, כח>²¹.

מאחר שהצורה "יתרגים" בהיקריותיה בהערה זו הופיעה שלא במעמדי הפסק ראשיים (סילוק ואתנח), אפשר שכוונת ההערה לציין את השיבוש בניקוד חיריק בנסיבה סופית בהיקריות אלו.

2. הערה לשמות לב, יב (קטע לנינגראד): דמלילתא, דמליל' ב' דמיש' בא' והנחם <שמ' לב, יב> וינחם <שמ' לב, יד>²².

3. הערה לשמות לא, יד (קטע לנינגראד): מות יומת' ג' מחלליה <ונק> ב' <ויק' כד, טז> והנביא <דב' יג, ו> וכל רימא מתרג' יתְקַטִּיל²³.

בכתב-היד הזה מצויות צורות אחדות המנוקדות בצירי' / חיריק בהברה סגורה סופית. הקבלת הצורות הללו אל הטעמים שבמקור המקראי מעלה כי תנועת e מופיעה בנסיבה

16. בניקוד הטברני של המקור המקראי: מונח; נ"י JTS 133a, ש, ס, ו: חולם; וכן השווה ל, עמ' 69, הערה לויקרא ח, ג: כְּנוֹשׁ זֶאֱ כְנוֹשׁ.

17. שורוק גם לפי ש, ו: בכ"י נ"י JTS 133a השורוק דהוי ולימינו סומן חולם, כנראה, מעשה יד שנייה.

18. על תיאור כתב-היד ראה ייבין, הניקוד, עמ' 159; הנ"ל, קטע מחיבור, עמ' 118.

19. את פרסום הקטע בליווי תעתיק ראה וייל 1964, עמ' 30–54.

20. במקור המקראי: פשטא.

21. במקור המקראי: גרש.

22. אף כאן אפשר שהכוונה לשיבוש בניקוד חיריק (בצורות "דמלילתא", "דמליל") בהיקריות שאינן במעמדי הפסק ראשיים, סילוק ואתנח. לעומת זאת בהערה לשמות לג, יא מנוקד צירי בצורה "ומְמִלִּיל" בהיקריותיה שאינן במעמדי הפסק ראשיים, כגון וְדָבָר ב' דַּמּוּמִּילִּיל וְדָבָר יי' <שמ' לג, יא> ויצא ודבר <שמ' לד, לד>.

23. בכל ההיקריות הנ"ל מופיעה התיבה "יומַת" בניקוד מ' קמוצה במקור המקראי, דהיינו מעמדה הוא הפסקי, ומכאן ניקוד הצורה הארמית המקבילה יתְקַטִּיל בחיריק בהברה סגורה סופית. ניקוד חיריק בנסיבה זו הוא גם בתיבות שבהן "רימא". אמנם מקובל לפרש את השם "רימא" כמקבילו של הטעם הטברני סיפחא שלפני אתנח. ראה וייל 1964, עמ' 42; ייבין, קטע מחיבור, עמ' 106, אולם ש"ד לוצאטו העלה את האפשרות לפירוש "רימא" ככינוי לאתנח. ראה הנ"ל (להלן הערה 39) בפירושו ל"מסורת התרגום" לבראשית כד, א (סִיב), א"ג, עמ' 162. ואם כך, כוונת ההערה היא להורות על ניקוד חיריק בצורה יתְקַטִּיל המקבילה לצורה המקראית "יומַת" שניקודה קמץ וכן בצורה הנכאה ליד אתנח. השווה ל, עמ' 123 (הערה לויקרא כ, ב).

זו בדרך כלל בתיבות שבהן טעמים משרתים. ההיקריות לתנועת i בנסיבה זו מעטות הן: הצורה "לְמִגִּין" (דב' לב, כח)²⁴ בסילוק. אבל הצורה "אַסִּיף" (דב' לב, כב) הופעתה אינה במעמד הפסקי²⁵.

לתנועת u מצאנו בכתב-היד שתי היקריות בטעמים מפסיקים: סילוק; תִּי־דָרוֹךְ (דב' לג, כט)²⁶; אתנח: תקטוף²⁷.

ההבדל שבין הצורות המנוקדות במעמדי הפסק ובין הצורות המנוקדות במעמדי הקשר משתקף אף בהערות המסורה לת"א המופיעות בגיליונות שבכתב-יד בניקוד טברני. מאחר שהערות המסורה רבות ושונות זו מזו, אין לנו אלא לבדוק את מידת העקיבות בניקודן של הצורות במעמדי הפסק על פי סוגי ההערות, דהיינו: הערות מפורשות על הופעת הצורה במעמד הפסקי (סוף פסוק, סיחפא וכיו"ב), חילופי נוסחאות שציונם הוא נֹא (= נוסחא אחרינא), דאיק (= מדויק), יפה, תֹּא (= תרגום זקן, דהיינו דרכי קריאה קדומות), סוראי ונהרדעי (= הבדלים בקריאה וחילופי גרסאות בין שתי האסכולות) וכיו"ב. אף מן ההערות שעניינן שינויי נוסח אפשר ללמוד לעתים על ניקודן של הצורות במעמדי הפסק. כאמור, הערות המסורה המופיעות בשולי הגיליונות של כתב-היד שניקודם טברני נקבצו וגדפסו בחיבוריהם של א' ברלינר וס' לנדאואר²⁸. על הופעת חיריק ושורוק (במקום צירי, חולם) בהברה סגורה סופית במעמדי הפסק, דהיינו בטעמים מפסיקים, עמד ברלינר בחיבורו על המסורה לת"א בעמ' xvi-xv, 105-100. אף בחיבורו של לנדאואר מופנית תשומת הלב לצורות שבמעמדי הפסק.

הערות המסורה לת"א מפוזרות בכתב-היד השונים ואין תפוצתן זהה בהם. יש כתב-יד שבהם סוגים אחדים של הערות מסורה, ויש אשר נפוצות בהם בעיקר הערות שציונן הוא נֹא.

בכ"א מופיעות הערות רבות מן הסוגים שנמנו לעיל. בין ההערות שאפשר ללמוד מהן על ניקודן של ההברות הסגורות הסופיות בצורות הנקרות במעמדי הפסק יש למנות את אלה שבהן ציון מפורש על דרכי ניקודן של הצורות הבאות במעמדי הפסק ראשיים, כגון סוף פסוק או אתנח (סיחפא). מתוך הערות אלו אנו למדים על הופעת חיריק או שורוק במעמדי הפסק אלו בנסיבה סופית.

24. חיריק גם לפי ש, ס, ו, ת; ל, עמ' 27: לְמִגִּין דאיק. לעניין זה ראה עוד: דודי, דקדוק, עמ' 315, הערה 1169.

25. תיבה זו מקבילה לתיבה המקראית "וְתֹאכַל" הבאה ליד מהפך.

26. השווה כ"א אא 24: תִּי־דָרוֹךְ. אבל הערת מסורה לרי"ש חלומה ראה ל, עמ' 33 (הערה לדברים ב, ה); תִּי־דָרוֹךְ, מִדְּרָךְ קרא ותרגום.

27. הכוונה, כנראה, לויקרא כה, ה בהקבלה לתיבה המקראית "תִּבְצֹר" שבה אתנח; שורוק גם לפי ש, ו.

28. ראה לעיל הערה 2.

והרי דוגמאות (ההערות נוגעות לתיבות מסוימות המופיעות בכתב-היד בפנים):

סילוק

1. בראשית מד, ז: הַאֲלִין²⁹ – דוק' סיחפּיא וסוף פסוק'.
2. בראשית לג, יא: וְקָבִיל – נָא וְקָבִיל וַאֲנִי דוק' כל סיחפּ' וסו' פסו' וקביל.
3. שמות יג, יג: תִּפְרוֹק – כל סיחפּ' וסוף > < כותיה.

אתנח

1. בראשית כו, ד: הַאֲלִין – נָא הַאֲלִין וַאֲנִי דוק' אלא כל סיחפּיא וסוף פסוק' אילין האילין.

הופעת חיריק בהברה סגורה סופית במעמדי הפסק ראשיים (סילוק, אתנח) מצויה גם בסוג ההערות שציונן הוא דאיק.

והרי דוגמאות אחדות:

סילוק

1. בראשית כ, טו: תִּיבֹ – דאיק.
  2. בראשית מד, ב: דְּמָלִיל³⁰ – דאיק.
  3. דברים לב, לח: לְמָגֵן – דאיק.
- לעומת זאת במעמדים אחרים מופיעה תנועת e:
1. במדבר יט, יח (רביע): וְעַל דְּקָרִיבֹ – דאיק.
  2. דברים ה, י (מהפך): וְעֵבֶד־טִיבֹלֹ – דאיק³¹.
  3. בראשית לח, יז (מירכא): אִם תִּתֵּן – דאיק.

בסוגי ההערות המובחנות בציונים יפה, נָא לא מצאנו עקיבות בהופעת i/e בהברה סגורה סופית. זאת ועוד, בהערות שציונן הוא נָא מסתמנת נטייה להופעת התנועה e ברוב ההיקריות הבאות בסילוק (כ-86%) ובאתנח (כ-88%). מאידך גיסא כשמזדמנים הטעמים המשרתים – ההיקריות של הצורות המופיעות בהערות מסוג נָא הן בתנועת e. בהערות המסורה שבכ"פ מתחזקת הנטייה של הופעת התנועה e בהברה סגורה סופית על פי ההערות שציונן הוא נָא, ולהוציא צורה אחת (אשר בה רביע) כל ההיקריות בהערות אלו מלמדות על הופעת תנועת e אצל הטעמים המפסיקים והמשרתים.

בהערות המסורה שבכ"י רומא אנג'ליקה ז לא נתגלתה עקיבות בהופעת u/o, i/e בהברה סגורה סופית במעמדי הפסק ובמעמדי הקשר.

29. חיריק ל תוקן, כנראה, מצירי. לשמאל חיריק ל נקודה גרודה.

30. לשמאל סימן הסילוק כתם, ספק נקודתו השמאלית של צירי ל.

31. ההערה דאיק מוסבת על התיבה "וְעֵבֶד־".

מן העיון בהערות המסורה המרוכזות בחיבורו של לנדאואר בהקבלה לחיבורו של ברלינר מתקבלת התמונה המתוארת להלן³². מן ההערות שמובאות בהן מסורות הקריאה של שתי האסכולות סורא ונהרדעא אנו למדים שבכמה צורות הבאות במעמד הפסקי ראשי (סוף פסוק, אתנח) קיימת מסורת זהה לסוראי ולנהרדעי בניקוד ההברה הסגורה הסופית בחיריק או בשורוק (במקום צירי, חולם).

ואולם ההבדלים בין סוראי לנהרדעי באים לידי ביטוי בכמה הערות הנוגעות להופעת התיבה שבה הטעם המפסיק הוא זקף: לסוראי – חיריק, שורוק; לנהרדעי – צירי, חולם³³.

והרי כמה הערות מסורה שבהן דמיון ושוני בין סוראי לנהרדעי בניקוד התיבות שבהן סילוק, אתנח, או זקף³⁴:

1. סילוק. ל, עמ' 81 (הערה לבראשית כד, לג): מִלִּיל – כל סחופיא וסוף פסוק מִלִּיל לסור' ולנהרד' דוק³⁵.
2. זקף. ל, עמ' 114 (הערה לשמות יג, יג): תפרוק – כן לסור' ולנה' תפרוק בזקף. וכל אס"ף תפרוק³⁶.
3. זקף. ברלינר, עמ' 38 (הערה לשמות יח, כג): תעשה דמתרג' תעביד ב' באורי' זקפין ואנון לסוראי ולנה' תעביד וסימנ' אם את הדבר <שמ' יח, כג>, כמנחת הבקר וכנסכו <במ' כח, ח>.
4. סילוק/אתנח. ל, עמ' 118 וברלינר, עמ' 103 (הערה לשמות כד, ז): וְנִשְׁמָע: [ונקביל – נא ונקביל] נקביל ונקביל. אלין ואלין. דְּכִי ודְּכִי. כלהון דוק' לסור' ולנהרד' [לאס"פ]³⁷.

לעומת האמור לעיל, מופיעה הערת מסורה אחת שלפיה משתמע כי מסורות סוראי ונהרדעי שונות הן זו מזו בניקודן של צורות "עתידי" הגזורות מן "אכל", "עלל".

32. חלק מן העדויות אומת על פי תצלומים מכתבי-היד שהיו בהישג ידינו.

33. השווה ברלינר, עמ' XV–XVI.

34. מראי המקומות שבתוך הסוגריים המזוהים הושלמו על פי ל וברלינר.

35. בהערה שבכ"י אנגליקה 7 לפסוק זה: "נא מִלִּיל ואינה דוק' כל סיחפיא וסוף פסוקיא < מִלִּיל דוק' לסור' ולנה'". לפי פירושו של ש"ד לוצאטו להערת מסורה זו נראה, כי תנועת חיריק מופיעה בתיבה "מִלִּיל" באתנח וסוף פסוק הן בצורת הציווי (כבפסוקנו) והן בצורת ה"עבר" (כגון במ' יב, ב). ראה פירושו ל'מסורת התרגום' לבראשית כד, לא (א"נ, עמ' 163). השווה אף את פירוש פתשגן לבראשית כד, ז (ו'אשר דְּבַר-לִי): "...וגם צ"ע כי דבר מִלִּיל. ותרגום דבר אל בני ישראל מִלִּיל. אבל ויאמר דבר דפרשה זו מליל לשון עבר, מפני סוף פסוק".

36. אס"ף = אתנח, סוף פסוק. מהערה זו יש ללמוד כי לפי סוראי ונהרדעי הופעת התיבה בשורוק תהא בסוף פסוק או באתנח. אבל ליד זקף, לסוראי – שורוק ולנהרדעי – חולם. וראה עוד את פירוש ש"ד לוצאטו ל'מסורת התרגום' לשמות לד, כ (א"נ, עמ' 171–172).

37. מהערה זו משתמע כי לפי סוראי ונהרדעי מופיע חיריק במעמד הפסקי, דהיינו: סוף פסוק ואתנח. השווה ל, עמ' 7 (הערה לבראשית כו, ד: הָאֵלִין). ובדומה בכ"א בהערה לשמות לד, כו (הָאֵלֶּה – הָאֵלִין): נא האילין ולסו ולנה' דוק' אתנח וסוף פסוק האילין.

לנהרדעי ניקודן של הצורות הללו בהברה סגורה סופית הוא בחולם אף במעמד הפסקי. דרך משל, ל, עמ' 4 (הערה לבמדבר ו, ג: יֵכֹל: יֵכֹל – נסח' דוק' ייכול תיכול נִיכֹל ייעול תיעול נִיעול ולנהר' ייכול תיכול נִיכֹל ייעול תיעול נִיעול³⁸).

אף בהערות מסורה שאין מופיעים בהן חילופים בין סוראי לנהרדעי, אך יש בהן ציון מפורש על ניקודן של הצורות בת"א או מניית היקרויותיהן וכן הופעת הציונים דאיק, דוק, יפה וכיו"ב, לא היו, כנראה, חילוקים בין שתי האסכולות סורא ונהרדעא.

דומה כי ראוי לסווג את תופעת ניקוד חיריק בנסיבה סופית בצורות הפסק לפי הקבוצות האלה:

א. הערות מפורשות על הופעת חיריק בתיבות שבהן טעמים מפסיקים (סילוק, אתנת, זקף)

1. ל, עמ' 95 (הערה לבראשית כד, א; לה, כט): סִיב – כוליה צרי בר מן [סחיפא] רימאי וסוף פסוקיא אֲחִירָק³⁹.

2. ל, עמ' 118 (הערה לבראשית לג, יא: וַיִּקַּח: וְקָבִיל – גֵּא וְקָבִיל וא"ד] כל סיחפאי וסוף פסוק וקָבִיל.

3. ל, עמ' 7 (הערה לבראשית כו, ד: הארצות הָאֵלֶּ: הָאֵילָן – [נא האֵילָן וא"ד אלא] כל סיחפי וס"פ אֵילָן האֵילָן⁴⁰.

4. ל, עמ' 140 (הערה לשמות כא, לד: יְשָׁלֵם: יְשָׁלִים – ב' בתרג' בעל הבור <שמ' כא, לד: זקף>, אם זרחה <שמ' כב, ב: זקף> וכל רימאי וסוף פסוק; ואת אשר חטא מן הקדש יְשָׁלֵם <ויק' ה, טז: רביע> קרא ותרגום.

5. ל, עמ' 5 (הערה לשמות יב, מז: יֶאֱכֹל – יִתְאַכִּיל: יאכל דמית' יתאכיל בזקף קטן ה' [וכל סיחפ' וס"פ] כות[הון] יתאכיל).

ב. הערות שמופיעים בהן הציונים דוקא, דאיק, יפה המכוונים אל צורות הפסקיות הבאות בסוף פסוק או באתנח וניקודן הוא חיריק / שורוק בהברה סגורה סופית. בצורות

38. לא הבאנו הערות מסורה שלפיהן אמנם מופיע חיריק בהברה סגורה סופית לסוראי ולנהרדעי, אך אין עניינן כאן.

39. ברליגר, עמ' 21: "כלהו סִיב בר מן סחופיא וסוף פסוק". והשווה את פירוש ש"ד לוצאטו ל'מסורת התרגום' לבראשית כד, א (א"ר, עמ' 162): "אמר שר"ל זקן שהוא פעל עבר מתורגם סִיב בצירי בדפוס סביוניסה (בראשית כד, א וכו, א), אבל ואדוני זקן (שם יח, יב) שהוא בסוף פסוק, וכן אבינו זקן (שם יט, לא) שהוא באתנח, הם בחיריק. א"כ רימ' האמור כאן הוא כנוי לאתנח..."; אף פתשגן (לבר' כד, א) מוכיח את הערת המסורה הנ"ל, אך הוא מביא את הסברו להבדלי הניקוד סִיב וסִיב: "...ואולי זאת המסרה הייתי סבור לומר כי סִיב פועל עובר כמו ואני זקנתי, הנה נא זקנתי, וסִיב שם התואר". מאידך גיסא בפירושו לבראשית כד, ז ('דְּבָרִי') מצוין הוא כי חיריק (בהברה סגורה סופית) מופיע בצורת "עבר" הבאה בסוף פסוק. ראה לעיל הערה 35.

40. ראה גם ל, עמ' 7, הערה לבראשית כד, כח.

שבהן טעמים אחרים (ובכללם אף טעמים מפסיקים משניים) אין עקיבות בניקודן. אפשר שהערות אחדות מסוג זה אינן מכוונות דווקא לניקודה של התיבה במעמד הפסקי אלא לענייני נוסח או להיבטים מורפולוגיים וכיו"ב.

בטעמים מפסיקים ראשיים:

סילוק

1. ל, עמ' 65 (הערה לבראשית כ, טו: שָׁב): תיב – דאיק.
2. ל, עמ' 27 (הערה לדברים לב, לח: סְתָרָה): לְמַגִּין – דאיק.
3. ברלינר, עמ' 102 (הערה לשמות ד, יב: אֲשֶׁר תִּדְבָּר): דְּתַמְלִיל – דוקא.

אתנח

- ל, עמ' 88 (הערה לבמדבר יב, א: לָקַח): דְּנָסִיב – יפ'.

במעמד הפסקי בתרגום המורחב מן המקור המקראי:

- ל, עמ' 122 (הערה לבראשית כא, ז: מִי מִלֵּל לֵאבְרָהֶם): וְקִיִּים – דאיק⁴¹.

במעמדים אחרים (בהקבלה לטעמים מפסיקים משניים וטעמים משרתים במסורת הטברנית)⁴²:

טיפחא

1. ל, עמ' 131 (הערה לדברים טז, כב: אֲשֶׁר שָׁנָא): דְּרָחִיק – דאיק⁴³.
2. ל, עמ' 113 (הערה לויקרא ה, כג: הִפְקֹד): דְּאִיתְּפָקִיד דאיק⁴⁴.
3. ל, עמ' 92 (הערה לבראשית כד, ז: אֶתָּן): אָתָן – יפה⁴⁵.
4. ל, עמ' 89 (הערה לבראשית ח, טז: צָא): פּוֹק דאיק. פּוֹק בשורוק ומסורת עליו דאיק. וצא הלחם בעמלק <שִׁמ' יז, ט: טִיפַחא> ופּוֹק בחולם ושניהם בטירחא וצ"ע⁴⁶.
5. ל, עמ' 26 (הערה לדברים טו, יט: תִּגְזֹז): תַּגְזֹז – דאיק.
6. ל, עמ' 5 (הערה לדברים ח, ט, י: תִּכּוֹל בכל דוק' תיכול⁴⁷).

41. אבל ש: צירי בהברה הסופית. ראה עוד חילופי גרסאות: ש"ד לוצאטו, אוהב גר, הוצאה שנייה, קראקא תרנ"ה, עמ' 36 (וסעיף 52).

42. לא הבאנו כאן את כל ההערות הנמנות בסוג הזה.

43. ש: דסני.

44. ש: דְּאִיתְּפָקִיד.

45. ההערה נוגעת, כנראה, לניקוד אליף בחיריק. השווה ברלינר, עמ' 76.

46. אף פתשגן מביא את ההערה הזאת לבראשית ח, טז. מכאן עולה התופעה התמוהה שצורת "פוק" (ציווי) מנוקדת באותו מעמד הפסקי (טיפחא) בשני אופנים: בהיקרות האחת – בשורוק, ובהיקרות האחת – בחולם.

47. עיין עוד ל, שם: בהערה לדברים ח, יב: תִּכּוֹל; דברים יא, טו: תִּזְו ותיכול; ל מעיר כי בתיבה המקראית המקבילה מופיעה טיפחא בדברים ח, י, יב; יא, טו. אבל בדברים כז, ז: מונח; בדברים ח, ט: מקף.

ד ר ג א

ל, עמ' 24 (הערה לבראשית א, כב): וּבְרִיךְ – בדוקא וּבְרִיךְ.

ג. הערות שיש בהן מלה מנוקדת המלמדת בעקיפין או במישרין על הופעתה במעמד הפסקי

והרי דוגמאות אחדות:

1. ל, עמ' 123 (הערה לוֹיִקְרָא כ, ב: יוֹמֶת): יוֹמֶת יתְקַטִּיל יוֹמֶת <ויק' כ, י: מִירְכָא> יתְקַטִּיל.
2. ל, עמ' 115 (הערה לוֹיִקְרָא כז, לא): יָגָל – יתְפָּרִיק או יתְפָּרִיק תרג'. יָגָל – יִפְרוֹק או יִפְרוֹק⁴⁸.

ד. הערות שנמנות בהן התיבות המנוקדות בתנועות חיריק/ צירי, שורוק/ חולם בסוג זה של הערות המסורה אין התנועות חיריק ושורוק באות דרך שיטה בתיבות שבהן טעמים מפסיקים. דומה שהערות אלו בחלקן אינן מכוננות דווקא להופעת התיבה במעמדי הפסק, ואפשר שעניינן הוא שינויי גוסס או שינוי התרגום מן המקור המקראי וכיו"ב.

והרי הערות אחדות להדגמת חוסר העקיבות בהופעת חיריק/ צירי, שורוק בהברה סגורה סופית:

ח י ר י ק

1. בהקבלה לטיפחא ולתיבה מוקפת במקור המקראי:
ל, עמ' 61 (הערה לבראשית ד, כו): [יִלְד דמתרג'] אֲתִילִיד ב' באורי' ולשת <בר' ד, כו: יִלְד-בן> ולשם <בר' י, כא: יִלְד>.
2. בהקבלה לאתנת, זקף ורביע במקור המקראי:
ל, עמ' 5 (הערה לבראשית ו, כא): אשר יֵאָכַל דמתרג' דמתאכיל ג' באורי' מכל מאכל <בר' ו, כא: זקף> מכל האכל <ויק' יא, לד: רביע> אשר יצוד ציד <ויק' יז, יג: אתנת>.

צ י ר י

בהקבלה לסילוק, זקף, טיפחא ומונח במקור המקראי:
ל, עמ' 110 (הערה לבראשית יח, ז): עֲשֵׂה דמתרג' עָבִיד ג' באורי' המכסה אני <סילוק> וב' ביוסף <בר' לט, ג: זקף, בר' לט, כג: טיפחא>.

48. יָגָל וויקרא כז, כ: טיפחא; שם כז, כח: אתנת; שם כז, כט: יִפְדָּה; יָגָל (שם כז, יט, כ: פשטא; שם כז, לא: תביר; שם כז, טו: טיפחא). לא מצאנו את "פרוק" באתנת בתיבה המקראית המקבילה.

ל, עמ' 41 (הערה לבראשית ג, יד): תלך דמתרג' תיזל ד' באורי'. וסימנ' על גחונך <זקף> בית אבי <בר' כד, לה: טיפחא> כי תלך <במ' י, לב: מונח> לא תלך <במ' כב, יב: טיפחא> ושאר תיזיל⁴⁹.

שורוק

בהקבלה לאתנח, פשטא, תביר ומירכא במקור המקראי:

ל, עמ' 89 (הערה לשמות יא, ח: אֵצֶא): אָפּוּק – אָפּוּק יָפּוּק ב' באורי' בגפּו' <שמ' כא, ג: אתנח> ודין ואית מוספ'.

ל, עמ' 61 וברלינר, עמ' 19 (הערה לבראשית יט, כב): אוכל דמתרג' אִפּוּל ה' באורי' מהר <בר' יט, כב: פשטא> לקום <בר' לא, לה: מירכא> נכה <במ' כב, ו: פשטא> ושלאחריו <במ' כב, יא: תביר> איכה <דב' ז, יז: טיפחא>.

הערות המובחנות בציונים נא, תז, תא

בסוג זה של הערות לא מצאנו עקיבות בהופעת התנועות u/o, i/e בהברה סגורה סופית במעמדי הפסק ובמעמדי הקשר. דרך משל, רוב התיבות שהופיעו אחר הציון נא ניקודן בצירי כשמזדמנים הטעמים המפסיקים סילוק, אתנח וזקף.

התנועות i/e בהברה פתוחה סופית

בתרגום אונקלוס על פי מקורות אחדים רמוזים סימנים שלפיהם חלה הבחנה בין הצורות במעמדי הפסק לצורות במעמדי הקשר בהברה פתוחה סופית. לפי הבחנה זו מופיע חיריק בצורות הפסקיות לעומת צירי בצורות הקשריות. דלמן בדקדוקו על הארמית היהודית מביא דוגמאות אחדות מדפוס סביוניטה לתנועת i בהברה פתוחה סופית בטעמים מפסיקים⁵⁰. ואולם לא מצאנו עדויות לתופעה זו בת"א בבכ"י⁵¹. דומה שאף בבכ"י אין תופעה זו רווחת⁵².

לעומת זאת בהערות המסורה לת"א מופיעים, לעתים, חילופי נוסחאות המובחנים על ידי הציונים נא, תז, תא, דאיק, יפה וכיו"ב, שלפיהם באות הצורות (בדרך כלל מפועלי ל"י) שתנועתן היא i בהברה פתוחה סופית ובהן טעמים מפסיקים.

49. הערה זו נשתמרה גם בכ"י מס 79, קטע קיימברידג' (אוסף טיילור-שכטר, סדרה חדשה: T-S. AS 62,3). לעניין "ושאר תיזיל" ראה הערה ל, עמ' 41; השווה ברלינר, עמ' 4. ל (שם) וברלינר (שם) מביאים את ההערה: "וסוראי מוסיפין כי אל ארצי" <בר' כד, ד: אתנח>.

50. כגון יִדְבִי (ויק' טו, יג: וְהָיָה); חֲדִי (דב' טז, טו: שְׁמַחְוּ). ראה G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*², Leipzig 1905, עמ' 55.

51. עדות יחידה לחיריק בהברה פתוחה סופית בסוף פסוק מצויה בכ"י אא 77 מבע במדבר יב, יב.

52. במהדורת ש מופיעה הצורה וִיחֲסִי בסוף פסוק בויקרא יג, יח ובבמדבר יב, יב. לעומת זאת בכ"י נ"י JTS 133a (ויק' יג, יח): וִיחֲסִי. ראה עוד חילופי נוסחאות בש"י, ועיי' בחילופים לצורה זו בין סוראי לנהרדעי: ל, עמ' 133.

והרי דוגמאות אחדות:

1. ל, עמ' 102 (הערה לשמות לה, ו: וְעֵצִים): וּמַעְצֵי – גֵּא וּמַעְצֵי [גֵּא וּמַעְצֵי]⁵³.
  2. ל, עמ' 49 (הערה לשמות ט, לר: לְחֵטָא): לְמִיחָטִי – גֵּא לִמְחָטִי.
  3. ל, עמ' 83 (הערה לבמדבר ג, י: תִּפְקֹד): תִּמְנֵי גֵּא תִמְנֵי [גֵּא תִמְנֵי].
  4. ל, עמ' 49 (הערה לבמדבר כז, יב: וְרֵאָה): וְיִחְזִי – דֵּאִיק גֵּא וְיִחְזִי גֵּא וְיִחְזִי⁵⁴.
- ואולם הבדיקה של תפוצת התנועות i/e בהברה פתוחה סופית בחילופי הנוסחאות שבהערות המסורה המקובצות בחיבורו של לנדאואר מראה כי אין עקיבות בהופעת התנועות הללו בנסיבה זו במעמדי הַפֶּסֶק ובמעמדי הֶקֶשֶׁר. מצד אחד מופיעה לעתים תנועת i אף בתיבות שבהן טעמים משרתים⁵⁵, ומצד אחר מרבית הצורות בתנועת e נקרות דווקא בטעמים מפסיקים (סילוק, אתנח וכיו"ב).
- את היעדר העקיבות בהיקריות התנועות i/e בהברה פתוחה סופית בהערות שציונן הוא גֵּא נציג בטבלה דלהלן על פי כִּי"א וכִּי"פ⁵⁶.

כִּי"פ		כִּי"א		
i	e	i	e	
1	4	5	2	סילוק
1	5	2	35	אתנח
2		5		זקף
		1	2	טיפחא
		1	2	פשטא
	1		3	רביע
		1	2	חביר
		1		לגרמיה
		1	1	תלישא קטנה
	2	2	2	אזלא
	1		2	מהפך
	2	3	5	מונח
	1	1	5	מירכא

53. כִּי"א בהערה לשמות לה, ג: וּמַעְצֵי – גֵּא עֵרָאקִיָּה וּמַעְצֵי כִּנ"ל.

54. כִּי"א בהערה לבמדבר כט, כא: כִּדְחִיזִי – כָּל סוּף פֶּסֶק ואתנח דכותיה". (הדל"ת בתיבה "דכותיה" ספק).

55. אולם רוב הצורות ב"מירכא" מסתיימות בתנועת e בהברה פתוחה סופית. אגב נעיר כי יש הערות מסורה יחידות המרמזות על הבדלים בין e ל-i בהברה פתוחה מצעית. ואולם ההיקריות הן מן הצורות הבאות ליד טעמים משרתים. ראה דרך משל, ל, עמ' 49 (הערה לרברים ד, לה: הִרְאָתָא): אֲתַחְזִיָּא – גֵּא אֲתַחְזִיָּא; ל, עמ' 136 (הערה לשמות ד, כא: שְׁמָתִי; שמות טו, כו; שְׁמָתִי: דשְׁמִיתִי, דשְׁמִיתִי).

56. המספרים בטבלה מכונים אל מספרי ההיקריות של הצורות שבהן מופיעות התנועות i/e בהברה פתוחה סופית.

השאלה המתעוררת היא: האם היו הבדלי קריאה בנסיבה זו בין שתי האסכולות סורא ונהרדעא? כמה מן ההערות שמופיעות בהן דרכי הקריאה של סוראי ונהרדעי בצורות מפועלי ל"י מלמדות על מסורת זוה בקריאת צורות אחדות.

והרי דוגמאות אחדות:

1. ל, עמ' 143 (הערה לבראשית כד, מו: אֶשְׁקָה)⁵⁷: אֶשְׁקִי – דוק' כל סחופיא [רימיא] לסור' ולנהרד'⁵⁸.

כלומר: לפי סוראי ונהרדעי מופיעה צורת אֶפְעַל "עתיד" מדבר "אֶשְׁקִי" בתנועת חיריק בהברה פתוחה סופית במעמד הפסקי ראשי.

2. ל, עמ' 118 (הערה לשמות כד, ז): נִקְבֵּיל וְנִקְבֵּל אֵלֶּיךָ וְאֵלֶּיךָ דְּכִי וְדְכִי כִּלְהוֹן דּוּק' לסור' ולנהרד' [לאס"פ].

דומה כי אף בהערה זו מופיעה לפי סוראי ונהרדעי תנועת חיריק בהברה סופית (סגורה או פתוחה) בסוף פסוק או באתנח⁵⁹.

ואולם בהערה לצורה "יִסְר" בשמות ח, ד (ל, עמ' 95) משתמעת ההבחנה בין ניקוד צורת "עבר" ובין צורת "עתיד": וְיִסְר וְיִצְעֵל וְיִסְרוּ וְיִצְעֵלוּ וְיִסְרוּ וְיִצְעֵלוּ וְיִסְרוּ וְיִצְעֵלוּ דאיק לסור' ולנהרד'. דומה כי מטרת ההערה הזאת להצביע על התאם בהופעת צורות הבניינים קל ואֶפְעַל במקור המקראי ובת"א. אף על פי כן משתמע מכאן כי תנועת i מופיעה בנטיית ה"עבר" לעומת e ב"עתיד" בלי קשר למעמדן ההפסקי או ההקשרי של הצורות.

בהערה אחרת ניכר ההבדל בין סוראי לנהרדעי בניקוד צורת הציווי (נוכח). דרך משל ל, עמ' 85 (הערה לבמדבר ח, ז: הָיָה): לְנֹהֲרָד' אֲדִי, לסור' אֲדִי.

היבט אחר לציון ההבדל בין i ל-e בהברה פתוחה סופית מובא במסורת תימן לת"א. ב'חלק הדקדוק' לר' יחיא צאלח מצוינת לעתים מסורת הקריאה של מלים מסוימות בת"א בפי בני תימן. דרך משל, בפירוש לבראשית כח, טז: אכן יש ה' – "תרגום שְׂרִי הריש בחיריק". שם מובאת ההבחנה בין "שְׂרִי" ובין "שְׂרִי", ולפיה הצורה "שְׂרִי" ברי"ש צרויה מורה על מצב תמידי והמשכיות הפעולה לעומת "שְׂרִי" המציינת מצב ארעי⁶⁰. ואולם ספק אם אפשר לפרש על פי אמת מידה זו את כל היקרויותיהן של התנועות i/e המופיעות בהברה פתוחה סופית בחילופי הנוסחאות שבמסורה לת"א⁶¹.

57. נראה כי מראה המקום בראשית כד, כו המופיע אצל ל בטעות יסודו. צורת "אֶשְׁקָה" שבה אתנח מופיעה גם בבראשית כד, יד.

58. בכי"א: "דוק" < > רימיא וסוף פסוק לסו ולה". אבל ש לבראשית כד, יד, מו: אֶשְׁקִי (באתנח).

59. אולם עיין בכי"א בהערה לויקרא יג, יח: וְיָחִס – לנה ויתס'. השווה עוד לעיל הערה 52.

60. עיין ב'חלק הדקדוק', שחיבר הרב יחיא צאלח, בתוך: כ"ד גינצבורג, המסורה, ג, לונדון תרמ"ה, עמ' 55.

61. דרך שונה להבחנה בין "שְׂרִי" ל"שְׂרִי" מובאת בפירוש 'מרפא לשון' לפסוקנו: "ומלת שרי גרסינן הרי"ש בחיריק והוא לשון פעול כמו שדרך לומר שכינה שרונה ביניהם אבל תרגום אשר עמי עומד עליה גרסינן השי"ן בקמץ והרי"ש בצירי...". לשון אחר: ההבדל בין שְׂרִי לבין שְׂרִי מתפרש מהיבט

דומה שההבדל בהופעת התנועות i/e בהברה פתוחה סופית קשור ביסודו בהופעתן של התנועות הללו בנטיות הסופיות והתחיליות ובציווי של פועלי ל"י בת"א. לפי בע ובצ מופיעה בבניינים הגזורים בדרך כלל i בנטיית הסופיות לעומת e בנטיית התחיליות⁶². יש להניח כי תנועת i המופיעה בהברה פתוחה סופית בצורות שליד טעמים מפסיקים לפי כמה נוסחאות שבהערות המסורה מרמזת, כנראה, על מגמת ההבחנה בין צורות הקשריות לצורות הפסקיות בדומה להבחנה שנהגה בהברה סגורה סופית לפי מסורות קריאה אחדות.

סיכום

א. אין בידנו לקבוע אם קיימת עקיבות בהופעת חיריק/צירי, חולם/שורוק בהברה סגורה סופית במעמדי הפסק ובמעמדי הקשר על פי ההערות המופיעות בקטעים מחיבורי המסורה לת"א, כגון מס 12 ומס 75. מהערות אחדות בכ"י מס 75 אנו למדים שנהגה, כנראה, הבחנה כלשהי בין צורות בעלות i במעמדי הפסק בהברה סגורה סופית ובין צורות בעלות e במעמדי הקשר בנסיבה זו.

ב. מן ההערות המפורשות בשולי הגיליון שבכתב-יד בניקוד טברני נמצאו למדים על הופעת i, u בהברה סגורה סופית במעמדי הפסק ראשיים (בעיקר ליד סילוק ואתנה) על פי סוגי ההערות האלה:

1. בהערות שמופיעות בהן דרכי הקריאה של תיבות מסוימות לפי סוראי ונהרדעי קיימת מסורת זהה בין שתי האסכולות לניקוד חיריק/שורוק בהברה סגורה סופית בתיבות שבהן סילוק ואתנה, דהיינו במעמדי הפסק ראשיים. החילוקים בין סוראי לנהרדעי באים לידי ביטוי בניקודה של ההברה הסופית בצורות שבהן זקף ובצורות העתיד מן "אכל", "עלל".

2. בהערות מפורשות על הופעת חיריק בנסיבה סופית בתיבות שבהן טעמים מפסיקים (סילוק ואתנה, ולעתים גם זקף).

3. בהערות בעלות הציונים דוקא, דאיק, יפה המוסבים על תיבות המופיעות בסוף פסוק או באתנה. ביתר המעמדים אין עקיבות בניקוד צירי/חיריק בהברה הסגורה הסופית.

4. בהערות שמופיעות בהן תיבות אשר ניקודן מרמז על הופעתן במעמד הפסקי.

מורפולוגי. מן הפירוש הזה עולה כי "שרי" היא צורת בינוני פעול לעומת "שרי" – בינוני פועל. ואולם יוער כאן כי תנועת עה"פ בצורת הבינוני הפעול (יחיד) של קל בפועלי ל"י בת"א בבע היא צירי. עיין במאמרי "לתצורת הפעלים העלולים בתרגום אונקלוס", לשוננו מז (תשמ"ג), עמ' 199–200.

62. ראה ע' דודי, לשוננו מז (תשמ"ג), עמ' 188, 195. לעניין הופעת תנועת i ב"עבר" לעומת e ב"עתיד" השווה את הערת המסורה לפועל מגזרת נע"ו, ל, עמ' 86 (הערה לשמות ז, יט); ונסה וְאֵרִים תרג'. ויס יורם ואֵרִים דאיק לסוד' ולנהרד', השווה את 'מסורת התרגום' לשמות ז, יט, כ (או"ג, עמ' 169).

כנגד זה בהערות בעלות הציונים נא, תו, תא לא נתגלתה עקיבות בהופעת $u/o, i/e$ בהברה סגורה סופית במעמדי הפסק ובמעמדי הקשר. אפשר שחילופי נוסחאות אלו משקפים מסורות ודרכי קריאה השונות זו מזו.

ג. להופעת חיריק בהברה פתוחה סופית במעמדי הפסק ראשיים (סילוק ואתנח) מצאנו הערות אחדות המרמזות על מסורת זהה לסוראי ולנהרדעי. אולם מבדיקת חילופי הנוסחאות של הערות המסורה השונות ומהשוואתן אל מקורות אחרים עולות המסקנות האלה:

1. תפוצת התנועות i/e בהברה פתוחה סופית מלמדת כי בדרך כלל אין עקיבות בהופעת התנועות הללו במעמדי הפסק ובמעמדי הקשר.

2. מן ההשוואה של הממצאים העולים מהערות המסורה אל ניקודם של פועלי ל"י בת"א בבע ובצ נמצאנו למדים כי ההבדל בהופעת i/e בהברה פתוחה סופית אינו קשור דווקא במעמדם של הפעלים בפסוק אלא בשינוי איכותה של תנועת עי"ן הפועל בבניינים הנגזרים: i בנטיית הסופיות לעומת e בנטיית התחיליות ובציווי.

על כל פנים, ההבחנה שמצאנו בין הצורות שבמעמדי הפסק ובין הצורות במעמדי הקשר בנסיבה סופית לפי סוגים אחדים של הערות המסורה מצויה יותר בהברה סגורה מבהברה פתוחה.

ד. דרך זו של ניקוד ההברה הסגורה בחיריק או בשורוק בנסיבה סופית בצורות הנקרות במעמדי הפסק לעומת צירי/חולם בצורות הנקרות במעמדי הקשר יש לה מקבילות (אם גם לא בעקיבות רבה) בטקסט של ת"א לתורה ושל תרגום יונתן לגביאים על פי כתב-יד בניקוד בבלי המשקפים בע (ובמידה מועטת אף בצ) וכתב-יד אחדים בניקוד טברני. תופעה זו בחלקה מצויה עוד בארמית המקראית במסורתה הטברנית, שבה גשתמרה תנועת i קצרה בהברה סגורה סופית במעמדי הפסק ראשיים, סילוק ואתנח⁶³.

63. דיון בצורות שבמעמדי הפסק במקורות ארמיים יהודיים ראה ע' דודי, "צורות במעמדי הפסק בארמית", מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמודית מוקדשים לזכרו של ד"ר מנחם מורשת, רמת-גן תש"ן, עמ' 63-74.

רשימת קיצורים

(א) כתבי־יד

- אא 12, אא 77 = עיין בהערה * בראש המאמר
 ו = כתבי־יד וטיקן Vat. Heb. 448
 כ"א = כתבי־יד מילנו אמברוזיאנה R. 10
 כ"פ = כתבי־יד פארמה פאלאטינה 2714 (דה־רוסי 329)
 מס 12 = עיין בהערה 10
 מס 75 = עיין בהערה 18
 מס 79 = עיין בהערה * בראש המאמר
 נ"י = ניו־יורק, כתבי־היד של ספריית בית המדרש לרבנים באמריקה (Jewish Theological Seminary)

(ב) ביבליוגרפיה וקיצורים אחרים

- אא = כתבי־יד בבלי של התורה בניקוד בבלי פשוט
 או"נ = מסורת התרגום (עם פירוש והערות מאת ש"ד לוצאטו), שהודפסה בתוך אוצר נחמד (בעריכת י' בלומנפלד), ד, ווין תרכ"ד, עמ' 156–173
 בע = מסורת הלשון המשתקפת בכתבי־יד בבליים מן השכבה העתיקה
 בצ = מסורת הלשון המשתקפת בכתבי־יד בבליים מן השכבה הצעירה
 ברלינר = A. Berliner, *Die Massorah zum Targum Onkelos*, Leipzig 1877
 דיאז מרינו, מסורה = L. Diez Merino, "The Targumic Masora of the Vat. = Ebr. 448", *Estudios Masoreticos* – V Congreso de la IOMS, Madrid 1983, 151–184
 דודי, דקדוק = ע' דודי, דקדוק תרגום אונקלוס על פי כתבי־יד מן הגניזה, עבודת דוקטור באוניברסיטת בראילן ברמת גן, תשמ"א
 וייל 1964 = G. E. Weil, "Le Massorah Magna du Targum du Pentateuque = nouveaux fragments et autres", *Textus* 4 (1964), 30–54
 ייבין, הניקוד = י' ייבין, הניקוד הבבלי ומסורת הלשון המשתקפת ממנו, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ח
 ייבין, קטע מחיבור = י' ייבין, "קטע מחיבור מסורתי בבלי למקרא ולתרגום אונקלוס", ספר זיכרון לחנוך ילון, רמת־גן תשל"ד, עמ' 99–163
 ל = S. Landauer, *Die Massorah zum Onkelos*, Amsterdam 1896
 מס = כתבי־יד של מסורה לת"א
 ס = ת"א על התורה – על פי נוסחא בחומש דפוס סביוניטה שנת שי"ז, מהדורת א' ברלינר, א, ברלין תרמ"ד

פאעור, המסורה = י' פאעור, "המסורה של תרגום אונקלוס", סיני ס (תשכ"ז), עמ' יז-כז

פתשגן = פירוש לתרגום אונקלוס (המכונה גם 'סדר יאר') ממחבר עלום-שם; נדפס בתוך ספר תורת אלקים = חומש עם עשרה פירושים, וילנא תרע"ב

ש = א' שפרבר (מהדיר), כתבי הקדש בארמית, א-ג, ליידין 1959-1962

ש₁ = האפאראט שבמהדורת ש

ת = ספר כתר תורה הנקרא בלשון קדמונינו תאג', ירושלים, שלום בן יוסף עראקי ואברהם בן חיים נדאף, תרנ"ד-תרנ"ט

ת"א = תרגום אונקלוס

ת"א = תרגום אחר

(ג) מפתח לזיהוי הסימנים

< > = ליקוי בכתב-היד מחמת קרע, טשטוש או רווח מכוון שאין המחבר משלימו.

< > = שבתוכם אותיות = ליקוי כנ"ל והשלמה משוערת מידי המחבר; השלמת

מראה מקום מידי המחבר/ העורך.

[ ] = שבתוכם אותיות = חילופי נוסחאות המופיעים אצל ל.

הקראים ולשון חז"ל: נוסח המובאות ושימוש הלשון*

ראשי פרקים: 1. מבוא • 2. מעמדה של לשון חכמים בעיני הקראים • 3. נוסח לשון חכמים שבציטוטי הקראים – 3.1 גרסאות בלעדיות לקראים: חומרת < הומרת – 3.2 חילופי גרסה המצויים גם בנוסחי הרבניים: פרוטה < פרוסה – 3.3 גרסאות בלא מסורת – 3.3.1 ופסלו < והפסילו – 3.3.2 גראה בעליל < ראוהו בעליל – 3.3.3 להלך < להלוך – 3.3.4 מצטרפין < יצטרפו • 3.4 סיכום • 4. שימוש לשון חז"ל ביצירה העברית של הקראים – 4.1 שימוש לשון חז"ל עד המאה הי"א – 4.1.1 בנימין נהאונדי – 4.1.2 סלמון בן ירוחם – 4.1.3 נסי בן נח ואחרים – 4.1.4 סהל בן מצליח – 4.2 למן השליש השני למאה הי"א: טוביה בן משה ובית מדרשו – 4.2.1 זמני הפועל: תצורה – 4.2.1.1 חילופי משקל ביקטול קל: אפעל < אפעול – 4.2.1.2 צורת המקור על דרך צורות העתיד בגזרות פ"א ופ"נ – 4.2.1.3 צורת המקור מלפעול – 4.2.2 הבניינים – 4.2.2.1 בניין נתפעל – 4.2.2.1.1 נתפעל בינוני – 4.2.2.2 בניין נופעל – 4.2.3 הגזרות – 4.2.3.1 נטיית פעלי "ל"א על דרך ל"י – 4.2.3.2 נטיית פועלי ע"ע על דרך השלמים בבניינים הכבדים – 4.2.3.3 קטילה מגזרת פ"י או על דרך פ"י – 4.2.4 ענייני תחביר – 4.2.4.1 המלית "של" צמודה לשם הבא אחריה – 4.2.4.2 מליות הכלאיים • 5. דברי חתימה.

1. מבוא

אחד מקווי האופי הבולטים בתולדות הכת הקראית הוא השיבה אל המקרא, וזה קו המאפיין כיתות דתיות שפרשו מן הזרם האורתודוקסי, גם בקרב הנוצרים¹. תכונה זו

* תודתי נתונה לקרן הזיכרון לתרבות יהודית שתמכה במחקר זה.
1. ראה מאהלר, קראים, עמ' 17 ו-138. ואף שהוא סבור שהחזרה לתנ"ך אין בה להסביר את עצם התהוותה של תנועת הקראים, מכל מקום אין הוא מטיל ספק בעצם עשיית המקרא ליסוד מרכזי בחיי הדת והרוח שלהם. וראה עוד שם, עמ' 306, 317, 135-137. עצם השם "קראים" או "בני מקרא", כינוי שכינה בנימין נהאונדי את בני אמונתו, מלמד על דבקות הקראים במקרא (שם, עמ' 135). אמנם הובעה גם דעה מקורית ומעניינת על משמעות השם "קרא", לאמר: "הקורא לאנשים אל דרך האמת" במקביל לשם "דאעי", המסיף העושה נפשות, שנתפתח בכת האיסמאעילית (ראה א' ליונשטם, השם קראי, עמ' 181, וההפניה שהיא מביאה בהערה 1; גיל, ארץ ישראל, כרך ב, עמ' 632). וכך מסביר גיל (שם, עמ' 648) גם את הכינוי "משכיל" המקובל אצל הקראים (בהוראת גרימה: המשכיל את הרבים, המדריכם ומקנה להם דעת). עם זה, הכינוי "בני מקרא" אינו יוצא מידי פשוט. גם מדברי "כהן (על לשון אחרון", לשוננו כא, תשי"ז, עמ' 232) משתמעת זיקת המרידה בזרם האורתודוקסי אל השיבה למקרא, אף שכהן עוסק שם בתקופת ההשכלה ולא בקראים.

היא מן המפורסמות באשר להלכה הקראית ואין היא צריכה ראייה כאן. די להזכיר את האמרה המפורסמת, שקראים בני המאה העשירית מסרו משם ענן לאמר: "חפישו באורייתא שפיר"², כלומר: בבואכם לקבוע הלכה חפשו ועיינו היטב במקרא, שהוא לבדו ראוי לשמש אסמכתא לכל פסק ודין. וכן הציווי המשלים של הרעיון הזה, אף הוא משמו של ענן: "עזבו משנה ותלמוד ואני אעשה לכם תלמוד משלי"³. זה אף זה מייצגים נאמנה את תפיסת עולמם של הקראים ואת יחסם אל ההלכה הרבנית ואל דרך העיון של הרבניים במקרא. לא ייפלא אפוא שהקראים הטילו את כל כובד העיון והלימוד שלהם על המקרא; ממילא נאלצו לייחד תשומת לב מרובה ללשונו, וכבר בדורותיהם הראשונים השכילו להעמיד חכמים בעלי שם בתחום הלשון. על כן היה אפשר לצפות שיעמידו את חיבוריהם העבריים על שימושי לשון המקרא בלבד וידירו עצמם מלשון חכמים. ואכן סברה זו עולה מפקידה לפקידה, אם במפורש אם במרומז, כנראה, מתוך שבעליה מקישים מדרך הקראים בהלכה אל דרכם בלשון⁴. ואפשר נעשה ההיקש אל מצב הלשון המדוברת בפני קראי טורקיה בני הדורות האחרונים, שהלא הראה מ' אלטבאור שחכמי הקראים בדורות האחרונים היו בקיאים במשנה ובתלמוד, ועם זה אוצר העברית שבלשון הדיבור הקראית-טורקית לא כלל מלים מהמשנה ומהתלמוד⁵. אמת, בכתיבתם של הקראים ניכרת היטב השפעת מגמת השיבה אל המקרא, וזה עניין נכבד הראוי לבירור בפני עצמו⁶, אולם הטענה שהם הדירו עצמם מלשון חכמים מופרכת מעיקרה. למעשה קיימו הקראים, למן מחבריהם הראשונים שכתבו עברית, הפרדה ברורה בין ההלכה ובין הלשון, אף שלא גודע אם הפרדה זו

2. ראשון הקראים המביא צו זה משם ענן הוא יפת בן עלי, בפירושו לזכריה ה, ח. וראה "השריד והפליס מספר המצוות לענן בן דוד נשיא לבני מקרא", מהדורת א"א הרכבי, בתוך: זכרון לראשונים, מחברת שמינית, פטרבורג התרס"ג, עמ' 132 ו-139. הברמן (פיוס, עמ' 84), הטוען שבפעם הראשונה הובאה האמרה אצל לוי בן יפת, לא ראה, כנראה, את דברי הרכבי הנזכרים. ראה גם את נוסח האמרה במובאה מ"ערונת הבשם" לר' משה בן עזרא, בקטעים שהביא הרכבי ב"חדשים גם ישנים", חלק א, חוברת 7, עמ' 33 (= מהדורת ירושלים תש"ל, עמ' 141). לפי מאהלר, קראים, עמ' 134 והערה 32, הסיפא של אמרה זו, "ואל תישענו על דעת", אינה משל ענן, שהרי ניסוחה עברי, שלא כרישא. וראה בזמן האחרון: ח' בן-שמאי, "מהדורה ונוסחאות מפירושי יפת בן עלי למקרא", עלי ספר ב (תשל"ו), עמ' 22 והספרות בהערה 29.

3. מ' גיל (ארץ ישראל, כרך ב, עמ' 627) גורס שאת הדברים "עזבו משנה ותלמוד" יש לייחס לדניאל, נכד ענן.

4. ראה ג' אלוני, האגרון – כתאב אצול אלשער אלעבראני – לרב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ט, עמ' 32, 73. מעניין שטענה דומה ריוחה גם בנוגע לשומרונים, כאילו מתוך התנגדות דתית רוחנית לחז"ל בררו לעצמם לשון מיוחדת כביכול, וכבר סתר אותה זאב בן-חיים (לשוננו, תשי"ח, עמ' 223).

5. ראה "על העברית שבפי קראי ליטא ועל היסודות העבריים שבלשונם", לשוננו כא (תשי"ז), עמ' 126.

6. ראה, לפי שעה, העברית, עמ' 64–65 סעיף א ועוד, ובהרחבה נדון בכך, אם ירצה ה', במקום אחר.

הייתה מכוונת או עניין שבמקרה. כבר בשנת תרכ"ד הראה א"ב גאטטלאבער⁷ שהקראים שאלו הרבה מרעיונותיהם ומדרך הלימוד שלהם מספרות חז"ל "ואפילו לשונם הוא לשון התלמוד"⁸, ואיפה לקחו הקראים שלא קבלו לפי דבריהם רק תורה שבכתב, סגנון לשונות שלא נשתמשו בהן רק מקבלי התורה שבע"פ?⁹ ולא מכבר הראתה אסתר גולדנברג שפיוטי הקראים נוקטים שימושים מובהקים מלשון חכמים⁹. בכל זאת, הטענה האמורה עולה כפעם בפעם¹⁰, אפשר משום שבעלי הדעה שהקראים הדירו עצמם מלשון חז"ל נזקקו לשאלת שימוש הלשון של הקראים רק אגב האורח. כאן נשוב לעסוק בשאלת לשון חכמים בחיבורי הקראים ובשאלות אחרות שיש להן נגיעת מישרין לסוגיה זו. תחילה נאמר כי שאלה זו שני פנים לה שהם שלושה: האחד נוגע לטיב נוסח לשון חכמים שבמובאות הקראים מספרות חז"ל, ויש לבחון אותו הן בחיבוריהם העבריים הן בחיבוריהם הערביים; האחר נוגע לשימוש שעשו הקראים בלשון חכמים ביצירתם בעברית. שני ההיבטים האלה אינם באים לידי ביטוי אצל כל חכם וחכם קראי. הכול לפי טיב החיבור, לשונו, נושאו, זמן כתיבתו, ובמידה רבה – גם לפי נטיות המחבר. יצירה שנכתבה ערבית אין השימוש בלשון חז"ל עשוי להשתקף בה, וחיבור שאין נושאו מצריך מובאות מספרות חז"ל לא ילמד מאומה על טיב הנוסחאות. הפן הראשון אמור לעסוק גם בטיב המסורת שבעל-פה, כפי שהיא משתקפת בטקסטים עבריים מנוקדים ובתעתיקים באותיות ערביות¹¹; אולם צד זה לא ייכלל בדיונונו¹², שכן בו נתמקד בעיקר בשימושי הלשון ששילבו הקראים בחיבוריהם העבריים, ואילו את שאלת טיב הנוסח של המובאות מספרות חז"ל נסקור אך סקירה ראשונית. תחילה נאמר ראשי דברים על המעמד שהיה ללשון חכמים בעיני חכמי הקראים.

7. בקרת לתולדות הקראים, ווילנא תרכ"ד, עמ' 29, וכן בסוף ההערה הנמשכת מעמ' 28.
8. ההדגשה שלי – א"מ; וכן כל ההדגשות שבמאמר, אלא אם צוין שההדגשה במקור.
9. גולדנברג, אגרון, עמ' 132, וראה גם גולדנברג, העברית, עמ' 1634–1635; ולינושטם, ספרות קראים, עמ' 41.
10. וראה עוד להלן.
11. ראה בן-שמאי, לשונות, סעיפים 2–1 והנספח, עמ' 63–64.
12. על נושא זה נכתבת עבודת-דוקטור בידי עפרה תירוש-בקר, בחוג ללשון העברית של האוניברסיטה העברית. אולי ראוי לציין שהחומר למסורות הלשון הקראיות צריך לכלול, מלבד הקטעים המנוקדים והתעתיקים של טקסטים עבריים באותיות ערביות, גם ענייני הגייה שאפשר להסיק מן החרוז בפיוטים. דרך משל: עיין הפועל בהתפעל עתיד מונעת בתנועה a (ראה ילון, מבוא לניקוד המשנה, עמ' 15–17) וכך אפשר להסיק מן החרוז: "ועתה סעדיה הפיתומי במה יתגבר / הסירו הדודי כי מקל תפארתו נשבר" (סלמון, מלחמות, עמ' 58). "למען כי אם יהיה אחר בניסן / בשנה ההיא שלישי בשבת יתחסן / יפול יום שנים עשר בניסן / ביום שבת קדש כפילוסן" (שם, עמ' 53). אך יש גם התפעל עתיד בצירי ואין לתמוה על כך: "בתולדות לבנה תתגבר / אשאלך שאלה ותשובתך חבר / אם יש מלים וכח לך דבר / ואם אין לך מענה שוב אל האמת ואל עדתי תתחבר" (שם, עמ' 67).

2. מעמדה של לשון חכמים בעיני הקראים

התבטאויות מפורשות בשאלת מעמדה של לשון חכמים אינן חזון נפרץ בספרות הקראים. אף יצירות מלאות פולמוס הלכתי עם הרבניים, שלא חסרות בהן מובאות מלשון חכמים, דוגמת 'ספר המצוות' לענן (על פי שרידי החיבור) והחיבור המונומנטלי 'כתאב אלג'ואר ואלמראקב' לקרקסאני, לא נגעו במישרין בעניין זה. התבטאות כמעט מפורשת אפשר לראות בדברי המילונאי דוד בן אברהם אלפאסי הקראי. נ' נצר¹³ עסק בשאלת מעמדה של לשון חכמים בעיני המדקדקים העבריים בימי הביניים מרס"ג עד אבן בלעם. בין המדקדקים שבכתביהם עיין כלולים שני מדקדקים קראיים, דוד בן אברהם אלפאסי, בן המאה העשירית, ואבן אלפרג' הארזן אבן אלפרג', בן המאה האחת-עשרה. חיבורו המקיף של אבן אלפרג', 'אלכתאב אלמשתמל', עדיין לא נתפרסם במלואו, ואף אינו עומד לרשות החוקרים¹⁴.

בקטעים היחידים שנתפרסמו מ'אלמשתמל'¹⁵ לא מצא נצר (שם, עמ' 173–175) אלא היוזקות אחת ללשון חכמים, אולם אין להסיק ממנה דבר, עד שייבדק החיבור במלואו, ואילו היוזקות של אלפאסי ללשון חכמים מרשימה בכמותה¹⁶, ואף מן ההיבט העקרוני אין היא שונה מהיוזקות של המדקדקים הרבניים אליה. גם המינוח שבו הוא מכנה את לשון חכמים ואת ספרות חז"ל, למשל "לגה אלמשנה", "אלאואיל", "אלרבונין", "משוורה פי אלאמה"¹⁷, מעיד על יחסו החיובי כלפיה ועל תפיסתה כעצם מעצמיה של העברית. אולם אלה הם רמזים בלבד. בדרך מפורשת יותר ניכר הדבר משבא אלפאסי לכרוך, בהקדמתו ל'ג'אמע אלאלפאט', את לשון המקרא ואת לשון חכמים כאחת ומכנה אותן "לשון" סתם¹⁸. משמע, אין הוא רואה כל טעם להפריד בין רובדי הלשון

13. ראה נצר, לשון חכמים, פרקים ג' וט'.

14. כתב-היד של החיבור עודו גנוז בספריית לנינגראד.

15. S. Poznansky, *REJ* 33 (1896). קטעים מחיבור אחר לאבן אלפרג', 'אלכתאב אלכאפי', פרסם ויסלין בתוך: *Palēstīnīy Sbornik* 7 (70), 1962, עמ' 178–184 וב-*Kratkiye Soobshcheniya* (1965), 86, עמ' 164–177.

16. נצר, עמ' 84–122, מנה ב'ג'אמע אלאלפאט' 81 השוואות לקסיקליות, אטימולוגיות או סמנטיות בין מילים מלשון המקרא למילים מלשון חכמים. אך למעשה יש בספר זה יותר הבאות מלשון חכמים, אלא שלא היו מעניינו של נצר. דרך משל, בערך "חור" (ג'אמע, א' 528) דן אלפאסי בביטוי המקראי "פניו יחורו" (יש' כט, כב) וציין לו גרדף פרגמטי מלשון חכמים, וזו לשונו: "זמן ד'לך קול אלרבונין כל המלבין פני חברו ברבים (בכא מציעא נח, ע"ב)". כאן לא השווה אלפאסי השוואה מן הסוג שעסק בו נצר, ועל כן לא כללה נצר במניין השוואותיו, אולם לענייננו היא שייכת, וכן תמצא אצל אלפאסי הערות לעניינים של מבטא וצורות, לפי הנהוג בלשון חכמים, ונצר לא ראה לכלול אותן בעיונו כגון "ואכת'ר מא קאלו אלרבונין פי תסביחהם חי העולמים חי ולא חי וקאלו עולמים ולא עולם" (שם א' 538). לענייננו שייכות גם היוזקות זו ואחרות.

17. נצר, שם, עמ' 117.

18. ג'אמע, עמ' 12: "ומנהא מא לא יוג'ד לה פי אלקראן נס'יר והו מוג'וד פי לגה אלאואיל... ומנהא מא לא יצאב לה פי אללגה קרין פיכ'רג' מן אלסריאני...".

האלה. ההפרדה שבכל זאת הוא מפריד את לשון המקרא מלשון חכמים אינה אלא הפרדה טכנית, שכן מילוגו נועד ללשון המקרא בלבד¹⁹. רק אצל חכמים מאוחרים יותר אתה שומע נימה של התנצלות על ההיזקקות לספרות חז"ל ושמא גם על עצם השימוש בלשונה. נביא את דבריו המסכמים של משה בשיצוי בספרו 'מטה אלהים': "אמת שמצות תורתנו הקדושה נזכרים וגם מפורשים מזוקקים שבעתיים בספרי חכמינו ע"ה מעזרא... ומהם במשנה ותלמוד אגדות וברייתות פסקתא ספרא וספרי מכילתא... ולולא שהטעום בקצת מקומות היינו סומכים בהם, ואמר... רבינו אהרן ז"ל...: סוף דבר אני לא אמנע ברובי המקומות שלא אזכיר בתוך הבאור מדברי המשנה וכו' ונתעוררתי על זה בראותי... ישועה נ"ע, שהזכיר בספר העריות חמש עשרה נשים...²⁰ ורוב משכילי גלותנו עשו ככה, עד שהרב נסי בן נח חיב לבני עמנו ללמוד המשנה והתלמוד²¹ ואין זה תפארת לבעלי הקבלה כי רוב אמריהם דברי אבותינו הם" (גוטלובר, ביקורת, עמ' 30). החובה ללמוד תורת חז"ל חוזרת ונשנית בדברי החשובים שבחכמי הקראים. הגדיל לעשות שמחה יצחק לוצקי (1716–1766) בהוסיפו נימוק היסטוריוסופי: "חבורי חכמי הכת הראשונה (כלומר: חכמי הקראים הראשונים מימי יהודה בן טבאי ועד חתימת המשנה, לפי הניתוח ההיסטורי של לוצקי) ודבריהם הם כלולים כלם בספרי המשנה והתלמוד ובשאר ספרי וחבורי התנאים והאמוראים והגאונים והקדמונים של הרבנים. כי כל מה שכתבו ואמרו כל דבריהם נכתבו בספרי המשנה והתלמוד כנ"ל. ואין להם חבורים אחרים זולתם. ולכן חוב לנו ללמוד המשנה והתלמוד כי רוב דבריהם האמתיים והצודקים דברי אבותינו ורבותינו הקדושים האלה הם" (נר צדיקים, פרק י; מאן, סקסטים II, עמ' 1411)²².

19. ואין להקשות על אלפאסי ועל קראים אחרים, מדוע לא חיברו מילונים או פירושים למשנה. מובן מאילוי שאין מעניינם של הקראים לפרש כתבים שאין הם רואים בהם סמכות רוחנית או הלכתית. יתר על כן, גם מדקדקים רבניים חשובים בני זמנו של אלפאסי וגם אחריו לא טרחו לכתוב דקדוק או מילון שיטתיים ללשון המשנה, ואכמ"ל. וראה גם גולדנברג, נטייה, עמ' 85, סעיף ב.

20. על בקיאותו של אבו אלפרג' פרקאן, הוא ישועה שאליו מכוון בשיצוי, בספרות הרבנית עיין: מאן, סקסטים II, עמ' 36 והערה 65; ועל בקיאות הקראים בכלל בספרות רבנית ראה שם, עמ' 49–50 והערה 95.

21. יוסף בגי, בן המאה ה-16, אומר ב"אגרת קריה נאמנה" כי נסי בן נח חייב ללמוד משנה ותלמוד ולנהוג על פיהם בכל מקום שלא הוכיחו הקראים הלכה הפוכה. ראה מאן, שם, עמ' 305 והערה 25.

22. לכלל זה יש רק יוצאים אחדים: בקהילה המבודדת בקרים, במאה ה-12, נמצאו קראים שלא ידעו תלמוד. כך עולה מעדותו של ר' פתחיה מרטיסבון. עם זה ידעו עברית וראה מאן, סקסטים II, עמ' 288–289. ובראשית המאה ה-19 כותב מרדכי מלוצקא במכתב: "אין בידי אפי" א' מספרי דיניהם. ולא למדתי מהם. כי נקטה נפשי מלשוניהם. ואני בער ולא אדע קושי תרגומיהם. חוץ ממה שלמדתי מספרי המוסר והחקירה. הכתובים בשפה ברורה. לחדר שכלי הקצרה. ולולי היתה הגמרה כתובה בלשון הקדש. הייתי ברצון לבי מחדש. לעיין בה כהשגתי. לברור הבר מהתבן כפי בינתי... ואין אנו נשענים לפסקי המקובלים. כי על הרוב דבריהם מקולקלים" (מאן, סקסטים II, עמ' 542). אולם יוצאים אלו אך מחזקים את הכלל.

ראיות מדברי הרבניים לייחסם של הקראים אל לשון חכמים יש רק בעקיפין. נציין למשל בדברי רס"ג, המוחזק גדול הלוחמים נגד הקראות. אחד מכלי מלחמתו, לפי המקובל, הוא החיבור 'כתאב אלסבעין לפט'ה אלמפרדה'. זאת אפשר להסיק מסברה על פי תוכן החיבור, שהרי הוא בא להראות שהמלים היחידאיות שבמקרא אינן עשויות להתפרש אלא לפי לשון חז"ל. משנתגלו גם קטעים הכוללים את המבוא לחיבור, יכלו החוקרים ללמוד זאת גם ממה שהרצה במפורש על מניעיו ועל מטרותיו. אחד ממשפטי המפתח במבוא הוא: "ואני ראית קומא מן אלעבראניין יג'חדון מא נקל ען אלאנביא מן אלשראיע ואלאחכאם אלתי הי (גיר) מכתובה וכד'לך יג'חדון בעצ'הם מא סמעו²³ מן אללגה מן כלאם אלאמה ולם יג'דוה פי אלכתאב²⁴". על סמך משפט חשוב זה יוחסו לרס"ג כמה סברות בנוגע לקראים²⁵. אולם יש להודות שאין המשפט נוח להיתרגם מחמת כמה דו-משמעויות תחביריות ומילוניות. נראה שפשט הדברים מכוון לתרגום זה: "ראיתי כי קבוצה מקרב העברים כופרת בהלכות ובמצוות שנמסרו (לנו) מפי הנביאים ושאין כתובות (בתורה שבכתב). כמו כן כופרים מקצתם בלשון הדיבור של האומה (היינו: בלשון חז"ל) אשר הם שומעים, כאשר אין הם מוצאים לה סימוכין במקרא²⁶".

בהצעה זו לא נסתלקו הספקות והדו-משמעויות, הן הלשוניות הן הפרשניות. נציין רק את אלה שיש להם נגיעת מישרין לפירוש הטקסט: לא ברור למה המלה בעצ'הם מכוונת, לקומא או לאלעבראניין. אפשר שהכופרים במשפט השני (הכופרים בלשון) זהים עם הכופרים שבמשפט הראשון (הכופרים במצוות), והריהם "מקצת מהיהודים", אך אפשר שאינם אלא חלק מקבוצת הכופרים הראשונה. לשון אחר, אפשר שכל הכופרים במצוות כופרים גם בלשון, ואולם ייתכן שמדובר רק במקצתם²⁷.

אף לא ברור אם מא סמעו מכוון ל"שמיעה" פיזית, באוזן ממש, והכוונה תהא לעברית ששמעו הכופרים בזמן רס"ג או סמוך לו. והרי מושאי דיונו, לשון המקרא ולשון חז"ל, שייכים לתקופה היסטורית אחרת, קדומה. אך שמא לפנינו פועל

23. הוי"ו של "סמעו" מופיעה ב'סבעין לפט'ה' בסוגריים, כאילו היא מחוקה בכתב יד קו (וראה חילופי הגרסאות שהמהדיר מביא מכ"י א2 וא3), ואילו בהקדמת 'שבעים מלים בודדות' היא מופיעה בלא סוגריים.

24. אלוני, מחקרי, עמ' 40-41, ושוב שם, עמ' 83.

25. ראה הקדמת 'שבעים מלים בודדות', במקומות שונים, למשל, עמ' 76-80. וכן אלוני, "ירמיהו ב'שבעים מלים בודדות' לרס"ג, בית מקרא ז (תשכ"ב), עמ' 47 (= אלוני, מחקרי, עמ' 109).

26. אלוני (שם, עמ' 86) נוקט תרגום מילולי וצמוד מאוד למקור, ובכך הוא משאיר בעיני את הדו-משמעויות שבנוסח הערבי, וזו לשון תרגומו: "והנה ראיתי אנשים מן היהודים המכחישים ממה שנמסר בשם הנביאים מהמצוות והדינים אשר אינם כתובים וכן מכחישים אחדים מהם מה ששומעים מן הלשון מדיבור האומה ולא מצאוהו בספר (המקרא)".

27. אלוני עצמו מציין (שם, עמ' 77) "כי לא כל הקראים כפרו בלשון המשנה" ואף מביא לראיה את דברי קרקסאני (אנזאר, עמ' 14), המעידים על מחלוקות גדולות בין קראי דורו.

דנומינטיבי משם העצם סמע במובן של קבלה במסורת. ועם זה לא ברור מי קיבל, הרבניים או הכופרים.

גם תחומי התבנית מה... מן... בביטוי "מא סמעו מן אללגה מן כלאם אלאמה" אינם חד-משמעיים. מא עשויה להתייחס אל מן הראשונה או אל מן השנייה, ואפשר אף אל שתיהן. לשון אחר, ייתכן כי שתיהן משמשות לתמיז וייתכן שרק אחת מהן, ולא ברור איזוהי. אם שתיהן, הרי לפנינו מבנה שחלקו השני תמורה. אם לאו, וכך מסתבר יותר, הרי מן הראשונה לפרטיטיב, והשנייה – לתמיז. לפי זה, אללגה הוא מושג-העל וכלאם אלאמה הוא סוג ממנו, ושיעור הביטוי הוא: "לשון האומה (והמדוברת, היינו לשון חז"ל) – שהיא חלק מהלשון העברית בכלל – אשר הם שמעו...". אשר לקשיים בפירוש משפט מפתח זה: אלוני מניח בלא היסוס ש"כופרים" מכון לקראים. הנחה זו אפשרית אך אין היא מתחייבת באופן חד-משמעי מהטקסט, לפי שבכל 'סבעין לפט'ה' אין רס"ג נוקט במישרין לא שמות פרטיים ולא כלליים לזיהוי הכופרים הללו, אלא הוא מאפיין אותם בסתם. ושם הוא מכון לכיתות הטרודוקסיות אחרות או לקנאי לשון פוריסטים במיוחד שהתנזרו מכל עברית בתר-מקראית, ולא דווקא לקראים במובן המצומצם והמדויק המקובל בשם זה. ואפילו נניח שמדובר בוודאות בקראים, עדיין אין אנו יוצאים מכלל הספק שציינו בהערה הלשונית הנוגעת לבעצה'ם, לאמר: האם רס"ג מפליל כאן את כל הקראים או רק את מקצתם?

והכפירה בלשון חכמים, מה טיבה? אפשר שהכפירה היא בעצם הלגיטימיות שלה כלשון, משל סברו הכופרים שהיא לשון בדויה של הרבניים, ולפיכך אינה ראויה להתייחסות ואין היא חלק מתרבות ישראל המחייבת גם את הקראים. כנגד זה אפשר שהיא לגיטימית, אך אין לה המעמד של "לשון צחה" שיש ללשון המקרא, ועל כן הכפירה היא בשימוש בלשון חז"ל. אם נאמר שהכפירה היא בשימוש הלשון, הרי ככל הידוע משרידי טקסטים אחרים מסוגות ספרותיות שנתפרסמו עד כה, אין טקסט אחד שאין למצוא בו עקבות של לשון חכמים, ומכל מקום זו טענה שאנו מבקשים להוכיח בהמשך. אך אפילו תמצא לומר שהיו כותבי עברית כאלה, אין להניח שעל כך יצא רס"ג למלחמת חרמה תרבותית. איזה נזק תרבותי-לאומי עלול היה להיגרם מהיעדר השימוש בלשון חז"ל? שייזקקו ללשון המקרא יתר על המידה או שיוטל על מלים מקראיות עומס משמעותי רב מדי? נראה שלא בלשון כפרו ה"כופרים" אלא בתוכני ההלכה והאגדה שנכתבו בה, והתכחשותם לא הייתה אלא לתוקף שיש לפירוש המקרא על פי לשון חז"ל. אכן, מסתבר שרק העניין האחרון הטריד את רס"ג. הרי בסמוך למשפט הנזכר הוא טוען כי יש מלים במקרא שאין לפרשן אלא מתוך זיקה ללשון חז"ל: "ווג'דת אלפאט'א כת'ירה פי אלכתאב לא סביל אלי אלוקוף עליה אלא מן אלכלאם אלד'י תלקנתה אלאמה תלקינא...", וכן "הד'ה אלאלפאט'..." אג'מעא מן אלמקרא ואפסרהא לפצ'ה לפצ'ה ואסתשהד עליהא באלכלאם אלמג'ת'ור אלמוג'וד פי

אלמשה אלמשהור...²⁸ ועוד התבטאויות דומות בהמשך. מסתבר שמה שהטריד את רס"ג הוא כפירתם של הקראים במסורות הפירוש החזו"ליות הנוגעות להלכה, כגון ש"הזיו לשטפת בין עיניך" (דב' ו, ח) מכוון להנחת תפילין של ראש, ש"כפות תמרים" מכוון ללולב, וש"פרי עץ הדר" (ויק' כג, מ) מכוון לאתרוג, וכיוצא באלה. ואכן רס"ג מביא את שלושת הערכים האלה ב'כתאב אלסבעין לפט'ה'²⁹. המלה "טוטפות" היא מלה נדירה במקרא, אך מרכיבי הצירופים "כפות תמרים" ו"עץ הדר" אינם נדירים, ומסופקני אם מילונאי כלשהו היה כולל אותם בין ה"מלים" הנדירות שבמקרא, אולם לרס"ג היה עניין רב להביאם בין "שבעים המלים הנדירות", שכן דווקא על אלה ודומיהם נטושה המחלוקת, לא באשר ללשון כשהיא לעצמה, אלא באשר לפירושה שיש לו השפעה על ההלכה, ולא ביקש רס"ג להראות אלא שמסורת הפירוש של חז"ל מחייבת באשר למלים האלה, כשם שהיא מחייבת באשר למלים אחרות שאין להן השפעה על ההלכה, ואשר הקראים קיבלו כמה מהן בהסכמה שבשתיקה³⁰.

נראה שמטרה זו, הבולטת פחות בדבריו המפורשים של רס"ג, היא לבדה חשובה, ולא שאר המטרות ההיפותטיות. כביכול ביקש רס"ג להסוות את עניין ההלכה במעטה של טענה לשונית, אך ברור מה המטרה ומה האמצעי. ויפה שקל ב' קלאר את צדדי הבעיה בהסתמכו על תוכן 'סבעין לפט'ה' בלבד³¹, עוד לפני שנודעו דברי ההקדמה של רס"ג, וסיכם: "צמצום כפול ומכוון זה: מלות בודדות דווקא וביאורן מלשון חכמים דווקא... מוכיח שלא היתה לגד עיני רס"ג כוונה בלשנית לשמה, אלא מגמה אחרת, אותה מגמה שהדריכה כמעט את כל פעולתו הספרותית של רב סעדיה: תשובה לכופרים", משמע: תשובה בסוגיות הלכתיות.

מכל מקום, מדברי רס"ג אין אסמכתה ברורה שהיו בימיו קראים שהתנגדו לשימוש בלשון חז"ל או שכפרו במעמדה בתור לשון הקודש.

28. סבעין לפט'ה, עמ' 41.

29. ראה ערכים מס' 61, 50 ו-62 במהדורת אלוני, עמ' 58 ו-60.

30. אלוני במאמרי "מיכה ב'שבעים מלים בודדות" לרס"ג" (ספר זכרון לשמואל דים, ירושלים תשי"ח, עמ' 365), "ישעיהו ב'שבעים מלים בודדות" לרס"ג" (ספר טור-סיני, ירושלים תש"ך, עמ' 277) ו"ירמיהו ב'שבעים מלים בודדות" לרס"ג" (בית מקרא ז [תשכ"ב], עמ' 46) מבקש סמך לעניין זה דווקא ממה שכיוון רס"ג לרמוז מעצם בחירת המלים "עמדתו" (מי' א, יא), "המעטפות" (יש' ג, כב) ו"קריץ" (יר' מו, כ) (= אלוני, מחקרי, עמ' 116, 108, 101), שהרי היה יכול להביא בחיבורו משאר המלים הנדירות הרבות שבמקרא, אולם היה עדיף לנקוט את הדוגמות שהבאנו כאן, שהרי הן מכוונות באופן חד-משמעי למה שביקש רס"ג להוכיח.

31. ראה ב' קלאר, "הנוסח המקורי של 'פתרון שבעים מלות בודדות'", בתוך: מחקרים ועיונים, תל-

אביב תשי"ד, עמ' 260.

3. נוסח לשון חכמים שבציטוטי הקראים

נבחן עתה את שאלת טיב הנוסח במובאות מספרות חז"ל. בדרך כלל הקראים מקיימים את נוסח המובאה כפי שהיא מופיעה במקורותינו³², ופעמים הם משנים אותה. שינוי זה אומר דרשני, ואף טעון בירור מקיף ויסודי. מקוצר היריעה נסתפק בראשי דברים.

סהל בן מצליח מצטט באיגרתו (פינסקר, ליקוטי קדמוניות, עמ' 41–42) ממסכת ראש השנה (משנה פרק ב, ח–ט ובבלי דף כה ע"א). פינסקר (שם, הערה 4) מעיר על טיב הנוסח במובאה: "המאמרים המובאים כאן ממקומות בתלמוד הם משונים מאשר הם לפנינו בש"ס³³ ומסופרים באופן אחר ומבלבל את בעלי המאמרים, וקצת ספוריו בדוי מכל וכל ולכן אין להאריך". אילו החלנו קביעה זו של פינסקר על כל המובאות מספרות חז"ל שבחיבורי הקראים, היינו באים לכלל מסקנה שאין טעם לעיין בהן, שמא אין הן מבוססות על גרסאות מהימנות אלא על שרירות לב ואף על זלזול בספרות חז"ל. אפילו הייתה הנחה זו נכונה, ראוי היה לאשש אותה. ואולם דומה שעשויים להיות מניעים אחדים לחילופי גרסאות, כגון הנטייה להתערב בטקסט מחמת תפיסה אידאולוגית שונה, הרצון לגוון את הסגנון, תפיסה או נורמה לשונית קראית וזיכרון לקוי, אם נניח גם ציטוטים שלא מן הכתוב³⁴, ואין צריך לומר שיבושי מעתיקים³⁵. החילופים למאמר "גזור אני עליך שתקח מקלך ומעותיך בידך ותבוא אצלי ביום שחל להיות יום הכפורים בחשבונך, וכן נטל מקלו ומעותיו בידו והלך ליבנה אצל רבן

32. למשל: "והם אמרו על המועדים בין בזמנם בין שלא בו' אין לי מו' אלא אלו" (ראש השנה ב, יא; קטע גניזה קראי מהמאה העשירית, בודלי 2776.5, דף סו; מאן, 1921–2, עמ' 279). וכך היא המובאה מאבות דר' נתן אצל ישועה בן יהודה (אוסף פירקוביץ II, כ"י 2051). ואף שהביאה כדי ללגלג על אמונת הרבניים בנסים נוסחה מדויק מאוד, חוץ מפליטות קולמוס יחידות. השווה את לשון המובאה אצל מאן, סקסטים II, עמ' 36 עם אבות דר' נתן, מהדורת ש"ז שעכסער, וייגא תרמ"ז, נוסחא ב', פרק לט, עמ' 103–105 טור ב'. וכך הרבה גם במובאות אצל קרקסאני, כתאב אלאנאר ואלמראקב, כגון בכרך V, עמ' 1195, ובדרך כלל נקל לאתר את המובאות המשולבות בלשון הרצאתו של קרקסאני ואף לעמוד בבת אחת על ההבדלים בין נוסחן לנוסח שלנו, בזכות עבודתו המשובחת של נמיו. וראה עוד דוגמות בהמשך הדברים.

33. פינסקר מפנה בסוגריים אל "תוס' דיו"ס פ"ב, ובברכות פ"ב, בבלי שם ד' כ"ז ובכורות ד' י"ז ול"ח וב"מ ד' ז"ט ובר"ה ד' כ"ה וזולתם".

34. הרי גם מובאות מהמקרא בספרות חז"ל לוקות לפעמים בשיבושים. ראה למשל, שרביט, אבות, עמ' 105–106.

35. ראה למשל, הערת פינסקר על מובאת סהל: "ומגלן דבאג הסכות קאי דכתיב מעיל אליה הענק תעניק לו וגו', שצריך להיות: לעיל מניה (ליקוטי קדמוניות, עמ' 40, הערה ז), וכן בציטוט "חשבו חשבון לבנה ועשו מחזור ג' כ"ס כג כדי שיעשו ז' עבורין ב"ס שנים", שנפלה בו, אליבא דפינסקר, "סעות סופר בלי ספק וצריך להיות אם גו"ח אדו"ס או בה"ז גו"ח" (שם 41–42, הערה 1).

גמליאל ביום הכפורים, כיון שראה אותו רבן גמליאל עמד מכסאו ומנשקו ומחבקו³⁶, אין דינם כדין החילופים ב"אמר לו רבן גמליאל יא' ר' ישמעאל אחי הלנצח תאכל חרב"³⁷. מסתבר ש"יא" משקפת שערוב³⁸, "הלנצח תאכל חרב" – שיבוץ של מליצה מקראית משמואל ב' (ב, כו), "לקח" הוא הפועל המקראי שווה הערך השימושי-סמנטי ל"נטל" החז"לי, והחילוף "גוזר אני" / "גוזרני" הוא מסוג החילופים שגם כתבי-יד רבניים חלוקים בהם.

והרי דוגמה אחרת: "גרסינן בפרק נגמר הדין (סנה' מו ע"א) אמר ר' אליעזר בן יעקב שמה שבית דין מכין ועונשין שלא מן התורה לא לעבור על ד"ת אלא כדי לעשות סייג לתורה. ומעשה בא' שרכב על סוס בימי היונים והביאוהו לב"ד וסקלוהו. לא מפני שראוי לכך אלא שהשעה צריכה לכך. ושוב מעשה בא' שבא על אשתו תחת התאנה והביאוהו לב"ד וסקלוהו. לא מפני שהיה ראוי לכך אלא שהשעה צריכה לכך. הרי לך ראייה ברורה מדברי רז"ל שהרשות נתונה ביד ב"ד לגדור פרץ להוראת שעה כפי הצורך" (דברי אסיפת הקראים בטרוקי, 1553; מאן, טקסטים II, עמ' 788–789). כבר העיר מאן על שינויים אחדים בנוסח: שמעתי במקום שמה, בשבת בימי היונים במקום בימי היונים, והשינוי המכריע: וסקלוהו במקום והלקוהו שבנוסחאות שלנו. והנה הראה מאן שבמהדורת סונצינו מקוים הנוסח שבמובאה הקראית. ויש עוד חילופים אחדים כגון ייתור או חיסור של ה"א הידיעה או וי"ו החיבור שמאן לא הביאם, אך אין הם משנים הרבה ומסתבר שאינם אלא פליטות קולמוס. ואולם היה מקום להעיר על החילוף בא על אשתו במקום הטיח את אשתו שבנוסחינו, והנראה מעין פישוט הלשון או גלוסה שחדרה לפנים. באמת רש"י מפרש על-אתר: "הטיח: בא עליה".

ממקום אחר אפשר לראות ששינוי הלשון וסדר המלים לא נעשו אלא לצורך החרוז: "שלא תבטל עצמך מן הקריאה / כמאמר החכמים אין שונה פרקו מאה / כשונה אחת ומאה" (שמחה בן שלמה, במכתב מ-1776; מאן, טקסטים II, עמ' 352). בכך לא מייצגו, כמובן, את אפיון כל החילופים בין מובאות אלה ובין הנוסחאות שלנו. ביקשנו אך להראות שהשאלה צריכה לברור יסודי, בייחוד משום שיש לקראים גרסאות שונות מן המקובל בנוסחים שלנו ואין להטיל ספק באמיתות מסורתן, גם אם אין ללמוד מכך על

36. סהל, איגרת, ליקוטי קדמוניות, עמ' 41–42.

37. שם.

38. אמנם מלת הפנייה יא מתועדת זעיר שם זעיר שם במקורות ארמיים ועבריים בתקופה קדומה יותר, כגון במגילה חיצונית לבראשית (מהדורת נ' אביגד ו' ידין, ירושלים תשי"ז), דף II, שורות 24, 9; מראי מקום אחרים ראה אצל: E. Y. Kutscher, "The Language of the Genesis Apocryphon", in: Aspects of the Dead Sea Scrolls, *Scripta Hierosolymitana*, Vol. IV, Jerusalem 1957, עמ' 7–8 והערה 31 (= "קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' 9–10), אולם זיקה של סהל וקראים אחרים אל מקורות עתיקים שתהא הדוקה כל כך עד שישאלו מהם לשונות נדירים מאוד טרם הוכחה. מוטב להניח שערוב, השכיח בלשון סהל עצמו.

מקוריותו. על כל פנים, מצד השיטה יש להפריד בין המובאות בחיבורים מהסוג שרס"ג האשים את בעליהם שזייפו וסירסו לכתחילה את דברי חז"ל כדי להתאימם למטרותיהם הפולמוסיות, כגון במקרה של אבן סאקיה³⁹, ובין חיבורים שציטטו לפי תומם, והם עיקר. להלן נסיף לעיין במובאות אחדות שיש עניין בחילופי הנוסח שלהן.

3.1 גרסאות בלעדיות לקראים: חומרת < הומרת

אלפאסי⁴⁰ מצטט את המשנה מסנהדרין (ו, ב) "וחומרת את בני מעיו" תוך המרת חומרת בהומרת⁴¹. אפשר היה להעלות על הדעת אחד מאותם חילופים שנוצרו מתוך טעות סופר, בשל הדמיון בין צורות האותיות ח' וה' או בשל ערעור הגרוניות⁴². אולם אין להטיל ספק בגרסה שעמדה לנגד עיניו של אלפאסי. ראשית, כי הוא מביא את המובאה באות ה"א בערך "המר" ומפני שהוא מסמך את הפועל מבחינת העניין לשם "מהמרות" (תהלים קמ, יא); שנית, משום שבהצעת הביאור החלופית שהוא מביא הוא משווה את הומרת ל"חמרמרו" (איכה ב, יא), ומציע לגזור את שתי התיבות ממשמע אחד ומשורש אחד, בחילוף האותיות ה/ח. את הרעיון הזה הוא שונה באקסקורס על חילופי האותיות⁴³.

ככל הידוע, לא באה גרסה זו בחיבורים רבניים, לא בעדי הנוסח של המשנה המובאת למעלה ולא בשימוש הלשון בטקסטים מאוחרים למשנה⁴⁴. ודוגמה שאינה עניין לחילופי נוסח אלא למסורת לשון שהילכה בין הקראים: אלפאסי⁴⁵ מסמך את הזה מלשון חכמים אל הזה מלשון המקרא, "הזים שכבים" (יש' נו, י). סקוס במבוא למילון⁴⁶ ובהערה לערך⁴⁷ מעיר על השימוש המוזר שעשה אלפאסי בשורש זה בהוראה של "נחר", והוא מציין כי אין לו אח ורע בספרות הרבנית. אם המסורת שהייתה בידי אלפאסי מהימנה, לפנינו הוראה מיוחדת בערך מלשון חכמים שנשתמרה רק אצל הקראים.

39. ראה א"א הרמב"י, "מגניזת מרחית אחת בהביבליותיקה הקסרית בפטרסבורג", הקדמ, סט. פטרבורג תרס"ח, כרך א, חוברת 3, עמ' 124-128; ואסף, פולמוס, עמ' 37, על דברי רס"ג ב'כתאב אלדר עלי אבן סאקיה'.

40. ג'אמע אלאלפאסי, כרך א, עמ' 447.

41. סקוס, על-אתר ונצר, לשון חכמים, עמ' 91, העירו על חילוף הגרסה.

42. ראה, למשל, אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1232-1233.

43. ג'אמע אלאלפאסי, כרך א, ערך "הליצני", עמ' 441.

44. דרך משל, ריב"ג ב'ספר השרשים' אינו מביא שורש זה לא בהמר ולא בחמר. אמנם ה'ערוך' בערכו מביא את החילוף חמר/המר וכן בן-יהודה במילונו, עמ' 1118, הערות 2-3, אך שם מדובר בערך שונה ובמשמעות אחרת.

45. ג'אמע, כרך א, עמ' 431.

46. שם, כרך א, עמ' LVIII-LVII.

47. שם, כרך א, עמ' 431, הערה 76.

3.2 חילופי גרסה המצויים גם בנוסחי הרבניים: פרוטה < פרוסה

אתה מוצא אצל הקראים חילופים שכדוגמתם יש גם בחיבורים רבניים. בערך "פרס" הביא אלפאסי⁴⁸ ציטוט מבבא בתרא ט ע"ב: "נותן פרוסה לעני" במקום הנוסח המקובל בספרינו, פרוטה. לנוסחו של אלפאסי יש תימוכין מגרסותיהם של ריב"ג, אבן פרחון ורד"ק במובאות שבמילונים⁴⁹.

3.3 גרסאות בלא מסורת

ואולם יש גם סוג שלישי ובו מובאות מספרות חז"ל, שנקל לראות שאינן מסורת אלא שינויי לשון בעלמא. בין שינויי הנוסח יש גרסאות שמסורתן נראית סבירה לכאורה, כלומר מעין הסוגים הקודמים, אך באמת הן סוג לעצמו. נעיין תחילה בדוגמה מאחד הפרקים המצוטטים ביותר בחיבורי ההלכה והפרשנות של הקראים, הוא פרק קידוש החודש ממסכת ראש השנה (פרק א). כידוע, קביעת מועדי השנה ושיטת חישוב הלוח הן מנושאי ההלכה העקרוניים החשובים ביותר שהקראים וכיתות אחרות חלוקים בהם על הרבניים. לצורך הוויכוח ההלכתי נזקקו הקראים למקורות הקדומים ביותר של ההלכה הרבנית ואף הביאום בחיבוריהם לשם פולמוס. במובאות נפלו כמה וכמה חילופי נוסח. נדגים את דברינו:

3.3.1 ופסלו < והפסילו

בתרגום 'ספר המצוות' ללוי בן יפת, מעשה ידיו של טוביה בן משה⁵⁰, מובאת משנה ממסכת ראש השנה א, ז בשינוי לשון: "וכשבאו לבית דין קבלו אותו ואת עבדו והפסילו את בנו"⁵¹. במשניות שלנו הנוסח הוא ופסלו. ככל הידוע ממחקר לשון התנאים, אין הפועל "פסל" בהוראה זו משמש אלא בבניינים קל ונפעל⁵².

גרסה זו נראית לכאורה מאוששת במסורת הקראים עצמם, שכבר נקט אותה סלמון בן ירוחם בחיבור הפולמוס שלו נגד רס"ג, 'ספר מלחמות ה'", בציטוט משנה סמוכה (ר"ה ב, ח): "אמר ר' דוסא עדי שקר הן האיך מעידים על האשה שילדה ולמחר כריסה בין שיניה והפסילין" (סלמון, מלחמות, עמ' 70). אפשר מיד לטעון שבנוסחים שלנו אין זכר ללשון "פסילה" אחרי דבריו של ר' דוסא בן הרכינס, לא בבניין קל ולא בהפעיל. אבל עניין לנו להתחקות אחרי המסורות שנתגלגלו בקרב הקראים עצמם. והנה סלמון עצמו נוקט לשון ופסלו במשנה שהבאנו ראשונה: "וכשבאו לבית דין קבלו אותו ואת

48. שם, כרך ב, עמ' 483.

49. נצר, לשון חכמים, עמ' 95.

50. ומכל מקום, של מתרגם אחר מבית מדרשו. על טוביה בן משה ראה: גיל, ארץ ישראל, כרך ב, עמ' 657-659, הערות 938-939, וההפניות הביבליוגרפיות שהוא מביא שם.

51. כך בשני כתבי-היד, לידן דף 15ב ואוקספורד דף 13א.

52. ראה מורשת, לקסיקון, עמ' 282.

עבדו ופסלו את בנו" (סלמון, שם עמ' 71). הרי סתירה פנימית במסורת הנוסח של הקראים.

לאמתו של הדבר, אין סלמון מביא את המשניות כמות שהן אלא הוא משבצן, מעבדן ומשנה את סדר מליהן, כדי שתתאמנה למבנה הספרותי של החיבור, שכולו כתוב בלשון פיוטית ובחרוזים. ואף שבמובאותיו משתקפות נוסחאות מלשון חז"ל, מלכתחילה אין לצפות לציטוטים מדויקים. נעיין בקטע השייך לענייננו. לא נציין כאן את כל הבדלי הנוסח מחמת ריבויים ונדגיש רק את המלים שהוסיף סלמון משלו: "מעשה שבאו שנים והרימו קולן / ואמרו ראינו שחרית במזרח וערבית במערב ורבן גמליאל קבלן / אמר ר' יוחנן בן גורי עדי שקר הם וקללן / ועוד באו שנים אנשים ואמרו ראינוהו בזמנו ובליל עבדו לא נראה ורבן גמליאל קבלן / אמר ר' דוסא עדי שקר הן האיך מעידים על האשה שילדה ולמחר כריסה בין שיניה והפסילן⁵³ / ... סהר מי שראהו בעינו / ואינו יכול להלוק מוליכין אותו על החמור בענינו..."⁵⁴ "וכשבאו אל הכהנים קבלו אותו ואת בנו / ופסלו את עבדו כי הוא קנינו / וכשבאו לבית דין קבלו אותו ואת עבדו ופסלו את בנו כי הוא אונו".⁵⁵ אם הוצאנו את עדותו של סלמון, היאך נכלכל את נוסחו של לוי בן יפת? מסתבר ששינוי הנוסח במלה הנידונה תואם את נטיית הקראים להמיר בלשונם צורות מבניין קל ומבניינים אחרים בצורות מבניין הפעיל, בלי הבדל בהוראה. דרך משל: "והשוה בנפשו להאריש ולקדש לו את ימאן הנערה הבתולה... על כל אופני הארישות והקידוש שנהגו ישראל ועל דת היהודים" (קטע גניזה של כתובה קראית מפססאט משנת 1051, אוסף 2 = Mosseri a I; גיל, ארץ ישראל, ב, תעודה 307); וכן בחיבורים ספרותיים, כגון "ואפילו אם אין לו מגרים ומושך להמשיכו אל עשיתו"⁵⁶; "אם ילאיטו בדבר טוב"⁵⁷; "יצליחו וינהילו"⁵⁸;

53. סלמון, מלחמות, עמ' 69; השווה משנה ב, ח.

54. סלמון, שם, עמ' 70; השווה משנה א, ט.

55. סלמון, שם, עמ' 71; השווה משנה א, ז. כך נוהג גם יהודה הדסי, כמאתיים שנה אחרי סלמון, ב'אשכול הכופר' (כגון בעמ' 335, 58 א, ג). הוא מביא מדברי חז"ל ומשבץ אותם בטורי החריזה שלו, בשיטה דומה לשל סלמון. נדגים מהעיבודים שעשה להלכות מברייאת דר' שמעאל (נדגיש את השינויים בלי לפרט את סיבם, שהרי הם בולטים לעין): "מדבר שהיה בכלל יוצא מהכלל ללמד על עצמו בחכמתך" (הדסי, עמ' 759); "מדבר שהיה בכלל יוצא מן הכלל ללמד על חברו" (הדסי, עמ' 759); "מבנין אב ממכתב אחד משני כתובי" מכלל ופרט" (הדסי, עמ' 60 א); "כל דבר שהיה בכלל יוצא מן הכלל ללמד לא ללמד על עצמו יצא אלא ללמד על הכלל" (הדסי, עמ' 60 ב); "כל דבר שהיה בכלל יוצא ליוון בדבר חדש ואין אתה יכול לחשיכו בכללו עד שישביחו הכתוב ללכלל בביאור מחודש" (הדסי, עמ' 65). למעשה לפנינו שיבוצים ועיבודים, ולא ציטוטים.

56. = גורם; למשוך אותו; ודוק: בדוגמה זו גופה ההיקרות הראשונה של משך היא בבניין קל. טוביה, נעימות, ל דף 46, פ דף 55 (= מהדורת הדפוס: פרק לא 13).

57. = ילאט לו, ידריך אותו בנועם; שם, ל דף 54; פ דף 66 (= מהדורת הדפוס: לד 5).

58. = ינהל, ידריך אותו בנועם; שם, ל דף 55, פ דף 67 (= מהדורת הדפוס: לד 10).

"לדבר מסגיל חיובה"⁵⁹; "אין עת תרמיז אליו אלא ותסגל החתיכה בה בפאה"⁶⁰; "ומשל למה הדבר דומה למי שיאמר לזולתו השאב מן הנהר מים"⁶¹; "לו השערנו כי הכתיבה אין בה עילה להצרכתה אל מחדש"⁶²; המליק (= מלק): "והוא כאשר אמרתי ההפרד אשר בין הראש ובין העורף, והוא כי הכהן כאשר יצא זה העורף להמליקו יהיה ראשו מול קצה הצואר אשר הוא קצה עורף עוף" (טוביה בן משה, בתרגומו לפירוש ישועה בן יהודה לשמות וויקרא, אצל הרכבי, 'ספר המצוות' לענן, עמ' 137); ויש עוד עדויות רבות לתופעה זו ואכמ"ל⁶³.

3.3.2 נראה בעליל < ראוהו בעליל

דוד בן אברהם אלפאסי, במילונו 'ג'אמע אלאלפאסי', בערך "בעליל"⁶⁴ כותב: "וקד יסתעמלו אהל אלמשנה ד'לך פי רויא אלהאל ראוהו בעליל ראוהו מצבוב". סקוס לא העיר על-אתר מאומה מלבד מה שהעיר באופן כוללני במבואו למילון⁶⁵ על אי-דיוקים בציטוטי של אלפאסי או בציון מקורותיהם. אולם נצר⁶⁶ העיר: "בספרינו: נראה בעליל". אפשר היה לחשוב כי לפנינו חילוף שאף הוא מעוגן במסורת קראית, אולם העיון במובאה של לוי בן יפת⁶⁷ מלמד שנוסח הביטוי הנידון אצלו זהה לנוסח שבמשניות שלנו. ושמא לא נתכוון אלפאסי מלכתחילה לתת ציטוט מדויק אלא להביא לפני הקורא, דרך הפשטה, שימוש לשון הנוהג במשנה, ושלא מדעת המיר צורת פועל אחת שנושאה סתמי בצורה אחרת שוות ערך מבחינה סמנטית. ואכן תמצא אצל אלפאסי התבטאויות לא מעטות הנראות מכוונות לציטוט ובאמת אינן ציטוט. ומן הדוגמות המובהקות אפשר ללמוד על המסופקות. בערך "צץ"⁶⁸ הוא מביא דוגמה משימושי לשון חז"ל, "פלוגי מצטנן", ובערך "עשק" הוא מציין "בעסק פלוגי"⁶⁹

59. = מייחד; שם, ל דף 6א; פ דף 6ב: חסר (= מהדורת הדפוס: גא 10).

60. = תרמוז; שם, ל דף 7א; פ דף 7ב (= מהדורת הדפוס: גב 6). שיעור משפט זה הוא: 'בכל עת שתצביע עליה, כלומר בכל זמן שהוא, האטום (atom) תופס מקום מסוים בחלל'.

61. = שאב; שם ל דף 4א; פ דף 48 (= פרק כג, עמ' 11).

62. = שיעורנו, תיאורנו, הערכנו; שם, ל דף 9ב; פ דף 10ב (= מהדורת דפוס, פרקים ד-ז, עמ' 7).

63. ראה העברית, עמ' 80-82 ובייחוד סעיפים ה-1. מעניין להשוות לעניין זה את לשונו של ספר 'פתרון תורה', ילקוט מדרשים שנתחבר בסוף המאה התשיעית או בראשית המאה העשירית, שבה נקט פעמים הרבה הפעיל במקום קל, כגון הגניז (= 11; ראה אורבך, פתרון תורה, עמ' 149, 311), להכליל (שם, עמ' 7), הציץ (= יצץ; שם, עמ' 9), וישביעו (= וישבעו; שם, עמ' 31), העתיד (עמ' 143), להדביק (= להידבק). אפשר שגם בתופעה זו הושפע החיבור מן הספרות הקראית הקדומה (נחאונדי) כשם שהושפע ממנה בלשונות אחרות (ראה שם, עמ' יט, כ, כח, ל-לב).

64. כך א, עמ' 252.

65. שם, עמ' LVIII-LIV.

66. עמ' 88, הערה 8.

67. ספר המצוות, שם.

68. ג'אמע, כך ב, עמ' 517.

69. שם, עמ' 415.

כשימוש לשון חז"ל; וכן "צורך פלוני", בסמוך ל"ככל צרכך" מדברי הימים ב', טו⁷⁰. באלה ובאחרים עצם השימוש במלה פלוני, שהמסומן שלה סתמי, מעיד שלפנינו הכללה וסיתום או הפשטה של שימוש לשון המצוי בהקשרים רבים בדברי חז"ל. ברי שאין אלפאסי מרמז למובאה מסוימת⁷¹. מעין "פלוני" משמש אף הכינוי הרומז הכללי זה, כגון בביטוי "זה סותר את דברי זה וזה סותר את דברי זה"⁷². גם בערך "גע"⁷³ אלפאסי נוקט לשון כוללנית: "וקד יקאל פי אלנאס בכיה וגעיה". נצר⁷⁴ מעיר שצירוף הלשון כמות שהוא כאן לא נמצא בל"ח אך נמצא צירוף בסדר הפוך, געיה ובכיה (כגון ע"ז יז ע"א). מכאן שסבר שאלפאסי שינה את הגרסה, אך הלשון "יקאל פי אלנאס" מכוונת לשימוש לשון פוטנציאלי על בסיס המצוי בלשון חז"ל ולא לציטוט ישיר. וכן בערכים "בעט"⁷⁵, "גמע"⁷⁶ ואחרים.

מכאן נוכל אולי להסיק גם על מקרים אחרים שאין ההפשטה וההכללה ניכרות בהם כל כך. בערך "חתך" אומר אלפאסי⁷⁷: "נחתך על עמך... (דנ' ט, כד)... וליס לה שביה ופי אלמשנה יסתעמל חתיכת בשר. חיתוך והחתיך כלה ללקטע". נצר סבר, כנראה, שציטוט משובש לפנינו או חילוף גרסה, ולכן העיר⁷⁸ על הנוסח שלנו: "במשנתנו ובילון 'וחתיכות של בשר' וכך כ"ק ולו". ואולם גראה פשוט יותר להניח שאין הלשון חתיכת בשר אלא דוגמה בעלמא ולא ציטוט, והכוונה כאן לשם הפעולה⁷⁹ במובן של "חיתוך" ולא לשם העצם, המכוון לפרי הפעולה⁸⁰. ובאמת ערכים רבים במילונו של אלפאסי פותחים את הדיון או חותמים אותו בהצגת צורה דקדוקית מופשטת, על פי רוב בשם הפעולה, שבמקרים רבים צורתו זהה לצורת המקור. והרי שני אלה הם מקביליו של המצדר הערבי, ומהם נגזרות שאר הצורות הפועליות והשמניות, לפי המדקדקים הקדמונים⁸¹. למשל, בערך "חנך"⁸² אלפאסי פותח את ההוראה השלישית של הערך כך: "ולנא חניכה תדשין חנכת המזבח (במדבר ז, י)... ואת הערך "חליך"⁸³ הוא פותח

70. שם, עמ' 531.

71. והשווה נצר, שם עמ' 89–92 והערות 12 ו-26.

72. ג'אמע, כרך ב, עמ' 358.

73. ג'אמע, כרך א, עמ' 337.

74. לשון חכמים, עמ' 100, הערה 58.

75. ראה ג'אמע אלאפאס', כרך א, עמ' 251, והערות סקס על-אתר, ונצר עמ' 100.

76. ג'אמע אלאפאס', כרך א, עמ' 330, ונצר עמ' 97, וכן מורשת, לקסיקון, עמ' 124, ובייחוד הערה 33.

77. כרך א, עמ' 598.

78. לשון חכמים, עמ' 101 והערה 61.

79. חתיכה בכ' רפה שבכתב-יד קויפמן למשנה (פסח' ו, א). ראה קוטשר, תשכ"ט, עמ' 53 (= קי).

80. חתכה בכ' דגושה. ראה קוטשר, תשכ"ט, עמ' 76 (= קלג).

81. לדעת א' גולדנברג (נטייה, עמ' 92, הערה 28), קבעו הקראים את צורת הציווי ולא המקור אב

לשאר הצורות, משום שלדידם היינו מקור היינו ציווי מבחינת הצורה.

82. ג'אמע, כרך א, עמ' 564.

83. ג'אמע, כרך א, עמ' 555.

במלים "לגה חליצה תקתצי מעאני...". אין חליצה וחניכה מכוונות לא לציטוט מן המקרא ולא לציטוט מן המשנה ואינן אלא צורות לשון מופשטות הקיימות בכוח מכל שורש, בין שהן עצמן משמשות בלשון, בין שאינן נקרות בשום הקשר ממשי. והוא הדין לשתניה⁸⁴. וכבר העמידה א' גולדנברג (אגרון, עמ' 280) על דרכו של בעל 'ג'אמע אלאלפאט' לפתוח ערכים רבים בצורת המקור דווקא, גם אם אינה מתועדת במקרא. דבר זה יכול היה ללמוד ממנהגו של רס"ג ב'אגרון', שנבע מהנחתו, בעקבות המדקדקים הערביים מאסכולת בצרה, שצורות המקור ושם הפעולה קיימות בכוח ביסוד צורות הפועל, ואלה מסתעפות מהן, כגון שִׁמַע וְשִׁמְיעָה העומדות ביסוד אשמע שמעתי וכו', ולכן לְמַד מייצגת באגרונו את נטיות הפעלים משורש למ"ד (גולדנברג, שם, 280–282 ונטייה, עמ' 86, 92, 93 ו-98). על כן הביטוי חתיכת בשר נראה שימוש לשון מופשט⁸⁵, וצורת שם הפעולה מבניין פיעל, חיתוך, שהובאה בצדו, תוכיח. ושמא אף הצורה החתיך מכוונת להפעל, צורת הזכר ממשקל הפעלה. הכתיב ביו"ד, אם אינו עניין לטעות סופר, תנהו עניין לכתיב מלא או למבטא של צירי כחיריק⁸⁶.

משקל אחר המשמש להפשטה ורימוז בלשון חז"ל הוא קטילות והוא נגזר ממשקל קטילה⁸⁷, למשל צניעות⁸⁸. ואין אלו המשקלים היחידים שאלפאסי נוקט להדגמת שימוש לשון מופשט. גם המשקל קטולה נראה מכוון לכך⁸⁹. את הערך "צפד"⁹⁰ מסיים אלפאסי בהכללה "ופי אלמשנה יסמי אלגרי צפודה". לשווא אפוא נתייגעו פינסקר⁹¹, סקוס⁹² ונצר⁹³ לחפש מלה זו במשנה ובתלמוד, שכן לא נתכוון אלפאסי לציטוט ישיר משם. יש שביטוי כללי דומה לציטוט, כגון הצירוף "בשר סורח" שאלפאסי מסמיכו

84. ג'אמע, כרך ב, עמ' 713.

85. לאמתו של הדבר, משקל פעילה נתפשט מאוד בלשון הקראים בכל הרבדים. הרי דוגמה מקטעי גניזה של כתובות: (... וגם מינתה את הזקן שלמה בן מסאפר לעמוד בעשקי ארישתה... ביום הזה היה ארישת מרנא ורבנא הזקן שלה החכם והגבון שמרו צורו (כתובה קראית מפסאטא משנת 1051; Mosseri Ia 2 = A.2; גיל, ארץ ישראל, ב, תעודה 307).

86. והשווה להשתין (= "השתן", היינו "השתנה") בלשון ענן: "תריץ (הרכבי מתקן ל'יובין') צאה ובין השתין ובין שכבת זרע כולהו בעו רחיצה במיא"; "ומקנח להון... לסבעת מצואה ולפי זכרות... מהשתין" (ספר המצוות' לענן, מהדורת הרכבי, עמ' 26 וראה גם בעמ' 32).

87. ראה קוטשר, תשכ"ט, פרק III.

88. ג'אמע, כרך ב, עמ' 518, ונצר עמ' 98 והערה 42.

89. אסמכתות שמשקל זה הוא שם פעולה של בניין קל מוצעות כבר במקרא. ראה קוטשר, תשכ"ט, עמ' 65 (= קכא). וביתר בירור בצורה חבורה שבכתוב "ובחברתו גרפא לנו" (יש' נג, ה), היינו 'חברתו'. וכנראה, למשקל זה מכוון יהודה הדסי בצורה געולה, "לפי שעוסקים תמיד במלאכות של טנוף וגעולה" (הדסי, עמ' 211).

90. ג'אמע, כרך ב, עמ' 523.

91. לקוטי, כרך ב, עמ' 180.

92. ג'אמע, מבוא, עמ' LVI.

93. לשון חכמים, עמ' 109.

לציטוט מאבות (ה, ה): "לא הסריח בשר הקדש"⁹⁴. בשר סורח אינו אלא אמירה כללית המשמשת מבוא לציטוט שאחריו. אין לתמוה על שהמיר באמירה זו את בניין הפעיל שבציטוט בבניין קל, מאחר שבשימוש הלשון של הקראים החילוף בין בניינים אלו ואף בין בניינים אחרים הותר מכבר⁹⁵. כך מתברר אף הביטוי "ראוהו בעליל", המבוסס על חילוף רגיל בצורת הגוף הסתמי ועל חילופי בניינים לפי נטיותיהם הלשוניות של הקראים. חילוף אחר מתבטא בנטייה להסב פעלים מבניין פיעל לבניין קל:

3.3.3 להלך < להלוך

במובאה אחרת מן המשנה שהביא לוי בן יפת ב'ספר המצוות' הנזכר⁹⁶ נמצא שינוי מן הנוסחאות שלנו: "מי שראה את החדש ואינו יכול להלוך"; גם אצל סלמון ראינו למעלה: "סרה מי שראהו בעינו / ואינו יכול להלוך מוליכין אותו על החמור בענינו..." (סלמון, מלחמות, 70). להלוך בבניין קל ולא ככתוב במשניות שלנו: להלך, בבניין פיעל⁹⁷.

ג'אמע אלאלפאט⁹⁸ מביא "מן לשון משנה נכיר גוהק והזה". סקוס⁹⁹ מעיר על השימוש המוזר של הזה בהוראה זו (וראה עוד להלן), אך אינו מעיר מאומה על החילוף מגהק < גוהק. במילון בן-יהודה בערכו, אין גהק נוהג בקל. אף גורד¹⁰⁰ נראה שייך לכאן והוא המרה של גירד, הצפוי על פי "להתגרד" (איוב ב, ח), ואין צורך להניח שזה שיבוש בציטוט¹⁰¹.

3.3.4 מצטרפין < יצטרפו

חילוף נוסח אחר במובאות ממסכת ראש השנה (א, ז) נוגע לשימושי הזמנים. במקום הנוסח "לא שמצטרפין זה עם זה" שבמשניות שלנו מובא ב'ספר המצוות' הנזכר: "לא יצטרפו זה את זה"¹⁰². אף חילוף זה אפשר להסבירו על רקע שימושי הזמנים אצל הקראים, משום שמערכת הזמנים בלשונם קרובה יותר לזו המשמשת בלשון המקרא ובלשון הערבית מלמערכת המשמשת בלשון חכמים¹⁰³.

94. ג'אמע, כרך ב, עמ' 354.

95. ראה לפי שעה, העברית, עמ' 67-83.

96. כתב-יד לידן סו 2 ואוקספורד יג בציטוט ממשנה ראש השנה א, ט.

97. השימוש בצורה זו אפשר שהוא נובע מנטיית הקראים לנקוט צורות מקראיות נדירות, וראה למשל: "והגיד לי משרת המקום שעשו מדרגות לעלות ולהלוך על האבן ולהסיר העפר והעפוש מעליו" (דוד בן ישועה, חזן קראי ירושלים, המאה ה-17; מאן, סקסטים II, עמ' 1199).

98. כרך א, עמ' 431, ערך "הזה".

99. במבוא כרך א, עמ' LVIII-LVII.

100. ג'אמע, כרך א, עמ' 634.

101. וראה נצר, עמ' 89 הערה 53.

102. כך בשני כתבי-היד.

103. ראה לפי שעה, העברית, עמ' 84-108.

3.4 סיכום

כללו של הדבר, מופרזו לטעון שנוסח המובאות מלשון חכמים בספרות הקראית שקול כנגד הנוסח באבות הטקסטים הרבניים, והראיה שלא נמצאו (לפי שעה) צורות מעין אדן או קול וחומר¹⁰⁴, אלא המקבילים להם בטקסטים מאוחרים ו"מתוקנים", אדם וקל וחומר. למשל, "ומקצת" הראו על מקל וחומר...¹⁰⁵; "ואם לא יחייבם על נפשו לא יוכל להסמיק על מקל וחומר על זה האופן..."¹⁰⁶. עם זה, אין להקל ראש במה שעשוי לצמוח לחקר לשון חז"ל מן המובאות בספרות הקראים, והשאלה ראויה לבירור מקיף. במקומות שיש בהם חילופים אין לקבוע מהו שינוי לשון בעלמא ומהו חילוף גרסה מהימן, מעין חומרת / הומרת, אלא לאחר שיהיה בידנו תיאור מלא לשימוש הלשון של הקראים ביצירתם בעברית, שכן ראינו שיש חילופים המושפעים משימושי הלשון של הקראים עצמם.

4. שימוש לשון חז"ל ביצירה העברית של הקראים

4.1 שימוש לשון חז"ל עד המאה הי"א

4.1.1 בנימין נהאונדי

נראה שמעיקרא השתמשו חכמי הקראים הראשונים בלשון חז"ל כדרך הרבניים. דבר ידוע הוא שענן כתב ארמית, כפי שנהגו הגאונים בני זמנו¹⁰⁷, ללמדך שמלכתחילה אולי לא הייתה כל נטייה להתבדל מן הרבניים בתחום הלשון¹⁰⁸. בנימין נהאונדי, מחכמי הקראים במאה השנייה לקראות, כתב בסגנון רבני מדרשי ונקט רבים מלשונות חז"ל כגון הילכך או הולכך¹⁰⁹, ללמדך, לפיכך, שנאמר, ואם תאמר, לא כך הוא, אפשר כן... אלא, ועוד¹¹⁰.

104. כלומר, חיבור של שני שמות עצם, כמו בכתבי-היד הטובים של לשון חכמים, ולא חיבור של שם תואר עם שם עצם, כפי שהדבר שכיח בדפוסים.

105. לוי, מצוות, לידן מב; אוקספורד לא. 106. שם, לידן מב; אוקספורד שם.

107. ראה גם אורבך, פתרון תורה, עמ' כ וההפניות המובאות בהערה *60.

108. חנה כשר, במאמרה "חיבור קראי (?) במיטאפיזיקה בעל יסודות כלאמיסטיים, אריסטוטליים וניאופלטוניים", תרביץ נז (תשמ"ח), עמ' 264, תוהה אם בעל החיבור, שהוא נושא עיונה, "קדם... למתרגמים התיבונים? או אולי התבדל בכוונה תחילה מן הלשון הרשמית הרבנית? כפי שנהגו מחברים קראים כאשר קבעו שפה לעצמם". מכלל התהייה אתה שומע שהקראים נטו להתבדל בלשונם מן הרבניים. כשר לא פירשה אם מדובר בקראים אחדים או בכולם, ואם נתבדלו במתכוון או שלא במתכוון. אף לא ברור מדבריה אם אירע הדבר דווקא אחרי מפעלי התיבונים. בהמשך הדברים (כאן ובמקומות אחרים) ננסה להראות שקביעה כזאת טעונה סיוגים והשלמות, ובלעדיהם הקורא שאינו מצוי בספרות הקראים עלול לקבל תמונה מעורפלת.

109. האטימולוגיה הילכך > הולכך > הוילכך כן כבר מצויה אצל רב האי גאון בכתאב אלאחואי. ראה הרבני, חדשים גם ישנים, חלק א, חוברת ז, עמ' 4 (= מהדורת ירושלים תש"ל, עמ' 110), וכן הרבני, 'ספר המצוות' לענן, עמ' 187-198.

110. ראה מאן, טקסטים II, עמ' 12 והערה 20.

4.1.2 סלמון בן ירוחם

אף סלמון בן ירוחם, בן דורו הצעיר של רס"ג, נוקט בלי כל סייג צורות, מלים דקדוקיות וביטויים אידיומטיים ללשון חכמים. להלן דוגמות אחדות: "אתחיל לשאול כל מתי רבבה הרבנים /.../ מניין תמצאו לכם שני ימים מזומנים" (מלחמות, עמ' 78); "אלפי אלפים פרסאות גבהו כל שכן, ואלף אלפי אלפים רחבו" (שם, עמ' 16, 124); "מחמת זה הדבר אריב עמם" (שם, עמ' 95); "גם הנוגע והנושא טמאתם נתבארה / והאוכל על אחת כמה וכמה לבארה" (שם, עמ' 101); "לא עוד אלא אמרו היודע רז זה / מובטח לו שהוא בן העולם הבא..." (שם, עמ' 122). כן נוקט סלמון אוצר מלים חז"לי מובהק: "נמתי אולי אחד משניהם לא ידע דרך נכוחה / בעבור זה לא ידע עם חברו לשוחחה"¹¹¹; "ואם ראוי לאנשים כמונו... להעתיק תורת הפה ולשומה תורה בכתב כחקקנו / למה לא יכשר להעתיק תורה בכתב..." (שם, עמ' 43); "עורך מחזיק בראיות שבורות" (שם, עמ' 48); וכן "ערכתי ששה סדרים לפני... / והם שבורים מאד בעניני" (שם, עמ' 41)¹¹²; "טופס שבע הראיות הכתובות" (שם, עמ' 47)¹¹³; "צופים כתבו לנו במקרא" (שם, עמ' 52)¹¹⁴; "טיכוס גה"ז גם הוא נשבר" (שם, עמ' 57)¹¹⁵; "סדרי דם עופות וכל בהמות / בכמה מקומות נרשמות" (שם, עמ' 99); "יובנה ביתו וישכלל חומותיו / כנס בצורת הבית בתורתיו" (שם, עמ' 131); "ארור הפותי בבא ובזה האומר כזה" (שם, עמ' 122).

4.1.3 נסי בן נח ואחרים

גם נסי בן נח¹¹⁶ נקט ב'ספר עשרת הדברים' (פירוש לעשרת הדברות) שימושי לשון וביטויים מובהקים מלשון חז"ל. כגון הכינוי –ת לנסתרת עבר: "הבריאה והיצירה הנבראת מששת ימי בראשית" (פינסקר, ליקוטי, עמ' 3), "וברא מים שנאמר אנכי

111. סלמון, מלחמות, עמ' 41 ש' 33, ושוב שם, עמ' 42 ש' 42. לפנינו נטיית פעלוי ע"א על דרך ע"ו, נאם < נוס. דוגמות מל"ח ראה מורשת, לקסיקון, עמ' 223.

112. דודון, מלחמות, הערה יד: כלומר הם בטלים ומבוטלים, מלשון "שוברת כתובתה ויוצאה" (סוטה א, ה). וכן אמר ג"כ ית בן עלי הלוי בשירו נגד יעקב בן שמואל העקש: מה עזרת לשבור המורים (ליקוטי קדמוניות, נספחים, עמ' 21). עם זה, מורשת, לקסיקון, לא הביא פועל זה בין חידושי ל"ח.

113. דודון, מלחמות, הערה יד: ר"ל התוכן של הראיות.

114. דודון, מלחמות, הערה יא: צופים, פירוש נביאים מלשון: מנצפ"ך צופים אמרו, (מגילה ב ע"ב).

115. דודון, מלחמות, פירש בהערה יב: סדר, והוא כמו טכסיס בלשון חז"ל.

116. דברי פינסקר, בליקוטי קדמוניות, עמ' 1, שנסי "הוא אשר התחיל לכתוב בלש"ק אחר ענן שהיה עוד כותב בלשון ארמית תלמודית ולכן לשונו לשון מדרשי... ואומר: ובארתים בשפה ברורה בלשון צחות בדברי העבריים ולא בלשון אשורים וארמיים שהוא לשון חרפה וכו' ומימיו ואילך התחילו לכתוב עברית..." אינם תקפים עוד. פ' פראנקל ערער על מסורת קראית זו, והרכיבי הראה שנסי השתמש ב'ג'אמע אלאלפאס" לאלפאסי ואם כן הוא חי לא קודם למאה האחת-עשרה. ראה מאהלר, קראים, עמ' 217 הערה 40 והביבליוגרפיה שם.

עשיתי ארץ, וכשנעשית הארץ ונבראת המים נברא (ו) עמה" (שם, עמ' 7) ¹¹⁷. צורות ריבוי של שמות המסתיימים ב-ות הוא נוטה בצורן -יות¹¹⁸: "והיצירה הנבראת מששת ימי בראשית מארבע טבעים ומן איכיות ואותיות שמן האש והאור..." (שם, עמ' 3). הוא אף נוקט נוסחאות ומבנים תחביריים מובהקים מלשון חז"ל: "ובמה דברים אמורים במי שידע לפרש מענה החזות והתורה" (שם, עמ' 2); "יכשר לומר כך שאם יודע אדם לפתור דבר אחד יקרא חכם? אלא ללמדך שכל מי שידע לבאר ולפתור..." (שם, עמ' 2); "ויכשר לומר כך שראה שבר שמשברים במצרים והוא בארץ כנען? ללמדך שיש ראייה והיא חכמה... יכשר לומר כך שהוא ראה את בני יוסף, והלא אחריו נאמר ועיני ישראל כבדו מזוקן לא יוכל לראות?" (שם, עמ' 6); "כשהיה מדבר אלהים חיים... על הר סיני דבר עמהם ברעש באימה... שנאמר וכל העם רואים את הקולות... משל למה הדבר דומה למלך שהוא מדבר ומשיח עם בני ביתו..." (שם, עמ' 2); "ואם תאמר שגם הבהמה יש לה ה' הרגשות" (שם, עמ' 8); "ואם מבקשים וחופצים, רואים ושומעים ולועטים, ואם לאו עוצמים עיניהם... ולא עוד אלא שנפשות החיות והבהמות... נבראו מן הארץ" (שם, עמ' 8); "שאינן טוב מן האמת ולא רע מן השקר" (שם, עמ' 3); "ואל אשה בנדת טמאתה וגו' בזמן הזה, שאם טהרה מותרת לגלות (פעיל = סביל) בזמן אחר" (שם, עמ' 4); "ואם מת אישה מותרת להנשא" (שם, עמ' 4); "שהחכמה חייבים לידע ולעשות... וגם אנחנו חייבים ללמוד ולהבין אותה".

אף מלות היחס ומלות הקישור המשמשות אצל נסי בן נח הן הרגילות בלשון חכמים, ולא דווקא אלה שנוצרו בלשון הקראים, בזמנו ולאחריו: "כל מי שידע לבאר ולפתור אפילו דבר אחד מעשרת הדברים ודאי הוא חכם חייב להקראות" (שם, עמ' 2); "חמש הראשונות יש בהן לאל שדי שני שמות... מפני שהקדמוניות נאמר בעבור אלהים חיים לכבדו... אבל חמש הדברות האחרונות אין בהן שם אל עליון כל עקר מפני שנאמר בעבור זדונות... לפיכך לא נכתב בהן שם" (שם, עמ' 3); "לפיכך כשידענו שיראת אל שדי (ית') שמו היא ראשית החכמה..." (שם, עמ' 9); "הילכך חייב אדם ללמוד תורה וחזון וללמד את בנו... שהתורה מחיית (ו) הגוף והנפש" (שם, עמ' 9); "ולא אמרם לא... בפה ולא בלשון... אלא לפי כח הנדבר אליו" (שם, עמ' 3); "כשם שכל דברים שמתחייבים ונעשים בעולם" (שם, עמ' 3); "ואין כל דבר מתחדש לבד מן התכונות והפעולות... שכן מצאנו כי ברא יתברך זכרו ביום הראשון שבעה דברים" (שם, עמ' 7). תקצר היריעה מהכיל כל מה ששילב בלשונו מאוצר המלים האופייני ללשון חכמים. מלבד המשוקע במובאות שלמעלה נציין רק שתי דוגמות: "ואל שדי ית' שידע כל שכלול טרם יהיה במעים" (שם, עמ' 7); "שהחכמה... יש בה מחלוקת בין האנשים..." (שם, עמ' 10).

117. מן ההקשר עולה בבירור שהזמן הוא עבר.

118. השווה קוטשר, "מחקרים בדקדוק לשון חז"ל (לפי כ"י קאופמן)", בתוך: מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' קח ואילך.

התמונה בלשון דניאל אלקומסי ואחרים אינה שונה. נראה שהתפנית לא חלה אלא במפעלם הספרותי של המתרגמים בשליש השני של המאה האחת-עשרה, מטוביה בן משה ואילך, והיא באה לידי ביטוי בכמה מגמות. מתרגמים אלו נקטו תמורת הצורות, התבניות והביטויים שראינו אצל קודמיהם ביטויים חלופיים, רובם שימושי לשון מקראיים או משוערבים. למשל, במקום צורת המקור על דרך העתיד, ליתן ולידע, רגילות יותר הצורות המקראיות לתת ולדעת. אוצר המלים, שחלק ממנו נדיר כבר בספרות חז"ל (אף שהביאווהו הקראים הראשונים), נעלם כליל. למשל, נמתי (סלמון, מלחמות, עמ' 41) הומר בפועל הרגיל אמר; מחלוקת הומרה בחילוף; במקום ראיות שכורות (סלמון, שם, עמ' 48) רגיל נתיצה או היתוך; במקום טוב מן רווח יותר ועדוף מן.

גם המלים הדקדוקיות ומלות התבנית הוחלפו במקבילות מקראיות או משוערבות. במקום מי ש נקוט בעיקר מי, כבבואה של הביטוי האסינדיטי הערבי מן (פעל). מחמת נעלם, ואף מפני ש נדיר, ובדרך כלל מצוי תחתיו כי או מפני כי¹¹⁹. במקום אפשר נוהג יכשר או יעבור, ובשלילה – אף גיבוב של שניהם, לא יכשר ולא יעבור. להיסק אין נוקטים לפיכך והילכך אלא (ו)לכן המקראי או לזה המשוערב. תחת אלא אם (כן) אתה מוצא אלא ו המשוערב. והלא אינו פותח טענה או שאלה רטורית כמו בלשון חז"ל והוא משמש רק בביטוי המסגרת הלא תראה, כבבואה של אלא תרא הערבית. כמה דברים אמורים, אלא ללמדך ש, מניין ועל אחת כמה וכמה נעלמו או נעשו נדירים כל כך עד שאינם מעצבים עוד את סגנון הטקסט ואף אינם נותנים בו כל רושם¹²⁰.

תופעה זו אין בה להתמיהנו, שכן המגמות החדשות שעיצבו את הלשון והסגנון של טוביה ובית מדרשו, עיקרן בנטייה לדבוק יותר בתחביר לשון המקרא, בדרכי התצורה ובאוצר המלים שלו ועוד יותר בשערוב המרובה¹²¹. הפלא הוא שגם נטיות אלה, אף ששיוו אופי חדש לגמרי ללשון הקראים, לא הצליחו לדחוק את לשון חכמים. אפשר להיווכח שאין רובד לשון קראי כלשהו אשר בזמן מן הזמנים היה "נקי" משימושיה של לשון חכמים. זיקת הקראים ללשון הרבנית ניכרת בכול, וגם הנטיות ההפוכות שהזכרנו לא הדיחו לקרן זוית.

4.1.4 סהל בן מצליח

ניצני הדבקות בלשון המקרא החלו מסתמנים כבר אצל סהל בן מצליח. סהל דבק בלשון המקרא מחד גיסא וזונת יסודות מלשון חז"ל מאידך גיסא, ובעניינים רבים הריהו

119. על דרך התהוות מליות מהסוג הזה עיין להלן.

120. ולא כאן המקום לפרט את כל הבדלי הסגנון בין לשון חז"ל והעברית הקלסית ובין לשון טוביה ובית מדרשו.

121. אף שקשה לומר שהשערוב היה מגמתי. על השתקפותן של נטיות אלה ועל החלופות הקראיות לשימושי העברית הקלסית נרחיב את הדיבור במקום אחר. לפי שעה ראה: העברית, בלחות הסטטיסטיים ובסיכומים הנלווים אליהם, למשל בעמודים 249–252.

מבשר את לשונו של טוביה. אין זאת אומרת שכל מה שנמצא בלשון טוביה כבר נמצא אצלו, אך לשונו קרובה ללשון טוביה יותר משל קודמיו. את דבקו בלשון המקרא מבליטים היטב השיבוצים המרובים בקטע מאגרת אל יעקב בן שמואל¹²², שבה הוא מחקה את לשון שופטים יא, פסוקים יב וכה¹²³, מלכים א' כב, כה¹²⁴ ושופטים ט, כט¹²⁵: "ואתה עתה הטוב טוב אתה מן סעדיה הפיתומי ראש הישיבה הרוכ רב עם בני מקרא יצ"ו אם נלחום נלחם עמהם... ומנע נפשו לצאת אליהם וכא חדר בחדר להחבא... ולא יכלו בני מקרא להקבץ עמו בשבת מפני הנר, ובן משיח הקציר נפשו מביניהם והביא אותו חדר בחדר עד שצעק ואמר מה לי ולך לך מעלי... וכן שלמון בן ירוחם ע"ה השיב עליו בלשון הקדש... ואם תבקש להתבונן היטב בספריהם עד אשר תמצא אמונת הדבר ותדע כי האמת אתם. ואם היית בעיניך יותר מן רבך סעדיה... רבה צבאך וצאה" (סהל, ליקוטי קדמוניות, נספחים עמ' 37).

סהל אף נוקט במקומות רבים אוצר מלים מקראי מובהק, למשל: "אכתוב פתשגן הכתב הזה בלשון ישמעאל למען שיקרא בו מי שלא ידע לשון יהודית, כי לא אאמין שתאמר דברים לא ידעו אותם כל האנשים, לכן אני חפץ לכתבו בלשון אחרת למען אשר יכלימוך כל השומעים בעת אשר תוציא מפך דברים לא כמנהג תלמידי חכמים" (שם, עמ' 25).

צמידותו ללשון המקרא בולטת בייחוד בשימושי הזמנים: קטל ויקטול משמשים בהוראה על-זמנית ואף יש שבמשפט אחד הם ממשיכים זה את זה או מתחלפים עם הבינוני: "ומזה ידענו כי העושה בלא דעת אין הבדלה בינו ובין החמור הנושא משא" (= "אנו יודעים"; שם, עמ' 35); "ואמת אדבר כי לא כתבתי כל אלה כי אם בחמלה על אחי ואהובי" (= "אני מדבר"; שם, עמ' 33); "כי לא אאמין שתאמר דברים לא ידעו אותם כל האנשים" (שם, עמ' 25); "ויש מהם רבים שלא יאכלו בשר צאן ובקר בירושלם וטהרו את פיהם מכל מאכל אסור, וגם מהם אשר לא יאכלו מיד טבחיהם ולא יקחו שמן משמנם כי אם מזית הברור מן התולעים" (שם, עמ' 33). לעתים אף נמצא אצלו ויקטול (המהופך) בפרוזה (ו): "ולפני מזה בימי הפיתומי אשר פתה אנשים ונחלקו במועדים ויעשו אנשי ארץ ישראל יום והבליים וההולכים אחריהם עשאוהו יום אחר" (שם, עמ' 36). כאמור, נזקק סהל פחות מקודמיו ללשון חז"ל, ועם זה אין היא נעדרת מלשונו. ממאפייניה הדקדוקיים בולט השימוש היה + בינוני¹²⁶: "מדבריו אשר אמר כי חשבון העבור היה לסנהדרין יהיה סותר לדבר הזה" (שם, עמ' 38); "ודע כי לו

122. סהל, איגרת, בתוך: ליקוטי קדמוניות, נספחים, עמ' 27-43.

123. "מה לי ולך"; "ועתה הטוב טוב אתה מבלק בן צפור מלך מואב הרוכ רב עם ישראל אם נלחם נלחם בם".

124. או דברי הימים ב' יח, כד: "אשר תבוא חדר בחדר להחבא".

125. "רבה צבאך וצאה".

126. אף שניצניו כבר מצויים במקרא, מכל מקום הוא נעשה מאפיין מובהק של לשון חז"ל.

התבונן היטב היה יודע כי... (שם, עמ' 37); "והמועדים לא יקראו חגים ולו היה באמר חגה מובאים בו¹²⁷ יום תרועה וכפור ושמיני עצרת לא היה צריך לומר וכל מועדה" (שם, עמ' 38).

מסתבר שסהל עדיין לא הכיר את הזמן המורכב היה יעשה, ולכן נקט יהיה סותר, היה יודע, ולו היה, לו התבונן, לא היה צריך, כדרך לשון חכמים ולא כמתכונת המשוערבת שתימצא כעבור זמן אצל טוביה: יהיה יסתור, היה ידע, ולו היה יהיה, לו היה יתבונן, לא היה יצטרך וכדומה¹²⁸.

כמו כן מצויה, אם גם לעתים רחוקות, סמיכות של עם כינוי פרולפטי¹²⁹: "יצאו אליה וכליות ויותרת משמו של בשר"¹³⁰. ובמיוחד זיקתו ללשון חז"ל ניכרת באוצר המלים והצירופים: "בעת אשר תוציא מפיו דברים לא כמנהג תלמידי חכמים" (שם, עמ' 25); "ואשר יצא בשם המחנה במצות לפנות ערב כי לא ללמד על עצמו יצא כי אם ללמד על הכלל כלו יצא וזה אופן משלש עשרה מדות, והרוחץ בבקר מקרה לילה לא כתורה עשה ולא בדרך ישראל הלך"¹³¹, "על אחת כמה וכמה האדם אשר התורה תדיח רחיצתו ולא תזכור לו רחיצה, שלא תחסר טמאתו" (שם, עמ' 29); "איך נעשה והלא גם בני מקרא מתחלפים, אחרי מי מהם נלך" (שם, עמ' 34); "... לא יכשר מפני שאנחנו יודעים כי עשרת השבטים היו רבים" (שם, עמ' 34); "אע"פ שהם רבים" (שם, עמ' 35); "וקשתה ביניהם המחלוקת" (שם, עמ' 36); "ואליה וכליות ויותרת הכבד לא נקראו בשם בשר לא בקדשים ולא בחולים לכן באמרו בקדשים והבשר תאכל ובחולין ואמרת אוכלה בשר יצאו אליה וכליות ויותרת משמו של בשר" (שם, עמ' 30); "ואיך אפשר כי בני יששכר נוהגים את ישראל מן ועד באר שבע" (שם, עמ' 40). לא זה המקום לפרט את כל שימושי הלשון של סהל. ניסינו להראות את העיקר: סהל דבק יותר מקודמיו בלשון המקרא, וכנראה, אף היה חלוץ השיבה אל לשון המקרא, ובכל זאת לא עקר מלשוננו מאפיינים דקדוקיים ומילוניים מלשון חכמים.

127. כלומר: כלולים בו.

128. ראה גושן, תחביר, פרק א; ממן, העברית, סעיף 8. שימוש הלשון היה יעשה בולט כל כך בייחודו, עד שאותו לבדו ציין גיל (ארץ ישראל, כרך ב, עמ' 659, הערה 939) כדוגמה ל"צורות התחביר הערביות" שטוביה נוקט בלשוננו העברית. אכן, היה יעשה נעשה אחד הסימנים המובהקים ללשונם של טוביה ובני אסכולתו.

129. ואף שהיא מצויה במקרא, מכל מקום הייתה למאפיין מובהק של לשון חז"ל. ראה בנודיד, לשון, כרך ב, עמ' 460, והערה לסעיף עב.

130. כלומר: האליה וכו' יצאו מכלל בשר. ראה סהל, איגרת, בתוך: ליקוטי קדמוניות, נספחים, עמ' 30.

131. סהל, איגרת, בתוך: ליקוטי קדמוניות, נספחים, עמ' 28. תן דעתך לשינויים בנוסח המובאה מבריתא דרבי ישמעאל: סהל נקט כי אם במקום אלא, ובדרך כלל אין סהל נוקט אלא; וכן החסיר בלבד אחרי המלה עצמו.

4.2 למן השליש השני למאה הי"א: טוביה בן משה ובית מדרשו

והם הדברים גם בחיבורים מסוג הכתבים שיצאו מבית מדרשו של טוביה. בחינה מדוקדקת של לשונם מגלה זיקה ברורה ללשון חכמים, גם אם פחותה מזו שבחיבורי המאות הראשונות לקראת, מחד גיסא, ומזו של המאות השלוש-עשרה ואילך, מאידך גיסא¹³². מה שעושה זיקה זו לשקופה פחות מביצירות אחרות הוא השערוב המרובה בתחביר ובתצורה והזרות הכוללת של לשון אסכולת המתרגמים מיסודו של טוביה. להלכה, די בהוכחות על דרך השלילה להראות את הדמיון הרב בין תחבירה של לשון חכמים ובין תחביר העברית הקראית בפרוזה. הרי גם הנטייה להעדיף לשונות מן המקרא לא החייתה בלשונם של טוביה וממשיכי דרכו את המאפיינים המורפולוגיים והתחביריים המובהקים של לשון המקרא או הנדירים בה. אין בלשון טוביה וחבריו שימוש בצורות העתיד המוארכות מטיפוס ארדה ונלכה, אין שימוש במקור המוחלט מסוג שמוע תשמעון, ואין עבר ועתיד "מהופכים"¹³³.

בכל זאת יש עניין בחשיפת המלים, הצירופים, הצורות והמבנים החז"ליים החבויים בין סבך המרכיבים האחרים המאפיינים את לשונו של טוביה ובית מדרשו. אין צריך לומר שחשיפה זו חשובה לא רק לעצמה אלא גם לתולדות העברית ולתולדות היחסים בין היצירה הרבנית ליצירה הקראית. להלן עשר קטגוריות דקדוקיות העשויות לשקף במובהק את השימוש בלשון חכמים.

¹³² לעומת זאת, השווה את דברי בן-שמאי (אסוימיוס, עמ' 256): "The arabic terms are the ones usually found in Kalām literature. The Hebrew equivalents reflect the earliest stage in the development of the Hebrew style of Byzantine Karaites. This style is characterized by resorting as far as possible to Biblical vocabulary and avoiding Mishnaic vocabulary. This tendency led sometimes to oddities, exemplified in the list under discussion in efa' (a hapax legomenon in Bibl. Heb., see Is 41:24) etc." אמנם הנטייה לנקוט צורה מקראית שבטלה בלשון המשנה או להשתמש במלה מקראית נדירה היא מאפיין קראי מובהק, אך אין זאת אומרת שחלקה של לשון חכמים מקופח בלשונו של טוביה. דווקא בתחום המילון נקל למדוד את השימוש בלשון חכמים מדידה כמותית, והיא מראה בעליל שמספר הלקסמות מלשון חז"ל שנקטו טוביה וסיעתו רב מאוד, וראה בהמשך הדברים.

¹³³ שימושים אלו מצויים בפיוטי הקראים, כפי שמצינו לסלמון למעלה, ופה ושם בפרוזה מליצית, כשם שהם מצויים בפיוט, בשירה ובמליצה של הרבניים. כך, למשל, בכתובות קראיות שנמצאו בגניזה: "ותשמע סרוה זאת את דברי חזקיה (הזה) ותרצה להנשא לו ולהיות אשתו וחברתו בטרה וקדושה ויראה ולשמע בקלו ולכבדו וליקרו ולעזרו ולעשות בנביתו) כל שבנות ישראל הכשירות עושות" (כתובה קראית מירושלים משנת 1028; ULC Add 3430; גיל, ארץ ישראל, ב, תעודה 305). "והעיד על נפשו בקנין בתאותו וחפצו ותם גופו ושכלו והוא לא אנוס ולא מכר ולא שכור ולא שוגה ויתורה הודאה גמורה בעדים נאמנים נתקימת עדותם לפני אדנינו הנשיא הגדול דויד יאריך ימי בניעמים" (כתובה קראית מפסטאט משנת 1051; Mosseri Ia 2 (=A.2); גיל, ארץ ישראל, ב, תעודה 307).

4.2.1 זמני הפועל: תצורה

4.2.1.1 חילופי משקל ביקטול קל: אפעל < אפעול

טוביה מרבה לנטות את הפועל בגזרת השלמים, בבניין קל עבר, לפי הנוהג בלמ"ק ובל"ח בצורות המשותפות והרגילות, אך בעתיד הוא מעדיף את משקל אפעול. למשל, במקרא מצוי יחפוך וגם יחפץ¹³⁴, אולם טוביה מעדיף את יחפוך (נעימות, לא 6)¹³⁵. וכן מצויים במקרא שני המשקלים בנטיית תמ"ם בעתיד קל¹³⁶, אך טוביה מעדיף את משקל אפעול: "ולבסוף נשלים זכרון שאלותם אחר שנתום מן זכרון הדרכים והדתות" (טוביה, מצוות ללוי, ג); "ואחר זה נפשט השנה שלאחריה יהיה אלאעדאל קרובה במחצית החדש ויתום השנה ההיא שנפשט אותה ויתכן שתהיה מעוברת" (שם, ל כא 2); "וכמ' זה הדבר יתום שיתקדם ויתאחר בבכור המטר ואחורו" (שם, עמ' כב 2); "ועוד אמ' כי השמש אין לה מונע מהליכתה ולא דבר לה שיקדים עת תקופתה או שיעכב ויאחר אותה. והאביב עת יתקדם ועת יתאחר על פי הזמן וחמו ובכור המטר ואחור ורבו ומעוטו ולפי בכור הזריעה ועכובה ומה שיהיה בזו הצורה לא יתום שיהיה הוא מחבר אל זולתו" (שם, ל יט 2; א יז). ניצני השינוי המורפולוגי מאפעל לאפעול מופיעים כבר במגילת ישעיהו, שבה מופיעה הצורה יבחור¹³⁷ בתמורה לצורה הקלסית יבחר. תהליך זה נתעצם והלך בלשון חז"ל¹³⁸. טוביה נוטה להעדיף את הצורות מלשון חז"ל במקום שהיא עצמה שינתה מלשון המקרא כגון "ומי ירצא"ה ישחוט מן הכבשים ומי ירצה ישחט מן העזים" (טוביה, מצוות ללוי, ל דף 65א)¹³⁹, וכן הוא מעתיק אל משקל אפעול פעלים שנטו בעברית הקלסית במשקל אפעל: "וכי תשבור ותשתכל בדבריהם המתחלפים תדע כי אין הדבר כאש' יטעון מפני כי מדרך האליל שיהיו ב' אמרי' מדבר' תמימי" (טוביה, מצוות ללוי, ל דף 36ב; א דף 27א); "ואם יטעון עלינו ואולי יאמר לנו..." (יפת בן סעיד, מאמר לחזק דת בני מקרא, עמ' 2).

4.2.1.2 צורת המקור על דרך צורות העתיד בגזרות פ"א, פ"י ופ"נ

תחת הצורה לאכול המקראית נמצאה צורה לאוכל או לוכל, כמו באבות הטקסטים

134. גזניס סעיף 47i.

135. והשווה אותה העדפה גם בלשון חז"ל, הנמן, צורות, עמ' 102.

136. ראה, למשל: יחזקאל מז, יב, לעומת תהלים קד, לה. אמנם כל חמש ההיקריות במשקל אפעול במקרא נוהגות רק בגופי היחיד נסתר ונסתרת, ואילו חמש האחרות במשקל אפעל נודמנו רק בגוף הנסתרים; אפשר לטעון שהדוגמות דלהלן הן ביחיד, ולכן הן תואמות את שימוש לשון המקרא, אך לפי הצורות דלהלן נראה שהתאם זה אינו דבר שבמקרה והוא פרי מגמת ההעדפה הנידונה.

137. ראה קוטשר, הלשון, עמ' 262, סעיף 7 והערה 212.

138. ראה הנמן, צורות, עמ' 99 ואילך.

139. תן דעתך להיקרות השנייה של הפועל "שחט", הנוטה במשקל אפעל כדרך לשון המקרא. וראה

גזניס סעיף 64 a-b, והנמן, צורות, עמ' 104.

של לשון חכמים¹⁴⁰: "ואם הייתה¹⁴¹ היא העומר כבר נתקיים כי זה הקציר הוא לכרמל¹⁴² ואם היתה זולתו לא תצא משני דברי". אם שתהיה מקודמה לעומר או היא מתאחר (בכ"י א: מתאחרת) עליה. ואם היתה מקודמה לא יוכל הכהן לאוכל אותה קדם (א מוסיף: יום) הנפת העומר" (טוביה, מצוות ללוי, ל דף 31א; אך בכ"י א דף 23ב: לאכל); "ומקצתם יראה כי כל דבר הבא בדברי המאכלות הוא אסור, ואשר אין המנהג לאכל אותו אינו אסור מפני כי כאשר הזהיר על מציאת החמץ שם לו עלה שנ' כי כל אוכל חמץ. והועיל מזה כי האזהרה באשר יתם לאכל אותו..." (שם, א, דף 52א: לוכל, ל, דף 72ב)¹⁴³; ובאופן חד משמעי בשני כתבי-היד, שם בהמשך, בכתב לוכל: "כי לא יכשר להניח הגוי לוכל החמץ עמנו בגבולנו" (כ"י א, דף 52ב, ל, דף 73א)¹⁴⁴.

"ויודע לישא וליתן" (בשטר חלוקת נכסי יתומים מפוסטאט משנת 1004 וכן בקטע גניזה ט"ש 16.171)¹⁴⁵ כדרך ל"ח ולא לשאת ולתת כדרך לשון המקרא¹⁴⁶. וכן: "וכאשר לא היה יפה על דרך חסד ליתן הדבר בעצמו נתן על מצוה" (מחכמת, הקדמה, כ"י פ, דף 78א [77א]); וכבר נסי בן נח נקט צורות מעין אלה: "וליתן לכל א' וא' מהם חצו וצנתו וחניתו" (ליקוטי קדמוניות, עמ' 3); "חייבים לידע שהוא דורש לבבות" (שם, עמ' 9); "שהשואל חייב לידע על אי זו פאת ישאלוהו מן אלו ה' דברים" (שם, עמ' 12).

4.2.1.3 צורת המקור מלפעול

צורת המקור מלפעול נוצרה בלשון חז"ל, משנתפסה למ"ד השימוש כחלק בלתי נפרד מצורת המקור, והצורה המקראית מפעול (מן + פעול) נעשתה מלפעול (מן + לפעול)¹⁴⁷. צורה זו משמשת הרבה בלשון הקראים ורווחת למדיי בכתבי מחברים מבית מדרשו של טוביה: "מניעתו מלכתוב האגרת" (נעימות, לד 9); "ונמנעו מלדבר כי ה' ית"ש חומס" (שם, לא 13); "ולא יתכן מלהיותו בפאה" (שם, גב 5); "ויפחד מלהתגלות" (שם, דז 16); "וימנעו אותו מלהרגיש המורגשים" (שם, ל דף 10א, פ דף 15א, ובנדפס: ח 10). לפני טוביה נקט סלמון בן ירוחם צורה זו: "יבולע פיך ויסכר מלדברה / פחזותך רבה מלשערה" (סלמון, מלחמות, 51). אף שאלה הן צורות מורחבות לפיאור, כמקובל בלשון הפייטנים, מכל מקום מתן מ"ם השימוש עם למ"ד שלפני המקור היא מאפיין מובהק של לשון חכמים.

140. למשל בכ"י קאופמן ברכות א, א; ראה סגל, סעיף 251.

141. כלומר: אם הייתה המנחה.

142. בכתב-יד ל מתוקן מן "לכרמן".

143. ראה בן-שמאי, מצוות ללוי, עמ' 112.

144. בן-שמאי, מצוות ללוי, עמ' 113.

145. ראה מאן, סקסטים II, עמ' 166–168, 196–198.

146. ראה סגל, סעיפים 256, 252; ג' ברגרין, עיונים בלשון חכמים, סעיף ט: "שם הפועל לפעל",

לשוננו יח (תשי"ג), 82–88.

147. ראה גזניוס, סעיף 45; סגל, סעיפים 242–244.

4.2.2 הכניינים

4.2.2.1 בניין נתפעל

בדיקה סטטיסטית של צורות הפועל בבניין התפעל בלשון טוביה מגלה שכתשעים אחוזים מצורות העבר נוטות בבניין נתפעל, כלומר בצורה הנוהגת במובהק בלשון חז"ל. אפשר היה להעלות על הדעת שהבניין השביעי בערבית אנפעל השפיע על העדפת התחילית נת- בנתפעל, אולם ברובם המכריע של המקרים אין צורת הפועל בנתפעל מתרגמת צורת אנפעל, מקום שהיה אפשר לדבר על גרירה מקומית, אלא צורות מבניינים ערביים אחרים. מסתבר שאין לפנינו אלא שימוש משימושיה של לשון חז"ל¹⁴⁸.

דוגמות: נתאחר (ספר נעימות, ל דף 55א; פ דף 66ב); נתברר (שם, ל דף 2א, 3א; פ דף 2א, 3א); נתחבר (שם, ל דף 3א; פ דף 3א); נתחדשה (שם, ל דף 5ב; פ דף 6א); נתחלף (שם, ל דף 13א; פ דף 15א); נתכון (שם, ל דף 11ב; פ דף 13א); נצטוה (שם, ל דף 54א-ב; פ דף 66א-ב); נתקיים (שם, ל דף 4ב, 6ב; פ דף 5א, 7א).

כבר סלמון נקט צורות נתפעל בעבר בנו"ן: "נתקימה עדות זו בתוכם ונתכוננה" (סלמון, מלחמות, 37). וכמוהו סהל בן מצליח: "ואשר יאמרו כי הם¹⁴⁹ לא נתחלפו ולא נחלקו, הלא הוא כאשר מי שיאמר לא היו ולא נבראו" (לקוטי קדמוניות, עמ' 35). עוד נמצאו צורות נתפעל במכתבים פרטיים ובכתובות מן הגניזה: "לא זכרתי בדברי איש מעולם אם לטוב אם למוטב ועתה בזה הזמן נתחדש עלינו דבר כי בא אדוני" (מכתב קראי מראשית המאה הי"א; ULC or 1080 J 146; גיל, ארץ ישראל, ב, תעודה 288); "ויבוא ספר הפקידות לפני אדנינו הנשיא הגדול דויד (יעזריהו) אל ויקראהו ויבינהו ונתקיים לפניו כי הוא נכון ויציב" (כתובה קראית מפסטאט משנת 1051; Mosseri Ia 2) = A.2; גיל, שם, תעודה 307); "והעיד על נפשו בקנין בתאותו וחפצו ותם גופו ושכלו והוא לא אנוס ולא מכרח ולא שכור ולא שוגה ויתודה הודאה גמורה בעדים נאמנים נתקיימת עדותם לפני אדנינו הנשיא הגדול..." (שם; "ויודה פ' בן פ' אבי הנערה כי רצה להשיא את בתו... וכי לקח ונשתלם מיד פל' זה לפני הזקנים... כן וכן דרכמונים ויבאו ברשותו ותחת ידו" (קטע גניזה מספר שטרות קראי; TS Loan 10; גיל, ארץ ישראל, ב, תעודה 303).

זו הצורה השכיחה גם בלשון קראים מאוחרים. התפעל בהא נדיר ביותר.

4.2.2.1.1 נתפעל בינוני

נתפעל בינוני משמש בלשון הקראים בה במידה שהוא נוהג גם בלשון חז"ל: "ויחייב שלא יקדים לדבר הנתאוה אלא ברגע אחד, וזה יתוך קדמונותו. יבאר זה מה שזכרתי כי קודם בריאת הדבר הנתאוה ברגע אחד היה מתאוה. והוא יכול על המצאתו

148. ראה סגל, סעיפים 205-206.

149. כלומר: בית הלל ובית שמאי.

ואין שם מניעה¹⁵⁰. "לו היה מתאווה בתאווה היה יכשר לו וראוי לו שיקדים שתהיה התאווה הגרמה ותמשכנה אל המצאת הדבר הנתאווה, למען כי אין רגע ירמיז אליו אלא ומקודם היה יודע כי לו נמצאת התאווה והדבר הנתאווה היה יתעדן בזה יותר" (טוביה, נעימות, ל' עמ' 60, פ, דף 36א; ועוד פעמים אחדות שם); "כי לו היה ית' שמו מתאווה בתאווה היה יהיה מוכרח אל בריאת התאווה והדבר הנתאווה..." (מחכימת, ל, דף 122א, ואילו בכ"י פ, דף 95/96: המותאב). הוראת נתאווה בדוגמות אלה היא "הדבר הנכסף, המאווה, שמתאוים אליו"¹⁵¹. קדמותה של צורת נתפעל בינוני בלשון חכמים ואף במסורת השומרונים מאוששת דייה¹⁵². גם ההסבר לדרך התהוותה מוסכם על החוקרים¹⁵³. ואולם בדוגמות שהביאו החוקרים מלשון התנאים והאמוראים אין נתפעל אלא צורה חלופית לנתפעל, בלי כל ייחוד בהוראה או בשימוש הלשון. עובדה היא שהמעתיקים שלא הבינו את צורות נתפעל המירון בצורות מתפעל¹⁵⁴.

גם צורות אחרות של נתפעל בינוני שנקטו הקראים אינן שונות מאלה שבלשון חכמים. הצורה נתכללת, שנמצאה בקטע מפירוש למקרא לבנימין אלנהאונדי הקראי¹⁵⁵, מאחר שהיא נקריית בהקשר מקוטע ולא ברור, אין להוציאה מגדר שימוש הלשון הקלסי. והם הדברים באשר לצורות נתגרשת: "ולבסוף נתגרשת מן בעלה או מת..." (נהאונדי, ספר דינים, כ"י ליידין וארנר 18 = 41)¹⁵⁶, ונשתייר: "ואז כשנשלמו

150. טוביה, נעימות, ל' דף 30א, פ דף 36א. ובמקור הערבי: "פכאן לא יתקדם משתאהא אלא בוקת מחזור וד'לך ינקץ' קדמה..." (ואידה 700). בהיקרות זו ניכר יפה, על פי הכתיב באל"ף, שצורת הבינוני הפעול לפנינו. כתיב זה מחויב, משום שהאל"ף הוארכה על ידי כינוי הקניין החבור, ואילו בשאר ההיקריות ההבדל בין הבינוני הפועל ובין הבינוני השמיני (אפתעל) אינו ניכר, ושניהם מתועתקים משתהי, גם כשהי"ד מייצגת אל"ף מקצורה.

151. השווה קדרי, עמ' 192, דוגמה 6. בהקשרים דומים נקוטות גם הצורות: המותאווה, כגון בבראשית רבא לישועה: "משפט היות מתאווה תום התוספה עליו כי ישיג המותאווה... וכבר יסופר בהיותו משפט למותאווה" (ל, דף 34), וכן מהשורש דומה הצליל מותאב, כגון "אילו היה מתאווה לעצמו נתחייב שיעשה שאין לו תכלה מן המותאבים מפני כי חייב להיותו מתאווה לכל המותאבים" (שם, ל, דף 4א), וכן בנעימות ל' 59 (פ 36א דילג על מלה זו). השימוש בתא"ב בצד הפועל הדומה לו בצליל התאווה מן או"י מופיע גם ב'אשא משלי' לרס"ג: "כי עת לכל חפץ וחשבון, ויתאו זכרו לבבכם הנבון / נתאבכם אוכל לרעבון וכיאבכם שקי לצמאה" (ב"מ לוין, "אשא משלי", תרביץ ג [תרצ"ב], עמ' 155).

152. ראה בראשר, בייחוד בסעיפי הסיכום שלו, עמ' 93-95, סעיפים 12, 15 וקימרון, עמ' 154, סעיפים 5.1, 5.2. על קיום הצורה במסורת השומרונים ראה ההפניות לבן-חיים אצל בראשר, הערה 61.

153. על דרך התהוות נתפעל בינוני בלשון חז"ל ראה את הסברו של בראשר, סעיף 13, עמ' 94; ועל היעדר הרציפות בהתפתחותו ובמסירתו ראה שם, סעיפים 13-15, וקימרון, סעיף 5.5.

154. ראה בראשר, סעיף 14, ודוק בדבריו, שם: "מי שהמיר את הבינוני נתקיים בצורות מתקיים או יתקיים לא חסא לשימוש הלשון".

155. J. Mann, "Early Karaite Bible Commentaries", *JQR* 21 (1921/2), עמ' 456-454: "לפיכך עך שנתכללת בו" א' (מאן משלים: כל דבר) אבק (מאן קרא: שבה) תהו ובהו עומד בה".

156. אך במהדורת הדפוס, רמלה תשל"ט, עמ' 35: שנתגרשה. ועוד בנדפס אתה מוצא: "המבקשים והנצטרכים לאותו עסק ומלאכה" (שם, עמ' 30), ואילו בכתב-היד ל, דף 80 ול, וארנר 3 (25) (4763) דף 271 כתוב: והנצרכים.

אילו עשרים נתיבי תשובה או לעשות אילו שנים-עשר דרכי תשובה הנשתייר, לתקע שופר, לקדש צום..." (קטע גניזה מחיבור קראי, בכתב-ידו של טוביה בן משה)¹⁵⁷. לעומת זאת, בדוגמה הראשונה מקיימת הבחנה בין מתאוה, המשמשת בהוראה פעילה, ובין נתאוה¹⁵⁸, המשמשת כמקבילתה הסבילה, כלומר, צורות הבינוני החלופיות מבניין נתפעל נערכו בלשון טוביה היערכות מורפו-סמנטית חדשה: מתפעל להוראה הפעילה ונתפעל להוראה הסבילה. לשון אחר, נתפעל היא צורת בינוני פעול של בניין נתפעל¹⁵⁹. וכך נראית גם הצורה נצטוים בהקשר "ולא לחוס ולא לרחם בדין ולא להדר ובכל מלים הנצטוים" (נהאונדי, דינים, 8).

הבחנה זו לשון חכמים עצמה אינה מקיימתה¹⁶⁰. יתר על כן, נתפעל בינוני, אף בהוראה הפעילה, אינו סדיר בלשון חכמים¹⁶¹. והנה קדרי מצא שנתפעל בינוני משמש בעברית הרבנית של חכמי אשכנז מהמאה ה"ו ואילך בהוראות ובתפקידים שונים מאלה שבלשון חז"ל, מהם בשימוש דומה לזה שראינו בלשון טוביה, בשימוש של אספקט הדורטיב (המביע מצב מתמשך, לעומת הפונקטואלי-רגעי) והססטיב (= מצב קבוע, לעומת מצב התהוותי-אינקוהטיבי). אין זאת אומרת שחכמי אשכנז למדו שימוש לשון זה מן הקראים. מסתבר יותר שנוצר בלשונם באופן עצמאי. ואכן קדרי תולה אותו בשימושי הזמנים בגרמנית וביידיש¹⁶². עם זה, התייעוד שלפנינו – אף שהוא מוגבל בהיקפו – מקדים את השימוש בבינוני נתפעל בהוראה של בינוני סביל¹⁶³ בכחמש מאות שנה.

ההיערכות החדשה של צורות הבינוני מתפעל / נתפעל בעברית הקראית נראה שנתהוותה בהשפעת הערבית, שכן בערבית צורות הבינוני הפעול קיימות בכוח בכל הבניינים, ובכללם הבניינים שצורניהם כוללים ת' כגון תפעל ותפעל¹⁶⁴, ובמקרה המסוים שלפנינו הוא היה עשוי להיווצר מתוך חיקוי לזוג הערבי משתהי / משתהא – בינוני פעיל ובינוני סביל מבניין אחד. ואפשר אף הזוג מצטוים / נצטוים מתפרש כך;

157. כ"י קיימברידג' טיילור – שכטר K. 6.71, פרסמו א' שייבר במאמרו "לפעילותו של טוביה בן משה הקראי כמעתיק", קרית ספר נה (תש"ם), עמ' 791–793. המובאה לדליל היא מעמ' 792. וכך כנראה גם: "שברון החי"רק הועלתו כי הוא מוליד אות נח והיא י"ד, אך אם המלה נדגשת (בנדרס: נרגשת) נתבטלת אות הו"ד, כגון צוה קוה כסה" (הרסי, סוף סימן קסה, עמ' 262).

158. ואף שהצורה שמנית, מכל מקום נגזרה ממערכת הפועל.

159. נתאוין מספרות ההשכלה וראה קימרון, סעיף 4, מובאה 4.02, הדומה בצורתה לנתאוה דגן, אינה משמשת אלא חלופה צורנית למתאוין בלא כל הבדל סמנטי.

160. מעניינת דעתו של י' כהן ("על לשון אחרון", לשוננו כא [תשי"ז], עמ' 236), הרואה בנתפעל צורת סביל של התפעל ואף קובע ל"תקן" את כל הצורות שאינן הולמות הבחנה זו.

161. ראה קדרי, עמ' 190.

162. שם, עמ' 194.

163. להוראות האחרות של צורה זו בעברית של רבני אשכנז, ראה קדרי, עמ' 199–202.

164. ראה רייס, כך א, סעיף 73.

ואף שאין מרכיביו מקיימים את היחס פעיל/סביל, נראה שהורגש הצורך להביע בצורות נבדלות את שני הסבילים המגולגלים משני מושאים לפועל אחד¹⁶⁵.

אף שההיערכות הסמנטית פעיל/סביל חדשה היא, אין לומר שגם את צורת נתפעל בינוני "חידש" טוביה מדעתו. מסתבר יותר שהכירה במישרין ממסורות טובות של לשון חז"ל. העובדה שכתב־היד לספרות חז"ל שהגיעו לידינו מראים שאין הצורה נקריט אלא במעולים שבהם עשויה לרמוז שאף כתב־היד שהשתמש בהם טוביה טובים היו. אך ייתכן שהכיר את הצורה ממסירתה בקרב הקראים עצמם¹⁶⁶. ואשר לגלגולי השימוש בצורה נתפעל בינוני בתולדות העברית, עד כה היינו חסרים את חוליית הביניים בין שימוש הצורה בלשון חז"ל ובין שימושה בעברית במאות האחרונות. קימרון גורס שלפי מצב המחקר בלשון תקופת הביניים אין לדעת אל־נכון כיצד נשתלשלה צורה זו מן הספרות העתיקה עד ספרות המדרש וההלכה המאוחרים ועד לשון סופרי ההשכלה¹⁶⁷. והנה שימוש הצורה בלשון הקראים עשוי לתרום רמז למסירתה. ייתכן שבתקופת הביניים רווח יותר השימוש בנתפעל בינוני, אלא שמעתיקים נשתבשו בו, "תיקנו" אותו והשכיחוהו.

4.2.2.2 בניין נופעל

בבניין נופעל דן ח' ילון¹⁶⁸ ואחריו הביא מ' סוקולוף¹⁶⁹ עוד דוגמות. מ' מורשת חזר ועסק בבניין זה במאמר מפורט¹⁷⁰. לפי שעה מצאתי בלשון טוביה נופעל רק משורש נצ"ל: "ומי שראה ודרש וידע הדת הנכון כבר נוצל ומצא שלל רב" (מחכימת, ל, דף 104א); "נוצל מן דבר הזק" (שם, דף 129א). גם בלשון קראים אחרים, בין קודמים בין מאוחרים לטוביה, נמצא נופעל רק מן נצ"ל: "הלא זה אוד מוצל: זה נוצל מן גלות" (קומסי, פתרון לזכריה ג, ב, עמ' 64); "שכל שומר דרכי עליון הוא חכם ונוצל ממכשול רשעים שנאמר שומר מצרה לא ידע דבר רע..." (נסי בן נח, ליקוטי קדמוניות, עמ' 2). "והאמין... ועשה התורה כמעשיהם וחולץ ואושר ונוצל ונושע" (שם, עמ' 10-11). "ועשה כמוהם ונוצל ונושע" (שם, עמ' 11); "ברח זה הטוען משם ונוצל ושללו את ביתו" (כלב אפנדופולו, מכתב מ' 1487; מאן, טקסטים II, עמ' 1170).

165. בתהליך מעין: ה' ציוה את המלים לבריות < הבריות מצוות, והמלים מצוות < הבריות מצוות והמלים נצטוות.

166. ראה הדוגמות מנהאונדי שהובאו למעלה.

167. ראה קימרון, סעיף 5.8, והדוגמות מן הספרות המאוחרת, שם, סעיף 4.

168. ראה ילון, ניקוד, עמ' 152-159.

169. סוקולוף, העברית של בראשית רבא לפי כתב־יד ואטיקן 30, עמ' 272.

170. מ' מורשת, "הבניין נופעל בעברית הברית־מקראית", בתוך: גב"ע צרפתי ואחרים (עורכים), מחקרים בעברית ובלשונות שמיות, מוקדשים לזכרו של פרופ' יחזקאל קוטשר, רמת־גן תש"ם, עמ' 126-139.

4.2.3 הגזרות

4.2.3.1 נטיית פעלי ל"א על דרך ל"י

על דרך הצורה היחידאית שבלשון המקרא "נשוי" (תה' לב, א), שנתפשטה בלשון חז"ל, הכתיב הרגיל בכתב-היד של 'נעימות' לצורות הבינוני הפועל קל מפועלי ל"א הוא מצואי, נשואי¹⁷¹. מול האפשרות שכתיב זה מייצג דרך קריאה שונה מן המקובל (כגון *מצואי, באל"ף חרוקה) אפשר להציב את הכתיב החלופי בלא אל"ף, מצוי, שהוא נדיר אך נמצא כאן וכאן בחיבור אחד ובכתב-יד אחד עצמו¹⁷².

אצל נסי בן נח אף נמצאה נטיית פעלים מגזרת ל"א על דרך ל"י בבינוני הפועל: "אבל קריאת התורה בלא הבין בפתרונה קורין אותה כן כסילים ואוילים, ואפילו גוים גמורים..." (ליקוטי קדמוניות, עמ' 9). ובצורות המקור: "וחייב הלומד לקראת לרבו לפניו ולפני כל יודעיו" (שם, עמ' 12); "שהמליץ (אין) ראוי להקראות חכם" (שם, עמ' 2).

4.2.3.2 נטיית פועלי ע"ע על דרך השלמים בבניינים הכבדים

התופעה של נטיית פועלי ע"ע על דרך השלמים החלה מסתמנת כבר בלשון המקרא ונתגברה בלשון חז"ל, בייחוד בבניינים הכבדים¹⁷³. בלשון טוביה היא חלה בבניינים הפעיל והופעל. למעשה, נטיית פועלי ע"ע שלא על דרך השלמים נתקיימה בלשון טוביה רק בבניין קל (ונפעל?) ובבניין פולל.

דוגמות – קל¹⁷⁴: ירוע (נעימות, יס 12, כג 6x2), אך ייתכן שזו צורת נפעל; שוגג (שם, טו 8), גוסס (שם, דז 18); פיעל¹⁷⁵: נעלל (שם, טז 5), יעללו (שם, טו 8), מעללים (שם; פולל: תעולל (שם, ל 8); פועל¹⁷⁶: מעולל (שם, ח 9), מעוללים (שם, טז 12). לכאורה אפשר לקרוא צורות אלה כאילו הן בבניין פולל, אולם לפי רוב השימושים של שורש זה בבניינים הכבדים נראה יותר שלפנינו נטייה בבניין פועל על דרך השלמים. התפעל¹⁷⁷: יתעלל (שם, טו 9), מתעלל (שם, טו 8); התפולל: להתעולל (שם, ל 8); פועל מיוחד מקטגוריה זו, הבא בספרות הקראים לאורך הדורות, הוא יחנן, אך אפשר

171. מה שאין כן במהדורות שנדפסו, שמהדיריהן לא הקפידו להעתיק את שיש בכתב-היד, והדפיסו פעם מצואי ופעם מצואי.

172. למשל, במחכמת, כ"י לידן, דף 107 ב.

173. ראה סגל, סעיפים 269–270; וכן מ' אליצור, תיאור מורפולוגי של גזרת הכפולים בלשון חז"ל עפ"י כ"י מנוקדים ובלתי מנוקדים, בהשוואה ללשון המקרא, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים כסלו תשל"ז. העבודה מפנה גם אל המסקנות של הנמק, צורות (בחיבור הדוקטור, ירושלים תשל"ב, עמ' 288–305. במהדורת הקבע של החיבור העמודים המקבילים הם 304–330). ראה, למשל, אליצור עמוד 10.

174. השווה גזניס, סעיף 67; סגל, עמ' 266–272; אליצור, עמ' 93–94, 25–30.

175. השווה אליצור, עמ' 84, 95.

176. השווה אליצור שם.

177. אליצור שם.

לזקוף את השימוש בו להיקרות בעמוס ה, טו. "אולי יחנן ה' (אלינו) את שארית גליותנו" (סדר תפלה קראי קדמון), ובשיבוץ ממש, כלשון הכתוב בעמוס: "אולי יחנן ה' אלהי צבאות שארית (יוסף)" (דיואן משה בן שמואל הקראי, המאה הי"ד; מאן, טקסטים II, עמ' 241 ש 155); הנוסחה חוזרת גם בתקופה מאוחרת: "אולי יחנן ה' את שאריתנו ויאמר די לצרותינו. ויזכנו לראות הצלחותינו ושתי שלמיותנו" (החלטות אספת קראי טרוקי מ-1806; מאן, טקסטים II, עמ' 1001, בה' 1147, משער שהכוונה לשלמות הגוף ושלמות הנפש).

4.2.3.3 קטילה מגזרת פ"י או על דרך פ"י

תצורת קטילה משורשי פ"י על דרך השלמים, במלים הנוטות בלשון המקרא על דרך החסרים, היא מן התופעות הנדירות בלשון חכמים, לפי המסורות שהגיעו עדינו¹⁷⁸. אף על פי כן היא מזדמנת בלשון הקראים, בין משורשי פ"י מקוריים, בין משורשים הנוטים על דרך ל"י – י ל י ד ה: "ולא ימנע בשמוש בני אדם שיאמר יום ילידת פלוני או יום מותו" (טוביה, מצוות ללוי, ל דף 28א; א דף 21ב).

צורה זו מצויה בלשון הקראים הקודמים לטוביה: "ודע כי הכת' ותהר ותלד לו בן¹⁷⁹ הוא ילידת המעשים אשר בישראל, קרא שמו יזרעאל¹⁸⁰ כי ברוב חטאותיהם גזר ה' עליהם גלות... ונבואת דבר הושע ילידת לא רוחמה¹⁸¹ אחרי גלות ישראל" (קומסי, פתרון, עמ' 1); "ואשה אל אחותה. זאת האחות הכתובה הנה לא היא אחות אשתך... ולא אחותך בילידה כי אם מאשת אביך" (קומסי, ב'ספר המצוות' לענן, מהדורת הרכבי, עמ' 191, סעיף ו, שו' 5), וכן אצל המאוחרים: "כן המילה היא ביום קבוע מיום ילידתו עד יום שמיני" (הדסי, ב'ספר המצוות' לענן, מהדורת הרכבי, עמ' 149, סעיף כט); "היוצא אחרי דופן בכור פטר רחם הוא כי לא קדם לו אחר ביציאת רחם והילידה הוא העקר" (הדסי, עמ' 265); "כפי יום ילידת האד' ומושחות בטניהם ואומרות כך במטמונך אי ר' פלוני הבטינני הבטינני תן לי הריון למען צדקתך וקדושתך" (שם, עמ' 443); "וישנוי ילידתם ודרכם" (שם, עמ' 24א). י ש י נ ה: "וישינתו לא יצא מזה הגבול" (נעימות, כ"י ל 19, פ 11); "ויחייב שתהיה נפילת המעשה כדי יכולותיו בנפילתו כדי חפצו והוא מקיץ בשער הראיה, הלא תראה כי הנער בעת ישינתו אינו מנענע במה שינענעו הגבור, אבל ינענע אשר ממנהגו שינענעו בעת הקצתו" (שם). י ד י ח ה (= הדחה, שטיפה): "וכי כאשר יכרת הנעל בדרך בו ג' דברים, מהם מי יראה להשליך האחרת וילך יחף, ומהם מי יראה למשוך אותה אל המקו' הקרוב אש' יבטח בו ויניח אותם שם. ומהם מי

178. ראה בר-אשר, צורות נדירות, תשל"ז, עמ' 84–88. וראה גם: אורבך, פתרון תורה, עמ' יח והערה 46–47. ושם בעל החיבור נוקט גם לשון יעיפה.

179. הושע א, ג.

180. הושע א, ד.

181. הושע א, ו.

<י>ראה לתקן אותה אם תתקן במהרה. ואש' יתנשא מן העפר בכל מיני הנעלים אינו אסור. ואולם מי יראה להקדים ידיחתו קודם השבת ולנערם, ובהם מי יראה ללבוש הנעלים אשר יבוא בהם הרגל... (טוביה, מצוות ללוי, פרק ב, מועדים, ל דף 351). הצורה ילידה, אפשר לטעון שהיא עשויה כתבנית מקבילתה הפוטנציאלית הערבית, ולאדה, שאין פ"א השורש נושלת בה. אך טענה זו אין כוחה יפה לידיחה, שאין לה נדרף תרגום גזורני בערבית. על כן מסתבר שלפנינו תצורה עברית מקורית, בלי זיקה למקבילה הערבית. אמנם אפשר לטעון שתחילה נוצקה ילידה בתבנית ולאדה הערבית ואחר כך נטבעו על פיה ידיחה, ישינה ודומותיהן, אך הנחה זו היא בבחינת גזרה לגזרה – ואם תרצה: גזירה לגזירה – "וגזרה לגזרה לא גזרינן", ומוטב אפוא להעמיד את הצורה על חזקתה העברית. יתר על כן, ילידה – קומסי נקט אותה בחיבור שנכתב עברית במקור אשר אין להניח בו גרירה מקומית כבטקסט מתורגם הנוהה אחר התבניות שלפניו (במקרים דנן: בערבית)¹⁸². כנגד זה, הצורה ידיחה נראית מלאכותית וחסרת מסורת, כי היא נוטה כדרך שורשי פ"י, אף ששורשה המקורי הוא דו"ח¹⁸³, ומשום שהיא שקולה במשקל שמות הפעולה של בניין קל, בזמן שדו"ח אינו נוטה בבניין קל. והנה גם הצורה יסיכה, שמצא בראשן באבות הטקסטים של לשון חז"ל, היא במקורה משורש סו"ך, אף שהיא נוטה על דרך פ"י¹⁸⁴. וכך יעידה וישיחה שמצא שרביט¹⁸⁵ הן מן עו"ד ושו"ח. אפשר אף לומר שטוביה יצר את ידיחה על פי יסיכה ודומותיה, בלא כל זיקה לבניין-האם שלה ולשימוש במערכת הפועל¹⁸⁶. כללו של

182. עם זה תיתכן גרירה מקומית בכל הקשור לסגנון. אופייני לטוביה עירוב לשון מקרא עם לשון חכמים, למשל: "ולא ימנע בשמוש בני אדם שיאמר יום ילידת פלוני או יום מותו" (טוביה, מצוות ללוי, ל דף 28א; א דף 221). במשפט זה המתרגם נוקט צורה מובהקת מלשון חכמים, ילידה, ולא את מקבילתה המקראית לדה, אולם אין הוא נוקט בצידה את הצורה החזו"לית מיתה אלא את הצורה המקראית מות. כך נתקבל זיווג הכלאיים ילידה-מות ולא ילידה-מיתה (ל"ח) או לידה-מות (למ"ק). זיווג זה אפשר נסתייע מן הערבית, שבה אתה מוצא כנגד זוג מלים אלה ולאדה-מות, שהן שקולות במשקלים פעאלה-פעל, המקבילים הצורניים של פעילה-פעל העבריים.

183. כך במקרא: "ידיח מקרבה" (יש' ד, ד) ובמשנה, למשל מקוואות א, א, לפי כ"י קויפמאן. וראה גם הגמ', צורות, פרק 35, סעיפים 244, 312 ועוד.

184. ראה בראשן, צורות נדירות, 84–88 ובייחוד סעיף 9.

185. ראה ש' שרביט, "יעידת עד", לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 302–303. ועוד לפני כן אצל שרביט, אבות, עמ' 86. וראה גם י' בלאו, "עוד על יסיכה ויעידה", לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 76.

186. יזימה אינה מתועדת בל"ח. מכל מקום, בלשון הקראים אף היא נוהגת על דרך השלמים: "אשר בנפש יאמר על דברים, מהם עצור לדבר או (ל)חפץ לו או יזימה בו ועיון הדבר, והדומה להם. ויעבור עוד שיאמר האומר, כי בנפשי לבנות בית או ללכת אל מקום ודומיהם" (מחכמת, ל, דף 108ב); "יזמעת לא בכל רגע הייתי שואל מבעל פוצטא של ווארשוב אם אין איוה כתבים. בין כה ובין כה בהיותי מסתער עם רוב יזימותי להודיע מכל הנהיה לשם ומהנהגת אחיני..." (אברהם בן מרדכי, מכתב מ' 1776; מאן, טקסטים II, עמ' 1341, ואין צורך בתיקון "זימות" שהציע מאן בהערה 1013).

הדבר, על כל צורה בפני עצמה אפשר לטעון שאינה מסורת אלא נוצרה בתהליך פנימי בלשון הקראים, אך הצטרפות כל הדוגמות מחזקת את הסברה שלפנינו המשך של מסורת הנשענת על לשון חכמים.

4.2.4 ענייני תחביר

4.2.4.1 המלית "של" צמודה לשם הבא אחריה

המלית של נדירה בלשון טוביה, באשר טוביה מעדיף את מבנה הסמיכות הצמודה, הן משום הנטייה לדבוק בתחביר המקראי הן משום שהמבנה תואם את התחביר הערבי. ואולם במקרים המועטים שהוא נוקט אותה – ודוק: הדוגמה הראשונה דלהלן לקוחה מטקסט שנכתב במקור בעברית ולא בתרגום: – הריהו כמצוי באבות הטקסטים של לשון חז"ל¹⁸⁷: "תהא נפשו נחווה ושמורה עם שלצדיקים (דח) נתחיה תחת אשלי גן דחווה בגן עדן שרויה מעץ החיים רוויה" (טוביה, איגרת 1, גיל, ארץ ישראל, כרך ב, עמ' 524 שו' 18–20); "ואמ' אחריו 'נתנו בני אהרן' יחפוץ בו קבוץ הגחלים שלאש עד שיושלם עריכת העצים (שאע) ליהם למען שיתכן עריכת הנתחים עליהם" (אוצר נחמד, כ"י אוקספורד 290, דף 3א); "וזאת החתיכה שלבשר והדלקת הנר אסורים עליו" (שם, פרק ד).

וכבר נקט אותה דניאל אלקומסי בפירושו להושע ח, יא ("כי הרבה אפרים מזבחות לחטא"): "מזבחות גרנא שלטבחים" (פתרון שנים עשר, עמ' 13)¹⁸⁸. כמו כן נודמנה של צמודה לתבה התוכפת לה בקטעי גניזה כגון "וכתבו וחתמו עלי בכל לשון שלזכות שאני אומר לפ'נכים" (קטע כתובה קראית מרמלה משנת 1009; TS NS 323.35 גיל, ארץ ישראל, ב, תעודה 304; ושוב, בנוסחה דומה בכתובה קראית מירושלים משנת 1028; ULC Add 3430; שם, תעודה 305); "כללו שלכל אחד וששים דרכמונים וחצי דרכמון" (שם).

יש גם של פרודה עם כינוי פרולפטי, אך גם בה יש רבותא, משום שרוב מבני הסמיכות צמודים (בלא של): "ועמהם כי הם יעמדו במקום ישעיהו (וירמיהו) ויחזקיהו ע"ה אשר עברו השנה היה ראוי לה שתהיה פשוטה לדבר אשר ראו אותו עד שיתקבצו יש'. ועמהם כי כל בית דין ודין אשר עמדו מימות משה ועד עכשיו הוא כבתי דינו של משה" (טוביה, מצוות ללוי, ל דף 36א; א דף 26ב; בכה"י: בבתי).

187. ראה ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 26–27.

188. ראה פירושו של י"ד מרקון על-אחר, בהערה 11, ושל גיל, ארץ ישראל, כרך ב, הערה לסעיף 930, עמ' 644. אצל גיל, שם, בהמשך הדברים צריך לתקן את "הושע יג:ב (צרוי עון אפרים): 'מזבחות בגלות גרנא אלקצאבין אכול בשר בלא קרבן' ל"הושע יב:ב (אם גלעד) וכו'" (ראה: פתרון שנים עשר, עמ' 21–22).

4.2.4.2 מליות הכלאיים

מקרה מיוחד של השימוש בלשון חכמים ביצירה הקראית הוא מליות הכלאיים. אלה הן מלות קישור מורכבות שיש בהן יסוד אחד מלשון חז"ל ויסוד אחד מלשון המקרא. בדרך כלל מוצאן מלשון חכמים, אולם יסוד אחד בהן הומר במקבילו מלשון המקרא. היסוד שהומר הוא ש, ותחליפיו הם כי, אשר או ו. המרת ש, כשהיא מזדמנת שלא בצירוף, במקבילותיה המקראיות המובהקות כי או אשר, לפי ההקשר התחבירי, אינה אלא חזרה פשוטה אל סגנון המקרא. אולם המחברים הקראים המירו אותה גם בתוך צירופים, ובכך ביטלו את הקולוקטיביות שלהם. דרך משל, הצירוף מפני ש, המשמש בלשון חכמים במשפטי סיבה, הומר למפני כי כגון "ואשר יראה כי לא יעבור להיות לנו הועלה בשאור מפני כי אמר בו ולא יאכל חמץ"¹⁸⁹; "וזה רחוק מפני כי אמר בתחלה ולא יראה לך שאור"¹⁹⁰.

אין פירוש הדבר שמפני ש לא תימצא בספרות הקראית. על פי הקונקורדנציה הזמנית ללשון הקראים של האקדמיה ללשון העברית נקרה ביטוי זה כ-30 פעמים¹⁹¹, ולעומתו מזדמן כ-500 פעם הצירוף האופייני ללשון הקראים, מפני כי, בעיקר בחיבורים למן זמנו של טוביה ואילך. לעתים נדירות הוסב צירוף זה למפני אשר, ושמא אינו אלא חזרה אל המקרה היחידאי שבמקרא "והר סיני עשן כלו מפני אשר ירד עליו ה' באש" (שם' יט, יח). למשל: "ואמר כי מפני אשר הזהיר הזכר שלא לשכב עם אמו היה כמוהו אסור על האשה לשכב עם בעל אמה, וכיוצא בזה הרבה בערוות" (טוביה, מצוות ללוי, בתוך: 'ספר המצוות' לענן, מהדורת הרכבי, עמ' 134 סעיף ו); "ויעבור שיהיה אש' אמ' אחרי' לא תעשה כל מלאכה' באור בו והוא כי חפץ כי ביום השביעי מפני אשר הוא לה' ברוך שמו לא יעבור שתעשה בו כל המעשי" (מצוות ללוי, ל, דף 40א; א, דף 29ב); "ואמר כי מפני אשר הזהיר הזכר שלא לשכב עם אמו היה כמוהו על האשה אסור לשכב עם בעל אמה" (מצוות ללוי, א, דף 166א; ל, דף 266ב)¹⁹². מלים מורכבות רבות כאלה הומר בהן היסוד כי, וכן הדבר גם בצירופי כי כגון אחרי כי, שהמיר את אחרי ש: "לא תקדים עלינו רעה אחרי כי לא נעבור אלהים אחרים" (קומסי, פתרון לעומס ט, י; עמ' 39); ומניין כי במקום מניין ש: "ומניין כי השחור דבר נוסף על החתיכה" (ב"ר לישועה, בראשית, ל, דף 10א); "ומניין כי הציווי חוב בזה העת לבד מן העת המוקדם" (שם, דף 23א).

189. מצוות ללוי, א, דף 52א, ל, דף 27ב; בן-שמאי, 113. חנה כשר, במאמרה "חיבור קראי (ז) במיסאפיויקה בעל יסודות כלאמיסטיים, אריסטוטליים וניאופלטוניים", תרביץ נז (תשמ"ח), עמ' 259, הערה 17, ציינה כי "הצירוף של 'מפני כי' רווח בכתבים המתורגמים של הקראי ישועה בן יהודה". ברם תפרוסת ביטוי זה ודומיו משתרעת על פני כל הספרות הקראית.

190. מצוות ללוי, שם בהמשך, ועוד דוגמות אצל בן-שמאי, שם, עמ' 117, 127.

191. למשל, "וזה לא יתכן מפני שלא ברא אותן בין הצמחים (מצוות ללוי, ל, דף 7א).

192. ראה בן-שמאי, מצוות ללוי, עמ' 118.

קל וחומר כי: "וכי יהיה המעשה בלבד ימחל נפילתו אלא מן כהל. קל וחומר כי יהיה המעשה מתוקן באשר הוא ימחל לנפול מזולת הכהל והיודע" (שם, ל, דף 18א).
לולי כי: "ובעת חדושם הם צריכים אל העושה לחדשם ולולי כי החדוש היא העלה לא היה יחייב זה" (מחכימת, ל, דף 108ב); "בעולם ולולי כי הזקן אבו אלפרג' אהרן ש"צ ישלח" (טוביה, איגרת לפרחיה; גיל, ארץ ישראל, כרך ב, עמ' 527); ולולי כי דברך כמתלהלה היורה היקים" (סהל, תוכחת; בתוך: ליקוטי קדמוניות, עמ' 31; צ"ל "זקים" לפי משלי כו, יח).

לפי כי: "ולא יתם זה בירח עם השמש לפי כי הם דברי' נקפאים" (מצוות ללוי, פרק א, אביב, ל דף 5א); "השער הטעון והתואנה לפי כי יכיל להיות מאמ' 'בחדש' חפצו בו במחצית החדש" (שם); "ידענו מבעלי המולד לפי כי הרבה מן התשובה יכליל שניהם" (שם, דף 6א)¹⁹³.

משום כי: "ודע כי מקצת החכמים אמ' כי המילה לא תהיה אלא במספרים בלבד משום כי אמרו עשה לך חרבות צורים" (טוביה, מצוות ללוי, בתוך: 'ספר המצוות' לענן, מהדורת הרכבי, עמ' 134 סעיף ז); "...המאורשה והראייה יגוש כי משפטה משפט הבעולה אשר הובאה אל בית בעלה משום כי קרא שמה אשתו שנאמר על דבר אשר ענה את אשת רעהו. אבל זכר בזה העניין הבאה אל בית אישה משום כי חפץ לזכור לה מום יע' ערות דבר" (מצוות ללוי, א, דף 178ב; ל, דף 287ב)¹⁹⁴; "אין אופן לדיבור בחלף הנה משום כי אם נשים מלת דרישה החפץ בה הבקשה... היה זה מענה העקב והגמול" (טוביה, ב"ר לישועה, פרשת נח, ל, דף 32ב).

בגלל כי: "לו היינו מעבירים אלנסך לא היה יסור ממנו הצווי במלה כללוא והוא באמור 'לא תעשה כל מלאכה' אבל היה יאמ' לנו על דרך פרט כבר (נאסר) עליכם עשות (א: לעשות) המילה בשבת וכמ' זה. ובכל שכן ואנחנו לא נדע (א: ואנחנו נדע) כי לא רצה בו אשר יגוש אתו הכלל בגלל כי מעשים רבים אינם אסורים בשבת כאכילה (א: אסורים כי אכילה) ושתייה ושיבה ועמידה והליכה וזולתם" (מצוות ללוי, ל, דף 41א; א 30א).

בעבור כי: "ואם גואלי הדם רוצים ליקח כופר ממנו יתן וינצל בעבור כי הריגה זו לא על ידו נגמרה" (נהאונדי, דינים, ל, דף 75ב)¹⁹⁵.

למען כי: "והיה מספר בני ישראל כחול הים למען כי ידע בגלות יחסרו וימעטו למאד" (קומסי, פתרון, הושע ב, א עמ' 1); "ואסורות שתי אחיות בחיים ובמות לא למען

193. גם ספר פתרון תורה (עמ' 315) גוקס לפי כי ובשביל כי, גם אם רק לעתים נדירות ביותר, ומסתבר שבזאת הושפע מן הספרות הקראית הקדומה.

194. ראה בן-שמאי, מצוות ללוי, עמ' 120, ועוד דוגמות שם, עמ' 124, 127, 128.

195. ובמהדורת הדפוס: "ואם גואלי הדם רוצים לקחת ממנו כופר יתן וינצל בעבור כי הריגה זו על ידי הבהמה" (עמ' 16).

צדור, כי אם למען כי זאת שאר זאת"; "והדבר הזה כתוב בענין אשה ובתה למען כי זאת שאר זאת" (קומסי, בתוך: 'ספר המצוות' לענן, מהדורת הרכבי, עמ' 190 ו-191).
אעפ"י כי: "יציאו מן המחנה חוצה. ואע"פ כי אם לא יהיה להם דרך לראות הירח" (ב"ר לישועה, בראשית, ל, דף 25א).

בגלל אשר: "השמש מפני נתכן לנו להבדיל בה בשנים ובזולתם חייבנו אותו בגלל אש' נתכן גם כן כל הבדלה נתכן בירח" (טוביה, ב"ר לישועה, ל, דף 21ב).
חוץ כי (= 'בלתי אם, אלא אם כן, מלבד מה ש'): "הילכו שנים יחדיו, חוץ כי 'נועדו' תואעדו לדבר. היכשר" (קומסי, עמוס ג, לג); "כי אם יעשה כאשר ידבר חוץ כי ישו בו וינחם על הרעה 'בלתי אם...' (שם).

כל שכן כי: "ואשר יחנה על הגויות הוא מן ההווים והדומה להם לא יתכן לעולם שיהיה יכול כל שכן כי לא יתכן שיהיה יכול לנפשו" (נעימות, ל דף 18א; פ דף 20ב); "ולא יתבונן מן השכל וכל שכן כי אומר לו איך תקרא אלה הקולות הנשמעים המחוברים חבור יועיל" (מחכימת ל, דף 118ב).

כמו כי (= 'כשם ש'): "ראיה בחיוב הגמול. וכמו כי מחשבתנו החיוב נגשה לנו הדיעה בחיוב הראייה והחקירה כן תגוש לנו הדיעה בחיוב התש" (נעימות, ל, דף 59א); "יודוע כי התשובה מן הרע תפיל הגנאי ותסיר אותו... ואשר יסירם, יע' הגנאי והשבת, יסיר השכר והגמול כמו כי אשר יגוש אותם גם יגוש אלה" (שם); "כמו כי היודע ברוע הרע לא יתכן שיבחרהו" (שם, דף 38ב); "וכמו כי מי שנתן לנו הדרכמון הגדיל חסדו עלינו בלחם אשר נקנה עמו כן ה' ית"ש הגדיל חסדו עלינו בשכר העולם הבא" (שם, דף 49א).

ואפילו הביטוי מי כי, אף שהוא נדיר למדי: "ומהם הדיבור ממי כי גם יודע הרבה מן הגמיונות בדיבור" (ב"ר לישועה, בראשית, ל דף 13א). רק בצירופים מה ש וקודם ש לא נעשתה המרה זו אף פעם אחת. לא נמצאו אפוא הביטויים מה כי או קודם כי. הגורם העיקרי להמרה הוא הנטייה לשווה לכתיבה אופי וסגנון מקראיים. הצירוף מפני כי, ניתן לשער שיצירתו הושפעה מן הביטוי יען כי, המשמש במקרא בהוראה דומה והרגיל אצל הקראים. והנה ביטוי זה יש לו במקרא גם הצורות החלופיות יען אשר ויען סתם, באסינודזה. למשל, "יען אשר עשית את הדבר הזה" (בר' כב, טז); "יען כי מרית פי ה'" (מל"א יג, כא); "יען דברתי אליהם ולא שמעו" (יר' לה, יז). ולפי הערך (היחס) המשולש יוצא: יען אשר / יען כי :: מפני אשר - ש / x < x = מפני כי.
המרה מסוג אחר היא המרת ש באשר בצירוף דומה מלשון חז"ל: לפי ש. הנטייה לקלסציזם, קרי לחיקוי לשון המקרא, מביאה את המחבר לידי נקיטת אשר במקום שבמקור יש ש. תופעה מעין זו ידועה כבר מספרי המקרא המאוחרים¹⁹⁶.

196. ראה למשל בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, א, עמ' 62, 65, 78.

משום אשר: "וכבר נאמר כי משום אשר אמר ספר כריתות לא יעבור שיהיה בינו ובינה תליאה על כל אודות ופנים לא במוהר ולא בנדוניתה ולא חוב לה עליו ולא דבר מכל דברי העולם הזה וזה רחוק" (מצוות ללוי, א, דף 179א, ל, דף 288ב)¹⁹⁷; כמו אשר: "החפץ חייב שיהיה חפץ שלו כמו אשר יתחדש בו מן הידיעה היא" (נעימות, ל דף 28א, פ דף 33ב); "וכמו אשר לא יתכן שיראה לבו ראייה" (שם, ל דף 33ב, פ 43א); "כי אין בזה יותר אלא כמו אשר בכל מין כי לא ידמהו זולתו מן המינין" (מחכימת, ל, דף 114ב (א115)).

על פי אשר: "ובכל עם בכל מקום הם מצווים על פי אש' תשיג דעתם" (מצוות ללוי, פרק א, אביב, ל דף 14ב).

ביטויי הכלאיים האלה משקפים את ההכלאה של שני רובדי העברית הקלסית, ושמא אף כוונה מסוימת ל"הסוות" את מוצאם החז"לי.

5. דברי חתימה

מן החלק הראשון של דיוגנו אפשר להתרשם שנוסח המובאות מלשון חכמים בספרות הקראית אינו מגיע לרמת הנוסחים באבות טקסטים. לפי שעה לא נמצאו אצלם ביטויים מעין אדן או קול וחומר¹⁹⁸ לא במובאות ולא בשימוש הלשון שלהם, אלא מקביליהם בטקסטים מאוחרים ו"מתוקנים"¹⁹⁹. כנגד זאת ראינו גרסאות שמסורתן בקרב הקראים עצמם אינה מוטלת בספק. ואילו השינויים מן הנוסחים המקוריים שבספרות חז"ל, אין הם עשויים מעור אחד. יש שהושפעו מן העברית הקראית ויש ששוננו עקב הנטייה ללשון המקרא²⁰⁰, ועוד יש לתור אחר יתר המגיעים.

197. ראה בן-שמאי, מצוות ללוי, עמ' 127. אך "מימי בראשית לבד מהרקיע משום אשר זכרת מן הקושיא ועל זה..." (ב"ר לישועה, בראשית, ל, דף 9ב) אינו מסוג זה, שכן כאן אשר פותחת פסוק זיקה במבנה מא... מן... ואינה קשורה למשום שלפניה אלא למן שאחריה, ושיעור המשפט הוא: "משום הקושיא אשר זכרת".

198. כלומר, חיבור של שני שמות עצם, כמו בכתב־היד הטובים של לשון חכמים, ולא חיבור של שם תואר עם שם עצם, כשכ"ח בדפוסים. לא מכבר העלה מ' בראשית את הסברה שהמלה קל בצירוף זה היא במעמד של שם עצם מופשט. ראה "הגליונות וההגהות בכ"י פרמה ב של המשנה – בחינה לשונית", בתוך: מ' אידל ואחרים (עורכים), סגולה לאריאלה, ירושלים תשנ"ן (סעיף 18 במאמר).

199. דרך משל "ומקצת" הראו על מקל וחומר... (מצוות ללוי, ל דף 42א; א דף 31א); "ואם לא יחייבם על נפשו לא יוכל להסמיך על מקל וחומר על זה האופן..." (שם); מדת יד' והיא מקל וחומר מפורש (הדסי, עמ' 65א); הלא תכלם שבעת ימים ק"ו שלא תפרד ותפורש (שם, עמ' 65א) ועוד פעמים אחדות קל וחומר, ואולם אף פעם אחת אין קל וחומר.

200. וכלום לא מצאנו תופעה דומה אצל "מתקנים" רבניים בתקופה מאוחרת יותר? ראה דרך משל: ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, עמ' 13 והערה 8-9; וכן עמ' 30, הערה 73, ועמ' 78, הערה 97, ועוד. וראה גם י' קוטשר, "לשון חז"ל", ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 247-248; מ' בראשית, הטיפוסים השונים, עמ' 211.

אף טרם באה השעה לקבוע איזה טיפוס של לשון חז"ל משקפת המסורת שהייתה בידי הקראים. לכאורה, לשון מעין הימנו (ראה להלן) מצביע על הענף הבבלי, לפי המצוי בכתבי-היד הטובים ללשון חז"ל, ברם כבר הוכיח בראשון (הטיפוסים השונים, עמ' 214) שאף צורה זו עולה ומגיעת עד ארץ-ישראל, שכן היא נודמנה גם בתעודות ברכוכבא מואדי מורבעת וממערת האיגרות. יתר על כן, השימוש בצורת נתפעל בינוני עשוי ללמד על מסורות ארץ-ישראליות (שם, עמ' 211). אין להכריע בדבר אלא לאחר בירור מקיף יותר, וראוי לאסוף את כל המובאות מספרות חז"ל המשוקעות בחיבורים הקראיים, לבררן ולנפותן דרך שיטה, וללמוד מהן את שניתן ללמוד על מסירת ספרות חז"ל בקרב הקראים.

ואשר לשימוש הלשון ביצירה העברית, ראינו קטגוריות אחדות שהקראים ממשיכים בהן בעליל צורות מובהקות מלשון חכמים; ולא בלשון הקראים הראשונים בלבד אלא אף בלשון המתרגמים מבית מדרשו של טוביה בן משה המעתיק, שסגנונה קשה להבנה וסבוך כל כך עד שלשון חכמים המשוקעת בו אינה ניכרת בראייה ראשונה. התרכזנו בדוגמות מייצגות של מחברים קראים, למן ראשוני כותבי העברית ועד טוביה, וכך יכולנו לראות את המסורת הרצופה של השימוש בלשון חז"ל. מקוצר היריעה לא יכולנו להיזקק גם לקראים מאוחרים לטוביה²⁰¹, אך יצוין שעל פי רוב בדורות שאחרי טוביה לא היה לסגנונו המשך אלא בזיקה לספרות התאולוגיה המועתזילית של הקראים, ואולם בסוגות הספרותיות האחרות חזרו והתקרבו יותר ויותר לסגנון הרבני. דומה שכלל שמתרחקים מזמנו של טוביה ומנושאי ההגות שעסק בהם, כן ניכרת חזרה ללשון

201. אולם פה ופה הבאנו דוגמות גם מקראים מאוחרים. אפשר לראות שכבר יהודה הדסי, שחי ופעל כמאה שנה אחרי טוביה, חוזר לנקוט יותר ויותר ביטויים מובהקים מלשון חכמים, כגון 'ואם באלה הארבעה לא יכשר כל שכן על הנשאר' (הדסי, עמ' 765); 'על אחת כמה וכמה אף אם הם המנהגים סותרים תורת אלהינו' (שם, עמ' 711); 'הלוא לא נתן קצב וכל שכן על אחת כמה וכמה זאת שהוכרחת' (שם, עמ' 712); 'שנאמר אשר ארשתי לי בק' ערלות פלשים' (שם, עמ' 712); 'ולא נח הכתוב עד שביאר כאיזה צד נקיש כמו שאמר כחטאת כאשר היא כי לולי שאמר באיזה צד נקיש היה הדבר נעלם' (שם, עמ' 764); 'לפי שעוסקים תמיד במלאכות של טנוף וגעולה' (שם, עמ' 711); 'וכך באוצר המלים והצירופים: ויושבים בספסלותיהם כאוכלי בשולחניהם' (שם, עמ' 710); 'קלוננו יהיה לו לא יוכל שלחה כל ימיו, קבעו כן הריבונין כי המהר ג' כסף ואם ירבה האדם הרשות בידיו' (שם, עמ' 712); 'מלשון גמטריא היא תמורת וחלוף האותיות' (שם, עמ' 758); 'נדמה דיוקנו דיעקב בחירך' (שם, עמ' 745); 'צא חוצה מאצטגנינותך' (שם, עמ' 745); 'ולא תעשה פלסתר תורתך לבתר' (שם, עמ' 745); 'יצתה בת קול ולא קבלו ממך' (שם, עמ' 744); 'ומי שאמ' כי קולו ברואי לא אמר כלום הוא' (שם, עמ' 726); 'קדמותו לא ממחדש אחר כי אם כן נצטרך מחדש ממחדש ומחדש ממחדש אחר ואין לרבר סוף' (שם, עמ' 723) ועוד כהנה וכהנה.

הרבניים²⁰². לא שנעלמו כבמטה קסם הסימנים הקראיים המובהקים שאפיינו את לשון טוביה ואסכולתו, אלא שפוחתת והולכת הזיקה למאפיינים אלו²⁰³.

בין הדוגמות שהבאנו הייתה צורה אחת שאפשר להעלות על הדעת כי שערוב היא ולא דווקא ירושה מלשון חכמים, ואין זה המקרה היחיד שבו המעיין עשוי להתלבט. מלת הדמיון כמה אינה ודאית: "וכבר פצה סעדיא בכמה זה כי משה ע"ה העמיד והציב לע' הזקנים והיה זה ברצון הקב"ה ורצה בהם והיה ממנהגם כשהיה ימות א' מהם היה יובא א' תחתיו" (טוביה, מצוות ללוי, ל דף 36א, אך בכ"י א דף 27א: בכמו). תופעת השערוב שכיחה אצל טוביה ובית מדרשו במידה שלא רחוק להעלות על הדעת שכמה משקפת את כמה הערבית. אולם אם הספק מכרסם כאן וכאן, יבואו המקרים המובהקים ויוכיחו. שימושי לשון מעין הימנו²⁰⁴, כל שכן²⁰⁵, עד שלא²⁰⁶ ואחרים הם חדר-משמיעים. אילו הושפע המתרגם בדוגמה הראשונה מהמקור הערבי ("מנה"), סביר יותר שהיה נוקט לשון "ממנו". ואילו בדוגמה השנייה והשלישית אין גרדף תרגום ערבי מילולי מקביל, ואין צריך לומר שהלשונות מאגרות טוביה נכתבו בלא זיקה למקור ערבי כלשהו, שהרי נוסחו עברית במקור.

העניין המתבקש מעתה הוא אומדן מידת השימוש שעשו הקראים בלשון חז"ל. אפשר, למשל, לשאול אימתי נזקקו ללשון חכמים או איזה חלק ממנה נקטו בחיבוריהם? אפשר להניח במידה רבה של סבירות שאת ל"ח נקטו במקומות שאין בלשון המקרא מונח מתאים לצורכי הביטוי החדשים, כגון ספק חשכה²⁰⁷: "ונשאל אותם בעבור מי נולד בין השמשות יום ששי בספק חשכה מתי ימולו אותו" (טוביה, מצוות ללוי, ל דף

202. במכתב ששלחו קראי טרוקי אל קראי קושטא ב-1483 ביקשו הראשונים "...שיבוא מכם א' מהמשכילים להרביץ תורה וחכמה בתוכינו... ושמענו שנמצא אצל כמ"ת ספר מצות חבור החכם רבינו טוביא נ"ע מי יעבר לנו אל עבר הים ויקחה לנו וישמיענו..." (מאן, טקסטים II, עמ' 1143). משמע, במאה ה-15 לא הכירו עוד קראי טרוקי את ספרות ההלכה של טוביה בן משה. ואם את ספרות ההלכה לא ידעו, ספרות ההגות מניין? אין צריך לומר שבאין ספרות טוויניית לפניהם, לא היה כל סיכוי שסגנונו ישפיע על לשונם.

203. על כך נרחיב, א"ה, במקום אחר.

204. "ואנו נאמ' כי ה' ית"ש ידוע עם התוארים אשר לו ונתקיים כי הוא מתפרד ממי הקשה עליו המעשה וכאשר היה ממי שיתכן הימנו המעשה בעולם יע' בינינו הוא יתפרד ממי שלא יתכן ממנו המעשה" (טוביה, נעימות, ל דף 223, פ דף 227). ובמקור הערבי: "מן צח מנה אלפעל" (ואידה, עמ' 687).

205. "וכל שכן כאב הבת היחידה לא תזוז מלבי" (טוביה, איגרת 2, גיל, ארץ ישראל, כרך ב, עמ' 527 שו' 34), "יבונה הכחדת היכולת והידיעה כל שכן על הכחדת סיפורים כי הם מצואים או אפוסים" (טוביה, נעימות, ל 223א); וכבר אצל קודמי טוביה: "נתחדשה בימי הנביאים וכל שכן בימך ואף אנו לא נקבל עלינו" (סהל, תוכחת, עמ' 42); "לא ידוע על דרך פרס וכל שכן להיות שם כוכב להבדיל בין חלק וחלק" (בי"ר לישועה, בראשית, ל, דף 21א).

206. "כי ממנהג קציר הדרום והמקומות החמים שיקצרו הזרע ובו הרטיבה עד שלא יפרס ויאבד" (יפרס – בנפעל; טוביה, מצוות ללוי, ל דף 30א; א דף 23א).

207. כפי שהוא משמש במשנה, שבת ב.

42א; א דף 31א) ולא שינה אותו ל*פוגת חשכה, אף שהמלה המובהקת בלשון הקראים לציין "ספק" היא "פוגה"²⁰⁸. וכן ספק נפשות: "הדבור בעשות מלחמה בשבת. זה כבר התיר אותו מקצ' החכמי' אם יגביר בנפשו כי יש בו סכנה. וזה הוא במעלת אש' הוא תחת הרס ויקו חיותו וכנופל בבור וכיוצא בו מאש' יש בו סכנה וספק נפשות" (טוביה, מצוות ללוי, ל דף 64א; בת קול²⁰⁹ ועוד; או כשהתצורה או התבניות התחביריות בלשון המקרא ובערבית אינן דומות, כגון בשימוש המקור הנטוי עם למ"ד לעומת יפעל עם אן מצדרייה²¹⁰. אך לאמתו של הדבר, ביטויים רבים הם נוקטים מתוך בחירה חפשית, ומכל מקום, אין טענת הדוחק, ההכרח או הזיקה למקור הערבי תופסות בהם. כך הילכך, לפיכך, במקום שאפשר היה להם לנקוט את המקבילה המקראית לכן. תחת מניין יכלו לנקוט מאיין, תחת מחמת – מפני, תחת עד שלא – טרם, תחת הימנו – ממנו, תחת כאיזה צד²¹¹ – איך, איכה או איככה, ובמקום עכשיו – עתה²¹², ולכיוצא ב-²¹³ (וכיוצא באלה > ולה נט' איר²¹⁴) יש תחליפים מעין וכהנה המקראי או התרגומים המילוליים הנהוגים בלשון תקופת הביניים. תחת ליקח – לקחת, תחת קורין – קוראים, תחת נתפעל – התפעל, תחת מלפעול – מפעול, תחת נופעל – נפעל, במקום סמיכות פרודה עם "של" – סמיכות צמודה, וכך בקטגוריות דקדוקיות ובשימושי לשון אחרים. יתר על כן, אפשר לראות שהקראים משתמשים בלשון חכמים מתוך "חדוות היצירה" ולא כמי שאין לו אלא מצוות אנשים מלומדה. אין הקראים נוקטים רק צורות וביטויים מורשים כמות שהם בספרות חז"ל, אלא הם גם מחדשים בהם ומגוונים אותם. החידושים בתצורה, בתחביר ובהוראה מעידים כמאה עדים על החיוניות שהייתה ללשון חכמים

208. מעניין שגם ספר 'פתרון תורה', ילקוט מדרשים שנתחבר בסוף המאה התשיעית או בראשית המאה העשירית והושפע מן הספרות הקראית הקדומה (נהאונדי), נוקט לשון "פוגה" בהוראת 'ספק' (ראה אורבך, פתרון תורה, עמ' יט, 70 ועוד).

209. "אמרם כי זה היה מקדם אש' לא יצאתה בת קול" (טוביה, מצוות ללוי, ל דף 17א).

210. דרך משל: "זימנעו אותו מלהרגיש המורגשים / פתמנעה מן אן ידרך אלמדרכאת" (נעימות, ל דף 13א, פ דף 15א, ובנדפס: ח 10). הואיל ויותר המתרגם על חיקוי לשון המקור ולא נקט "זימנעו אותו משירגיש", נצטמצמה הבחירה הסגנונית ללשון המקרא (מהרגיש) וללשון חכמים (מלהרגיש), מה שאין כן שימושי הלשון שבהם הצורה או התחביר שווים בלשון המקרא ובערבית, שבהם כוחם של השניים הכריע. משום כך הועדפו, למשל, הזמנים פעל ויפעל בתפקידיהם העל-זמניים מן הבינוני הנהוג בתפקיד זה בלשון חכמים.

211. כאיזה צד = כיצד; ראה 'ספר המצוות' לענן, מהדורת הרכבי, עמ' 147 והערה 3.

212. "גשוב עכשיו להלוות עניין הערות אמר אל תטמאו בכל אלה" (מצוות ללוי, א דף 182ב, ל דף 294א) ובמקור הערבי: יעוד אלאן אלי תשניע אלערוות... (בן-שמאי, מצוות ללוי, עמ' 106).

213. "הבגדים המולבנים והמידים וכיוצא בהם" ובמקור הערבי: וזא שאכל דילך (בן-שמאי, מצוות ללוי, עמ' 107, ובעמ' 111, הערה 36, הוא מציע לקרוא במקום "והניידים", כתרגום של "כאגד"; "והמשרקות של אורגים וכיוצא בזה" (א, דף 52א, ל, דף 72ב; בן-שמאי, מצוות ללוי, עמ' 112).

214. שם, עמ' 113.

בכתיבתם. ראינו, דרך משל, שצורת נתפעל בינוני לא זו בלבד שהיא ממשיכה את השימוש הקלסי שהיה לה בלשון חז"ל, אלא אף נתחדשה בה הוראת סביל לעומת הוראת הפעיל של מתפעל.

עניין זה אמור גם באוצר המלים והצירופים. מן כרתי נוצר התואר כרתני (= שעינו כצבע הכרתי): "ויש בצמחים הם זיוים ועינות משונות זו מזו אדומים ושחורים וכרתנים וירקרוקים כאש" אמר 'זיוי ישתנון עלי' אשר מענה עין פניו נשתנה" (טוביה, מצוות ללוי, ל דף 23א; א דף 18א). מחלוקת קיבלה משמעות חדשה: "חלוקה של תפקידים": "ומקצת החכמי" אמרו כי מע' "גדולים" הם "נכבדים" בעבור כי שם הקב"ה מחלוקת הזמנים בהם²¹⁵ קראם "נכבדים" (שם, ל דף יח2). השם טופס נכנס לצירוף "יהיה לו טופס" במובן "יפעל בהשפעה, ביעילות" וכלום ואף הצירוף כלום-דבר (או דבר) מתרגם את המושג המועתזילי מעני, שיא, כלומר "מהות לא גשמית".²¹⁶ על משקל שפיכות דמים הם מחדשים את שפיכות נפש במובן של "השתפכות הנפש": "ולהודות על חטאתינו ועונות אבותינו בישרת לבב ושפלות רוח ושפיכות נפש וטהרת הגוף ועמידת רגל ופרישת כפים ונשוא עינים וחגון שפתים ולהג לשון וכפיפת קומה וכריעת ברך והשתחוות אפים ומעוך לחיים" (סדר תפילה קראי קדמון, א). הצירוף מעת לעת חלו בו שני שינויים: הומרה בו הלמ"ד לאל, מעת אל עת, ונשתנתה הוראתו ל"יחידת זמן שלמה, עגולה, ארוכה יותר מיממה, כגון חודש ימים": "ותואנתם באמור ובכתה את אביה ואת אמה ירח ימים ואמ' ויבכו את אהרן ל' יום כי הוא על דרך שלום והוא מעת אל עת כמו" (טוביה, מצוות ללוי, ל דף 11ב). אפילו עבר לעמדה שלאחר הביטוי המוגדר (כמו בעברית ישראלית): "נאמ' לו בעבור כי לא מצא (א: מצאנו) במקום (א: במקום א') אפילו מן המקרא כת' כי ראש החדש ב' ימים" (שם, ל דף 9א, א דף 7ב. כלומר: אפילו במקום אחד במקרא). ופעמים הקראים נוקטים במקביל מלה מלשון חז"ל כצורתה וכהוראתה המקוריות, ובצדה – גם בחידושי צורה ותוכן, כגון התר כשמדובר ב"היפך איסור", לפי המינוח המקובל בל"ח, והיתור המחודשת, בהוראת "בהחלט", כתרגום אטלאק הערבית.

לא כאן המקום לפרט את כל השימושים שהשתמשו הקראים בלשון חז"ל או שחידשו בה, ורק כדי לקבל תמונה מספרית כלשהי נביא את סיכום הממצאים של מדגם סטטיסטי על פי עשרה פרקים מ'ספר נעימות', שהם כשליש החיבור²¹⁷. בפרקים אלו נמנו 577 תבניות פעלים (התמניות, כמובן, מרובות פי כמה). לאחר ניכוי של 360 פעלים המשותפים ללשון המקרא וללשון חז"ל²¹⁸ ועוד שלושה פעלים שאין מקורם לא

215. כלומר בכוכבים.

216. ואידה, עמ' 32–33 מתרגם: chose וראה גם בן-שמאי, אטומים, עמ' 255.

217. ראה ממן, העברית, עמ' 239–259, ובייחוד עמ' 250–251.

218. כגון אכל, האמין, הבין, ברא, טמן, מעוות. ראה שם, עמ' 240, סעיף 1.11.

בזו ולא בזו נשארו 214 ש' 57 מהם מקורם בלשון המקרא בלבד²¹⁹. 157 האחרים מקצתם מלשון חכמים בלבד²²⁰ ומקצתם – שורשם מצוי כבר בלשון המקרא, אלא שלשון חכמים חידשה בהם חידוש סמנטי או צורני, כגון שנוצר מהם שורש תנייני²²¹ או שהחלו נוטים בבניין או בזמן חדשים. בסיכום המניין נתברר כי ב-73% בערך ממשיך טוביה את שימושי לשון חכמים.

לסיום ביקשנו להראות כי לא השימוש בלשון חז"ל צריך ראייה ונימוק אלא היעדר השימוש בה. לשון אחר, הקראים נזקקו ללשון חז"ל ביצירתם העברית, כדרך שנהגו הרבניים, והסטיות מלשון חז"ל לא נגרמו אלא עקב הנטייה לשערוב, להדגשת חזרתם אל לשון המקרא ולהבלטת הייחודי ללשונם, ואילולא כן לא היה ניכר כל הבדל בין לשונם ללשון הרבנים. נטיית הקראים להיבדל בלשונם מן הרבניים משתקפת אפוא בתופעות אחרות, על דרך החיוב, כפי שרמזנו²²², ולא בפרישה מלשון חז"ל.

219. כגון גער, פצר ב', ייתכן, בער, גמר על. שם, סעיפים 1.12, 16.1 ועוד.

220. כגון גסס, חשד, התעסק ב', השתדל. שם, עמ' 241, סעיף 17.1.

221. כגון התחיל.

222. ואי"ה נרחיב עליהן את הדיבור במקום אחר.

קיצורים ביבליוגרפיים

- א = כ"י אוקספורד של תרגום ספר המצוות ללוי בן יפת; ראה: מצוות ללוי אורבך, פתרון תורה = אפרים א' אורבך (מהדיר), ספר פתרון תורה, ילקוט מדרשים ופירושים, ירושלים תשל"ח
- אלוני, מחקרי = נחמיה אלוני, מחקרי לשון וספרות (א): פרקי רב סעדיה גאון, ירושלים, תשמ"ו
- אלפאט' = ראה: סקוס
- אלפאסי = ראה: סקוס
- אסף, פולמוס = שמחה אסף, "דברי פולמוס של קראי קדמון נגד הרבנים", תרביץ ד (תרצ"ג), עמ' 35-53, 193-206
- אפשטיין, קטעים = י"ג אפשטיין, "קטעים חדשים מספר המצוות לענן", תרביץ למדעי הרוח ז (1935-1936), עמ' 283-290
- בנדויד, לשון = אבא בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשל"א
- בן-שמאי, לשונות = חגי בן-שמאי, "לשונות הקראים בארצות דוברי ערבית (הערבית ומסורת העברית) - מצב המחקר", מסורות, כרך ב, ירושלים 1986, עמ' 57, 64
- בן-שמאי, אטומיזם = H. Ben-Shammai, "Studies in Karaite Atomism", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 6 (1985), 243-298
- בן-שמאי, מצוות ללוי = חגי בן-שמאי, "קטע חדש מהמקור הערבי של ספר המצוות ללוי בן יפת הקראי", שנתון המשפט העברי יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 99-133
- ב"ר לישועה = ראה: ישועה
- בר-אשר, צורות נדירות = משה בר-אשר, "צורות נדירות בלשון התנאים", לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 88-95
- בר-אשר, הטיפוסים השונים = משה בר-אשר, "הטיפוסים השונים של לשון המשנה", תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 187-220
- ג'אמע אלאפאט' = ראה: סקוס
- גוטלובר, ביקורת = אברהם בער גאטטלאבער, בקרת לתולדות הקראים, ווילנא תרכ"ד
- גולדנברג, העברית = E. Goldenberg, "Hebrew Language, Medieval", *Encyclopaedia Judaica* 16, Jerusalem 1972, cls. 1607-1642
- גולדנברג, אגרון = אסתר גולדנברג, "עיונים באגרון לרב סעדיה גאון", לשוננו לו (תשל"ג), עמ' 275-290, 117-136; לח, עמ' 78-90
- גולדנברג, נטייה = אסתר גולדנברג, "לוח הנטייה העברי הראשון", לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 83-99

- גושן, תחביר = משה גושן-גוטשטיין, תחבירה ומילונה של הלשון העברית שבתחום השפעתה של הערבית, ירושלים תשי"א (דיסרטציה בשכפול)
- גזניוס = *Gesenius Hebrew Grammar*, edited and enlarged by E. Kautzsch, second English edition by A. E. Cowley, Oxford 1910
- גיל, ארץ ישראל = משה גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, תל-אביב תשמ"ג
- דודזון, מלחמות = ישראל דודזון (מהדיר), סלמון בן ירוחם, ספר מלחמות ה', גויארק תרצ"ד (1934)
- הברמן, פיוט = א"מ הברמן, תולדות הפיוט והשירה, רמת גן 1970, כרך א', עמ' 84-95
- הדסי = יהודה הדסי, אשכל הכפר, גוזלו 1836
- הנמן, צורות = גדעון הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב-יד פרמה (דה-רוסי 138), תל-אביב תש"ם
- העברית = ראה: ממן, העברית
- הקדמת שבעים מלים בודדות = נחמיה אלוני, "הקדמת רב סעדיה גאון לספרו 'שבעים מלים בודדות'", בתוך: ספר זיידל, ירושלים תשכ"ב, עמ' 233-252 (= אלוני תשמ"ו, עמ' 75-94; ההפניות הן למהדורה בתרא)
- הרכבי, מצוות = אברהם הרכבי, השריד והפליט מספרי המצוות הראשונים לבני מקרא, זכרון לראשונים מחברת ה, חוברת א, פטרסבורג 1903
- ואידה = *Al-Kitāb al-Muhtawī de Yūsuf Albāsir*. Texte, traduction et commentaire par George Vajda, Édité par D. R. Blumenthal, Leiden, Brill 1985
- טוביה, איגרת 1 = מכתב מטוביה בן משה אל אברהם בן סהל אלתסתר בפיסטאט (נכתב סביב 1045), כ"י גניזה 294, גוטהייל-וורל 31, 32; שני דפים באוסף פריר גאלרי וושינגטון. ראה גם: מאן, טקסטים I, עמ' 373-374; אנקורי בתוך: *Essays on Jewish Life and Thought, presented in honor of S. W. Baron*, New York 1959, 34ff. פליישר, קרית ספר נה (תש"מ), עמ' 185. המובאות כאן לפי גיל, ארץ-ישראל, עמ' 523-525
- טוביה, איגרת 2 = מכתב מטוביה בן משה אל פרחיה בן מומל, על פי כתב גניזה מס' TS 12.347. נכתב כנראה ב-1048, ראה: מאן, טקסטים I, עמ' 383-384, 373-372; אנקורי בתוך: *Essays on Jewish Life and Thought, presented in honor of S. W. Baron*, New York 1959, 31ff. פליישר, קרית ספר נה (תש"ם), עמ' 185; המובאות כאן לפי גיל, ארץ-ישראל, עמ' 526-527
- טוביה, איגרת 3 = מכתב בכתב ידו של טוביה, משנת 1050 לערך, על פי שני קטעי גניזה המשלימים זה את זה: DK166 וט"ש 153.82. As. החומר כאן הוא לפי גיל, ארץ-ישראל, עמ' 529

טוביה, נעימות = טוביה בן משה, ספר נעימות (הוא תרגום אלכתאב אלמחתוי ליוסף הרואה אלבציר). הציטוטים ממנו הובאו על פי כ"י ליידין ורנר 41.1 (4779), אך מקצתם הובאו על-פי מהדורות הדפוס שסימניהן כדלהלן:

גא = שער ג (חלק א), וי"ט, מהדורת מ' קליין, בודאפשט תרע"ג

גב = שער ג (חלק ב), מהדורת א' מארגענשטרן, בודאפשט תרע"ג

דז = שער ד-ז, מהדורת א' קליין, וואטץ תרע"ח

ח = שער ח, מהדורת י' בורגער

טו = שער טו, מהדורת ב' שווארץ, בודאפשט תרס"ז

טז = שער טז, מהדורת י' גרשון, בודאפשט תרע"ד

כג = שער כג (וליקוטים מן יט, כב, כד) מהדורת א' גאלדברג, בודאפשט תרס"ו

ל = שער ל, מהדורת י' קרויס, בודאפשט תרע"א

לא = שער לא, מהדורת מ' פענער, בודאפשט תרע"ג

לד = שער לד, מהדורת י' הורוויץ, בודאפשט תרס"א

ילון, ניקוד = חנוך ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד

ישועה בן יהודה, בראשית רבה, תורגם מן הערבית בידי טוביה בן משה; כתב-יד ליידין וארנר 5.1 (4743)

לוי, מצוות = לוי בן יפת, ספר המצוות, בתרגום עברי של טוביה בן משה או של מתרגם אחר מבית מדרשו, לפי כתב-יד ליידין ואוקספורד; ראה: מצוות ללוי.

ל = כ"י ליידין של חיבורים שונים. ראה: מצוות ללוי; טוביה, נעימות; ישועה בן יהודה, בראשית רבה; מחכימת; נהאונדי, דינים.

ליונשטט, השם קראי = אילה ליונשטט, "משקלו של השם 'קראי'", לשוננו לח (תשל"ד), עמ' 181-182

ליונשטט, ספרות קראים = אילה ליונשטט, "עיבוד ספרותם של הקראים במילון ההיסטורי ללשון העברית", לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 37-50

ליקוטי קדמוניות = ראה: פינסקר

לסקר = דניאל לסקר, "טבע ומדע בהשקפתו של אהרן בן אליהו הקראי", דעת 17 (תשמ"ו), עמ' 33-42

מאהלר, קראים = רפאל מאהלר, הקראים - תנועת גאולה יהודית בימי הביניים, תרגם מכתב-היד אפרים שמואלי, מרחביה 1949

מאן, טקסטים = J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, vols. I-II, Cincinnati 1931-1935

מורשת, לקסיקון = מנחם מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת-גן תשמ"א

מחכימת = ספר מחכימת פתי ליוסף אלבציר בתרגום טוביה בן משה, על פי כתבי היד: בודליאנה, אוקספורד 5, 323 (Poc 213) מאה י"ד-ט"ו ביז'. דפים 157-171; (ליידן

ורנר 3, 41, דפים 103–132 [1754] נויבאור 323, 689, 688 Pet. Firk; כ"י פאריס 670, עמ' 97–98. מספר יצירה באקדמיה ללשון העברית: 1.000.667.173.2.1 ק.

מחכימת פתי = ראה: מחכימת

ממן, העברית = אהרן ממן, העברית של טוביה בן משה הקראי, הפועל – תצורה, שימוש ומילון, עפ"י 10 פרקים מן "אלכתאב אלמחתיו"; עבודת גמר לקבלת התואר השני, בהדרכת פרופ' דוד טנא, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ט

ממן, קראים = אהרן ממן, "העברית של הקראים", לשוננו לעם – קובץ לשנת ה'תשנ"ט, מא (התשמ"ט–התש"ן), עמ' 53–59.

מצוות ללוי = תרגום ספר המצוות ללוי בן יפת: כ"י ליידין ורנר 1, 21; כ"י אוקספורד 857 (מספר יצירה באקדמיה ללשון העברית, ירושלים 1.000.665.173.4.1 ק); וראה גם למעלה: בן-שמאי, מצוות ללוי.

מרקון, פתרון = יצחק דב מרקון (מהדיר), פתרון שנים עשר, פירוש לתרי עשר, חברו דניאל אלקומסי, ירושלים התשי"ח

נהאונדי, דינים = בנימין נהאונדי, ספר דינים, כ"י ליידין, וארנר 18 = (41) (4779); וארנר 3 (25) (4763) וכן מהדורת דפוס, רמלה תשל"ט.

נעימות = ראה: טוביה, נעימות

נצר, לשון חכמים = ניסן נצר, לשון-חכמים בכתבי המדקדקים העבריים בימי-הביניים (בתקופת היצירה המקורית: רס"ג – אבן בלעם), חיבור דוקטור בהדרכת פרופ' ד' טנא, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג

סבעין לפט"ה = כתאב אלסבעין לפט"ה לרס"ג, מהדורת נ' אלוני, בתוך: ספר הזכרון לכבוד יצחק יהודה גולדציהר, כרך א, ירושלים תשי"ח, עמ' 1–48 (= אלוני תשמ"ו, עמ' 27–74; ההפניות הן למהדורה בתרא)

סוקולוף = מ' סוקולוף, "העברית של בראשית רבא לפי כתב-יד ואטיקן 30 (סיוס)", לשוננו לג (תשכ"ט), עמ' 270–279

סלמון, מלחמות = סלמון בן ירוחם, ספר מלחמות ה', מהדורת י' דודזון, נויארק תרצ"ד

ספר נעימות = ראה: טוביה, נעימות

סקוס ג'אמע = S. L. Skoss, *The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible Known as Jāmi' al-'Alfāz (Agron)*, 2 vols., New Haven 1936–1945

פינסקר, ליקוטי = שמחה פינסקר, ליקוטי קדמוניות לתולדות דת בני מקרא והליטעראטור שלהם, וויען תר"ך (= לקוטי קדמוניות לתולדות הקראים וספרותם, מהדורת צילום, ירושלים תשל"ח), כרכים א, ב

פתרון שנים עשר = ראה: מרקון, פתרון

פתרון תורה = ראה: אורבך, פתרון תורה

- קדרי = מנחם צבי קדרי, "נתפעל כבינוני בלשון הרבנית (השו"ת) – מה טיבו",
לשונונו מב (תשל"ח), עמ' 190–202
- קוטשר, הלשון = יחזקאל קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה
ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט
- קוטשר, מחקרים = יחזקאל קוטשר, "מחקרים בדקדוק לשון חז"ל (לפי כ"י קאופמן)",
בתוך: ספר בר-אילן למדעי הרוח והחברה, קובץ העשור (תשט"ז–תשכ"ה) ב,
בעריכת מ"צ קדרי, רמת גן–ירושלים תשכ"ט, עמ' 51–77; נתפרסם שוב בתוך: י'
קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, בעריכת ז' בן-חיים ואחרים, ירושלים תשל"ז,
עמ' קח–קלד
- קומסי = ראה: מרקון, פתרון
- קימרון = אלישע קימרון, "נתפעל בינוני", לשונונו מא (תשל"ז), עמ' 144–157
- קרקסאני, אנואר = *Kitāb al-Anwar wal-Marāqib – Code of Karaite Law* – by
Yaḥyā al-Qirqisānī, ed. by L. Nemoy, New York 1939–1943
- רייט = W. Wright, *A Grammar of the Arabic Language*, revised by W.
Robertson Smith and M. J. de Goeje, third edition, Cambridge
1896–1898
- שכטר, תעודות = S. Schechter, *Documents of Jewish Sectaries*, II Fragments
of the Book of Commandments by Anan. Cambridge 1910
- שרביט, אבות = שמעון שרביט, מסכת אבות על פי הגניזה (נוסחאותיה ולשונה),
חיבור לשם קבלת תואר מ"א, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשכ"ט
- תרגום ספר המצוות = ראה: מצוות ללוי.

יחסו של הראי"ה קוק אל לימוד הלשון הערבית על רקע מלחמת השפות בימיו

א. יחסו של הרב קוק אל הלשון העברית

חיבתו של הראי"ה קוק וצ"ל ללשון העברית, לשון הקודש, ידועה ומפורסמת, וכמעט אינה צריכה ראייה. לפיכך נסתפק בדוגמאות מעטות בלבד להדגמת יחסו כלפיה¹. באיגרתו אל לשכת "המזרחי" בהמבורג, מיום כ' באדר תרע"ד, הוא כותב:

...ותחיית השפה, כמו תחיית הארץ, לא תרד אצלנו מכבודה, אע"פ שרבו, לצערנו, המשתמשים בשתיהן שלא כהוגן. ודווקא בשביל כך, מוכרחים אנו עוד יותר להתאמץ לקחת את החלק היותר רשום בתחיות הללו, ההולכות ומתפתחות, ויודעים אנו ברור, כי דבר ד' הוא אשר פקד את עמו ומצמיח להם קרן ישועה קמעא קמעא. בודאי בכל עוז נצא למחות מחאות חיוביות, נגד אלה המקצצים את שני הענפים הללו, הארץ והשפה, משרש החיים שלהם, ממקור הנצח, משם ד' אלהי ישראל, הנקרא על עמו, בתורת חיים ואמונת אומן².

על רקע "מלחמת השפות", שהתנהלה בארץ בראשית המאה, הרב כותב לחברי הוועד של ביה"ס "תחכמוני"³ (ז' בשבט תרע"ד): "על דבר השפה, מובן הדבר, שנכון לעמוד לימין הלוחמים עבורה [= השפה העברית] בגבורה"⁴.

גם את הלימודים בישיבה שרצה להקים ביפו היה ככוונת הרב לנהל בעברית בלבד, אך המציאות טפחה על פניו. באיגרת לר' חיים טשרנוביץ, מיום ד' באלול תר"ע, סיפר:

כמובן אני משתדל, שהכל יהי' נלמד ונדבר בשפתנו במכווננו, ולא לבד משום שלא נהי' לצחוק, כמו שהבליט כת"ר, אלא משום שאותה הנשמה הלאומית בעצמה, המכה גלים בלב כל טובי עמנו, היא מפעמת – ועוד ביתר שאת –

1. עוד על יחסו של הרב קוק אל הלשון העברית ראה בערך "קוק, אברהם יצחק הכהן" מאת אברהם פרידמן, אנציקלופדיה של הציונות הדתית, ירושלים תשמ"ג, חלק ה, בייחוד עמ' 158–159.
2. אגרות הראי"ה, ירושלים תשכ"ב, ח"ב, איגרת תרעב, עמ' רפא, וראה עוד: "אורות ישראל", בתוך: אורות, ירושלים תשכ"ג, עמ' קסד–קסה, סעיפים י–יב.
3. כידוע, קיבל הרב קוק את ביה"ס "תחכמוני" להשגחתו, כדי "לשומרו מקלקולים העלולים, אחרי שכבר היה מוסכם לייסדו" (שם, איגרת תרלה, עמ' רנד) ופיקח על סדרי הלימוד בו.
4. שם, איגרת תרנ"ג, עמ' רסח. בהמשך איגרתו הרב מזהיר את חברי הוועד מפני הכנסת דברי כפירה ומינות לביה"ס, במסווה של "פאר הלאומיות והשפה".

בליבות בני-תורה טהורי-לב, שעל דגלם הגנו שואפים להימנות, והיא מכרחת אותנו להחיות את שפתנו יחד עם תחית עמנו וארצנו. בכל זאת איני יכול עדיין למלא את כל חפצי בזה, ביחוד בשיעור הגפ"ת, שאומר המורה של עכשיו, שעם כל מה שהוא ת"ח מובהק ומעמיק חשוב בהלכה, לא יוכל לבטא את הגיונותיו בשו"א בלי עזרת הז'רגון, לדאבון לבבי. ואנכי איני חפץ בשו"א להונות את כת"ר ולא את שום אדם מהמתנדבים, על כן הנני מודיעם שלעת עתה נאמר השיעור הגפ"תי בסיוע הז'רגון, אבל קוה אקווה שיוטב המצב גם בזה⁵.

ב. יחסו של הרב אל לימוד שפות זרות

על אף תמיכתו בהגברת לימוד הלשון העברית לא קיבל הרב קוק את האיסור שהטילו רבני הדורות שלפניו על הכנסת שינויים כלשהם בתכנית הלימודים של תלמודי התורה, ובכלל זה לימוד שפות זרות. באיגרת מיום ב' באדר תרס"ח לר' יצחק אייזיק הלוי, בעל 'דורות ראשונים', הבהיר את עמדתו בדבר הצורך ללמוד מדעים ושפות זרות:

לפי מצב הזמן מוטל איסור זה [= שהטילו חכמי הדורות הקודמים על לימוד חכמות חיצוניות ושפות] כעול-ברזל על צוארי האנשים יראי-ד' ותמימי-דרך, כי אין להם שום עצה בחינוך בניהם. הם רואים עין בעין, כי א"א להתקיים ולהחזיק מעמד, לפי תנאי החיים החדשים, בלא שפה ומדע. וכל פורקי עול תומצ"ח מחנכים את ילדיהם בבה"ס, ומכשירים אותם למלחמת החיים בתכלית השלימות, ורק הילדים של ההורים שהם קשורים בקדושת תורה ואמונה נשארים נחשלים בארחות החיים... הודעתי את דעתי, שאנו מחוייבים, משום "עת לעשות לד'", להכנס בפרצה היותר דחוקה רק להכשיר את הבנים, המתחנכים ע"י הוריהם ומוריהם בדרך התורה והמצוה, למלחמת החיים בשפות ומדעים היותר נחוצים⁶.

גם באיגרתו לרב יצחק יעקב ריינס, מיום כ"ה באדר תרס"ח, כתב שאמנם האיסור על לימוד שפות ומדעים היה נחוץ בשעתו, אך עתה יש להתירו בשל השתנות העתים:

ידע הדר"ג, שמניעה גדולה נמצאת באה"ק, לכל שכלול הדרוש להרים קרן של יראי ד' בחינוך הבנים ביחוד, מפני שמוחזק הרבה איסור גדול בח"ת, שגדרו

5. ח"א, איגרת שכה, עמ' שסג-שסד. בהמשך האיגרת הרב מספר על מורה בבי"ס "תחכמוני" שנמנע מללמד גפ"ת בעברית, בשל חששו שלא יוכל להסביר את עצמו כראוי. אולם בהשפעת השיעורים האחרים בביה"ס, שנלמדו בעברית, התחיל אותו מורה ללמד אף הוא בעברית, "וב"ה הדבר הולך ומצליח והתלמידים רואים סימן ברכה גם בעומקה של הלכה בשפה ברורה וחיה שלנו, לחדוות לבבנו".

6. שם, איגרת קיא, עמ' קלט.

הרבנים, שהיו בדורות שלפנינו, על כל לימוד חיצוני וכל שפה זרה באה"ק. ובאמת ה' הדבר מוכרח לשעתו... וגם עתה יראים הם, מפני לעז של פריצת גדר, כל חשוב באה"ק, לעשות בזה איזה דבר רשום. אמנם, אנכי העני, אשר מאת ד' היתה זאת, שיהי' מוטל עלי סבל עבודת הישוב החדש, אשר עין בעין אראה, שרק אם נקדים רפואה למכה, ונייסד ישיבה במובן רחב וגדול, לנטוע עץ חיים בלב הישוב החדש, אז ייהפך הכל לברכה...⁷

באיגרת ששלח הרב קוק כעבור כחצי שנה, בכ"ט באלול תרס"ח, לר' בנימין הלוי הורוויץ הוא נמנע מלחזות דעה על לימוד שפות זרות בבתי הספר שבמושבות:

אמנם ע"ד נחיצות איזו שפה זרה במושבות, יש חולקים מטעם הפדגוגיה, ואומרים שבבתי-ספר נמוכים של כפרים כאלה אין צורך בזה, רק שיהיו הלימודים העבריים נלמדים בסדר נכון, וההנהגה תהי' מנומסת כראוי בכל התכסיסים, כאשר דברנו. ושמעתי, שבבתי-הספר שלהם [= של החופשיים] חדלו קצת מלימוד שפה אחרת. על כן איני קובע מסמרות בפרט זה.⁸

אולם באיגרת ששיגר לד"ר ענגל ביום כ"ה בכסלו תרע"ד על אודות סדרי הלימוד בב"ס "תחכמוני" התיר לימוד מבוקר של השפה הגרמנית.⁹ עמדתו של הרב קוק כלפי לימוד לשונות זרות, ובכללן הלשון הערבית, שהיא נושא מאמר זה, מתבארת יפה באיגרתו לחברי לשכת "המזרחי" בארצות המערב, מיום י"ג בחשוון תרס"ח. בראשית דבריו סקר את מצב מוסדות החינוך בארץ-ישראל, שהיו מבוססים על דרכי הלימוד של הדור הישן, ובין היתר כתב: "בכל בתי הלימוד הישנים לבני אשכנז באה"ק שולטת שיטת התרגום לז'רגון¹⁰... השפה העברית היא מדוברת (במבטא הספרדי) בכמה בתי-ספר חדשים, ולוקחת ג"כ חלק הגון מזמן הלימודים"¹¹.

7. שם, איגרת קיה, עמ' קמח. עוד על יחסו של הראי"ה להשכלה ולשינוי תכניות הלימוד בבתי הספר ראה בפרק "חינוך והשכלה", בתוך: צבי ירון, משנתו של הרב קוק, ירושלים תשל"ד, עמ' 189-230.

8. ח"א, איגרת קנו, עמ' רב-רג.

9. ח"ב, איגרת תרי, עמ' רלח.

10. בהמשך הרב מספר שכמה בעלי בתים "שיש בהם תורה ויראת-שמים" ייסדו בשילוב עם המוסד "שערי תורה" חדר שהשפה השלטת בו היא עברית במבטא אשכנזי, המתנהל כולו עפ"י שיטות הלימוד הישנות. לדעת הרב "...צריך גם זה היסוד תיקון ושכלול, אבל מזה יש כבר זריחת תקווה, לבסס את היהדות הנאמנת עם יסוד של דרישות החיים ההולכים ומתגברים גם באה"ק ת"ו" (ראה מראה המקום בהערה הבאה, עמ' קטז). באיגרת אחרת הרב מספר על הורים שייסדו חדר מיוחד "ולקחו מורים ללמוד לשון ומדע הנחוצים, והם מתנהגים בדרך התורה והיראה, אעפ"י שהוא הרבה נגד השיטה הקבועה לחוש לאיסור של חכמים הראשונים ז"ל" (ח"א, איגרת קיא, עמ' קלט).

11. ח"א, איגרת צח, עמ' קטז, I סעיף 6; II סעיפים 2-3 (במקור נדפס בטעות 1-2).

אחר כך הציג הרב לפני חברי הלשכה את תכניתו לייסוד הישיבה החדשה, ובין השאר כתב:

המדעים הכלליים צריכים לתפס בה מקום רשמי בלשון הקודש, והכשר ולימוד של שפות זרות, מערביות ומזרחיות, ראוי שינתנו לתלמידים, חוץ מזמן הלימוד בישיבה, שלא יארך יותר משמונה שעות ליום, ע"י מורים וספרים טובים, עד שבהמשך של זמן לימוד של שש-שמונה שנים יוכלו לצאת מקרב ישיבה כזאת אנשים משוכללים, שיהיו באמת תפארת לישראל ולא¹².

לקראת סוף האיגרת הרב מפרט מהן "השפות המזרחיות" שראוי ללמדן לתלמידים. הוא מסביר את הצורך בלימוד שפות אלה – אם גם ליחיד סגולה בלבד – בתועלת שתצמח להם ולכלל ישראל: "...אם המצויינים שבחכמי התורה ויראת שמים יהיו יודעים את השפה הערבית והתורכית, יחד עם מדרגה הגונה של השכלה, אז בהיותם עפ"י חפצם לנתיני תוגרמא, יוכלו ליכות לכל המשרות היותר רמות בממלכה, ולפעול טוב הרבה על ישראל¹³".

ברם, לא רק הכשרת בני הנוער לחיים המודרניים עמדה לנגד עיני הרב כקובץ בבקשו לשנות את סדרי הלימוד הקיימים, אלא גם הרצון למנוע אותם מלהידרדר מבחינה דתית. ברבות מאיגרותיו הדגיש שיש להיערך לקראת המצב החדש, שבו הורים רבים רוצים שילדיהם ישלבו את לימוד התורה עם השכלה חילונית, ובכללה – ידיעת הלשון הערבית, אך בתי הספר היחידים שבהם שילוב זה מוצע הם חילוניים. בזמן שרבי הדור הישן התנגדו בדרך כלל לכל שינוי בתכניות הלימוד ואף הטילו חרמות על בתי ספר שהעזו לתקן את סדרי הלימוד, גרס הרב קוק שיש להיות ערים לשינוי בקרב בני הדור הצעיר ולהקים בתי ספר מודרניים, שישלבו לימודי קודש עם לימודי חול, וימנעו את הידרדרות בני הנוער אל חיק המינות והכפירה. לדבריו, לעמדתו זו שותפים "גדולי ירושלים", אשר הסכימו לייסוד בית הספר "נצח ישראל", שבו מלמדים את השפה הערבית ושאר חכמות ומדעים.

באיגרת לד"ר ענגל מיום כ"ג בטבת תרע"ד הסביר את דעתו על החרמות שנגזרו על בתי הספר בירושלים¹⁴, וכתב:

...הרי אנו מצווים ועומדים לייסד בתי-ספר כאלה, שהאבות שמוצאים את עצמם אנוסים לתן לבניהם חינוך כזה, שיש בו ג"כ ידיעות חול, לא יהיו מוכרחים

12. שם, עמ' קיח סעיף 3.

13. שם, עמ' קיט סעיף 6. בהמשך איגרתו הרב מציין כי לספרדים יש יתרון בתחום ידיעת הערבית, "אלא שרעיון הבניין והתחיה הלאומית הוא רחוק מהם קצת, וצריכים אנו להעיר כח חיים זה בארץ הקודש בטעם יהדותי מלא".

14. בח"ב, איגרת תרנ"ד, עמ' רע, הרב מסביר מדוע יצא בפרהסיה נגד מפרסמי המודעה "מלחמתה של תורה", המכוונת נגד ב"ס "תחכמוני". בין השאר כתב: "חרדה גדולה תקפתני על התוצאות של סגנון הדברים, שהם יכולים להתפשט גם על בתי הת"ת שבמושבות מייסוד 'נצח ישראל', שהוסכם כבר להתייר בהם לימוד השפה הערבית וקצת מדעים נחוצים, והנהגנו את הלימוד בלשון הקודש, ואנו רואים ב"ה מדי שנה בשנה כמה מצליח דרך קודש זה".

למסור את בניהם לאלה שמשפיעים עליהם מינות וכפירה... מ"מ מפני האמת והצדק, לא אמנע להגיד את דעתי, שהיא ג"כ דעת גדולי ירושלים, שהרי הם הסכימו על יסוד "נצח ישראל", שמלמדים בבתי הת"ת המיוסדים על ידו השפה הערבית, שהיא שפת המדינה שאסרוה¹⁵, וגם בכלל אסרו ללמוד כל חכמה, וידעו שהובא לכתחילה ד"ר מדופלם בשביל עניני המדע, ובכלל אסרו ללמוד גם מה שמותר מן הדין ממורה שמקבל שכר מחו"ל, וכל אלה ישנם במוסד "נצח ישראל", שנעשה ע"פ הסכמתם ג"כ. אלא שידעו הגדולים הללו, ודאי לא פחות ממני, את הדין הפשוט הזה שהולכים אחר כונת הנודר, וכשנשתנה הענין לגמרי עד שבקיום החרם כפשוטו יש בו משום מכשול רבים וחשש טמעות בכפירה ומינות למאות ילדי ישראל, ודאי אנן שליחותיהו דקמאי קא עבדינן לעמוד על נפשנו ולהציל¹⁶.

באיגרת ששיגר לתלמידו-חברו, הגרי"מ חרל"פ, ביום ב' בשבט תרע"ד, שב הרב ופירט את הצורך בייסוד בתי ספר המשלבים לימודי קודש בלימודי שפות ומדעים:

למעלה מזה הלוא נמצא בכל מושבה הורים רבים, והם הרוב, שעם כל מה שהם מוצאים את עצמם מוכרחים לתן לבניהם חינוך מרוצף עם צרכי החיים המוסכמים בזמננו בישוב החדש, שהם כוללים חלק מהידיעות השמושיות, ולפחות השפה הערבית, יחד עם הדיבור העברי המנצח בדור הצעיר בא"י בישוב החדש לפחות, הם רוצים בכל זאת שהקודש יהיה העיקר, והילדים יתחנכו בידיעה הגונה בתורה, במקרא, במשנה וגמרא, ובהשפעה חשובה של אהבת תורה ומצות והדרכת אמונה שלמה ויראת שמים. בעדם הכרח הוא ליסד בתי תלמוד תורה, כספוס "נצח ישראל", או קרוב לו, לפי שינויי הזמן והמקום ולפי התרבות הנסיונית¹⁷.

15. בח"א, איגרת קיא, עמ' קלט, הרב מסביר מהו האיסור על לימוד "שפת המדינה": "זה כחמישים שנה ויותר, אשר התחילו אוהבי השכלה, מצדדים שונים, להשפיע על ירושלים בפרט, ועל ארץ ישראל בכלל, רוח של השכלה... וחכמי ארץ הקודש, שהיו בהם כמה גאונים וצדיקים באמת, גזרו בחרם חמור איסור על כל חכמה של חול ועל כל שפה זרה, ולא השאירו היתר גם לשפת המדינה, והחזיקו את הדבר בחומרות רבות. בייחוד השתמשו בזה באישיותו הגדולה של הגאון המפלא רי"ל [= דיסקין] זצ"ל".

16. ח"ב, איגרת תרלה, עמ' רנד. על השימוש שעשה הרב בעיקרון ההלכתי "אנן שליחותיהו קא עבדינן", כדי להצדיק את ביטול האיסור שהטיל בית-דין על לימוד שפות ומדעים, ראה: צבי ירון, משנתו של הרב קוק וראה לעיל הערה ז, עמ' 291, הערה 3.

17. ח"ב, איגרת תרמד, עמ' רסא. בהמשך האיגרת הודה הרב שהיו קשיים בהנחלת הלשון העברית לציבור הרחב: "הנסיון הראה, שההבנה של הסוגיות, אפילו היותר עמוקות, אינה נפגמת מפני הדיבור העברי, אם אך המלמד הוא מי ששפתו שגורה יפה בפיו. אבל סוף כל סוף, איזה קצת מועקה עדיין מוצא כל ילד וכל גדול בדיבורו העברי, שעדיין לא ניצח לגמרי את הבית ואת השוק ואיננו עדיין שפת-אם ממש". כנגד זה יש להדגיש שהרב התייחס אל בתי ספר דוגמת "תחכמוני"

ג. חשיבותה המיוחדת של הלשון הערבית

כבר ראינו שהרב קוק ראה תועלת מעשית בלימוד תורכית וערבית ליחידים סגולה, כדי שבעזרת השכלתם יוכלו להשיג משרות ציבוריות באימפריה העות'מנית ולסייע לכלל ישראל. אולם הרב סבר שמן הראוי לדעת גם את השפה הערבית, נוסף על שפה אירופית, בשל תועלתה לחיי המסחר.

באיגרת מיום ב' באדר תרס"ח לר' יצחק אייזיק הלוי, בעל 'דורות ראשונים', השיב הרב על השגות הלוי על כוונתו להכניס שינויים בתכנית הלימוד בתלמודי התורה. בתשובתו לשאלה מניין יימצאו מורים יהודים יראי שמים להוראת "שפת המדינה" כתב:

מובן של "שפת המדינה" פה איננו מדויק, כי שפת הממשלה, היא השפה התורכית, אין בה שום צורך בסדרי החיים הקבועים, ומעטים הם מאד המשתמשים בה. אמנם ראוי מאד שיהיו לנו לכה"פ מצויינים יחידים בין ת"ח היודעים אותה, כדי שיוכלו להתקבל אצל פקידי הממשלה הגבוהים באורח כבוד. אמנם השימוש המעשי הוא בשפה הערבית, ודיבורה מסגלים להם רוב ילידי הארץ, גם בלא לימוד, ולכתיבתה ודקדוקה לא נמצא כ"כ ערך חשוב, ועכ"פ לא תספיק לצרכי החיים והמסחר כי אם תהי' מצורפת לידיעה של שפה אירופאית, כאנגלית וצרפתית, ולזה ראוי להגיע¹⁸.

לעצם שאלתו של ריא"ה, הרב משיב:

...קשה הדבר פה מאד למצוא מורים לשפות, שיהיו בדוקים ביראת-שמים, כי ע"פ רוב, אותם שלמדו שפות למדום באיסור, ונטו כבר אחר' החיצונים, מחבלי הקרם. ואם יימצאו יחידים סגולה, לא יספיקו לכל בתי הת"ת. ע"כ ראוי ונכון יהי' לשלח כאלה מחניכי היראים שבגרמני', עד אשר תסולל לנו בהיתר דרך כבושה לזה, כהא דשמואל "והכל לשם שמים" (קידושין דף פב ע"א)¹⁹.

כאל הרע במיעוטו ולא כאל דגם אידאלי, הבא להחליף לחלוטין את תלמודי התורה מן הסוג הישן: "איני מוצא מקום של צורך לבאר, כי מוסדים כמו ה'תחכמוני', כמה שיהיו מכוונים כדי לעשות סייג לתורה מפני התפרצות המינות והכפירה, לא על ידם ניבנה לקומם את פליטת ישראל... מייסדי ה'תחכמוני' ומנהליו בעצמם עומדים תמיד הכן לייעץ לכל אב דורש עצתם, אם יתן את בנו למוסדם או למוסד שהוא כולו קודש, שאם אך יש כח בידו, אל ינתק את בנו אפילו לשעות קצובות ממקור-החיים של תורה שבכתב ושבע"פ. רק לאלה האנוסים מאיוה טעם וסיבה, הדוחפת את גלגל חייהם, לחנך את בניהם בחינוך שיש בו לימודי חול, הינם עומדים מוכנים להצילו ממקומות כאלה..." (שם, עמ' רס).

18. ח"א, איגרת קיא, עמ' קלט-קמ.

19. שם, שם, עמ' קמ.

באחת מאיגרותיו הרב קוק עומד על התועלת בלימוד אקדמי מסודר של השפות השמיות ותרבותן לצורך בירור הרעיונות והאידאות של הדור. בתשובה לשאלתו של מר (לימים: ד"ר) משה זידל אלו מקצועות כדאי ללמוד באוניברסיטה כתב:

...שלושת המקצועות אשר ליקר ערך, מלא דעת ויראת ד' טהורה, לבחור למען התועלת הרוחנית של כלל עמנו, הראויה להצטרף לכל מטרה פרטית, הנן לדעתי הפילוסופיא, השפות השמיות וספרותן, והאקונומיא הלאומית. נימוקי הוא, משום שהרעיונות נבוכים הרבה בדור, והמבוכה מתכנסת בעולם בחוג הרעיונות האקונומיים, ומושפעים מהפילוסופיא ונכנסים לגבול ישראל בתור נסיות לאומיות וגזעיות, וכל אלה יש להם יחס מרובה להספרות השמית, הצור של מחצב אומתנו. אשר לזאת תקוה נפשי, כי אם נעמיד חניכים, ממולי כשרון ויושר לב, באלה המקצועות, ירבו את האור ע"י עבודה חופשית, שתהי' ממילא ברורה ומכוונת אל האמיתיות היסודיות, שעל ידן יהיו לעזר לברר את הרעיונות המסובכים של הדור²⁰.

אף שבאיגרת זו לא ציין הרב קוק במפורש את הלשון הערבית ואת הספרות שנכתבה בה, יש להניח שהן נכללות במקצוע "השפות השמיות וספרותן", שכן לספרות הכתובה בערבית, הן המוסלמית הן היהודית (אמונות ודעות) לר' סעדיה גאון, 'חובות הלבבות' לרבנו בחיי אבן פקודה, 'מורה נבוכים' לרמב"ם ועוד, הייתה השפעה עצומה על מהלך האידאות בישראל²¹.

אולם דעתו של הרב קוק שונה לחלוטין כאשר מדובר בפסיקת הלכה. באיגרתו מיום כ"ב באייר תרע"ב לרי"מ טוקצ'ינסקי תבע זהירות בשימוש בשפה הערבית כשהוא נועד להסקת מסקנות הנוגדות את ההלכה המקובלת:

ע"ד קביעות קריאת המגילה להמושבות בפרטיות, איני מוצא לי חומר לספק, להוציא מידי רובא דעלמא. כי כל החכמה הזו של חקירת מדע א"י, מלאה היא רק השערות, שאמנם ראויים הם לחיבה וכבוד החוקרים והדורשים בזה מצד

20. שם, איגרת קח, עמ' קלב.

21. אין להניח שכוונת הרב ללימוד האכדיית, הבבלית ודומיהן, שכן לא ראה בהן חשיבות רבה לבירור האידאות בישראל, כפי שמוכיחה התקפתו על "הכפירות העיוניות", הנובעות מ"מחשבות שטחיות": "...באה האשורולוגיא לעולם וגקפה את הלבבות, בדמיונים שמצאה, לפי השערותיה הפורחות באוויר, בין תורתנו הקדושה לדברים שבכתב־היתדות בדעות, במוסר ובמעשים" (אדר הקיר: רעיונות לתולדות הגאון אדר"ת ז"ל, ירושלים תשכ"ז, עמ' מב. על התועלת שבלימוד שפות עתיקות כ"השלמה ותוספת הדר לשכל" ראה: אורות התורה, ירושלים תשמ"ה, עמ' לח).

חיבת הקודש, אבל סוף-כל-סוף, א"א לקבוע מסמרות, על סמך השמות השגורים בין הערבים²².

באיגרת למרכז הוועד הפועל של התאחדות המושבות ביהודה, מיום א' דר"ח אדר תרע"ד, הרב מציין, אם כי בעקיפין, עוד חשיבות שיש לידיעת הלשון הערבית: הכרת עמדותיהם של הערבים, כדי שיוכל היישוב העברי לתכנן את מהלכיו:

הנני מביע בזה לכב' המרכז הנכבד את רגשי תודתי על החוברות המועילות "השקפת העתונות הערבית על הישוב". יישר כח על הפעולה היקרה הזאת, שבטח תהי' בע"ה לעזר להמהלך של שאיפותינו הגדולות, ולפעמים לגר מאיר על דרכנו, להשמר מאבני נגף²³.

סיכום: היתרו של הרב קוק ללמוד את הלשון הערבית וללמדה הוא בעיקרו סעיף בהיתרו המקיף יותר ללמד במוסדות החינוך החדשים שפות זרות ולימודי חול, כדי לאפשר להורים המבקשים להכשיר את בניהם לחיים המודרניים תוך שילוב לימודי חול בלימודי קודש לשלוח את ילדיהם לבתי ספר דתיים ולא לבתי ספר חילוניים, שבהם התלמידים עלולים להיחשף להשפעה ההרסנית של הכפירה. הרב גם מצא תועליות מספר בלימוד השפה הערבית דווקא: סיוע לחיי המסחר, בירור המבוכה הרעיונית שבדור והכרת עמדות הערבים כלפי היישוב היהודי.

22. ח"ב, איגרת תכנ, עמ' עה. הרב לא הסביר מדוע אין להסתמך על השמות הערביים של יישובים קיימים לצורך זיהוי יישובים עבריים קדומים.

23. ח"ב, איגרת תרסו, עמ' רעח.

מן העבודה במילון ההיסטורי

נב

דוד טלשיר

יהונתן המלך או המלך יהונתן

לשם התקנה מחודשת של החומר הלשוני במטבעות העבריים מימי החשמונאים ומימי המרד נבחנו הכתובים בהיסמך על המהדורה השנייה של 'מטבעות היהודים' מאת משורר¹.

בשני עניינים כלליים ראינו לשנות מן הסידור השיטתי והקפדני שהציע משורר. האחד הוא הקדמת זמנם של מטבעות יהונתן ויהודה למאה השנייה לפנה"ס ושיוכם ליהונתן הורקנוס הראשון (135–104 לפנה"ס) וליהודה אריסטובולוס הראשון (104–103 לפנה"ס), בעקבות הממצאים הארכאולוגיים שנתגלו לאחר צאת ספרו של משורר². העניין האחר, חשוב יותר מבחינה לשונית, הוא קביעת סדר הקריאה הנכון על מטבעות המלך של אלכסנדר ינאי אשר הכתובת י(ה)ונתן המלך, או המלך י(ה)ונתן מקיפה את המטבע. לפני כחצי יובל שנים דן בשאלה זו י' נוה, והציע פתרון שובה-לב: נקודת המוצא לקריאה היא קצהו התחתון של המטבע, ואילו כיוון הקריאה תלוי בלשון: היוונית נכתבת על פי מהלך השעון והעברית בכיוון המנוגד³. במבט ראשון, החלתו

1. Y. Meshorer, *Ancient Jewish Coinage*, I–II, New York 1982.

2. U. Rappaport, The Emergence of Hasmonean Coinage, *AJS Review* 1 (1976), 171–186; D. Barag & Sh. Kedar, The Beginning of Hasmonean Coinage, *INJ* 4 (1980), 8–21; ד' בר"ג ושי' קדר, "אימתי החלו החשמונאים לטבוע מטבעות", קדמוניות טו (57), 29–32; ותגובות משורר והכותבים, שם (58–59, תשמ"ב), עמ' 92; הנה דברים תשמ"ב, עמ' 29–32; ונאמרו לא מכבר בעניין זה: "גילוי 23 מטבעות במכלול כה ברור של המאה ה-2 לפני סה"נ ועליהם הכתובת 'יהונתן כהן גדול וחבר היהודים' מוכיח בצורה חד-משמעית כי מטבעות אלה הם של יוחנן הא', האיש שהרס את הר-גריזים, ופירוש הדבר שיוחנן הורקנוס היה ראשון החשמונאים שטבע מטבעות". י' מגן, "הר-גריזים – עיר מקדש", שם כג (90–91, תשנ"א), עמ' 90. עתה, בפרק שכתב משורר על מטבעות מצדה, משתמע שחזר בו מסעו זה: Y. Meshorer, *Masada* I, Jerusalem 1989, עמ' 71.

3. J. Naveh, "Dated Coins of Alexander Jannaeus", *IEJ* 18 (1968), 24: "While the Greek inscriptions are written clockwise from the lowest point, the Hebrew inscriptions are written counter-clockwise. If we follow this way of writing the legend around the flower and palm-branch should be read יהונתן המלך".

של עקרון זה בקריאת הכתובות העוטרות את המטבע פותרת את שאלת סדר המלים במטבעות האלה בדרך אחידה ואלגנטית: בכל הלשונות תואר המלך קודם לשם הפרטי. ביוונית: *ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ*, בארמית: מלכא אלכסנדרוס, ובעברית: המלך יהונתן⁴. אף על פי כן ספק אם הצעה מבריקה זו עומדת בפני הביקורת.

אמנם במטבעות ינאי הכתובים ארמית⁵ הסדר הוא בהקדמת התואר: "מלכא אלכסנדרוס"⁶ (בניגוד בולט לסדר הנוהג בארמית מארץ ישראל⁷), אך סדר הקריאה ביוונית במטבעותיו של המלך הזה, ככל הנראה הפוך הוא⁸. עד לא מכבר קראו כל מהדיריהם של ספרי מטבעות היהודים על מטבעות העוגן של ינאי: *ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ*, בהקדמת התואר⁹. מתוך היסמכות על היוונית הקביל נזה את הסדר באקוויולנט העברי: "המלך יהונתן"¹⁰. אך אריה קינדלר¹¹ הראה שבמטבעות אנטיוכוס השביעי העוגן והאותיות מהופכים זה לזה דרך שיטה: כאשר העוגן עומד על כנו עומדות האותיות על ראשן, ומן הסתם אותו העוגן ההפוך היה גם סמלו של ינאי. המסקנה המתבקשת מכאן היא שאם אמנם נקודת המוצא לקריאה ביוונית היא תחתיתו של המטבע, מעתה מתהפך הסדר והשם הפרטי קודם לתוארו של

4. משורר אימץ בספרו את הצעת נוה, שם, עמ' 83.
5. מטבעות אלו הם היחידים מכלל מטבעות החשמונאים והמרדיות הכתובים בכתב הארמי ולא בכתב העברי הקדום (או ביוונית).
6. מטבעות מן הטיפוס Cd בספרו של משורר, עמ' 121. ראה גם את השרטוט ואת הדיון במאמרו הנ"ל של נוה, עמ' 22–23. גם המטבעות מן הטיפוס Da, משורר, עמ' 122, אשר אינם כתובות במעגל אלא בשורות, מאששים את הקריאה הזאת.
7. למשל, תמיד אותו המלך מכונה במדרשים: "ינאי/ינאי מלכא" (כגון: בר"ר צא). החריג היחיד מן הסדר הזה בספרות חז"ל הכתובה ארמית הוא הפנייה של רבי: "למרן מלכא אנטונינוס" (בר"ר עה), משום הנוהג להסמך את הפנייה אל התואר. גם בקומראן תמיד שם המלך קודם לתוארו, ועיין: T. Muraoka, "Notes on the Aramaic of the Genesis Apocryphon", *RQ* 8 (1972), עמ' 23.
8. דוק, אין הכוונה שהסדר ההפוך אינו נוהג במטבעות ובתעודות ביוונית בת הזמן, אלא ענייננו הוא במטבעות ינאי, עיין Z. Talshir, "Linguistic Development and the Evaluation of Translation Technique in the Septuagint", *Scripta Hierosolymitana* 31 (1986), 313–311.
9. ש' רפאלי, מטבעות היהודים, ירושלים תרע"ג, עמ' פז; מ' נרקיס, מטבעות ארץ-ישראל, ספר ראשון: מטבעות היהודים, ירושלים תרצ"ו, עמ' 98; א' רייפנברג, מטבעות היהודים, ירושלים 1947, עמ' 35; א' קינדלר, מטבעות ארץ-ישראל, ירושלים תשל"א, עמ' 13–14. כך אף נהג משורר במהדורה הראשונה, מטבעות היהודים בימי בית שני, תל אביב 1966, עמ' 81–82.
10. החרה החזיק אחריי צרפתי, *G. B. Sarfatti, "Notes on the Inscriptions on Some Jewish Coins and Seals", IES 27 (1977)*, עמ' 204–206.
11. A. Kindler, "Addendum to the Dated Coins of Alexander Janneus", *IES* 18 (1968), עמ' 188–191.

המלך: $\Lambda\Lambda\epsilon\epsilon\Lambda\Delta\rho\omicron\Upsilon\ \beta\alpha\varsigma\iota\alpha\epsilon\lambda\epsilon\varsigma$ ¹². ראייה שנקודת המוצא היא תחתית המטבע והכתובת פותחת בשם הפרטי היא ש- $\Lambda\Lambda\epsilon\epsilon\Lambda\Delta\rho\omicron\Upsilon$ פותח תמיד במרכז תחתיתו של המטבע, ואילו $\beta\alpha\varsigma\iota\alpha\epsilon\lambda\epsilon\varsigma$, הפותח ברגיל בראש המטבע, מוסט לעתים ימינה, במקום שנתארכה כתיבתו של $\Lambda\Lambda\epsilon\epsilon\Lambda\Delta\rho\omicron\Upsilon$ אל מעבר למחצית היקפו של המטבע¹³.

Cb3

Aa1

כיוון שהארמית והיוונית מציעות סדר מנוגד במטבעות ינאי נפגם עקרון אחידות סדר המלים, ובוודאי לא על פיהן יש להכריע מהו הסדר העברי; אך לא יקשה להראות שדרכה של העברית שונה משל אחותה הארמית במטבעות האלה. מטבעות המלך של אלכסנדר ינאי הכתובים עברית נחלקים לשתי קבוצות. הקבוצה האחת היא מטבעות השושן¹⁴ וכך התמר (סדרה A ו-B לפי מיונו של משורר), והאחרת היא מטבעות הכוכב (סדרה (Cc-Ca).

המאפיין את הקבוצה הראשונה, ובכללה אף טביעת החותם של ינאי¹⁵, שהכתובת נמצאת בחלקו התחתון של המטבע משני צדי הצמח שבמרכזו, ובחלק העליון של המעגל יכול להישאר רווח¹⁶. השאלה היא מהי נקודת המוצא לקריאת הכתובת העברית. כיוון שאותם המטבעות עצמם בצד החזית שלהם הם מטבעות העוגן

ההפוך הכתובים יוונית ונקודת המוצא היא תחתיתו של המטבע, מן הסתם פועל אותו הכלל בקריאת הצד השני של המטבע; יש להעמיד את הצמח על ראשו ולהתחיל את הקריאה מתחתית המטבע (כנוהג במטבעות האשכול של שמעון בר כוסבה). הסדר המתקבל הוא תמיד "יהונתן המלך". לעומת זאת אם נאמץ את הקריאה "המלך יהונתן", כדרך שנקטו נזה ומשורר, נתקשה להסביר את פשר הרווח הגדול והמשתנה ממטבע למטבע שבין שם המלך לתוארו.

ואולם את ההוכחה החותכת לקריאה "יהונתן המלך" מספקת קבוצת המטבעות השנייה. על מטבעות אלו מצויר כוכב בן שמונה קרניים, ובתוך 'החלונות' שבין הקרניים משובצות המלים יהונתן ו-המלך. היות שעל עשר האותיות האלה להיכנס

12. זאת הסיבה, כנראה, שמשורר במהדורתו השנייה הביא את הסדר הזה.

13. כגון מטבעות Cb3 (ראה ציור) ו-Cb5 בכרך א, לוח 5 בספרו של משורר.

14. עיין עתה: ע' פז, "האם השושן צחור", טבע וארץ ל/9 (1988), עמ' 14-19.

15. עיין בספרו של משורר, כרך א, עמ' 78.

16. למשל מטבעות Aa1 (ראה ציור) ו-B1 בספרו של משורר, לוח 4.

Ca9

בתוך שמונת 'החלונות' שבין קרני הכוכב, שולבו לעתים שתי אותיות ב'חלון' אחד. כיוון שיש מטבעות שבהם שובצו ב'חלון' אחד הנר"ן השנייה של יהונתן והה"א של המלך, מעין ייהונת-נהמ-לך¹⁷, מן הסתם נדחקו בכפיפה אחת סוף המלה הראשונה ותחילתה של השנייה; כנגד זה ליו"ד (של יהונתן) מוקצה תמיד 'חלון' משלה. לפיכך הנר"ן הדבוקה אל הה"א באותו 'החלון' מוציאה את האפשרות שהצירוף פותח בתואר המלך, כפי שכבר טען מיכאל קרופ¹⁸.

דן בר"ג מביא נימוק נוסף להעדפת סדר זה¹⁹: "בקבוצת המטבעות פרח/עוגן, סדרה A אצל משורר, רשמתי בשנים האחרונות דוגמאות שונות בהן השם יהונתן מחולק באופנים שונים משני צדי הגבעול של הפרח, כאשר התבה 'המלך' בהמשכה של הכתובת: יהונ/ תנהמלך, יהו/ נתנהמלך, יהונת/ ונהמלך". אין אפוא כל ספק שבסדרה A הנוסח הוא "יהונתן המלך".

והרי זה הסדר שאפשר היה לחזותו על פי התפתחות סדר המלים של התבנית הזאת בעברית העתיקה. בעברית הקלסית השם הפרטי קודם לתואר-תפקידו של אדם (כגון ישעיהו הנביא), למעט תואר המלך (כגון המלך דוד). אך כבר בלשון המקרא של ימי הבית השני ניכרת מגמה של היפוך סדר המרכיבים, "כיאזמוס דיאכרוני" בלשוננו של הורביץ²⁰ (כגון דוד המלך)²¹. ואכן סדר זה הוא היחיד המשמש בספרות התנאים²². כיוון שתקופת החשמונאים עומדת בתווך בין תקופת המקרא לתקופת התנאים ובהתחשב במגמה המובהקת של העדפת הסדר "פלוגי המלך" למן ימי הבית השני, אכן גם מן הבחינה הלשונית הסדר הצפוי על מטבעות החשמונאים הוא יהונתן המלך.

17. כגון: מטבעות Ca9, Ca4 אצל משורר, עמ' 119, לוחות 5-6.
18. M. Krupp, "Some Remarks on the Palm-Branch/Lily Half Prutah of Alexander Jannaeus", *INJ* 4 (1980) עמ' 22-23.
19. במכתב אליי מיום 15.12.91.
20. א' הורביץ, "כיאזמוס דיאכרוני" בעברית המקראית, ספר ליוור, תל אביב 1972, עמ' 248-255.
21. י. פרץ, "צמידות של שם פרטי ותואר כבוד", דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 129-133.
22. מנתי 17 מראי מקומות על פי הקונקורדנציה של המילון ההיסטורי: "חזקיה המלך" משנה פסחים ד, ט. "אגריפס המלך" משנה ביכורים ג, ד, סוטה ז, ח; תוספתא ביכורים ב, י, פסחים ד, טו, סוטה ז, טו. "מונבו המלך" משנה יומא ג, י; תוספתא פאה ד, יח, כיפורים ב, ג. "עזיה המלך" תוספתא סוטה יד, ב; ספרי במדבר צט. "יאשיהו המלך" תוספתא סוטה יג, א. "דוד המלך" תוספתא עבודה זרה ה, ה; ספרי דברים מג. "תלמי המלך" מכילתא פסחא יד (2x); ספרי דברים קמו.

הפפירוסים העבריים שבגניזה – קטעי האיגרות

עם צאת ספרה של קולט סירט על הפפירוסים באותיות עבריות שנתגלו במצרים¹ עודכנו הנתונים שב'ספר המקורות'² והוחל בניצול המילוני של הפפירוסים החדשים הכתובים עברית³. אחדים מן הקטעים נתגלו לפני שנים וכבר נתפרסמו ופוענחו⁴; אחרים מתפרסמים בספר בפעם הראשונה⁵ ועדיין לא פוענחו. כל הקטעים – גם אלו שנתפרסמו מכבר – נקראו מחדש מתוך תצלומים של המקור, כנהוג במפעל המילון ההיסטורי.

לצורך הטיפול המעשי חולק החומר לשניים: פיוט ושאינו פיוט. בדיקת החומר שאינו פיוט העלתה תשעה קטעים הראויים לטיפול מילוני⁶; זמנם מן המאה הרביעית או החמישית לסה"נ ועד למאה השמינית לסה"נ⁷. שלושה מהם נמצאים כיום בווינה, הספרייה הלאומית, אוסף ארצהרצוג-ריינר: כ"י H36, כ"י H49, כ"י H81; שניים (שהם אחד) בפירנצה, ספריית לאורנציאנה, כ"י Psi inv. 26018 וכ"י Psi inv. 26019; אחד במנצ'סטר, ספריית ג'ון ריילנדס Box 5 14/26; ארבעה באוקספורד, ספריית בודליאנה: כ"י c.57a(P), כ"י d.69(P), כ"י d.83b(P), כ"י e.111g(P). קטעים אחדים הם בלא ספק איגרות, לפי שנשתמרו בהם נוסחאות פתיחה או חתימה: כ"י אוקספורד d.69 (היחיד שנשתמר בשלמותו), כ"י אוקספורד c.57a, כ"י מנצ'סטר, כ"י פירנצה, כ"י

1. C. Sirat, *Les papyrus en caractères hébraïques trouvés en Égypte*, Paris 1985 (להלן: סירט); סקירה בידי ס' הופקינס ראה: (1990) *Journal of Semitic Studies* 25, עמ' 153–156.
2. ספר המקורות, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשכ"ג (מהדורה ב': תשל"ז), עמ' 219.
3. פרסום הפפירוסים הכתובים ערבית, ראה: J. Blau & S. Hopkins, "Judaean-Arabic Papyri – Collected, edited, translated and analysed", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* (1987) 9, עמ' 87–160; את החומר הארמי קיבלו עליהם לפרסם י' גרינפלד ומ' סוקולוף.
4. בידי קאויל, A. Cowley, *The Jewish Quarterly Review* 16 (1904), עמ' 1–8, וכן: *Journal of Egyptian Archeology* 2 (1915) of (להלן: JAE), עמ' 209–213 ואחרים.
5. ראה סירט, עמ' 11–13.
6. כלומר, שכל קטע מכיל מלה שלמה אחת לפחות. כך נוהג מפעל המילון ההיסטורי במגילות מדבר יהודה ובכתובות.
7. בתאריך הקטעים נועצנו בעדנה אנגל. הקטעים שנתפרסמו ב-JAE מוצאם מאוקסירינקוס. מוצאם של השאר אינו ידוע.

אוקספורד d.83b; ארבעת האחרונים נושאים אופי של איגרות "רשמיות"⁸. שאר הקטעים אין בהם סימני היכר מובהקים, אבל ממה ששרד בהם אפשר להניח שאף הם קטעי איגרות.⁹

החומר חשוב למחקר תולדות הלשון; מדובר בעותק המקורי של כתבים משלהי תקופת האמוראים ועד ראשית תקופת הגאונים. כ"י אוקספורד d.69, שפורסם בראשית המאה שלנו, חזר ופורסם לא מזמן בתוספת תיאור לשוני מקיף¹⁰, ולכן לא יידון כאן. שאר כתבי-היד מקוטעים וקשים לקריאה.

מצד הלשון והסגנון יש להבליט:

התואר "ראשו"י הכנסת"¹¹ בכ"י אוקספורד c.57, בכ"י מנצ'סטר ובכ"י פירנצה, וכנראה גם בכ"י וינה H36 (ובכ"י אוקספורד d.83b?).

המונח "פרוסטטין" בכ"י אוקספורד d.83b; פירוש: פטרונים או כיו"ב¹². התואר *προστᾶτης* מתועד בכתובות יהודיות מרומא (פריי מס' 100 ומס' 365). הביטוי "שם טוב" בכ"י פירנצה, בכ"י אוקספורד e.111g, כנראה גם בכ"י אוקספורד d.83b.

הכתבים אנינה (כ"י אוקספורד c.57a שו' 3, אושיא (כ"י אוקספורד d.83b שו' 1), המשקפים קריאה של השמות הפרטיים חנינה, הושעיה¹³. הכתיב כאן (באל"ף) בכ"י וינה H49. עדות זו מצטרפת לממצא בכ"י אוקספורד d.69¹⁴.

8. על קטעי האיגרות בכלל ועל הרשמיות בפרט ראה סירט, עמ' 55 ואילך.
9. על אלו יש להוסיף עוד קטע – כ"י לונדון Or. 9180C – מן המאה החמישית (סימנו בספר המקורות: 24.1.1), המכיל קולופון בארמית, ובו חתימת ברכה בעברית וז"ל: שלום על ישראל אמן ואמן סלה (סירט, עמ' 115–116; ראה שם פרטים בביבליוגרפיים).
10. מ' מישור, "איגרת עברית אוקספורד (P) MS. Heb. d.69 – פרסום מחודש", לשוננו נג (תשמ"ט), עמ' 215–264 (להלן: איגרת עברית). יוזכר שהעניין בכתב-יד זה התעורר בעקבות העבודה במילון ההיסטורי.
11. על מונח זה ראה אנציקלופדיה עברית, ערך "כנסת"; סיכום מעורכן עליו ועל השתקפותו בכתובות היווניות יימצא אצל ל' רוט-גרסון, הכתובות היווניות מבתי הכנסת בארץ ישראל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 79–80.
12. ראה J. B. Frey, *Corpus Inscriptionum Judaicarum*, I, Roma 1936, עמ' XCIV–XCV; וראה ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 49–50; ועכשיו: P. W. van Horst, *Ancient Jewish Epitaphs*, Kampen 1991, עמ' 95 (הפירוט שלנו מוזכר אצל שפרבר בויקה למלה פרוסטטין, D. Sperber, *A Dictionary of Greek and Latin Terms in Rabbinic Literature*, Bar-Ilan University Press, 1984, עמ' 160).
13. השמות אנינה, אניאנה, אניאנא מצויים בכתובות בית-שערים, ומקובל לראות בהם גלגולים של חנינה; ראה נ' אביגד, בית-שערים, כרך ג, ירושלים תשל"ב, עמ' 176; "קוטשר, מחקרים בארמית הגלילית, בתוך "מחקרים בעברית ובארמית", ירושלים תשל"ז (להלן: "מחקרים"), עמ' רטו; על אושיא שלנו ראה שם, עמ' ריז.
14. ראה איגרת עברית, עמ' 224, 226.

הפרדת רצף המליות שב בכ"י אוקספורד c.57a (שו' 2)¹⁵. השימוש במלת היחס מן בלא הבלעת הנו"ן: מן ראשי הכנסת (כ"י אוקספורד c.57a, מן אושיא (כ"י אוקספורד d.83b); את השימוש הזה יש לזקוף לדפוס הקבוע של האיגרות, והוא משתקף גם באיגרות הארמיות¹⁶. מן הבחינה האפיסטולוגרפית¹⁷ יש לציין את הכתוב בצד האחורי (החיצון) של האיגרות ה"רשמיות", שעדיין מצפה לפירוש¹⁸. להלן קטעי האיגרות העבריות¹⁹, כפי שנקראו במפעל המילון ההיסטורי²⁰.

א. שתי איגרות מן המאה הרביעית או החמישית (סימנן בספר המקורות: ה.11.2).
1. כ"י אוקספורד c.57a, נמצא באוקסירינקוס (סירט עמ' 120; תצלום בלוח 73; ציור בעמ' 57). פרסמו קאולי, JEA עמ' 210–212.

פנים:	1.	מן ראשי הכנסת]	[
	2.	בני הכנסת שב מ	[
	3.	אנינה ראש הכנ [סת	[
	4.	ולזקני הכנסת ול	[
	5.	הקהל הקדוש ש	[
	6.	תפלתינו לחי [י] כן ה	[
	7.	ולשלום בניכן ובתי [כן	[
	8.	ושיראז המצוות]	[

15. על דרך הפרדת של; ראה קוטשר, האיגרות העבריות של בר כוסבה, בתוך "מחקרים", עמ' 12–11; יוער שכ"י לידן של התלמוד הירושלמי נוהג להפריד את הרצף שב (כשם שהוא נוהג ברצף של) כשהוא בסוף שורה, כגון במסכת ברכות דף 20 ע"א שו' 16: שב (בשורה הבאה: לולב).
16. מן שרה (כ"י ברלין P8283), מן מרכי... ומן בנימין (כ"י אוקספורד c.58, מן אבן[ך] (כ"י אוקספורד e.111i, מן חרקן (כ"י אוקספורד e.120).
17. פרטים אפיסטולוגרפיים שונים בפפירוסים העבריים והארמיים ראה איגרת עברית, עמ' 244–251.
18. לעניין הכתובת בגב האיגרות ראה סירט, עמ' 55, 66.
19. חוץ מכ"י אוקספורד d.69, כאמור.
20. ואלו סימני ההתקנה:

( )	מחיקה
□□	תוספת
□□( )	תיקון
[ ]	כתב מטושטש מאוד או קרע בפפירוס; אותיות בתוך סוגריים אלו – הצעה להשלמת הנוסח
° (מעל לאות)	אות מטופקת
[?]	ספק אותיות) ספק רווח.

9. ו]
10. מ]
11.]
12. מ]
13. מ]
14. כראוי ו]
15. והיעיד ו]
16. כראוי]
17. שלש]
18.]
19. שמואל]
20. יוסי ב]
21. שמואל]
22.]
23. כתבתי]

אחור: לתן לכן את [?]

הערות: שו' 2: מ [ ] – מן הסתם התחלה של שם מקום, אולי מדינת... (קאולי משלים: שבמ[צרים]). שו' 5: אפשר להשלים: ש[לום], או: ש[לומכן ירבה] (או כיו"ב). שו' 6: בסוף השורה קרא קאולי ת והשלים ת[היינה] (מתוך הנחה שהשם בריבוי); אבל למעשה הפועל אינו מתבקש, והשווה באיגרת הארמית אוקספורד e.120 (ושם ההקשר שלם: צלותו²¹ דבני לחיך וכו'), כלומר: תפילתם של בניי לחיך. לפי קריאתנו אפשר להשלים: ה[טובין], וכנראה זה הלשון בכ"י וינה H81 שו' 1; השווה קהלת רבה י, ה: כל עמא מצליין לחיך טביא. שו' 7: ולשלום בניכן – השווה כ"י H81 שו' 2 וכ"י פירנצה שו' 12; מסתבר שגם לשון זה משלים את תפלינו. שו' 23: כתבתי – השווה כ"י אוקספורד d.69 שו' 32 והמקבילות בארמית (וביוונית)²². מה שכתוב בצד האחורי (= לתן לכן את – ואין סימנים להמשך המשפט) איננו כתובת הנמען²³, ואין לדעת מה תכליתו (הנידון?).

21. = צלותון.

22. ראה איגרת עברית, עמ' 251.

23. כתובת הנמען יש בכ"י וינה H72 (הפנים קשה מאוד לקריאה) ובאיגרות הערביות; ראה סירט, לעיל הערה 18; על האיגרות הארמיות הקדומות ראה, J. A. Fitzmyer, *A Wandering Aramean*, Scholars Press, 1977, עמ' 195–196.

2. כ"י מנצ'סטר (סירט עמ' 118; תצלום בלוח 70–71; ציור בעמ' 59).

- פנים: 1. לסומא בר חונא המ] [
2. ראש הכנסת שלם] [
3. ל] [ל] [ל] [
4. ושל [ם] בִּיתָךְ ו] [

...

הערות: מן הכתיב שלם (שו' 2 ושו' 4) נראה שעיקר האיגרת היה כתוב ארמית. מכל מקום מסתבר שבשו' 1 נכלל תואר עברי, מעין המכובד או כיו"ב; כמובן, גם המונח "כנסת" עברי הוא²⁴. בצד האחורי יש שרידי אותיות, קטנות יותר (בחמש שורות, ואולי היה המשך; ראה ציור, סירט עמ' 59, אבל אין לדעת מה טיבן).

ב. שתי איגרות מן המאה החמישית או השישית (סימנן בספר המקורות: ה.30). האחת היא כ"י אוקספורד d.69²⁵. האחרת היא כ"י וינה H36 (סירט עמ' 95; תצלום בלוח 8).

1. [ ] ל ראש הכנ[סת] [
2. [ ] ם הגדולי] [

...

הערות: נראה שאלו השורות הראשונות של האיגרת (אין סימנים של אותיות מעל לרווח העליון). שו' 2: אם אמנם האות המסופקת יו"ד היא, יש להשלים אחריה ן (או ם), והשווה [ז]עורייה ורבייה באיגרת הארמית כ"י וינה P8281 + P8282 + P8489, שו' 26².

ג. בתפר שבין תקופה ה (מן המאה הרביעית עד השישית) ובין תקופה ו (מן המאה השישית עד השמינית) שובצה איגרת אחת, שקשה לעמוד על זמנה על פי בחנים פלאוגרפיים, היא כ"י אוקספורד d.83b; נמצא באוקסירינכוס (סימנו בספר המקורות 1.6.1) (סירט עמ' 121; תצלום בלוח 76²⁷). פרסמו קאולי, JEA עמ' 212–213.

24. ראש יכול להיות ארמית (= ראש); זה הכתיב הרגיל במקרא, כגון דניאל ז, א.

25. ראה לעיל הערה 10.

26. ובכתובת מיריחו: כל קהלה ק[די]שה רביה וועוריה וי' נוה, על פסיפס ואבן, ירושלים תשל"ח, מס' 69.

27. ושם בצד הקטע גרשם c במקום b.

1. [ ] [ ] מן אושיא בן י [ ]
2. [ ] [ ] קראוס לראשי ה' [ ]
3. [ ] [ ] וְלִפְרוֹסִטִין [ ]
4. [ ] [ ] מְקוֹם בְּעָלִי (ט') [ש] [ ]
5. [ ] [ ] וְהָ ה' [ ]
6. [ ] [ ] ל' [ ]

הערות: ש' 2: סביר להשלים: ה' [כנסת]. ש' 4: השי"ן של שם תוקנה מקו תחילי של טי"ת; אם קריאה זו נכונה, מסתבר שבהמשך היה כתוב טוב (השווה "שם טוב" בכ"י פירנצה ש' 5 ובכ"י אוקספורד e.111g, משמע ששגה הסופר והתחיל לכתוב את המלה הבאה, וחזר בו מיד²⁸).

- ד. שתי איגרות מן המאה השישית או השביעית (אף הן סימנן בספר המקורות: 1.6.1).
1. כ"י אוקספורד e.111g, נמצא באוקסירינקוס (סירט עמ' 123–124; תצלום בלוח 85).

- . . .
1. [ ] [ ] בְּעַל שֵׁם טוֹב
  2. [ ] [ ] ל' [ ] ל' [ ]
- . . .

הערות: הקביעה שזו איגרת מסתמכת על הלשון "שם טוב" (ראה לעיל איגרת d.83b), ואינה יוצאת מכלל ספק.

2. כ"י פירנצה, Psi inv. 26018 + Psi inv. 26019 (סירט עמ' 107; תצלום בלוח 35–34; ציור: עדה ירדני, ספר הכתב העברי, ירושלים תשנ"א, עמ' 70)²⁹.

1. פנים: [ ] [ ] ב' [ ] [ ] ש [ ] [ ] ת
2. [ ] [ ] בְּבִרְכָּה
3. [ ] [ ] וְנָח מֵה וְכ(ח) [ ] [ ] וְחֹסֶד
4. [ ] [ ] רוּחָה וְהַצְלָחוֹת

28. זו תופעה רגילה; ראה איגרת עברית, עמ' 221.
29. שיוך שני הקטעים לאיגרת אחת מסתבר מאוד, אע"פ שמקום החיבור של שני הקטעים אינו מוכח למעלה מכל ספק; מכל מקום, אם נכונה הנחה זו, נמצא שמקום הקרע בקיפול האמצעי, שחילק את האיגרת לשני חצאים שווים. בקריאתנו נעזרנו בתצלומים טובים שקיבלנו מספריית לאורנציאנה. ציור של קטע inv. 26018, מעשה ידי עדה ירדני, התפרסם בספרה של סירט, עמ' 60; בתחילת הטיפול בקטעים אלו עמד לפנינו הציור הנ"ל, וציור של קטע inv. 26019, שהואילה ע' ירדני להעמיד לרשותנו; עכשיו, על יסוד התצלומים שקיבלנו מספריית לאורנציאנה, חזרה ע' ירדני ועשתה את הנוסח המחודש של ציורה המתפרסם בספרה, הפעם בצירוף שני הקטעים הנ"ל.

5.] וְכֹתֵר שֶׁ טוֹב [
6.] בְּדֹ רֹאשׁ הַכְּנֶסֶת [
7.] שׁ [לְכֶנֶסֶת וּלְצִמּוּיָן
8.] בְּשֵׁמוֹ וּכְבֹּדוֹ [
9.] כּ [ל הַקֹּהֵל הַקָּדוֹשׁ [ו] שׁ
10.] ׀ ׀ ׀ [שְׁלוֹם [?] שְׁלוֹם
11.] יֵן וְהֵן [יֵן] יֵן [
12.] וּלְשִׁלּוֹם [אֵת] [
13.] עוֹשֵׁי מַעַשׁ [שׁ] יֵן טוֹ [בֵּין]
14.] בְּ לָ [ ] [
15.] פֶּרֶנְסֶת [ ] [
16.] לּוֹמֵר [ ] [
17.] ל [ ] אֵשֶׁה
18.] לְאִשְׁתּוֹ שֶׁל [ ] מִגֵּס
19.] צֹאֵת עִם יוֹדֵן בֵּן
20.] כֶּת [כֶּת לְכַבֹּדֶכֶן מִיֵּיד
21.] הוּא מִשְׁלַחֵין לָךְ [
22.] בְּכִדְיָהֶם [ ] [
23.] יֵן [ ] יֵן [ ] ב [ ] [
24.] ה [ ] אֵין [ ] לְעֹרֵב שֶׁב [ ] [
25.] ו [ ] נִסּוֹ אֵת כָּל הַצִּיּוֹר [ ] [
26.] אֵילוֹ וְאֵנוּ בּוֹדֵק [י] אֵת הַדְּבָר לְמַחֵר
27.] שְׁכֶת וּזֶר [זֶן] לְכוּא וְשִׁלָּא תֵה [ ] הַשִּׁנְשָׁ [ ]
28.] לְעוֹלָם שְׁלוֹם [ ] רֹאוּכֵן בִּירְבִי

אחור: לתן [?]

הערות: ש' 6:] בְּדֹ – אם הקריאה נכונה, ייתכן להשלים [המכו] בְּדֹ (או [הנכ] בְּדֹ).
 ש' 8: וּכְבֹּדוֹ – צ"ל וּכְבֹּדוֹ. ש' 10: [?] – גראים קווים אחדים הדומים לאותיות
 (ראה ציור); ייתכן שמחק הסופר מלה ונוצר רווח מכוון לפני חתימת הברכה שְׁלוֹם. ש'
 20: לְכַבֹּדֶכֶן – השווה כ"י אוקספורד d.69 ש' 305. ש' 25:] נִסּוֹ – גראה לי
 להשלים [תכ]נִסּוֹ או כיו"ב. ש' 28: לְעוֹלָם שְׁלוֹם – השווה כ"י אוקספורד d.69 ש'
 (25–) 27 והמקבילה באיגרת הארמית כ"י אוקספורד c.58³¹. הכתוב בצד האחורי
 מטושטש מאוד, ואין רואים המשך; מכל מקום השווה לכתוב בצד האחורי של כ"י
 אוקספורד c.57a.

30. ראה איגרת עברית, עמ' 247.

31.

ראה איגרת עברית, עמ' 249.

ה. איגרת אחת מן המאה השביעית או השמינית (סימנה בספר המקורות: ו.16): כ"י וינה H49, פנים (סירט עמ' 98; תצלום בלוח 3215). נתפרסם בידי D. H. Müller – D. Kaufmann (בתוך: J. Karabaček (ed.), *Mittheilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer*, I, Wien 1887, עמ' 40).

- . . .
1.	]	[ת' חמצווה]?	]
2.	]	[תן כאן שהאיש חולה הוא	]
3.	]	[כבית האיש שנתן עליו	]
4.	]	[תכן וכ] אלה שכתבתי	]
5.	]	[כואו] את האיש	]
6.	]	[מוד] נו שבשמינ	]
7.	]	[ה ו]	]

הערות: שו' 1: בסוף השורה יש שרידים של סימן שאינו נראה כאות (סימן למילוי השורה?). שו' 6: מסתבר להשלים מוד[ה] (או: מוד[ין] או כיו"ב) [... לאבינו. שו' 7: הכתב נגמר לפני סוף השורה, ונראה שזה סוף האיגרת. הצד האחורי קשה מאוד לקריאה, ואין ודאות שהכתוב שייך לאיגרת (בשורה הראשונה יש רמזים ללשון פיוט דווקא).

ו. איגרת אחת מן המאה השמינית (סימנה בספר המקורות: ו.22.1): כ"י וינה H81 (סירט עמ' 103; תצלום בלוח 26).

- . . .
1.	]	[כן הטובין]	]
2.	]	[כה ושלוש בניכן]	]
3.	]	[כל שלכן וש] ידב]	]
4.	]	[ומעשין]	]
5.	]	[א] א [	]
- . . .

הערות: שו' 1: ייתכן להשלים [לחי] כן הטובין; השווה כ"י אוקספורד c.57a שו' 6. שו' 2: השווה ההקבלה שם שו' 7. שו' 4: ומעשין – השווה כ"י פירנצה שו' 13.

SUMMARIES

Amos Dodi

Forms in Pausal Positions in the Masorah of Targum Onqelos

The Masorah of Targum Onqelos (=TO) appears in some of the manuscripts with Babylonian punctuation and also in the margins of mss. with Tiberian punctuation. Some types of masoretic notes in these mss. deal with the vocalization of the final (closed or open) syllable of the pausal forms. In other words, pausal Targumic forms occur when the parallel Biblical forms have disjunctive accents as against others which have conjunctive accents.

This article describes the vocalization of the final syllable and the extent to which the vowels *e/i*, *o/u*, are consistent in this syllable in pausal and other positions according to the different types of masoretic notes to TO.

From the notes written in the margins of mss. with Tiberian punctuation one can learn about the appearance of the vowels *u*, *i* in a closed final syllable of words in main pausal positions, especially alongside the major pausal accents *silluq* and *'atnah*. This occurrence is concluded from the following types of notes:

- 1) Notes including variants and the manner of reading of words between Sura'e and Neharda'e.
- 2) Notes containing specific reference to the appearance of *hiriq* at the end of the words occurring alongside pausal accents.
- 3) Notes having the terms דוקא, דא"ק, יפה which deal with the words appearing at the end of the verse or next to *'atnah*.
- 4) Notes containing words whose punctuation indicates information about their pausal position.

The differentiation of the vocalization of the final syllable in pausal and contextual positions is more frequent in a closed syllable than in an open one. In the latter there is generally no consistency in the occurrence of *i*, *e* in the final syllables of the words. The difference between these two vowels can be explained from a morphological point of view.

Aharon Maman

Karaites and Mishnaic Hebrew: Quotations and Usage

Medieval Karaites centred their studies on the Bible, but also quoted frequently from rabbinic literature and used rabbinic Hebrew in their writings. Some versions of Karaite Mishnaic quotations are authentic; others are merely modifications of the original necessitated by rhyme or rethoric or follow unintentionally some specific Karaite usage.

Thus מעיו ודומרת את בני מעיו in Alfasis's *Jāmi' al-Alfaz* is a modification of Mishnaic חומרת (Sanh. vii 2).

In *Sefer Hammiswoth* of Levy ben Yefeth ואת קבלו אותו ואת (R. Hash. i 7) is quoted, where rabbinic mss. read עבדו והפסילו את בנו (Hif'il of פסל is not attested in Tannaitic Hebrew). It is likely that this reading follows Karaite tendency to prefer *Hif'il*, e.g. להאריש, למלוק, לארש for להמליק.

In the sequel, the use of post-biblical Hebrew by the first Karaite writers is examined. Binyamin Nehawendi (9th. cent.) in his rabbinic style used the expressions הילכך or הולכך, ואם תאמר, לפיכך, ללמדך etc., and so did Salmon ben Yeruhim, Nissi ben Noah, Daniel Al-Qumisi and others. The language of these writers did not differ greatly from rabbinic Hebrew. Sahl ben Maṣṣliaḥ who adhered to biblical Hebrew, did not avoid rabbinic Hebrew deliberately.

A significant turn came only in the 11th cent. with Tobiah ben Moshe's School translators. Those mostly preferred biblical forms, such

as *ליתן* and *לדעת* rather than *לידע* or *ליתן*. The esoteric Mishnaic vocabulary of their predecessors was normally avoided, e.g. *גמתי*, that was used by Salmon ben Yeruhim, disappeared in Tobiah's Hebrew. *מחלוקת* was replaced by *חילוף* or *ראיות שבורות* by *נתיצה*, and so on. Another feature of Tobiah's school of Hebrew is the intensive employment of Arabisms, especially in the use of tenses, such as *ולו היה* and the like.

Post-biblical usage is still demonstrated by ten grammatical categories, among them the formation of Qal infinitive of verbs primae *י*, *א*, or *ב*, on the pattern of the imperfect, like *ליוכל* or *לאוכל*; the use of the participle *nitpa'el* such as *הנחמא*; the esoteric conjugation *nufal* is found in Karaite Hebrew with the verb *נצל* (ומי שראה ודרש וידע הדת הנכון); nouns derived from roots primae *י* take the form *qetilah*, such as *ילידתם* and *ישינה*. In the syntax, *של* is joined to the following noun: *שלצדיקים*; the compound particles such as *קל וחומר ש* and *לפי ש* are frequently found with the only change that *ש* is converted to its biblical equivalent *כי*: *קל וחומר כי*, *לפי כי*, *משום כי*, *כל שכן כי*, *אעפ"י כי*.

Eliezer Schlossberg

The Attitude of Rabbi A. Y. Kook to Learning Arabic in the Light of the "Language Conflict" in his Days

The permission of R. Kook to learn and to teach Arabic should be examined mainly in the light of his overall permission to teach foreign languages and secular subjects in modern educational institutions in order to prepare the youth for modern life.

In addition, R. Kook points out some specific advantages of studying Arabic, viz. to assist commercial activity, and to better the understanding of Jewish philosophy, especially of that written in the Middle Ages, and of the Arab position by the Yishuv.

David Talshir

המלך יהונתן or יהונתן המלך

This paper provides technical evidence as well as linguistic considerations showing that the title of Alexander Jannaeus on his coins was not המלך יהונתן but rather יהונתן המלך.

Mordechay Mishor

Papyrus Fragments of Hebrew Letters

Among the material compiled by C. Sirat in her book *Les Papyrus en caractères hébraïques trouvés en Egypte*, Paris 1985, there is a number of fragments written in Hebrew.

In this paper 8 of these fragments, consisting of non-literary texts (official and private letters), are presented, as deciphered and prepared for lexicographical elaboration in the Historical Dictionary Project of the Academy of the Hebrew Language.

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים וחמישה, חוברת רביעית
תמוז התשנ"א

© כל הזכויות שמורות
למחברי המאמרים ולאקדמיה ללשון העברית, התשנ"ב

הפקה:
טלי בן-יהודה

כתובת המערכת:
האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034

סָדָר ועריכה במחשב:
האקדמיה ללשון העברית

הדפסה:
גרף-חן בע"מ, ירושלים

לשוננו

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: יהושע בלאו

מזכירת המערכת: אסתר גולדנברג

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

ל ש ו נ נ ו

כרך חמישים וחמישה, חוברת ד, תמוז התשנ"א

תוכן העניינים

מ א מ ר י ם

295	למיילדות העבריות	יונתן כהן
299	לשונה של משנה מזרחית מן המאה הי"ב	שמעון שרביט
315	קטע מפירוש ר' יהודה אבן בלעם לספר נחמיה	מערבי פרץ
323	"שמע" – פועל לדוגמה בלוח הנטייה של רב סעדיה גאון	אסתר גולדנברג
327	לעניין מונחי הרקדוק "נטע" ו"צורן"	זאב בן-חיים
	קטנים עם הרבה עבר – שימושים ייחודיים של זמן	רוני הנקין
333	עבר בלשון הילדים	

מן העבודה במילון ההיסטורי

363	שלושה שמות של בעלי חיים הכתובים ב'פרק שירה'	ישראל בן-דוד
	הצורות "ר' שמעון בן לקיש" ו"כאיזה צד"	אליקים וייסברג
367	ותרומתן למיון כתבי-יד של הבבלי	

ה ע ר ה

383	על המודליות בלשון החוק במשנה ובתוספתא	מרדכי מישור
385		נתקבלו במערכת

כתובת המחברים המשתתפים בחוברת זו:

- ד"ר יונתן כהן, רח' זכרון קדושים 4, יפו 68 068
פרופ' שמעון שרביט, המחלקה ללשון העברית, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52 100
ד"ר מערבי פרץ, המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52 100
גב' אסתר גולדנברג, שד' בן-מימון 48, ירושלים 92 261
פרופ' זאב בן-חיים, שד' הרצל 117, ירושלים 96 187
ד"ר מרדכי מישור, רח' התומר 6א, ירושלים 96 198
ד"ר רוני הנקין, קיבוץ בית-קמה 85 325
ד"ר ישראל בן-דוד, רח' אלקלעי 11, ירושלים 92 223
מר אלייקים וייסברג, רח' בית וגן 105, ירושלים 96 426

למיילדות העבריות

הרבה יגעו מפרשי רש"י בהסברת הערתו הדקדוקית לשמות א, טו: "למילדת" – הוא לשון מולידות, אלא שיש לשון קל ויש לשון כבד כמו שובר ומשבר, דובר ומדבר. כך מוליד ומילד". נראה לי שביסוד פירושו של רש"י עומדת המשמעות הכפולה של הצירוף "למילדת העבריות", שניתן להבינו – למיילדות שהן עבריות או למיילדות את העבריות, ורש"י מכריע להבנת "העבריות" כמושא.

ראשית יש להעיר שרש"י עבר בשתיקה על המלה הזאת בבראשית לה, יז, ומשום כך ראוי להניח מראש שיש בפסוקנו, בניגוד לכתוב שם, בעיה הנפתרת על ידי ההקבלה מיילדות-מולידות. בעזרת הדוגמאות של דובר-מדבר, שובר-משבר רצה רש"י להראות שלעיתים אין הכרח בשינוי משמעות הפועל במעברו מבניין לבניין, ושבמקרה שלפנינו יש להבין כי "מיילדות" שוות ערך ל"מולידות". כלומר, יש להבין את הפיעל כאילו כתוב הפעיל¹. עיון בדוגמאות המקובצות אצל אבינרי² מלמד שרש"י ער ביותר לתכונת ההפעיל כפועל יוצא. עיין בפירושו לדברים ל, ג: "ושב ה' אלהיך את שבותך – היה לו לכתוב והשיב את שבותך"; לשמות יג, כב: "לא ימיש עמוד הענן – לא ימיש הקב"ה את עמוד הענן"; לבראשית יב, ח: "ויעתק משם – אהלו"; לשמות יד, י: "ופרעה הקריב – היה לו לכתוב ופרעה קרב. מהו הקריב הקריב עצמו ונתאמץ לקדם לפניהם כמו שהתנה עמהם"; ועיין עוד בהיכל רש"י שם. בכמה צורות הפעיל אין רש"י מסתפק במשמעות ההפעיל כפועל יוצא אלא מצרף לו את המשמעות הגורמת, אף שספק אם לפי פשוטם פעלים אלו כוללים משמעות כזאת. עיין שמות לה, א: "ויקהל משה – והוא לשון הפעיל שאינו אוסף אנשים בידיים אלא הן נאספין על פי דבורו ותרגומו אכניש"; ועיין עוד במדבר ד, יח (יכריתו), ובדוגמאות המובאות שם אצל אבינרי. לענייננו מכריע פירושו לבראשית ד, יח, שבו בא לתת הפרש בין "ילד" ל"הוליד": "ועירד ילד – יש מקום שהוא אומר בזכר הוליד ויש מקום שהוא אומר ילד שהלידה משמשת שתי לשונות לידת האשה גישטר"א (naître) בלעז וזריעת תולדות

1. בלשון קל כוונת רש"י, כנראה, להפעיל "מולידות" מחוסר הדגש. עיין ר' אברהם בן שלמה בקראט, ספר זכרון על פירוש רש"י (מהדורת פיליפ, פתח תקוה תשמ"ה): "אלא הרב ז"ל אינו מדבר במקום זה בבניני הלשון, ואומרו קל רצה לומר קל על הלשון, וכבד כבד על הלשון, כי כן כתב הר" דוד קמחי ז"ל בתחלת ספרו (המכלול, שער דקדוק הפעלים) ולכן נקרא קל כי כל אות דגושה יכבד עליך מוצאה... אי נמי שהרב ז"ל לא יקרא להפעיל כבד, אלא נוסף בלבד, כלומר קל נוסף וכן יקראוהו קצת המדקדקים הראשונים."

2. יצחק אבינרי, היכל רש"י, חלק ג, תל-אביב תשכ"ז, עמ' עג-עז.

האיש אינזירא"ר (engendrer) בלעז כשהוא אומר הוליד בלשון הפעיל מדבר בלידת האשה פלוני הוליד את אשתו בן או בת כשהוא אומר ילד מדבר בזריעת האיש"; ועיין עוד בבראשית מ, כ: "יום הולדת את פרעה – יום לידתו וקורין לו יום גינוסאי. ולשון הולדת לפי שאין הולד נולד אלא על ידי אחרים שהחיה מילדת את האשה ועל כן החיה נקראת מילדת וכן ומולדותיך ביום הולדת אותך וכו'"; גם כאן נובע ההופעל "הולדת את" מפעולת המיילדת המולידה את האישה בן. רש"י מבקש אפוא לומר ש"העבריות" – מושא ולא לוואי, ומפירושו לבראשית אף נראה שלדעתו הביטוי ה"מיילדות העבריות" משמעו: המיילדות את העבריות בן או בת. ועיין בהערותו הלקונית לפסוק שלאחריו (טז) "בילדכן את העבריות", שהמושא מופיע בו: "בילדכן – כמו בהולידכן"; רש"י רואה בפסוק זה הוכחה לדבריו שיש להבין "מיילדות" כ"מולידות", דהיינו פועל יוצא הגורר "את" ומושא ישיר.

רש"י אינו היחיד ואינו הראשון השולל את הבנת ל"מילדת העבריות" כאילו כתוב ל"מיילדות שהן עבריות", אלא הוא חוליה במסורת פרשנית העולה עד לתרגום השבעים. תומכה הנלהב הוא ש"ד לוצאטו, הכורך אותה בהנחה המסתברת שכונת התרגום היא שהמיילדות עצמן מצריות היו. ואלה דבריו בפירושו לשמות: "ודעת המתרגם האלכסנדר והיירונימוס ויוסף פלאויוס ודון יצחק שהיו מצריות מילדות העבריות". ובהמשך הביא ראיות מן הסיפור במקרא לעדיפות הבנה כזאת של הכתוב, ועיין שם. למקורות שהביא ש"ד יש לצרף את 'מדרש תדשא' ואת 'אמרי נועם' שהובאו אצל גינצבורג, הגדות היהודים, ח"ה (משה), הערה 17, עמ' 393 [במקור האנגלי]; ועיין גם תורה שלמה להרב כשר, פרשת שמות סימן קסו, עמ' 338. לשאלת המיילדות נדרש גם רשב"ם, נכדו של רש"י. דבריו ל"מיילדות שהם עבריות" נראים כהערה פולמוסית שבאה להוציא מן הדעת, שהמיילדות מצריות הן.

3. אולי יש לצרף גם את 'ספר אסטיר' השומרוני המספר: "וציווה פרעה את המצריים: 'אל יישאר בחיים ילד עברי זכר!'. והופקדו שפרה ופועה על הלידות אצל העבריות, ואמר להן פרעה: 'ייהרג כל זכר, וכל נקבה תחיה!'. והיה עמרם רופא טוב ומקובל במצרים. שפרה רחשה חיבה ללויים, ופועה רחשה חיבה לעבריים ויראת אלוהים שרתה בליבן ולא עשו כאשר דיבר פרעה". (התרגום של ז' בן-חיים, ספר אסטיר, תרביץ יד [תש"ג], עמ' 104–125, 174–190; טו [תש"ד], עמ' 71–87. התרגום המצוטט מופיע בכרך טו, עמ' 73 והמקור הארמי בכרך יד, עמ' 121.) מהזכרת שפרה ופועה מיד לאחר המצריים מתקבל הרושם שאף הן מצריות. גם ההערה "ופועה רחשה חיבה לעבריים" הולמת יפה יותר מצריות. כנגד זה יש להעיר שההערה באה מיד לאחר הזכרת עמרם: "היה עמרם רופא טוב", ואולי יש ללמוד מכך שגם האגדה השומרנית זיהתה את שפרה ופועה ביוכבד ומרים. לא מן הנמנע שזורפו כאן שתי שיטות. ב'מולד משה', החוזר בעיקרו על גרסת ה'אסטיר', מתוארות המיילדות העבריות בנוסח הערבי: "קאבלתאג אלקום אלמפתח"ר, כלומר מיילדות העם המפואר (S. J. Miller, *The Samaritan Molad Mosheh*, New York 1949, עמ' 19; ובנוסח המקביל: "וישלח פרעה ויקרא / למילדות עם ישר דשם האחת / שפרה ושם השנית פועה" (שם, עמ' 13–14). ואולי גם הגרסאות המאוחרות האלה מעידות שבמסורת המבצעת בהן "העבריות" נתפסו כמושא.

סתם רשב"ם ולא פירש נגד מי דבריו מכוונים. היש ללמוד מפירושו, שמסורת המוצא המצרי נודעה גם בחוגו של רש"י, ודברי רשב"ם באו למחות נגדה? ואם כך, המותר לנו ללמוד מדבריו שגם רש"י הכיר את המסורת הזאת? יתר-על-כן, מאליה עולה ההשערה שבעצם, דברי רשב"ם כאן מכוונים נגד הסב בלי להזכירו, כדרכו במקומות רבים אחרים⁴. המותר לנו אפוא לצעוד צעד נוסף וללמוד מדבריו שגם רש"י כקודמיו כרך את פירושו בשלילת מוצאן היהודי של המיילדות? אפשרות זו נתמכת בהיגיון של הפירוש, כי השולל את ההבנה "למיילדות שהן עבריות" והרוצה לכוון לפשוטו של מקרא, טבעי שיראה את המיילדות כמצריות. אף אריכות פירושו של רש"י אינה מובנת בנקל בלי ההנחה הזאת. אם קלעתי אל האמת בהשערה מרחיקת לכת זו, יש להבין את חלקו השני של הפירוש: "שפרה – יוכבד, על שם שמשפרת את הולד. פועה – זו מרים שפועה ומדברת וכו'", כמבנה הנפוץ אצל רש"י, מבנה של הבאת הפשט ולאחריו הדרש⁵.

דברי רשב"ם צריכים פירוש, אבל אין להתעלם מן הקשיים של הפתרון המוצע כאן. בעיקר יש להודות שפתרון זה אינו עולה מן הפירוש עצמו. הן הבנת "העבריות" כמושא אינה כרוכה בהכרח בשלילת מוצאן היהודי של המיילדות. (וודק, גינצבורג לא כלל את תרגום השבעים בהערותיו הנ"ל.) אף אין להתעלם מן העובדה הגלויה, שרש"י לא הסמיק להבחנתו הדקדוקית הערה על מוצאן המצרי של המיילדות. ואולי יש לשקול אפשרות קרובה. ייתכן שאמנם דברי רשב"ם מכוונים נגד רש"י, אבל רק נגד הבנת "העבריות" כמושא. כלומר, רשב"ם מבקש לומר שהמיילדות עצמן עבריות הן ולא כדעת רש"י שעבריות הן הנשים שהמיילדות מולידות אותן. גם הצעה זו אינה מחוסרת קשיים. היא מאלצת אותנו לזנוח את ההבנה הטבעית של דברי הרשב"ם, ואם אכן זו כוונת דבריו, תמוה הניסוח שבחר בו.

4. עיין בהערות ראיון D. Rosin, *R. Samuel b. Meïr als Schrifterklärer*, Breslau 1880, עמ' 68–71; ובמהדורת רשב"ם שלו, עמ' XXIX–XXVIII ובהערותיו בתחתית הדף שם.

5. מתורת הויהוי המדרשי בפס' כא (כהונה ולויה מיוכבד ומלכות ממרים) נראה לכאורה שלדעתו המיילדות עבריות, אבל כנגד זאת יש לציין שלשיטתו נולד משה לאחר סירוב המיילדות למלא את צו המלך: "היום נולד מושיען" (כב), ובשיטה זו קשה לקיים את הויהוי.

לשונה של משנה מזורחת מן המאה הי"ב

א. מבוא

המחקר המדעי של לשון חכמים נתבסס מראשיתו בעיקר על שני כתבי־יד מנוקדים של המשנה: כ"י קאופמן (= כ"ק), שנעתק באיטליה במאה הי"א¹, וכ"י פארמה א' (= כ"פ), שנעתק באיטליה במאה הי"א². במקביל לזה תוארה לשון חכמים על פי כתבי־יד המנוקדים בניקוד בבלי שנעתקו במזרח, והם משלושה סוגים: כ"י אססמני 66 של הספרא, קטעי גניזה רבים למשנה³ וכתב־יד מתימן⁴.

חוקרי הספרות התלמודית וחוקרי לשון חכמים קבעו כאחד שכל כתבי־היד האלה מייצגים נוסח ולשון מן הענף הארצי־ישראלי⁵, שלא כמשניות שבדפוס ושלא כמשניות שעם הבבלי, המייצגות נוסח ולשון מן הענף הבבלי⁶. מ' בר־אשר מצא⁷ שהענף הארצי־ישראלי נחלק לשני טיפוסים: טיפוס מערבי (כ"ק וכ"פ) וטיפוס מזרחי (כתבי־יד בניקוד בבלי וכתבי־יד בניקוד טברני: פארמה ב'⁸ ואנסטון 262). ההבדלים העיקריים שבין שני הטיפוסים מצויים בניקוד ולא בטקסט העיצורי. כך עלה מן העיונים הראשונים שנתפרסמו עד כה⁹, ונדרש עוד פרסומם של כתבי־יד מן הטיפוס המזרחי, כדי לבסס הבחנה זו.

במאמר זה אני מתאר את מסורתו הלשונית של כתב־יד שנעתק במזרח במאה הי"ב. הוא שונה בכללים ובפרטים ממסורותיהם של כתבי־יד מהטיפוס המערבי. תחילה אציג

1. ראה מ' בית־אריה, "כ"י קאופמן של המשנה – מוצאו וזמנו", קובץ מאמרים בלשון חז"ל (ערך מ' בר־אשר), חלק ב', תש"ם, עמ' 84–99; ד' רוזנטל, משנה עבודה זרה, ירושלים תשמ"א, עמ' 123–130.
2. ראה ג' הנמן, תורת הצורות, תל־אביב תש"ם, עמ' 6–7; ד' רוזנטל, שם, עמ' 131–134.
3. י' יבין, מסורת הלשון, עמ' 40–42, 237–241.
4. ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, ועוד מאמרים רבים מאוד.
5. ראה את מאמרו המצוין של י' זוסמן בסוגיה זו, "כתבי־יד ומסורות נוסח של המשנה", דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, חלק ג (מחקרים בתלמוד הלכה ומדרש), ירושלים תשמ"א, עמ' 215–250.
6. ראה דוגמה יפה לעימות הזה מתוך מסכת עבודה זרה בחיבורו של ד' רוזנטל, שם, עמ' 57–95.
7. בר־אשר, הטיפוסים, 187–220.
8. ראה לפי שעה את מבואו של מ' בר־אשר לכתב־יד זה, עמ' 1–19. ואנו מצפים לתיאור הלשוני המלא שבר־אשר מכין.
9. ראה מ' בר־אשר, הטיפוסים, עמ' 205 וראה עוד מה שכתב במאמרו בירורים, עמ' 183–210.

תיאור מפורט של המסורת הלשונית שלו ואחר כך אבחן את זיקתו אל טיפוסיה של לשון חכמים.

ב. תיאור כתב־היד ותוכנו

כתב־היד נמצא בספריית המוזיאון הבריטי וסימנו *Harley 5794. הוא מכיל 4 דפי קלף גדולים, הפגומים בראשם ובאחד משוליהם. מקצתם אף מוכתמים מעט ומחוררים מעט. כתב־היד מחזיק חלקים משתי מסכתות ונספחים אחדים:

1. אבות ג, י-ה, כב
  2. ברייתות קטנות ונספחים ליטורגיים
  3. פרק קניין תורה (= אב' פרק ו)
  4. זבחים א, א-ה, ח
- הטקסט מנוקד במלואו ניקוד טברני ומוטעם בטעמים טברניים¹⁰. מ' בית־אריה וע' אנגל קבעו על פי בחנים פלאוגרפיים שכתב־היד נעתק במזרח עד ראשית המאה הי"ב. הטקסט על ניקודו מתפרסם במקום אחר¹¹ ועמו מתפרסם תיאור מפורט של מסורת הנוסח שלו ודיון במבחר נוסחאות. העולה שם מן הדיונים במסורת הנוסח הוא שכתב־יד זה ניצב בשורה אחת עם אבות הטקסטים של המשנה, אבל נמצאו בו גם קווים ייחודיים.

ג. הכתיב

1. בדרך כלל, כתיבו הוא הכתיב הידוע לנו מכתב־היד של המשנה, אם כי מועט הוא השימוש ביו"ד ובויו"ו בהברות סגורות בלתי מוטעמות.
2. הסיומת ay: עזי, נוהרי, אבל: ר' ינאי.
3. סיומת ה"א: בן זומה, בן ברוקה, מתיה, חסמה, בתירה. וכנגדם: בן תימא, בן זומא, מנסיא, קיסמא (בברייטות שנוספו).
4. שין: השתכל (אב' ד, כ), החושך עצמו (אב' ד, ז).
5. צורן הריבוי – כ"י זה מרבה בכתיב – ין בריבוי השמות (ובכולם שמות תואר) ובבינוני יותר מכל כ"י אחר הידוע לי: בְּפִנִּין, כהנין, חכמין, רשעין, כיפורין, בעלין, קדשין, כתרין, קרבין, טלפין, פרין, שעירין, קלעין, קלין, כשרין, מועטין, מרובין, מרגילין, מכעיסין, באין לומדין, מעשרין, עולין, רעבין, שבעין, בטלין.
6. "של" מחוברת תמיד לשם שלאחריה.

10. תיאור קצר של שיטת הטעמים שלו נכלל במאמרו של י' ייבין "הטעמת תורה שבעל־פה בטעמים", לשוננו כד (תש"ך), עמ' 223.

11. ש' שרביט, משנה מזרחית מן המאה הי"ב, עלי ספר יז (בדפוס).

7. הקיצורים נדירים: או' (= אומר), ר' (= רבי), וג' (= וגומר), שנ' (= שנאמר), מלך מלכי המל' ב' ה' (= ברוך הוא; אב' ד, כב), המקום ב' ה' (אב' ה, ג). השמות הפרטיים נכתבים במלואם פרט לאחד: שמע' (= שמעון).
8. אדן/אדם.
9. למעלן, למטן.

ד. הניקוד

1. הניקוד טברני רגיל.
2. סימון רפה (-) מעל לאותיות בגדכפ"ת, אל"ף, ה"א.
3. חילופי קמץ – פתח מועטים: דס-/דס-, נזיר/נזיר, לשמן/לשמן, שהכל.
4. חילופי צירי – סגול מועטים מאוד: לשם/לשם, ליתן.
5. חילופי קמץ קטן – חולם/קיבוץ: כל-/כל, שלחן/שלחנך.
6. הפתח הגנוב מסומן לפני הגרונית: יגיע, המשית, לרית, השמית, הרות, הפוח, לשוח, ונח, לשמע.

ה. הגה וצורות

תחילה יבואו הערכים שהרחבנו בהם את הדיבור (בשל ייחודם או בשל ההשוואה למסורות אחרות), ואחר כך יבואו רשימות של צורות, בלי כל דיון, כדי שיהיה התיאור מלא.

(א) המשנה

1. שי"ן הזיקה – בדרך כלל היא מנוקדת בסגול, אבל לפני תיבות משתי הקבוצות האלה השי"ן מנוקדת תמיד בשווא: (א) שהוא, שהיא, שהן (ב) שאין, שאינו, שאינה. זו תכונה בבבלי ותימנית¹² והיא נמצאה גם בכ"י פארמה ב'¹³. כ"פ מקיים שי"ן שווא בקבוצה הראשונה ואחרי בכל"ו גם בקבוצה השנייה¹⁴.
2. אינו – הניקוד בשורוק משותף הן לאבות הטקסטים של המשנה (כ"ק וכי"פ) הן למסורת הניקוד הבבלי ולמסורת הניקוד התימנית¹⁵. הניקוד בחולם נמצא מעט מאוד בכ"י פאריס¹⁶, בכ"פ ובניקוד הבבלי, אבל הוא הניקוד היחיד בכ"י פארמה ב'.

12. ראה י' ייבין, מסורת הלשון, עמ' 1158–1162; מורג, העברית, עמ' 184–150.

13. בראשר, מבוא לפארמה ב', עמ' 15; הנ"ל, הטיפוסים, עמ' 199.

14. דבר זה תיאר שרביס, שתי תופעות, עמ' 47; וייבין, מסורת הלשון, עמ' 1162.

15. ייבין, מסורת הלשון, עמ' 1116; מורג, העברית, עמ' כז.

16. ראה מ' בראשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה (= עדה ולשון ו), ירושלים תש"ם,

אִינָה – תמיד בה"א מופקת וכן בכ"י פארמה ב'. במסורת הבבלית מצויות צורות בה"א מופקת וצורות בלא מפיך. כ"ק וכ"פ אינם מפיכים את הה"א¹⁷.

3. הִימָנו (אב' ד, ז), הִימָנו (זבח' ג, ו) – אבות הטקסטים של המשנה מעדיפים בבירור את השימוש במלים ממנו, ממנה. כ"ק, למשל, גורס 22 פעמים המנו, המנה, כנגד כ-270 ממנו, ממנה. החוקרים נטו לראות בצורה הימנו יסוד לשוני אמוראי, שחדר מן התלמוד הבבלי לכתב-יד ולדפוסים של המשנה¹⁸. העובדה שהמנו נמצאה מתועדת באגרות בר-כוכבא (וכן המך) עוררה הרהורים חדשים בעניין¹⁹. ואשר לניקודה: ה"א חרוקה מצויה במסורת הבבלית והתימנית ובכ"פ. מ"ם מוכפלת מצויה במסורת הבבלית והתימנית²⁰.

4. משקל הַפְעֵל: הַפְשֵׁט, הַפְסְדוֹ (3x) – כנגד הַפְעֵל בכ"ק ובכ"פ (החריגים מועטים) גורסות המסורת הבבלית והתימנית הַפְעֵל וכן בכ"י פארמה ב' ובכ"י אנטונין²¹. וכך מנוקד גם באוטוגרף פירוש המשנה לרמב"ם²².

5. קָדְשִׁין, קְדָשִׁי קָדְשִׁין, קָדְשִׁין קְלִין, קָדְשִׁין קְלִין, וְקָדְשִׁין קְלִין – נפתח במקרא: קָדְשִׁים, הַקְדָּשִׁים, קָדְשִׁי, את קָדְשִׁיו. כ"ק: קָדְשִׁים, הַקְדָּשִׁים, קְדָשׁ קָדְשִׁים, אבל: קודש הַקְדָּשִׁים. ובדומה לו כ"י פארמה ב': לְקָדְשִׁים, פְּקָדְשִׁים, אבל: בית קדש הַקְדָּשִׁים. בכ"י אנטונין נמצאו רק שתי צורות מנוקדות: פְּקָדְשִׁין, לְקָדְשִׁין. במסורת הבבלית מנוקדות המובאות המקראיות (ואף בסמוך להן): קָדְשִׁים, הַקְדָּשִׁים. אבל בשאר המקרים: קָדְשִׁים, ובייחוד בצירוף: קָדְשִׁים קְלִין²³.

6. תְּרִין (= תורין) 2x – התיבה מקראית לעולם בקיום החולם: תְּרִים (הכתיב חסר תמיד, ט' פעמים). כ"ק (תמיד בכתיב חסר) וכ"פ מנקדים בכל מקום תְּרִים, תְּרִים. אבל המסורת הבבלית מבחינה: תורין, תְּרִין במובאה מקראית; תְּרִין בלשון חכמים²⁴. אין התיבה מזדמנת בסדר טהרות, ועל כן אין לדעת את מסורתם של פארמה ב' ושל אנטונין.

17. ראה מה שכתבתי על הצורות אינו, אינה בחיבורי נוסחאותיה, עמ' 99–100.

18. ואף בכ"י אסמגני למשנה: 5x המנו, המנה, כנגד 105x ממנו, ממנה. אבל בכ"י וינה לתוספתא המצב שונה לחלוטין: כ-290x (!) הימנו, הימנה, כנגד כ-250x ממנו, ממנה. ובכ"י ארפורט עוד פחות ממנו (124x). ראה נתן, ארפורט, עמ' 284.

19. ראה בר-אשר, הטיפוסים, עמ' 213–214.

20. ייבין, מסורת הלשון, עמ' 1127; מורג, העברית, עמ' 111.

21. ראה ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 40–41; ייבין, מסורת הלשון, עמ' 990–991.

22. ראה ת' צורבל, משנת הרמב"ם, עמ' 254.

23. ייבין, מסורת הלשון, עמ' 854.

24. ייבין, מסורת הלשון, עמ' 777–778. בתרגום אונקלוס: יְתִרִין.

7. עֹקְרָתוֹ, הוֹפְכָתוֹ, מְלַבְּשָׁתוֹ, וּמְכַשְׁרָתוֹ, אֲבָל: [תו, ומְרוֹמָמְתוֹ – נִיקּוֹד רֹבַּב הַצּוּרוֹת בַּמִּשְׁקָל פּוֹעֲלָתוֹ הוּא עַל דֶּרֶךְ הַמִּקְרָא וְעַל דֶּרֶךְ הַנְּהוּג בַּמִּסּוּרָה הַבְּבִלִית²⁵. כִּי"ק, כִּי"פ, פֶּאֶרְמָה ב' וְכִי" פֶּרִיס נֹהֲגִים בַּדֶּרֶךְ אַחֶרֶת: פּוֹעֲלָתוֹ²⁶. וְכִן בְּכִי" אֲנִטּוֹנִין: פּוֹשְׁטָתוֹ (גִּידָה ה, א). וְכִן בַּמִּסּוּרָה הַתִּימָנִית.

8. זָמֵן – בַּמִּקְרָא: זָמֵן וְכִן בְּכִי"ק וּבְכִי"פ, אֲבָל הַמִּסּוּרָה הַבְּבִלִית נִחְלָקֶת לִשְׁנֵי: הַסְפֵּרָא (אֲסַמְנִי 66): זָמֵן, וְאִילוֹ כִי" שִׁמְחוּצָה לוֹ בַּעֲיָקָר: זָמֵן²⁷. וּבְנִי תִימָן גּוֹרִסִים לַעֲוֹלָם: זָמֵן²⁸.

9. אָפִילוֹ, וְאָפִילוֹ – כִי"ק מִנְקַד אָפִילוֹ, וְאָפִילוֹ. אֲבָל בַּמִּסּוּרָה הַבְּבִלִית וְהַתִּימָנִית: אָפִילוֹ, אָפִילוֹ, עִם וִי"ו הַחִיבוּר תְּמִיד: וְאָפִילוֹ²⁹. גַּם בַּפֶּאֶרְמָה ב' מִצָּאֵת: אָפִילוֹ, אָפִילוֹ (פֶּרָה ב, ו), אֲבָל וְאָפִילוֹ (טֶהֱר' ו, ד 4x), וְאָפִילוֹ (אֶהֱל' טו, ז).

10. מְזַבַּח הַחִיצוֹן (3x) – כִי"ק מִנְקַד תְּמִיד כְּצֹפִי מְזַבַּח הַחִיצוֹן, אֲךָ כִי"פ מִנְקַד לְרֹב מְזַבַּח הַחִיצוֹן. הַנִּיקּוֹד בְּבִי"ת פְּתוּחָה יָדוּעַ בַּמִּסּוּרָה הַבְּבִלִית וְהַתִּימָנִית לְצַד הַנִּיקּוֹד בְּצִירִי. וְכִן בְּבִיטוֹי הַמִּקְבִּיל מְזַבַּח הַפְּנִימִי³⁰.

11. מַעֲשֵׂר עֲנִי – זֶה הַנִּיקּוֹד הַצֹּפִי בַּמִּבְנָה סְמִיכוֹת וְכִן מִצָּאֵנוּ בַּמִּקְרָא מַעֲשֵׂר דָּגָן וְכִי"ב. וְכִן מִנְקַד כִי"פ מַעֲשֵׂר עֲנִי וְכִמּוּהוּ מַעֲשֵׂר שֵׁנִי. אֲבָל כִי"ק מִנְקַד מַעֲשֵׂר עֲנִי, כִּמוֹ מַעֲשֵׂר שֵׁנִי. הָאֵם זֶה דּוּגְמָה לַגֶּרֶר מוֹרְפוּלוּגִי ("זִיוּגִי צוּרוֹת") לִכְאֵן אוֹ לִכְאֵן? הַמִּסּוּרָה הַבְּבִלִית מְבַחֶנָּה בֵּין נִיקּוֹד הַשֵּׁם הַזֶּה בַּמִּקְרָא (הַשִּׁי"ן תְּמִיד פְּתוּחָה) וּבֵין נִיקּוֹדוֹ בַּלָּשׁוֹן חֻכְמִים (הַשִּׁי"ן כְּמַעַט תְּמִיד צִרְיָה)³¹.

12. אֵיל נֹזֵר – בַּמִּקְרָא צוּרָה הַנִּסְמָךְ מְגוּקֶדֶת תְּמִיד בְּצִירִי: אֵיל אִשֶּׁם, אֵיל הַחֲצֵר וְעוֹד וְכִן מִנְקַד כִי"ק: אֵיל נֹזֵר. בַּמִּסּוּרָה הַבְּבִלִית: אֵיל נֹזֵר, אֵיל הַעוֹלָה, אֵיל מְלֵאִים, אֲבָל: אֵיל הָעֵם³² וְרֹאה לְהֵלֵן: יֵין קִפְרִיסִין.

13. אִשֶּׁם גּוֹלִילוֹת, אִשֶּׁם מַעֲלִילוֹת, אִשֶּׁם שִׁפְחָה חֲרוּפָה, אִשֶּׁם נֹזֵר, אִשֶּׁם מְצוּרַע – בַּמִּקְרָא אֵין הַשֵּׁם אִשֶּׁם מְתוּעַד בְּצוּרָה הַנִּסְמָךְ. בְּכִי"ק אִשֶּׁם – כְּצֹפִי. וְכִן בַּפֶּאֶרְמָה ב' (פֶּרָה א, ד), אֲבָל בַּמִּסּוּרָה הַבְּבִלִית וְהַתִּימָנִית לַעֲוֹלָם אִשֶּׁם גַּם בַּנִּסְמָךְ³³.

25. יִבִּין, מִסּוּרָה הַלָּשׁוֹן, עַמ' 442; מוֹרָג, הַעֲבְרִית, עַמ' 248.

26. בְּרֵאשֶׁר, הַטִּיפּוּסִים, עַמ' 197; הַנִּל, שֵׁם (לְעִיל, הַעֲרָה 16), עַמ' 66.

27. יִבִּין, מִסּוּרָה הַלָּשׁוֹן, עַמ' 945–946.

28. וְרֹאה מֵה שִׁכְתַּבְתִּי בַּמֶּאֱמָר "נִיקּוֹד 'בְּבִלְ-טִבְרָנ' בַּגִּיזָּה קִהִיר", מִסּוּרָה ב, יְרוּשָׁלַיִם תִּשְׁמ"ו, עַמ' 122.

29. יִבִּין, מִסּוּרָה הַלָּשׁוֹן, עַמ' 1119; מוֹרָג, הַעֲבְרִית, עַמ' 111.

30. יִבִּין, מִסּוּרָה הַלָּשׁוֹן, עַמ' 998.

31. יִבִּין, מִסּוּרָה הַלָּשׁוֹן, עַמ' 1000.

32. יִבִּין, מִסּוּרָה הַלָּשׁוֹן, עַמ' 868.

33. יִבִּין, מִסּוּרָה הַלָּשׁוֹן, עַמ' 940. וְהַשּׁוּוֹה מֵה שֶׁהֵבִיא בְּרֵאשֶׁר מִכִּי פֶאֶרִיס, שֵׁם (לְעִיל, הַעֲרָה 16), עַמ' 85–86, כְּגוֹן זֶקֶן הַתַּחְתּוֹן.

14. (בית) מְטַבְּחִים – כִּי"ק מקיים בִּי"ת קמוצה: מְטַבְּחִים (תמיד ג, ה; מיד' ג, ה) ואף כִּי"פ מנקד: מְטַבְּחִים (תמיד ג, ה). אבל מסורת בני תימן מקיימת בִּי"ת שוואה: מְטַבְּחִים.

15. לְעוֹלָם – אינה בטילה לְעוֹלָם (אב' ה, יז); ואינו מדבר בשבח לְעוֹלָם (ברייטא בסוף פרק ה' דאבות). במקרא הניקוד הוא לְעוֹלָם, וכן בכִּי"ק ובמסורת הבבלית (כ"י אססמני לספרא). הניקוד בלמ"ד קמוצה אינו ידוע לי משום מקור אחר.

16. קְרָנִין, טְלָפִין – צורת הריבוי של שמות אלו באבות הטקסטים היא קְרָנִים, טְלָפִים. וכן במסורת הבבלית³⁴. הניקוד שעל דרך הריבוי יִם לא ידוע לי ממקור אחר^{34א}. וראה להלן: מימי רגליו.

17. לִידַע (אב' ד, כב) – ניקוד זה מזדמן מעט גם באבות הטקסטים של המשנה, והנה מה שנצטבר בידי. כִּי"ק: לִידַד (שבת טז, ח), לִישׁוֹל (שבת ח, ב; יז, ב), לִיתָן (ב"ק ט, ב; ט, ד), לִירְבוֹץ (ב"ק א, ד); כִּי"פ: לִילֶךְ (גדר' ז, ט), לִיתָן (כת' ו, ב 2x; גדר' ט, ה)³⁵. ונמצא גם בבניין נפעל, כגון כִּי"ק: לִיכָנֵס (מכות ג, ב), לִיפְקֹל (ב"ק ד, ח; סנה' ו, א 2x)³⁶. דוגמאות מועטות נמצאו אף במסורת הבבלית³⁷. מסורת קריאה זו מקיימת עד היום במקצת התיבות במשנה של קהילות אחדות, כגון ג'רבה ותיטואן³⁸.

18. לִלְמַד – כִּי"ק למשנה גורס את צורות העתיד של פועל זה על משקל יִפְעַל (5x) וכן כִּי"א אססמני לספרא (5x). צורת המקור מתועדת במשנה פעמיים בלבד ושתיהן באבות. כִּי"ק כותבן חסר, אך המנקד הטיל חולם: לִלְמַד (2x). אין בידי עוד עדויות לצורת מקור במ"ם פתוחה.

19. נוֹמִי (זבח' ד, ט) – דפוסי המשנה גורסים ר' שמעון אומר, אך אבות הטקסטים גורסים פועל אחר: נומו ר' שמעון (כִּי"ק וכִּי"פ), נומו ר' שמעון (כִּי"ל ואוטוגרף פירוש המשנה לרמב"ם). אבות הטקסטים של המשנה מכירים את הפועל "נמי" בלבד (ה' פעמים וכולן צורות עבר), אבל התוספתא, הספרי והמכילתא מכירים את הפועל

34. ייבין, מסורת הלשון, עמ' 819, 843.

34א. אמנם במשמעות "סוד דבר ועיקרו" מצאתי שכִּי"ק מנקד "שני קְרָנִים וחומש" (תר' ו, ד).

35. ראה הנמן, תורת הצורות, עמ' 239.

36. העובדה שניקוד זה מצוי בבניין קל בפועל פ"ג ופ"י העלתה אצלי את הסברה שהגייה זו (ובניקוד) מושפעת מן הכתיב, ושמה ראשיה בצורות מקור של נפעל, שבהן מילאה הי"ד המונעת את מקום הה"א המונעת: לְהַפְעִל = לִיפְעַל.

37. ייבין, מסורת הלשון, עמ' 282. הוא סבור שצורות אלו הן פרי תיקון יתר.

38. ראה החומר שהביא ש' מורג במאמרו "לשון חז"ל – העדויות שבעל-פה", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ישיבות מרכזיות – הלשון העברית והארמית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 45–46. מורג מסתייג מהסברו של ייבין (ראה לעיל, הערה 32). לדעתו, תצורה כזאת עשויה להיווצר כתולדת אנלוגיה גם בלשון חיה.

"גום" בלבד (33 פעמים וכולן צורות עבר). ואין לדעת בבירור אם חלוקה זו אותנטית³⁹. היחסים בין שני הפעלים (גום – נמי – גום) טעונים עיון נוסף⁴⁰.

20. **כאיזה צד** (5x) – אבות הטקסטים של המשנה (כ"ק, כ"פ וכ"ל) אינם מכירים אלא כיצד וכן בכ"י פארמה ב' ואנטונין. אבל כ"י אסמני לספרא גורס ד' פעמים **כאיזה צד** וכ"י ב (כנגד כמאה פעמים כיצד). ובכ"י ערפורט לתוספתא רווחות הצורות **כאיזה צד, כיזה צד, כיצד** (בכ"י וינה הן נדירות מאוד)⁴¹. בקטעי גניזה למשנה בניקוד בבלי רווחת הצורה **כאיזה צד**⁴².

21. **בעל כרחך** (3x) – בפעם הראשונה כתב **שעל כרחך** (ויש ב"ת תלויה) ואחר כך כתב ג' פעמים **בעל כרחך**. אבות הטקסטים למשנה מכירים על כרחך בלבד (ט' פעמים) וכך גם כ"י אסמני לספרא (י"ב פעמים). כ"י לתוספתא גורס פעם אחת **בעל כרחך** (סוטה ב, ג) וגם כ"י וטיקן 32 לספרי גורס – ד' פעמים – **בעל כרחך**. במסכת אבות מצאתי **בעל כרחך** בסידור ר' שלמה מסג'למאסה (צפון אפריקה, במאה הי"ג), בסידור ספרד לונדון 694 ובמסכת אבות שנעתקה במזרח, אוקספורד 120 (ובה הניקוד הוא **בעל כרחך**)⁴³.

22. **פרצודו** – כתיבה של תיבה יוונית זו באבות הטקסטים של המשנה הוא **פרוזודו** (במקצתם ספק ד/ר בסופה) – כך ד' פעמים בכ"ק ובכ"ל, ובכ"פ ב' פעמים **פרוזודו** וב' פעמים **פרוסדוד**. מחוץ למשנה היא נמצאת עוד רק בתוספתא ובה גורס כ"י וינה **פרוצדור** (ברכ' ו, כא), **פרסרדי** (נידה ג, ט). הכתיב בצד"י כנגד s שבתיבה היוונית נמצא עוד בשלושה קטעי גניזה לאבות: **פרצודו**⁴⁴.

23. **גופות הלכות** (אב' ג, יח) – באבות ה, ח הוא גורס ככל כתיב-היד גופי [עבירה]. את הצורה גופות לא מצאתי לא בכ"י של אבות ולא בשום מקור אחר, לא בנפרד ולא בנסמך. ובתוספתא גופי תורה (חג' א, ח). הריבוי גופין מצוי בספרות האמוראים. במקרא מצינו גופת שאול, גופת בניו (דה"א י, יב) כנגד "גְּוֹיֵת שְׂאוּל", "גְּוֹיֵת בְּנֵי" שבספר שמואל א' לא, יב⁴⁵.

39. כ"י ערפורט למשנה, למשל, גורס במקומות אחדים גומתי (יב, יא; יד, ה) במקום גומתי שבכ"י וינה.

40. אשר לגיזרון ולניקוד ראה מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת-גן תשל"ד, עמ' 223–224. וראה עוד ייבין, מסורת הלשון, עמ' 668.

41. ראה נתן, ארפורט, עמ' 273.

42. ראה מה שכתבתי במאמרי שתי תופעות, עמ' 49–50.

43. עוד פרטים ראה בחיבורי נוסחאותיה, עמ' 125–126.

44. פרטים גם על הצורה ביוונית ראה בחיבורי נוסחאותיה, עמ' 139.

45. הצורה גופות במילון בן-יהודה מובאת רק משירי יהודה הלוי וממשנה תורה לרמב"ם.

24. נְמוּךְ (זבח' א, ב), נְמוּכָה (אב' ה, יט) – כִּי"ק וכי"פ מנקדים נְמוּךְ (כלא' ד, ז; עיר' ט, א) וכי"ק מנקד נְמוּכָה (אב' ה, יט). אבל 2 קטעי גזירה גורסים נְמוּכָה. במסורת הבבלית: נְמוּךְ, נְמוּכִים⁴⁶ ובמסורת התימנית: נְמוּךְ, נְמוּכָה, נְמוּכִים. במשנת הרמב"ם: נְמוּךְ⁴⁷. במשניות דפוס ליוורנו: נְמוּךְ (3x), נְמוּכָה (1x)⁴⁸.

(ב) ברייתא דפיטום הקטורת

פיטום הקטורת (= ברייתא בבבלי כר' ו ע"ב; ירושלמי יומא מא ע"ד). הברייתא נכללת בסידורי התפילה של כל עדות ישראל ובכללם התכלאלים בני המאות האחרונות.

25. צִפְּרֹן (= צמח הבושם) – בני אשכנז והספרדים אינם מבחינים בין הצפורן שבאצבע ובין הצמח הבושמי שבקטורת ושניהם נהגים צִפְּרֹן. וכן מנקדים כִּי"ק וכי"פ צִפְּרֹן, כבמקרא. במקרא ובמשנה אין השם מתועד בהוראתו השנייה. מסורת תימן דהיום מכירה, כנראה, רק צִפְּרֹן (בשני המובנים), אבל כִּי תימני לסדר מועד עם הרמב"ם בערבית גורס צִפְּרָנִי (שבת י, ו)⁴⁹, וכן מצא ייבין במדרש הגדול צִפְּרָנִי⁵⁰. כִּי פארמה ב' ואנטונין מנקדים צִפְּרֹן⁵¹, וכן מנוקד במסורת הבבלית⁵². וקטע גזירה T-S E1, 43: צִפְּרָנִי (שבת י, ו).

26. מֶלַח סדומית – הניקוד במ"ם שוואה לא ידוע לי ממקור אחר, ושמא טעות סופר לפנינו. צורת שם היחס הידועה מן סדום היא סדומית, וזה הכתיב בשני התלמודים ובכל הסידורים. וכן כתוב בכ"י ויגה של התוספתא (מג' ט, טו 3x מלח סדומית). אבל בספרא: סודמית⁵³. ובקטע גזירה T-S E3, 62: מלח סודמית.

27. יֵין קפריסין – במקרא יֵין בנפרד, יֵין בנסמך, אבל יש חריגים אחדים: יֵין הרקח (שיה"ש ת, ב), יֵין תרעלה (תה"ס, ה). ואולי יש חריג גם בכיוון הפוך: וחכך כֵּיין הטוב (שיה"ש ז, י). בכי"ק מנוקד כצפוי ויין תפוחים, אבל יֵין נסך. בכי"פ לרוב: יֵין תפוחים, אבל פעם אחת: יֵין תפוחים (תר' יא, ב), וכן: יֵין נסך. במסורת הבבלית יש חילופי יֵין–יין בשני המעמדים. למשל: כֵּיין המזוג במים (ספרא, רנה) לצד יֵין תפוחים,

46. ייבין, מסורת הלשון, עמ' 644.

47. ראה צורבל, משנת הרמב"ם, עמ' 198.

48. ראה מה שכתבתי על ניקודה של תיבה זו בחיבורי גוסחאותיה, עמ' 132.

49. י"ל נחום, סדר מועד של המשנה, כתב יד בנוסח תימן עם פירוש הרמב"ם בערבית, חולון תשל"ו.

50. ייבין, "מלים מנוקדות במדרש הגדול", לשוננו כס (תשכ"ה), עמ' 71–74.

51. ראה מ' בראשר, מבוא לפארמה ב', עמ' 16. הג"ל, הסיפוסים, עמ' 204, 206–207.

52. ייבין, מסורת הלשון, עמ' 1069.

53. ייבין, מסורת הלשון, עמ' 1095. וכן בתשובות הגאונים (מהדורת הרכבי, חלק א, ברלין תרמ"ז, עמ' 29): מלח סודמית.

יין צהרים (אב' ג, י)⁵⁴. כ"י פאריס מרבה בצורות מעין יין נסך⁵⁵. בתכלאלים: יין קפריסין, ומהרי"ץ העיר: "יין בצירה לפי שהוא סמוך". הערתו מלמדת שהכיר מסורת אחרת. ואכן בתכלאל משתא-שבזי: יין קפריסין. וכן מנוקד בסידור ספרד, קיימברידג' Add. 438.

28. מימי רגלין – צורת הריבוי רגלים בצירוף זה (או בכלל, שלא במשמעות 'פעמים', כבמקרא ושלא במשמעות 'חגים' כבלשון חז"ל) אינה ידועה לי ממקורות אחרים. כל המסורות מכירות: מי/מימי רגלים⁵⁶. ראה לעיל: קרנין, טלפין.

29. קילופא – זו מסורת הקריאה של ספרדים ואשכנזים וכן הכתוב בבבלי ובירושלמי, אולם התכלאלים דהיום גורסים קלופה, והמהרי"ץ מעיר: "הקוף בשוא". תכלאל שבזי מציע מסורת שלישית: קלפה, וכן מצאתי בסידור ספרד, קיימברידג' Add. 438. בקטע גניזה T-S E 3, 62: קילופין.

30. קפת הירדן – סידורי האשכנזים והספרדים וגם התכלאלים גורסים (מ)כיפת הירדן, וכן הכתיב בבבלי ובירושלמי⁵⁷. כ"ף פתוחה לא מצאתי בשום מקום אחר. גרסה מיוחדת במינה מצאתי בסידור ספרד, קיימברידג' Add. 438: קלפת הירדן. ראוי לציין שיש מפרשים את הגרסה המקובלת: וורדים. הנה דברי המהרי"ץ: "עשב הוא שגדל על שפת הירדן והוא הורד, ומצוי בגינות הוורדים... וי"א שהוא הבושם הנק' בערבי ענב"ר והוא גדל בירדן".

31. חמר חיוורין ועתיק – כך בסידורי אשכנז וכן בבבלי ובירושלמי. וכן בקטע גניזה T-S E 3, 62. אולם בסידורי הספרדים ובני תימן: חור. בסידור ספרד, קיימברידג' Add. 438: יין ישן לבן. ושם כך גרס גם קטע גניזה T-S N.S. 32, 5: יין ישן [...] ⁵⁸.

(ג) קניין תורה (= אבות ו)

32. נואי – כתיב זה למלה נוי נמצא בפעם הראשונה בבן-סירא לה, ה, וכך הוא מזדמן מעט בכ"י של ספרות התנאים: פעם אחת בכ"ק (עד' ב, ט), פעם אחת בכ"י וינה

54. ייבין, מסורת הלשון, עמ' 869.

55. ראה בראשור, שם (לעיל, הערה 16), עמ' 85-86.

56. ייבין, מסורת הלשון, עמ' 842.

57. ובתשובות הגאונים (מהדורת הרכבי, חלק א, ברלין תרמ"ז, עמ' 29): וקפת הירדן.

58. וכבר הסתייג ש' קליין מן ההסבר שמקור יין זה מן העיר חורין הידועה. ראה S. Klein, *MGWJ* (1933) 77, עמ' 363.

לתוספתא (יב' ו, ט) לצד הרוב: נוֹי, נוֹיִי. נואי מצוי במשנת הרמב"ם⁵⁹, בפארמה ב' ובמסורת הבבליית והתימנית⁶⁰ וניקודו: נוֹאִי.

33. מעיר יבנות גדולה של חכמים (התיבה יבנות לא נוקדה) – כתבי־היד והדפוסים אינם מזכירים את שם העיר ("מעיר גדולה של חכמים"), ורק בסידור ר' שלמה ממסג'למאסה מצאתי את שם העיר: "מעיר גדולה שלחכמים אני ומיבנה אני". הצורה יבנות אינה ידועה לי ממקור אחר.

34. מְלוֹיִן – "שבשעת פטירתו שלאדם מן העולם אוי מְלוֹיִן אותו לא כסף...". אמנם אפשר שזו טעות סופר שניקד הפעיל במקום פועל ההולם את ההקשר, אולם הנה מצאתי בתוספתא: אף המקום ברוך הוא הלוח את בניו ארבעים שנה (סוטה ד, ו)⁶¹ ובמכילתא דרשב"י: לְלוֹאֲנוּ עד שנבוא עמו לבית מקדשו (טו, ב 79).

35. ספר תְּלִים – שם הספר המקראי מופיע בספרות התנאים פעמיים בלבד ושתייהן במשנה. כ"ק גורס: שיר המעלות שבתילים (סוכה ה, ד; מידות ב, ה).

(ד) מבחר צורות (בלא דיון)

1. כינוי הקניין לנוכח הוא לעולם ה־ך: חבִּינְךָ, כרְחָךְ, רִבְךָ, שֶׁלְךָ... ובהפסק: בתורתך, כנגדך
2. צורות מקור של הקל: לֶאכֶל, לֶקֶב (קרבן)⁶², לְלַמֵּד
3. נסתר: בָּאת
4. "עשה": נַעֲשֶׂה, נַעֲשֵׂו
5. "הוה": הָיִי, אֵל תְּהִי
6. "גוס": מִגִּיס לְבוֹ⁶³
7. מועטין (2x)⁶⁴

59. צורבל, משנת הרמב"ם, עמ' 254.
60. ייבין, מסורת הלשון, עמ' 761.
61. בכ"י ארפורט: "אברהם הילוח עם המלאכים והמקום הילוח על בניו". ראה נתן, ארפורט, עמ' 348.
62. זו צורת מקור יחידה במשנה. כ"ק מנקד כאן ובכל צורות העתיד שבענייני הקרבנות (40x) בניין נפעל, ואולם כ"י אססמני לספרא מנקד את צורות המקור בקל (19x + 8 היקרויות לא מנוקדות). ראה ייבין, מסורת הלשון, עמ' 487.
63. מסורת תימן גורסת: מגיש לבו וליאת צורות עבר ועתיד של הפעיל בספרות התנאים. צורת הציוי: הגס דעתך. ייבין, מסורת הלשון, עמ' 627.
64. צורה זו היא בבחינת מיעוט מבוטל בכ"ק (2x כנגד 27x ממועט), והיא נעדרת מכ"י אססמנו לספרא (13x ממועט). אבל במשנת הרמב"ם היא הצורה השלטת (21x כנגד 5x ממועט). ראה צורבל, משנת הרמב"ם, עמ' 162. וכן בכ"י וינה לתוספתא (40x כנגד 3x ממועט), והמצב דומה בכ"י וטיקן 32 לספרי. היחס שבין שתי הצורות (מועט – ממועט) טעון עיון מחודש.

8. אִיפְשָׁר (= אי אפשר)⁶⁵
9. מִשָּׁם... לָשָׁם...
10. לְמָקוֹם שְׁהוּא
11. כָּלִי
12. קָרִי
13. ר', ר' (= רבי)
14. כָּלָא (= כלייה)⁶⁶
15. סִיג (3x)⁶⁷
16. שִׁירֵי הַדָּם⁶⁸
17. בְּשַׁעַת (כעסו) (4x)⁶⁹
18. רְחוּץ יָדַי
19. מִקַּח שׁוֹחַד⁷⁰
20. סְעוּדָה⁷¹
21. עָרַב[וֹן] (= הריבוי של עָרַב)⁷²
22. הַכְּתָב וְהַמִּכְתָּב⁷³
23. קִנְיָן
24. מְסֻרוֹת (= מסורות)⁷⁴
25. פּוֹרְעָנוּת
26. כְּנִיסוּת
27. שְׁלִיל
28. מְנִין
29. הַרְיֵנִי⁷⁵
30. שמות פרטיים⁷⁶: לְעֹזֵר, לְעֹזֵר, לְעֹזֵר, לְעֹזֵר, לְעֹזֵר. בתירה, הָלַל, ר' לעזר חֲסָמָה, יבנות (= יבנה), יהודה/יהודה, יוסי, ירושלָם, מְרַדְכִי, נִהְרִי, צְדוּקָה, קִפְרִיסִין. מלח סודמית.
31. שמות שאולים מיוונית⁷⁷: גִּימְטְרִיא, טְרַקְלִין, פִּינְקָס, פְּרָצְדוֹד (= פרוזדור), פְּרַקְלִט, קִטְיָגוֹר.
65. ראה שרביט, האפולוגיה, עמ' 566–567.
66. ראה שרביט, נוסחאותיה, עמ' 130. על חילופי א/י במעמד בין־תנועי ראה הנ"ל, שתי תופעות, עמ' 57–56.
67. ראה שרביט, שם, עמ' 78.
68. ראה שרביט, שם, עמ' 78–79.
69. ראה שרביט, שם, עמ' 92.
70. ראה שרביט, שם, עמ' 124–125.
71. ראה שרביט, שם, עמ' 116.
72. ראה שרביט, שם, עמ' 113–114. וראה מה שכתב ד' בן־חיים, "נתון בערבים", לשוננו מה (תשמ"א), עמ' 307–310.
73. ראה שרביט, נוסחאותיה, עמ' 128–129.
74. ראה שרביט, נוסחאותיה, עמ' 111–112. מסורות מתועדת פעמיים בתוספתא (ב"מ ב, לג; סנה' יג, ה) במשמעות 'מלשינים'. השווה: מְפַלֵּת–מְפַלּוֹת (פסח' ג, ז; ר"ה ב, ה); פְּרֻכָּת–פְּרֻכּוֹת (יומא ה, א). באבות הטקסטים למשנה יש עדיפות לצורה הסינתטית הריני (כ"ק 45x) מן הצורה האנלטית הרי אני (כ"ק 32x). בכ"ז אסטמני לספרא המצב הפוך: 17x הרי אני (4x תוקנו) כנגד 3x הריני. אולם בדפוסי המשנה מגמת התיקון לטובת הצורה הסינתטית ברורה: 10x הרי אני, כנגד 70x הריני. והנה כ"י וינה לתוספתא גורס 3x הרי אני, כנגד 85x הריני. וכ"ז וטיקן 32 לספרי במדבר ודברים: 5x הרי אני כנגד 38x הריני.
76. ראה אפרס חילופי נוסחאות ודיון במקצת השמות אצל שרביט, נוסחאותיה, עמ' 141–153 (בפרק: שמות פרטיים).
77. ראה אפרס חילופי נוסחאות והשוואה למלים ביוונית אצל שרביט, נוסחאותיה, עמ' 134–140.

32. מלים וצירופים

- א. הוי מעט עסק ועסוק בתורה (אב' ד, ט)⁷⁸.
  - ב. ואל תשאֵל לו בשעת נדרו (אב' ד, יח)⁷⁹.
  - ג. ויש להם על מה שיסמכו (אב' ג, טז)⁸⁰.
  - ד. ומשתחוים ויוחִים (אב' ה, ו)⁸¹.
  - ה. ונפרעין בכל יום תדור (אב' ג, טז)⁸².
  - ו. בן עשרים לאשה (ברייטא = אב' ה, כא בדפוסים)⁸³.
  - ז. בן שבעים לדור (ברייטא = אב' ה, כא בדפוסים)⁸⁴.
  - ח. [כל כנסיה שהיא] לשם מצוה (אב' ד, יא); [כל מחלוקת...] ושאינה לשם מצוה (אב' ה, יז)⁸⁵.
  - ט. שלי ושלך שלך – חסיד, שלך ושלי שלי – רשע (אב' ה, י)⁸⁶.
  - י. והמאדים פני חבירו ברבים (אב' ג, יב)⁸⁷.
  - יא. הוי קל ראש ונוח לתשחורת (אב' ג, יג)⁸⁸.
  - יב. [צר לי המקום] שעולין בו לירושלים (אב' ה, ה)⁸⁹.
78. ראה שרביט, האפולוגיה, עמ' 558–559. וראה מה שהציע מ' זינגר, "מעט עסק", לשוננו מז (תשמ"ג), עמ' 66–69. ועוד ראה את הצעתו של ש' אברמסון, "מעט עסק", לשוננו מז (תשמ"ג), עמ' 298–299. ועדיין צ"ע.
79. על השימוש בבניין נפעל בהוראה אדמיסיבית ראה מ"צ קדרי, ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, כרך א, רמת-גן תשל"א, עמ' 165. ועל הדיון במשנה זו ראה שרביט, נוסחאותיה, עמ' 67–68.
80. שני הבדלים ניכרים במבנה ביטוי זה בין המשנה (כ"ק) ובין התוספתא (כ"י וינה) – במשנה: יש/אין להם על מה שייסמכו (נפעל); (חג' א, ח 2x); בתוספתא: יש/אין לכן על מי שייסמוכו (קל!); (עיר' ח, כג–כד; חג' א, ט. ס"ה א 5x). על הדיון במשנה זו ראה שרביט, נוסחאותיה, עמ' 60, 76.
81. הפועל "רוח", על כל צורותיו, נדיר בספרות התנאים. והצורה הנידונה יחידאית. על מסורות הקריאה ויוחִים–רוחִים ראה שרביט, נוסחאותיה, עמ' 71.
82. אבות הטקסטים גורסים כאן: תמיד. תיבה זו משמשת רק כאן במשמעותה המקראית. בכל ספרות התנאים היא משמשת (כ-130 פעמים) במשמעות 'קרבן התמיד' בלבד. את מקומה ירשה תדיר. על הצורה תדור כנגד תדיר, תדירין ראה שרביט, נוסחאותיה, עמ' 115–116.
83. ואין הוא גורס את הצלע "בן שמונה עשרה לחופה". הנוסח המקובל בכל כה"י והדפוסים הוא "בן עשרים לדרוף". הפועל "לדרוף" נתפרש בשתי דרכים: לדרוף אחר מוונתיו; לדרוף במלחמה. ומצאתי כ"י אחד (אוקספורד 380) הגורס "בן עשרים לצבא".
84. גרסה זו (במקום לשיבה) נמצאת עוד בשני קטעי גניזה: T-S E3, 62; E3, 87.
85. הביטוי לשם מצוה (במקום לשם שמים, המצוי בכתב-יד ובדפוסים) נמצא עוד בעיקר בקטעי גניזה. ראה שרביט, נוסחאותיה, עמ' 42–43.
86. על עדיפות נוסחה זו ראה שרביט, מסורות פירוש, עמ' 132.
87. והמאדים (במקום והמלבין) היא גרסה כ"ק ושני קטעי גניזה. ראה שרביט, נוסחאותיה, עמ' 38.
88. ראה הדיון במבנה התחבירי אצל שרביט, מסורות הפירוש, עמ' 122–124.
89. אפרס נוסחאות ודין תמצא אצל שרביט, מסורות פירוש, עמ' 131.

1. מעמדו הלשוני של כתב-היד

1. מסורת הטקסט העיצורי משותפת לכי"ק

ככלל אפשר לומר שכתבו ומערכות ההגה והצורות של כתב-היד המתואר כאן שווים למצוי באבות הטקסטים של המשנה ובראשם כי"ק. אמנם נמצאו בכתב-היד שלנו צורות אחדות שהיה מקובל לייחסן לענף הבבלי של המשנה כגון הימנו, מועטין, הריניני? ואלם צורות אלו נמצאו – אם מעט ואם הרבה – גם באבות טקסטים של המשנה, והן רווחות בכ"י של התוספתא, ועל כן ראוי לבחון את העניין מחדש⁹⁰. מכל מקום, יש ויש הבדלים בין מסורת כתב-היד שלנו ובין מסורת כי"ק, בעיקר במסורת ההגייה העולה מן הניקוד, והם יפורטו בשני הסעיפים הבאים, שבהם ידובר על הקרבה לטיפוס המזרחי על שתי שלוחותיו: פארמה ב' מכאן וכתב-יד בניקוד בבלי מכאן.

2. קרבה לפארמה ב'

כתב-היד שלנו שווה לפארמה ב' בכמה עניינים, כללים ופרטים: (א) שי"ן הזיקה שוואה לפני תיבות מסוימות, (ב) משקל הפעל, (ג) אינו (בחולם), אינה (ה"א מופקת), (ד) וָפִילוֹ, (ה) צְפֹרֶן.

ההשוואה מצומצמת מאוד, משום שצורות רבות המתועדות בכתב-היד שלנו⁹¹ אינן מזדמנות בפארמה ב', המכיל את סדר טהרות בלבד, ולהפך. אין לדעת, למשל, אם כתב-היד שלנו דיגש רי"ש, ואיזה משקל עדיף: פעלן או פועלן⁹².

מכל מקום, נציין עניינים אחדים שבהם נפרדות שתי המסורות: פועלתו (פ"ב: פועלתו), קדשים (פ"ב: קדשים), אָשם גזילות וכיו"ב (פ"ב: אָשם), כאיזה צד (פ"ב: כיצד).

3. קרבה למסורת הבבלי

אין ספק שבכתב-היד שלנו מתגלה קרבה מרובה מאוד למסורת הלשון המשתקפת בניקוד הבבלי. וכדי להסיר כל ספק, ייאמר מייד שלא רק מערכת סימני הניקוד של כתב-היד שלנו טברנית, אלא גם המערכת הפונולוגית המשתקפת ממנה אינה בבלי⁹³. ראה לעיל, תיאור הניקוד וכו'.

90. אני דן בכך בהרחבה במקום אחר.

91. מקצתן בברייתות שנספחו למשנה. וכידוע, לשונה של מסכת אבות מיוחדת בכך שכמה מלשונותיה נדירים מאוד במשנה או אף נעדרים ממנה כליל.

92. ראה בראש, הטיפוסים, עמ' 197–204.

93. להבדיל מאותם כתב-יד שכינינו את ניקודם "בבלי-טברני", כלומר: מערכת הסימנים שלהם טברנית, אך המערכת הפונולוגית המשתקפת ממנה בבלי. ראה שרביט, 'ניקוד בבלי טברני' בגניית קהיר, שם (לעיל, הערה 127).

ובכן, הקרבה שבין שתי המסורות היא בתחום המורפולוגיה והמורפופונולוגיה: (א) שי"ן שוואה לפני תיבות מסוימות, (ב) פועלתו, (ג) משקל הפעל, (ד) תרין, זמן, המנו, צפורן, אשם גזילות וכיו"ב, מזבח החיצון, איל מזיר, יין קפריסין, קדשין. בשני עניינים נפרדות שתי המסורות: (א) אינו (בבלי: אינו), (ב) רבי, רבי (בבלי: רבי).⁹⁴

4. מסורות ייחודיות

ואלה הצורות, שלפי שעה לא מצאתי להן אח במקור אחר: (א) קרנין, טלפין, מימי רגלים, (ב) לעולם, (ג) ללמד, (ד) מלח סודמית, (ה) מעיר יבנות (= יבנה), (ו) גופות הלכות.

94. אמנם בעניין זה שונה אף מסורת תימן מהמסורת הבבלי, והיא גורסת ככל שאר המסורות שבכתב ושבעל־פה, שמחוץ למסורת הבבלי רבי וכיו"ב. ובמקום אחר אני מרחיב את הדיבור על מסורותיה של תיבה זו.

קיצורים ביבליוגרפיים

- בר-אשר, מבוא לפארמה ב' = דברי מבוא למשנה כ"י פארמה ב' לסדר טהרות, ירושלים תשל"א, עמ' 1-20
- בר-אשר, הטיפוסים = משה בר-אשר, "הטיפוסים השונים של לשון המשנה", תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 187-220
- בר-אשר, בירורים = משה בר-אשר, "בירורים בלשניים בכתבי היד של המשנה – טיפוס הלשון וקווי ייחוד בלשון", דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ז (תשמ"ו), עמ' 183-210
- הנמן, תורת הצורות = גדעון הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה, על פי מסורת כתב-יד פארמה (דה רוסי 138), תל-אביב תש"ם
- ייבין, מסורת הלשון = ישראל ייבין, מסורת הלשון המשתקפת בניקוד הבבלי, א-ב, ירושלים תשמ"ה
- מורג, העברית = שלמה מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ד
- נתן, ארפורט = חיה נתן, מסורתו הלשונית של כ"י ארפורט של התוספתא, ירושלים תשמ"ז
- צורבל, משנת הרמב"ם = תלמה צורבל, אוטוגראף פירוש המשנה לרמב"ם (עבודת דוקטור), ירושלים תשמ"ז
- שרביט, נוסחאותיה = שמעון שרביט, נוסחאותיה ולשונה של מסכת אבות, רמת-גן תשל"ז
- שרביט, האפלולוגיה = שמעון שרביט, "האפלולוגיה בלשון-חכמים", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 557-568
- שרביט, מנהג הקריאה = שמעון שרביט, "מנהג הקריאה של אבות בשבת ותולדות הברייתות שנספחו לה בעקבותיו", ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן, יג (תשל"ז), עמ' 169-187
- שרביט, מסורות פירוש = שמעון שרביט, "מסורות פירוש וזיקתן למסורות נוסח במשנה", עיונים בספרות חז"ל במקרא ובתולדות ישראל (ספר היובל לכבוד ע"צ מלמד), רמת-גן תשמ"ג, עמ' 115-134
- שרביט, שתי תופעות = שמעון שרביט, "שתי תופעות פונולוגיות בלשון חכמים", מחקרים בעברית ובערבית (= תעודה ו - ספר זיכרון לדב עירון), תל-אביב תשמ"ח, עמ' 43-61

קטע מפירוש ר' יהודה אבן בלעם לספר נחמיה

נחמיה ב, יב – ז, ג

את דבר קיומו של קטע מפירוש ר' יהודה אבן בלעם לספרים עזרא ונחמיה בין הפרגמנטים של הגניזה הקהירית שבספרייה האוניברסיטאית אשר בקיימברידג' כבר הודיע אברמסון¹, והוא אף נתן את סימנו שם: T-S NS 310,9. אולם פרגמנט זה, הנפרש על כעשרה דפים, מטושטש ברובו הגדול וקשה מאוד לפענחו². הקטע המתפרסם בזאת, אשר מצאתיו בין קטעי הגניזה שבקיימברידג', שם, מתפרש על דף אחד, והוא פירוש לנחמיה ב, יב-ז, ג³, וסימנו הוא T-S Ar. 31,24⁴. כתב-היד ברובו הגדול ברור, בכתב מזורח, ורק קרע באחת הפינות של הדף מצריך שחזור. בעמוד א יש עשרים ושתיים שורות, ובעמוד ב – עשרים ושלוש שורות, ובכל שורה כתובות שש עד עשר מלים. המעתיק דאג לשים נקודות בין משפטים, ולא תמיד במקום הנכון, ופעם אחת הוא שם שתי נקודות, ככל הנראה לציין את סוף העניין⁵. הניקוד הדיאקריטי קיים, על פי רוב, על האות צ' ועל האות ט'; פעם אחת סימן המעתיק תא מרבוטה על הה"א הסופית⁶, פעם אחת ציין את התנועה צ'מה⁷, וארבע פעמים – את סימן השדה⁸. נוסף על כך ניקד המעתיק בניקוד עברי מלים עבריות לא מעטות⁹. בדף נמצאו חמש שגיאות בהעתקה¹⁰. על כל הדברים האלה ראה את העתקת כתב-היד ובהערות הגלויות אליה.

1. ראה ש' אברמסון (מהדיר), "כתאב אל-תג'ניס", ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 55.
2. ייתכן שאטפל בו בהזדמנות אחרת, עם כל הקשיים, ובינתיים אשתמש בו לבירור מלים מטושטשות בקטע המתפרסם כאן.
3. קטע זה מקביל בחלקו הגדול לעמודים 2-3 בקטע שמצא אברמסון (ראה לעיל, הערה 1).
4. אני מודה מקרב לב לד"ר ש' רייף, מנהל היחידה לאוסף הגניזה הקהירית שבקיימברידג', על שהואיל להרשות לי לפרסמו.
5. ראה סוף שורה 13.
6. הסימן הוא בנקודה אחת על הה"א של קלילה, בשורה 27.
7. על המ"ם של המלה מכתארה, בשורה 39.
8. על המלה אי, בשורות: 8, 10, 29, 38.
9. ראה את המלים הבאות: המ – שו' 4; החרה – שו' 9; נשכתו – שו' 10; האמללים – שו' 12; אמלל – שו' 13; היעזבו – שו' 19; תועה – שו' 20; ורק – שו' 31; רק – שו' 32.
10. המלה תרעה (שו' 20) נכתבה פעמיים; המלה נעתי נכתבה כננערת (שו' 30); פאסק במקום פאסקט (שו' 34); פרות במקום בררות (שו' 39), פחותה במקום פתוחה (שו' 40).

ההוכחה הברורה שקטע זה הוא משל אבן בלעם היא הקולופון המצוי בסוף הקטע שמצא אברמסון, שהפירוש המצוי בקטע שלנו הוא חלק ממנו. בעמוד 5 של הקטע הנ"ל נאמר כך¹¹: "כמל בחמד אללה ועונה אלפיץ' שרח ספר עזרא ממא עני בתאליפה ר' יהודה בן בלעם ז"ל בריך רחמנא דסייען". ובעברית: "גשלם בשבח האל ובעזרתו הרבה פירוש ספר עזרא אשר טיפל בחיבורו ר' יהודה בן בלעם ז"ל; בריך רחמנא דסייען".

כמו כן יש לציין גם את הדמיון בין פירושו כאן ובין פירושו בחיבוריו האחרים הידועים לנו ואת הדמיון בשיטה הפרשנית. באשר לדמיון שבין הפירושים, תשומת הלב מופנית למקומות האלה: דבריו על ב, יב – בהשוואה לנאמר בספרו 'אותיות העניינים'¹²; פירושו ל-ב, יג – בהשוואה לפירושו לישעיהו ט, ו; הערתו על ב, טז לעומת דבריו ב'אותיות העניינים'; ביאורו בסוף פירושו ל-ג, לד – בהשוואה לפירושו בבמדבר כא, ח ויהושע ה, ח; דבריו על ה, יג מול פירושו לישעיהו א, כא ומ, כב, וכן ניתוחו ל-ו – בהשוואה לנאמר ב'תג'ניס'. גם בשיטה הפרשנית, שהבולט בה הוא הטיפול במלים ובפסוקים בעייתיים בלבד ולא טיפול בכל פסוק ובכל מלה, ניכר דמיון רב בין הדרך הנקוטה כאן ובין זו הנהוגה בפירושו לספרי הנ"ך, בחיבורו 'נכת אלמקרא' (= דיוקי המקרא), שרובו פרשנות פילולוגית ומיעוטו – טיפול ענייני, לעומת פירושו לתורה, בחיבורו 'כתאב' אלתר'יח' (= ספר ההכרעה), אשר רובו הוא טיפול ענייני ומיעוטו – טיפול פילולוגי¹³. מתוך עשרים וארבעה טיפולים המצויים בקטע הזה בעשרים ושלושה מהם הביאור פילולוגי, ורק במקרה אחד, בדבריו על ו, יד, הנוגע לזהותו של "נועדיה", הוא מטפל עניינית. ואלה הביאורים הפילולוגיים: בצד הפונולוגי, חילוף הגאים שוטפים (ג, ל) – עם השוואה ללשון המקרא; בצד המורפולוגי, הגדרת הצורה (ג, לד; ד, א; ה, יג), והשמטת אותיות (ה, יד) – לפעמים בלוית השוואה למקומות אחרים במקרא; בצד התחבירי, חילוף מליות מסוימות עם השוואה לשימושים דומים במקרא; בצד הלקסיקלי, תרגום מילולי של המלים הנידונות (ב, יג; ג, טו, כ, לד; ה, ז, יח; ו, ה), ותרגום משפטים (ג, לד; ה, יג, יח). יש לציין גם את ההשוואה ללשון המקרא (ג, לד; ה, ז) ואת ההשוואה ללשון הארמית (ג, טו). ומצד הסגנון – מקרא קצר (ג, לד), שימוש מטפורי (שם), חילוף גופים (ד, ב), חזרות שונות (ד, יז; ה, ב), תוספת אותיות להבעת לעג (ו, ו), וכן כינוי אדם בשם מסוים לשם לעג (ו, יד). נוסף על כל אלה יש לציין את הישענותו המפורשת על ההקשר: פירוש בסיועה של מלה סמוכה בכתוב (ה, יג) ובסיועו של פסוק סמוך (ו, יד), וכן יש לציין את הערתו הקשורה

11. השוואה אברמסון, הנ"ל בהערה 1, שם.

12. ראה את ההערה לפסוק הזה, וכן באשר לציונינו הבאים בהמשך.

13. ראה מאמרי 'תרומת ר' יהודה אבן בלעם לפרשנות מקרא פילולוגית בספרד', בראילן, כ-כא

(תשמ"ג), עמ' 151-171.

למסורה, בטיפולו ל-ב, יג. כאן המקום להדגיש כי אין הוא מזכיר גם אחד מקודמיו בשמו ואף לא את שמו של אבן ג'נאח – שרוב דיוני פרשנינו לקוחים מחיבוריו, ובשני מקומות בלבד הוא מצטט דעות ציטוט אנונימי בלשון "יש אומרים" (ג, לד; ה, ז). להלן מובא הקטע כמות שהוא באותיות עבריות, ולידו – התרגום לעברית. בהעתקת כתב-היד תוקנו השגיאות שבהעתקה, נוסף הניקוד הדיאקריטי במקום הנחוצ, שוחזרו המלים והמשפטים למקומות הקרועים והמטושטשים, וצוינו מספרי העמודים והשורות. תרגומי לעברית הוא בדרך כלל תרגום מילולי, ורק במקום שתרגום כזה אינו משקף את כוונת הפרשן, תרגמתי באופן חפשי. בתרגום נוספו מראי מקומות למלים ולפסוקים המתפרשים בקטע הזה וכן לאלה המצוטטים ממקומות אחרים במקרא. בהערותיי ביארתי את הדורש ביאור והשווייתי אל קודמיו, ובראשם אבן ג'נאח, וגם לאלה שלאחריו, ובראשם משה קמחי, וכמובן – גם לעבודותיו האחרות של אבן בלעם.

בהערותיי השתמשתי בקיצורים הביבליוגרפיים האלה:

אבן בלעם לישעיהו = פירוש ר' אברהם אבן בלעם לספר ישעיהו, מהדורת מ' גושן-גוטשטיין (סייע בידו מ' פרץ), רמת-גן התשנ"ב

אללמע = J. Derenbourg (ed.), *Le livre des parterres fleuris – Grammaire hébraïque d'Abou'lwalid Merwan Ibn Djanah*, Paris 1886

אלפסי = S. L. Skoss (ed.), *Kitab Jami' Al-alfaz of David ben Abraham Al-Fasi*, I-II, New Haven 1936

אצול = A. Neubauer (ed.), *The Book of Hebrew Roots by Abu'lwalid Marwan Ibn Janah*, Oxford 1885

רד"ק, סה"ש = דוד קמחי, ספר השרשים, מהדורת ה"ר ביזנטאל ופ' לברכט, ברלין 1847 (דפוס צילום, ירושלים תשכ"ז)

רקמה = יונה אבן ג'נאח, ספר הרקמה, א-ב, מהדורת מ' וילנסקי² וד' טנא, ירושלים תשכ"ד

שלשה ספרים = שרגא אברמסון (מהדיר), שלשה ספרים של הרב יהודה בן בלעם, ירושלים תשל"ו

הקטע: T-S Ar. 31,24

עמוד א

- 1 [אני רוכב בה יריד עלי¹]ה מכאן בה [ו]פי קולה ונודעה
[החטאת אשר חטאו עלי²]ה מכאן בה כקול אשר
[חטא בה ואהי שבר] בחומת ירושלים. מענאה
[אלקיאס² ואלת]קדיר ואלתכ'מין. אשר הִם פרוצים
5 [אלמים] פי הם מפתוחה עלי מא הי עליה
פי אל[מתצל]³. וקד עכס ד'לך פי למרבה המשרה.
עד כן לא הגדתי. מכאן עד הנה. הוא יבננו
ויטלננו. יט'ללה אי אדכ'לוה תחת סקף ותרגום
בצל קרתי בטלל שריתי. אחרוי הִתְרָה. החזיק
10 אחתר ובני אי אחתמי ללבניאן. נגד נִשְׁכְּתו
אלנן בדל מן לאם לאן אלמשהור פיהא אללאם
מה היהודים הָאֵמֶלֶלִים עושים. אלצ'עפא
אלמסאכין והי צפה מן מעני כי אַמְלַל אני:
הִיעֲזְבוּ להם היזבחו. אלוג'ה⁴ היעזבו להם הגוים
15 אי הל יתרכוהם⁵ אלאמם אן יד'בחוא וקיל אנה
פי מעני אלבניאן מן ויעזבו ירוש[ל]ם וקד ד'כר[נא]ה.
היחיו את האבנים. ג'על אלבניאן אחיא כמא
קאל ויואב יחיה את שאר העיר כי החלו המרוצים
להסתם אסם לא מפעול מת'ל וגם [קבו]רה לא היתה
20 לו. ולעשות לו תועה (תועה)⁶ מכאן לנו. מחזיקים
והרמחים אלואו מזידה. ואין אני ואחי ונערי
ואנשי המשמר אשר אחרי אין אנחנו פשטי[ם]

1. כאמור בהקדמה, הפינה הימנית של עמוד א קרועה. השחזורים כאן נעשו בעזרת ההקשר ובהשוואה לדברי ריב'ג בחיבוריו.
2. השלמה כאן נעשתה על פי ריב'ג באצול.
3. השלמה כאן נעשתה על פי ריב'ג באללמע.
4. בכתב-היד המקביל (T-S NS 310,9) כתוב במקום זה: "קיל אנה מ[תדו]ן] ה[ו]אלוג'ה פיה".
5. בכתב-היד המקביל כתוב "הל אן יתרכוהם".
6. המלה תועה כתובה בכתב-היד פעמיים.

עמוד ב

- את בגדינו. כרר אין אנחנו [קבל אלכ'בר]⁷
 לטול אלאעתראץ' אלדי' יפצל [בינהם. ויש אשר]
 25 אמרים. בנינו ובנותינו [אנחנו רבים תאכיד ללצ'מיר]
 אד' אלכלאם יקום דונה. והו ש[.....⁸ כת'ירה]
 אלד'ריה קלילה ד'את אליד. וימלך לבי [עלי קיל אנה]
 פי מעני אלארתאא. ולו קיל אנה פי מע[ני ומלך מלך]
 והשכיל. אי אנה דאכ'לתה אריחיה אלריאסה לכא[ן]
 30 חסנא. גם חצני נערת⁹. נפצ'ת חג'רי. יהיה
 נעור ורק ימכן אן יכון צפה וימכן אן יכון מפעול
 ואלצפה בה אליק. לאן רק אלמעטוף עליה צפה
 איצ'א. להיות פחם בארץ יהודה. יריד פחתם
 פאסק[ט]¹⁰ הא פחה אלמנקלבה ענד אלאצ'אפה אלי אלתא
 35 גם נעריהם שלטו על העם. הד'ה אללגה כ'פיפה
 גיר מתעדיה וקד ימכן תעדיהא הגא וירג'ע אלפעל
 עלי אלפחות אלמתקדם ד'כרהם וימכן אן יכון פעלא
 ללנערים אי [אנ]הם תסלטו עלי אלקום. צאן שש
 ברות¹¹ וצפרים. מכ'תארה¹² לחם הפחה. אלג'ראיה
 40 אלמאמור לה בהא מן קבל אלמלך. ואגרת פתוחה¹³
 צפיחה מגשורה. וגשמו אומר. הו גשם הערבי
 וימכן אן תכון הד'ה אלזיאדה ללתהג'ין. מת'ל האמיגון
 א[ח'י]. וגם לנועדיה הנביאה. הו שמעיה בן דליה
 ואנמא נועדיה תהג'ינא לה. ולאנה כאן קד קאל לה
 45 נועד אל בית האלהים ועד הם עומדים יגיפו

7. גם הפינה הזאת, בעמוד ב, קרועה, והשווה הערה 1.

8. כאן יש חסר של כתשע אותיות, שלא הצלחתי לשחזר.

9. בכתב־היד כתוב נערת.

10. בכתב־היד כתוב פאסק, בלא מירכא.

11. בכתב־היד כתוב פרות.

12. על המ"ם יש צ'מה.

13. בכתב־היד כתוב פחותה.

תרגום הקטע

נחמיה

ב, יב אני רוכב בה. רוצה לומר, "עליה", במקום "בה"¹, ובכתוב "ונודעה החטאת אשר חטאו עליה" (וי' ד, יד) – במקום "בה", כמו "אשר חטא בה" (שם שם, כג)².

ב, יג ואהי שבר בחומת ירושלם. פירושו: מדידה, שיעור ואומד³. אשר המ פרוצים. המ"ם ב"המ" פתוחה כפי שהיא במחובר, והיא באה בדרך הפוכה ב"למרבה המשרה" (יש' ט, ו)⁴.

ב, טז עד כן לא הגדתי. במקום "עד הגה"⁵.
ג, טו הוא יבננו ויטללנו. יָצַל אותו, כלומר, הכניסוהו תחת תקרה, ותרגום "בצל קרתי" (בר' יט, ח) – "בטלל שריתי"⁶.

ג, כ אחרי החרה החזיק. התלהב ובנה, כלומר, התחמם לבנות⁷.
ג, ל נגד נשכתו. הנו"ן תמורת הלמ"ד⁸, כי היא נפוצה יותר עם למ"ד⁹.
ג, לד מה היהודים האמללים עושים. העניינים, המסכנים¹⁰, והיא שם תואר, במשמעות של "כי אמלל אני" (תה' ו, ג).

היעזבו להם היזבחו. הראוי שיהיה: "היעזבו להם הגוים", כלומר האם יניחו אותם הגוים לזבוח¹¹; ויש אומרים¹² שהוא במשמעות בניה מן "זיעזבו ירושלם" (ג, ח), וכבר הזכרנוהו¹³.

1. כך ריב"ג באללמע, עמ' 68 ועמ' 340 (רקמה, עמ' פה ועמ' שגז), וראב"ע בפירושו לויקרא כד, כ.

2. בדרך הזאת הוא מפרש גם ב'אותיות העניינים', ערך "על" (שלשה ספרים, עמ' 113), ואצל ריב"ג באצול, ערך "על", אף כי באללמע, עמ' 68 (רקמה, עמ' פה) הכיוון הוא הפוך.

3. בדומה לזה ריב"ג באצול, ערך "שבר" ורמ"ק על אתר.

4. הערה דומה מצויה גם בפירושו לישעיהו ט, ו, והשווה ריב"ג באללמע, עמ' 230 (רקמה, עמ' רמו).

5. הסברים לדרך כתיבה זאת כאן ראה אצל רמ"ק על אתר.

6. כך ב'אותיות העניינים', ערך "כן" (שלשה ספרים, עמ' 122) וכך ריב"ג באצול, ערך "כן". רמ"ק מפרש את המלה במשמעותה הרגילה (= כך) עם ראיית המקרא כקצר: "עד עשיתי כן לא הגדתי להם".

7. השווה ריב"ג באצול, ערך "טלל" ורמ"ק על אתר.

8. ראה ריב"ג באצול, ערך "חרה". גם רמ"ק על אתר בדרך דומה, אף כי הוא מבאר את הפועל על רקע של חרון אף.

9. כך רס"ג בפירושו לישעיהו כא, טו (מהדורת י' דרנבורג, פריס תרנ"ו, עמ' 112), וריב"ג באללמע, עמ' 93 (רקמה, עמ' קיא), על נחמיה יג, ז ובאצול, ערך "נשך" ו"לקח", ורמ"ק על אתר.

10. ארבעים ושלשה מקרים בכל המקרא הם משורש לש"ך, לעומת שלוש פעמים משורש נש"ך, ושלושתן בנחמיה.

11. השווה ריב"ג באצול, ערך "אמל" ורמ"ק על אתר.

12. כך רד"ק בסה"ש, ערך "עזב".

13. השווה אלפסי וריב"ג באצול, ערך "עזב" ורמ"ק על אתר, ובדומה לזה ראב"ע בפירושו (הארוך והקצר) לשמות כג, ה.

14. ייתכן שדיבר על כך בפירושו לשמות כג, ה, שאינו בידינו.

- היחיו את האבנים. עשה את הבנייה לדבר חי, כמו שאמר "ויואב יחיה את שאר העיר" (דה"א יא, ח)¹⁴.
- ד, א כי החלו המרוצים להסתם. שם ולא בינוני פעול¹⁵, כמו "וגם קבורה לא היתה לו" (קה' ו, ג).
- ד, ב ולעשות לו תועה. במקום "לנו"¹⁶.
- ד, י מחזיקים והרמחים. הוי"ו נוספת¹⁷.
- ד, יז ואין אני ואחי ונערי ואנשי המשמר אשר אחרי אין אנחנו משטים בגדינו. מפאת אריכות משפט הביניים אשר מבדיל ביניהם חזר על "אין אנחנו" לפני הנשוא¹⁸.
- ה, ב ויש אשר אמרים בנינו ובנותינו אנחנו רבים. המלה "אנחנו" היא הדגשת הכינוי, כי הדברים ברורים בלעדיה¹⁹, והוא [.....] רבת הצאצאים ודלת האמצעים²⁰.
- ה, ז וימלך לבי עלי. יש אומרים²¹, שהוא במשמעות ייעוץ; ואם נאמר שהוא במשמעות של "ומלך מלך והשכיל" (יר' כג, ה), כלומר, שנכנסה בו התעוררות להנהגה, יהיה עדיף²².
- ה, יג גם חצני נערת. הנעתי את חיקי לניקוי²³.
14. בדרך הזאת גם בפירושו לבמדבר כא, ח [ראה יהודה אבן בלעם, פירוש לבמדבר ודברים (מתוך 'כתאב אלרג'יח', מהדורת מ' פרץ (עבודת גמר באוניברסיטת בריאילן), רמת-גן תש"ל] ובפירושו ליהושע ה, ח [ראה יהודה אבן בלעם, פירוש על ספר יהושע, מהדורת ש"א פוזנסקי, ברלין תרס"ג, והשווה ריב"ג במחברות [ראה *Opusculs et traités* (eds.) J. & H. Derenbourg, Paris 1880 *d'Abou'lwalid Merwan Ibn Djanah*], עמ' 141 ובאצול, ערך "חיה". רמ"ק על אתר אומר: "כי האבן השרופה כמת היא נחשבת".
15. כלומר, במשמעות של פרצות, והשווה ריב"ג באצול, ערך "פרץ".
16. כי נחמיה הוא המדבר כאן, והוא מספר על מה שתכננו הגויים לעשות לו ולעמו.
17. ריב"ג באללמע, עמ' 342 (רקמה, עמ' שנט) מעדיף לסרס את המלים, בהעברת המלה המגנים לפני והרמחים. רמ"ק על אתר מביא את שתי האפשרויות האלה בתוספת אפשרות שלישית של מקרא קצר: "והרמחים בידם".
18. כך ריב"ג באללמע, עמ' 282 (רקמה, עמ' רצו).
19. כי המלה רבים היא לוואי המתייחס ל"בנינו ובנותינו". כך ריב"ג באללמע, עמ' 281 (רקמה שם), וכך משתמע מדברי רמ"ק על אתר.
20. הדברים מקוטעים, ונראה שכוונתו היא ככוונת ריב"ג שם, לאמר, שיש לנו צאצאים רבים אך אנו עניים, ובכך הוא מחזק, כריב"ג, את היות רבים כלוואי ל"בנינו ובנותינו" ולא כנשוא לאנחנו במשמעות מרבים.
21. כך מנחם [ראה המחברת לר' מנחם בן סרוק, מהדורת צ' פיליפאוסקי, לונדון ואדינבורג 1854], אלפסי וריב"ג באצול, ערך "מלך", ראב"ע בפירושו לקהלת ב, יב, רד"ק בסה"ש, ערך "מלך" ורמ"ק על אתר.
22. לא מצאנו מקור לפירוש הזה.
23. כך מתפרשים הדברים בפירוש אבן בלעם לישעיהו א, כא; מט, כב. המשמעות לנערת מצויה אצל אלפסי וריב"ג באצול, ערך "נער" ורמ"ק על אתר. באשר לחצני, מנחם [ראה לעיל, הערה 21],

- יהיה נעור ורק. ייתכן שהוא שם תואר וייתכן שהוא בינוני פועל, והיותו שם תואר מתאים יותר, כי גם "רק" הסמוך לו הוא שם תואר.
- ה, יד להיות פחם בארץ יהודה. רוצה לומר: "פחתם", ונשמטה הה"א של "פחה" – המשתנה לתי"ו בסמיכות²⁴.
- ה, טו גם נעריהם שלטו על העם. הצורה הזאת היא בבניין קל, כפועל עומד, וייתכן שכאן היא במשמעות של פועל יוצא, ויהיה מוסב על ה"פחות" שזכרו לפני כן²⁵, וייתכן שהוא נשוא ל"נערים", כלומר, שהם השתלטו על העם.
- ה, יח צאן שש בררות וצפרים. נבחרות²⁶.
- לחם הפחה. הקצבה המסופקת לו מטעם המלך²⁷.
- ו, ה ואגרת פתוחה. גיליון פרוש²⁸.
- ו, ו וגשמו אומר. הוא גשם הערבי (פסוק ב), וייתכן שהתוספת הזאת היא ללעג, כמו "האמינון אחיך" (שמ"ב יג, כ)²⁹.
- ו, יד וגם לנועדיה הנביאה. הוא שמעיה בן דליה³⁰, אלא ש"נועדיה" – ללעג לו, מפני שאמר לו לפני כן "נועד אל בית האלהים" (פסוק י).
- ז, ג ועד הם עומדים יגפוי³¹.

- ריב"ג באצול, ערך "חצן", ורמ"ק על אתר מפרשים במשמעות של זרוע, אף על פי שבהמשך דבריו שם ריב"ג מוצא דמיון מסוים בין מלתנו ובין חצן הערבית; אלפסי בערך "חצן", נותן את שתי המשמעויות: חצן וד'ראע.
24. כך ריב"ג במחברות (ראה לעיל, הערה 14), ערך "כרה", עמ' 150 ובאללמע, עמ' 265 (רקמה, עמ' רפ), ראב"ע בפירושו לאסתר ג, יב ורד"ק בשה"ש, ערך "פחה", ודעה זו מועדפת בעיני רמ"ק על אתר. אולם אלפסי, ערך "פחם", ורמ"ק שם, כאפשרות ראשונה, רואים את הצורה פחם כווריאנט של פחה.
25. כלומר, שלטו במובן של השליטו.
26. אלפסי בערך "בר" מפרש במשמעות של ניקיון.
27. רמ"ק על אתר מבין את הצירוף כמציין לחם רב.
28. כך ריב"ג באצול, ערך "אגר" ו"פתח", והשווה רמ"ק על אתר.
29. כדברים האלה אומר אבן בלעם ב'תנ"ז'ס', ערך "גשם" (ושלשה ספרים, עמ' 32). רמ"ק רואה את הווי"ו כנוספת, כדוגמת יתר-יתרו, והשווה ראב"ע בפירושו הארוך לשמות ד, יח. באשר להאמינון, ראה ראב"ע בפירושו לקהלת יב, ה בשם אדונים בן תמים, ורד"ק בשה"ש, ערך "איש".
30. הנזכר בפסוק י, ונועדיה לא נזכר לפני כן. כך ריב"ג באללמע, עמ' 79 ועמ' 305 (רקמה, עמ' צו ועמ' שכא). ריב"ג, שם, מלמד שהה"א הסופית של הנביאה אינה מציינת מין נקבה, והיא להפלגה ולנחץ, וכאלטרנטיבה – הוא מוסיף שיתכן שצורת הנקבה באה בעקבות השם נועדיה, שסיומתו נקבית. גם רמ"ק על אתר מביא את הדעה הזאת, אלא שהוא מעדיף לומר שזאת אישה נביאה אחרת, בהתבססו על המלה וגם הבאה גם לרבות.
31. כאן מסתיים הקטע; בהשוואה לריב"ג באללמע, עמ' 312 (רקמה, עמ' שכח), נראה שאבן בלעם מספל בהמשך בחילוף הגופים: המ במקום אתם.

"שמע" – פועל לדוגמה בלוח הנטייה של רב סעדיה גאון

מאמרי "לוח הנטייה העברי הראשון" (לשוננו מג, תשל"ט, עמ' 83–99) טעון השלמות שעניינן לא נעלם ממני גם עם הבאת המאמר לדפוס, אלא שלא נסתייע לי להוסיפן אז.

א. מדוע בחר רב סעדיה גאון להדגמת מערכת הנטייה של הפעלים (בקל ובהפעיל) את הפועל "שמע"?

יש התולים את קביעתו של "שמע" לשמש פועל לדוגמה במשמעותו של הפועל הזה. יצחק בניאל במאמרו "פועל לדוגמה בדקדוק העברי" (לשוננו יז, תשי"א, עמ' 80) סבר כי "הסיבה לבחירתו (של רס"ג בפועל "שמע" – א"ג) הייתה, כנראה, לאומית דתית (קריאת שמע)". ב"ז בכר בדבריו על "הרשימה הסטטיסטית הנפלאה הזאת" (ניצני הדקדוק בתרגום א"ז רבינוביץ, תרפ"ז, עמ' 59) ודוד ילין בדבריו על "סידור לוחות לנטיות הפעלים והשמות" (תולדות התפתחות הדקדוק העברי, תש"ה, עמ' 33) לא ראו לנמק את הבחירה הזאת.

את הטעם החינוכי להצגה בפועל "שמע" חיזק בניאל עוד בראיה מהשגות דונש על רס"ג (ספר תשובות דונש הלוי בן לברט על רבי סעדיה גאון, מהדורת רוברט שריטר, ברסלאו 1866). לשם הדגמה נקט דונש מדעתו גם את הפועל "זכר" (בתשובה 113), ולדעת בניאל "גם כאן יש להניח שדונש בחר במלה זו המזכירה את יציאת מצרים ואת מעמד הר סיני". בתשובותיו האחרות ציטט דונש במדויק מ'ספר צחות' של רס"ג רשימות מפורטות של צורות לגלגוליהן, ובכולן משמש רק "שמע", כך בתשובות 112, 114, 119, 124, 142. הצד השווה שב"שמע" וב"זכר" יש בו ללמד על מגמת המורה לעודד את תלמידיו במלה שִׁמַע, שפירושה גם שים לב! הבן ולמד! ואכן, פועל זה חותם רבות מתשובות דונש כגון "שמע בני והתבונן" שבסוף תשובה 101. ואולם בוודאי טעם מדעי עמוק יותר לבחירת "שמע" לפועל המדגים את צורות הנטייה.

רס"ג היה ער מאוד למלוא האחריות שקיבל עליו בבואו להציע – מעשה מורה חלוץ – בפועל אחד פעלים הנקרים במקרא בשורשים רבים אחרים. לימים, משנתקבל המנהג להשתמש בפועל לדוגמה לשם הצגת לוח נטייה בעברית, לא היו עוד המדקדקים חרדים כל כך לנמק כל צורה וצורה שנתנו בלוח שחיברו. התצורה הקשה והלא-צפויה ביותר נחשבה בעיני רס"ג (כבעינינו) תצורת הפעלים עם כינויים חבורים,

ועל כן בחתימת לוח הנטייה שלו, לוח שהוא עצמו רשימה נקיה משיבוצי הסברים ודברי קישור, הראה רס"ג כיצד מכוח ההיקש המדוקדק יצר עוד פעלים עם כינויים חבורים. בקטע ששרד מ"שער הנטייה" נשתמרו 22 דוגמות מקראיות לראיה, כגון "ופי וזן שמעתיה ומימי קדם ויצרתיה" (יש' מה, ז), ואת שמענום, למשל, יצר כמתכונת ידענום (יש' יט, יב). בחלק החסר מפרק זה בוודאי ניתנו עוד דוגמות, ועל המצויות בפרק נוסף לפי הבאה נאמנה של דונש עוד 14 דוגמות מתשובה 106, ומתשובה 142 עוד אחת: תשמוץ לפי תגמול.

בחשבון 19169 הצורות אשר לשיטת הנטייה של רס"ג אפשר לעשות מכל שורש עברי, ובכללן שמות הפעולה שהם מחלקי מערכת הפועל, הובאו גם צורות "הרכבה" של שמות עם ב, ה, ו, כ, ל, מ, ש ופעלים עם ו, ש, ה (ראה במאמרי סעיף ז.ב.). לפי עקרונות החישוב האלה, וכנראה גם לפי כל שיטת חישוב שהיא, "שמע" הוא הפועל שמספר נסיותיו המתועדות במקרא הוא הרב ביותר לאחר הפועל "שלח". בחשבון זה המלים וישמעו, וישמעו נמנות פעם אחת, וכן אשמע, אשמעה, שכן הצורות המוארכות אינן בגדר נטייה חדשה שיש לה התניות דקדוקיות וגון משמעות מיוחד. מטעם זה גם תשמעון אינה עולה במניין, משום שבמקרא יש לצדה תשמעו, אך בחישוב צורות הנטייה של "שלח" נשלחה נספרת ומייצגת את נשלח החסרה במקרא. השמות המקראיים מן הפועל "שמע" הם: שמע, שמעון (שם פרטי זה מעמיד דוגמה למשקל פעלון), וכן משמע ומשמעת, והשמות מן הפועל "שלח" הם: שלח, משלח, משלות, משלחת. שלח באה בשש הצטרפויות עם מליות יחס, והשם הפרטי שלח, בהופיעו עם וי"ו החיבור ושלח מעמיד עוד צורה נספרת.

מן הפועל "שמע" מתועדות אפוא 155 צורות, ועל רב סעדיה היה להשלים במחשבה עוד 19014 צורות, אך לא במעשה הלוח עצמו, שכן לא רשם בו את הנטיות הקלות – צירופים עם מליות כגון השמע – שאינן טעונות לימוד. הפועל "פקד", אשר בימי הביניים רווח מאוד בלוחות הדגמה, מתועד במקרא ב-100 צורות שבאות בחשבון החישוב לשיטת רב סעדיה גאון, מן "פעל" יש 39 צורות ומן הפועל "זכר" – 89 צורות. רק "שלח" בא במקרא בצורות שונות זו מזו רבות יותר, והן 178 במספר, 3 מהן בבניין הפעיל: להשלח, והשלחתי, משלח. כאשר אין מביאים בחשבון את "הרכבת" המליות (כולומר וקשמע, ותשלחוני וכיוצא באלה אינן נמנות), תימצאנה במקרא 92 נטיות של "שמע" ו-128 של "שלח". מעטים ביותר הפעלים העבריים שאפשר להעמיד כנגדם פועל ערבי שמקביל להם בצלילו ובמובנו והמשמש בבירור בבניין קל ובבניין הפעיל. אחד מהם הוא לבש, הלביש (لبس, ألبس), אך לפי שיטת רס"ג מן הפועל "לבש" יש במקרא רק 58 דרכי נטייה. בלשון הערבית אין ליצור מכל שורש את הפעלים בכל הבניינים, ועוד קודם לחיבור טבלות הנטייה בערבית הציעו המדקדקים הערביים רשימות פעלים הבאים בבניין מסוים ורשימות הבניינים שבהם פועל מסוים משמש כדין. השורשים سلخ או سلخ או سلخ אינם קרובי משמעות ל"שלח" העברי, אף אינם

נוהגים בבניין הפעיל, ודאי לא בנטייה רגילה היאה להדגמה, ורס"ג היה מנוע אפוא מלהעמיד כנגד נטיית השליח את נטיית אָסֶלַח.

סעדיה גאון אימץ אפוא להדגמת הנטייה פועל אשר במקרא פחות צורות חסרות בנטייתו, ועל כן המדקדק צריך להשלימן פחות מן ההשלמה הנדרשת בכל פועל עברי אחר, והוא גם פועל שנקל לתרגמו בפועל ערבי מוכר היטב ומקביל ממש, בצליל ובמובן, והרי זו, כידוע, דרך בדוקה ומועילה בהוראת שפות.

כך נמצא שלוח הנטייה הערבי הראשון שבו פועל אחד מייצג את כל הצורות, לוח שקוף הכתוב כסדרו בספר דקדוק, הוא לוח נטיית הפעלים סָמַע, אָסַמַע בעבר ובעתיד, הם עצמם ועם כינויים חבורים, לצד שָׁמַע, הָשַׁמַע, אלו לעומת אלו, ב'ספר צחות' של רב סעדיה גאון.

"לוח נטייה" הוא סוגה מקורית ומיוחדת בספרות הדקדוק, בשלבה בינה בלשון, השקפה על הראוי לעשות בה וארגון החומר להדרכה מעשית. לפיכך כל סיכום או ניסיון לתיאור חומר ידוע הנוגע למגעים הספרותיים בין התרבות הערבית לתרבות העברית במאה העשירית אינו רשאי להתעלם ממנו, כל שכן שכנראה, לוחות נטייה חוברו בספרות הקראים לאחר ימי רס"ג אך עוד לפני שהופיעו לוחות כאלה בספרות הערבית (עיי' במאמרי ד (ה)).

ב. את תמצית עיונו בנטיית פעלים ושמות פעולה הציג רס"ג, כאמור, בלוח שקבע בחתימת "שער הנטייה", וכותרתו "אלמצרפאת" (הנטיית). המלה "לוח" – בעברית או בערבית – אינה באה בלשונו. בערבית משמשים בייחוד הביטויים لَوْح (לוח), جَدْوَل (רשימה), اُمْلَة (דוגמות), ואולם בלוחות הנטייה הערביים הראשונים, המאוחרים מלוחו של רס"ג ביותר מ-250 שנה (עיי' במאמרי, עמ' 85), בספר הלימוד الأجرومية, שאינו לוח נקי משיבוצי הסברים, אין מונח ללוח, ובספר التصريف العَرَبِي רשימת הדוגמות נקראת تصريف, בדומה למדיי לכותרת "אלמצרפאת" של רס"ג.

הערכים "לוח נטייה" ו"לוח פעלים" נפקד מקומם במילונים של בן-יהודה, אבן-שושן וכנעני. לפי שיש הרואים ב"לוח נטייה" ביטוי בן העברית החדשה, יצוין שבן ימיה הביניים הוא. מחברו עלום השם של 'פתח דברי' כתב במבוא לספרו: "וחברתי בתחלה שמונה הבנינים אשר רב הלשון נבנה עליהם ובניתי כל אחד בלוחותיהם". אכן, בספרו הביא לתועלת התלמידים לוחות נטייה רבים, שהם רשימה רצופה וסדורה המדגימה בפועל "פעל", אלא שבראשם עדיין אין הכותרת "לוח". 'פתח דברי' נדפס (בפעם השנייה) ב'דקדוקים' שהביא לדפוס והגיה אליהו בחור, ויניציה ש"ו (1546). אליהו בחור הודיע שהספר "מחובר בספרד", ואם דבריו נכונים, הנה כבר בספרד שימש המונח "לוח".

אליהו בחור עצמו חיבר 'לוח בדקדוק הפעלים והבנינים', נדפס ברומא רע"ט (1519), ספר שכנראה אבד (א"מ הברמן, פרקים בתולדות המדפיסים העבריים, ירושלים

תשל"ח, עמ' 97). בשנת שצ"ח (1638) נתפרסמו בקרקא 'תקנות ע"ד החנוך והלמוד'; אחד החתומים עליהן היה ר' יואל סירקיש, בעל 'בית חדש', ובהן נכתב "גם ילמדו (המלמדים – א"ג) עם המשכילים מהתלמידים לוח הפעלים כדי שידעו מהות לשון הקודש עבר הוה עתיד יחיד רבים נוכח נסתר שלמים חסרים כפולים וכן כל הגזרות והבנינים" (התקנות, העתיקן וסידרן פ. ה. וועטשטיין, אוצר הספרות ד, קרקא תרנ"ב, עמ' 581).

לעניין מונחי הדקדוק "נטע" ו"צורן"

א. במאמרו "המרכיבים הדקדוקיים של המלה העברית"¹ דן אורנן באחדים ממושגי היסוד במורפולוגיה של העברית כפי שהם מובעים בערך *Hebrew Grammar* אשר פרסמתי באנציקלופדיה יודאיקה (כרך 8 טורים 77–124). אמנם המאמר מעורר להרהר אחר השיטות המהלכות בניתוח מלה עברית ומושגיהן, הן בתחום המורפולוגיה הן בתחום הלקסיקולוגיה, אבל אין כוונתי בדבריי כאן אלא להוציא מלבם של חבריי למקצוע טעות בהבנת המונחים "נטע" ו"צורן" כשימושי בהם, ואקדים הערה: הערך באנציקלופדיה תרגום הוא של נוסח עברי שלא פורסם עד כה. לכתחילה נועד להיכלל (עם שאר הערכים בתחום "הלשון העברית" שהייתי אחראי לעריכתם) בספר בפני עצמו אשר ביקשתי. לעשותו ספר-שימוש לתועלת תלמידים באוניברסיטאות, ולא נסתייעה כוונתי מחמת קשיי כלכלה של המו"ל באותם הימים. להלן אזדקק למונחים הנ"ל כמקורם ולא כתרגומם: "basic element", וכן "formative".

ב. בניתוח מלה עברית לרכיביה מבחינים זה אלף שנים ויותר שני מושגי יסוד: "שורש" ו"משקל". ה"שורש" הוא סדרת עיצורים בלבד (ו) המקיימת בקבוצת מלים זיקה זו לזו מצד המשמעות, אשר על כן נוהגים לכנות קבוצה כזאת משפחת מלים, כגון פֶּקֶד, פָּקֵד, תַּפְקִיד, פְּקָדָה, מִפְקֵד, פִּקְדוֹן. "המשקל" הוא סדרת תנועות או סדרת תנועות ועיצורים המצטרפים רק (ו) עם השורש והם מעמידים יחדיו מלים ממשיות בלשון. כל אחת משתי היחידות נושאת משמעות, אלא שהן נבדלות זו מזו באופי המשמעות שבהן. מטעמים מעשיים גרידא ראיתי לכנות את סוג התוכן של שורש הוראה, ואילו את הסוג של המשקל ושאר הצורנים (על המונח להלן) ושל המלים עצמן משמעות², והרי אלה שמות נרדפים בלשוננו. בניתוח הבלשנות המבנית כל יחידה מזערית במורפולוגיה בעלת תוכן קרויה "מורפמה", משמע כי גם השורש וגם המשקל מורפמות הם. מעצם טיבם של המושגים האמורים ברור שמדובר כאן בהפשטות ממלים ממשיות בלשון, ואין לאחת מן המורפמות האלה קיום בלעדי חברתה במלה הממשית.

1. לשוננו נד (התש"ן), עמ' 247–268.

2. עיין ב'השורש ערב' – מחברת לדוגמה, לשוננו מו (התשמ"ב), עמ' 168–169.

המושגים האלה ומונחיהם מושרשים עד כדי כך בדקדוק העברי, שגם השוללים מהם זכות קיום, באשר אין כל אחד מהם מציג מלה "טבעית" שניתן להגותה, לא ויתרו על המונחים "המסורתיים" האלה ומוצאים הצדקה להם מטעמי "נוחיות", בעיקר במילונות³. גם כאן, כמו בתחומי עיון אחרים במחקר הלשון, אנו רואים הלכה לחוד ומעשה לחוד. אבל דווקא הלשון העברית החיה (בייחוד ברמה העממית ביותר, הוא שקוראים "סלנג") מופת חותך היא שאין ההפשטה דבר הנטול ממשות בלשון. בה שרשים חדשים נולדים לבקרים ממלים זרות, ולא דווקא מהן, ומשרשים (ו) קיימים מאז ומקדם, כמודגם להלן. ואם איני טועה גם אורבן אינו מוותר על המונחים "שורש" ו"משקל", אף על פי שהוא נוקט ניתוח מורפולוגי לפי המושג "בסיס", שיש לו ממשות בהגייה. לפיכך לא היה ראוי להרחיב דיבור כאן במושגים הנ"ל אילולא המושג/המונח הנוסף "נטע" שנקטתי בניתוח המלה העברית – כמדומה לי בראשונה בכתב, בערך הנידון שבאנציקלופדיה יודאיקה⁴.

ג. אביא אפוא כאן דברים מתוך הגדרת המונח "נטע" באנציקלופדיה שם, על פי המקור העברי שבידי:

ברם יש חלק ניכר במלי העברית – חוץ לקטגוריית הפעל – שהניתוח המורפולוגי מגיע בו עד תכלתו והיא אינה שורש במובן המוגדר לעיל אלא בדומה לשורש בהודו-אירופית, כלומר צירוף של עיצורים ותנועות⁵: (א) בין שהצירוף הוא מלה עצמאית בלשון, (ב) ובין שאינו עומד בפני עצמו כמלה, (ג) בין שהוא יסוד מושאל בלשון, (ד) ובין שהוא יסוד מורש מקדמת דנה וותיק. וכך: קבוצת מלים הקשורות זו בזו מבחינת המשמעות כמו פנקס, פנקסן, פנקסנות, פנקסון – אינה מעמידה בעברית שורש פנק"ס, כשם שהמלים טלפון, טלפונאי, טלפונאות, אף על פי שחודש בעברית שורש טלפ"ן (טֶלְפֹן, טלפנית), אינן ניתנות להיגזר מאותו השורש באשר אין בעברית צורנים e-e-o-ay, e-e-o בשתי מערכות המלים הנ"ל היסודות שאינם עוד בני ניתוח מורפולוגי הם פנקס, טלפון המשמשים כמות שהם מלים בלשון. הוא הדין מלים עבריות ממקורן כמו אצבעוני, מחירון שמבחינת המשמעות אין להן זיקת מישרין לשרשים צב"ע, מח"ר, אלא הן מקיימות את זיקתן לאצבע, מחיר, שהן מלים עצמאיות. תופעה

3. C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der Semitischen Sprachen I*, עמ' 286–287.

4. קודם לזה הזכרתי בלא לפרשו במאמרי על תורת התנועות של רב סעדיה גאון (לשוננו יח, התשי"ב, עמ' 389); בהעירי על טיבו של אצל בערבית (ה"שורש") בכתבי רס"ג, ועיי' במאמרה המעמיק של אסתר גולדנברג על ספר האגרון לרס"ג בלשוננו לו (התשלי"ג), בייחוד בעמ' 289.

5. בספרות הבלשנית של לשונות הודו-אירופיות צוין קיום שורש עיצורי בלבד באופן יוצא מן הכלל, כמו באנגלית s.n.g, שנגזריו הם sang, sung, song.

זו בולטת ביותר באותם המקרים שהיסודות לגזירה אינם משמשים, או מצד מבניהם אינם מסוגלים לשמש, מלים עצמאיות כמו ירושלמי (המלה העצמאית ירושלים), מדיני (באנציקלופדיה בטעות: מדיניות; המלה העצמאית מדינה), צורני (המלה צורה), רשימון (המלה רשימה ולא רשים), תברואן (המלה תברואה), בקשנת (המלה בקשה: שימוש פמיליארי). יסוד מסוג זה מקביל לשורש במה שהגזירה מתייחסת עליו במישרין והקשר המשמעותי קשור בו דווקא ולא בשורשו, אפילו הוא עצמו בן ניתוח נוסף לכדי שורש. יסוד כזה אני מכנה "נטע".

ד. המושג "נטע" כמוגדר במובא לעיל משמש לי כלי בתיאור התנהגות הלשון העברית בתצורת מליה כגיליון "על פני השטח" וכן בניתוח לקסיקולוגי ובעבודה הלקסיקוגרפית הלכה למעשה. תיאורי מתרחק התרחקות מכוונת וגמורה משיקולים דיאכרוניים, כלומר מלפרש מלה נתונה על פי ההשתלשלות שחלה בה קודם היותה מה שהיא בגילוייה לעינינו ולאוזנינו. מטעם זה אף ראיתי לפסול את תרגום "נטע" base – מטבע ששימוש לו בדקדוק ההיסטורי, והמרתי אותו בצירוף basic element, צירוף מלים שאיני יודע אם משמש הוא מונח בדקדוק, אף כי רואה אני היתר לשימוש base במאמרו הנ"ל של אורנן (1.3.2.5). הווה אפוא אומר: ההבחנות בין מלה "מקורית" וכן "קמאית" ובין מלה "זרה" – לאחר ש"נתגיירה" או לאחר ש"גזירה" בהחלטת האקדמיה ללשון – ההבחנות האלה אין להן מקום בדרך ניתוח זו – בחינת אין לָדן אלא מה שאוזניו שומעות ועיניו רואות. כידוע, יש גם שיטה שאולי אינה נפוצה עוד כפי שהייתה בשנות השישים, המבקשת לחשוף בניתוח המורפולוגי את "חוקי הביצוע" הפועלים "מתחת לשטח" בלשון ויוצרים במסתריה את אשר הוא נגלה בה. אותם "חוקי ביצוע" לפי עצם טבעם – פעולתם, לפי עניות דעתי, אינה ניתנת להוכחה גמורה, כשם ש"שלבי ההתפתחות" בשיטת הדקדוק ההיסטורי אינם נעלים על כל ספקות. "חוקי הביצוע" צריכים במידה ניכרת לאמונת המדקדק – ואיש באמונתו יחיה. ידידי אורנן דבק בשיטת ניתוח זו, ואולי מכאן ההבדל שבינינו בראיית תוקפו ותחולתו של המושג "נטע".

ה. נתן אורנן את דבריו לשיעורין. הוא סבור ש"אם ישמש המונח נטע במובן מצומצם – היינו צורות שאינן ניתנות לניתוח דקדוקי או שראוי להתעלם מניתוחן זה (ההדגשה שלי, ב"ח) – יש בו תועלת רבה להבהרת תורת הצורות העברית והשמית בכלל". סתם ולא פירש את כוונתו במלים המודגשות לעיל, אך מן ההמשך מסתבר שכוונתו למקרה אשר אמנם הנטע בו שם עברי "מקורי" המתייחס מצד הצורה על "שורש פורמלי", ואילו זיקתו לשורש מצד המשמעות כוללנית בלבד, כמו שתראה ביחס השם מְקוּם אל קוּם לעומת יחסו אל מְקַם. כדי לשכך את האוזן נקרא השורש אשר הנטע מתייחס

עליו "פורמלי", והנטע – "נטע בדיעבד" (סעיף 1.4.2). דומה אני כי זה מתאים למה שהדגמתי בשם אצבעוני ועוד.

הערה. כאן יש לשואל מקום לשאול: אם גם לשיטת אורנן ייתכן "נטע" – מלה שלמה הבנויה בדרך שורש ומשקל (כמו מקום) לגבי הפעל הגזור ממנו, מה פגם מצא (סעיף 1.1) בנטע מכתב לגבי מכתבון שנגזר ממנו? (בדקתי ולא מצאתי בערך הנידון את הדוגמה הזאת). כלום ייתכן לנתח מכתבון בדרך שורש ומשקל mi..a.on? היש משקל כזה?

אבל אורנן מערער על השימוש במונח "נטע" "במובן רחב", כלומר בשאר הסוגים שמנתי באותו הערך, וטוען כי מיותר הוא לגמרי (סעיפים 1.2.2, 1.3.2.2). מיותר הוא אפוא בכגון המקרים האלה:

1. אם השם לאחר הסרת הצורן "אינו חסר שורש" ולא נגזר ממנו שורש חדש (סעיף 1.3.2.2), משמע שהמושג "נטע" אינו מוגדר לגופו, כלומר על פי המהות המבנית של אותו היסוד במלה נתונה, בין לגבי המורפולוגיה ובין לגבי הלכסיקולוגיה, אלא על פי גורם הזמן שנתרחשה בו התופעה של יצירת שורש חדש מאותה מלה. לדוגמה, מלת מספר הייתה איבר חוקי בתוך "משפחת מלים" המסומנות בשורש ספ"ר (= מְנָה), גם בזמן שנוצר השורש ספר"ר להביע "ציון במספר", ומשנולד ממנה השורש מספר"ר, הפכה לנטע, וז"א היא בעלת קשר קלוש למקור מחצבתה הנקרא "שורש פורמלי" – ספ"ר (לעיל פסקה ה). תהליך כזה של יצירת שרשים חדשים שופע (לדאבוני) בלשון ימינו ויוצר בעיה חמורה למדאי למחבר מילון, בייחוד מילון מדעי, המבקש להציג למעיין בו לא מפתח של מלים מבודדות בסדר טכני כמו על פי סדר אלף בית שלהן, אלא להציג "משפחות מלים", כלומר מלים בקשריהן זו לזו על פי סדר ההולם את ההצגה. הרעיון שהצעתי לפתרון הבעיה המיוחדת המודגמת במלה מספר אין מקומו לדון בו כאן; אולי עשוי הוא לבוא על ביטוי בתחום המילון ההיסטורי.

2. הנטע מכוח הגדרתו הלא הוא יחידה המקבילה לשורש ברמת הניתוח, ואורנן משיג: אם נטען – כמו שטענתי בדוגמת רשימון שהנטע ניתן לגיתוח נוסף, הרי שתי הטענות האלה סותרות זו את זו (1.2.3). לדידי יש בזה חיזוק לטענת המקביליות של שורש ונטע, שכן גם השורש שבמלים מסוימות ניתן לגיתוח נוסף, ואיני מתכוון כלל לסברות לגבי התקופה הקדם-היסטורית בכגון פר"ד-פר"ט-פר"ך-פר"ס-פר"ר⁶, אלא למציאות בתקופה ההיסטורית כמו בלשוננו, ודיינו להזכיר כנ"ע-שכנ"ע, חז"ר-מחז"ר-שחז"ר, או חכ"ם-תחכ"ם, חק"ר-תחק"ר, שא"ל-תשא"ל וחבריהם לגזירה – ולחן. כלום יטעה איש עברי להכיר מהם את שורש האב שלהם? אך זה ההבדל: שורש יולידי שורש, נטע שלעולם תנועה בו לא יוכל להוליד נטע אלא שורש, אבל הצד השווה בהם שיסודם במלה הממשית יכול שיהיה בן ניתוח נוסף – והוא העיקר כאן.

6. רעיון ישן נושן זה ביקש Kuryłowicz לבססו בספרו *Studies in Semitic Grammar and Metrics* (Wrocław 1973), ראה בייחוד עמ' 12.

3. כמובן, לפי ההנחה שאין הנטע יכול להיות בן ניתוח אי אפשר לטעון כי היסוד רשים במלת רשימון נטע הוא. אך כיוון שהמלה קיימת בלשון, הרי היא יכולה להתפרש – כך סבור אורנן – על פי שיטת הדקדוק היוצר בדרך זו: במפגש שני יסודות במלה, שכל אחד מהם בן הגייה בפני עצמו, צריך להניח כי היסוד שבלא הצורן לא היה ולא נברא, ומה שהוֹנָה לאמתו של הדבר הוא המלה רשימָה, ובמפגש תנועת a שבסופה עם תנועה של הצורן "נמחקה" תנועת a על פי חוק ביצוע זה וכך נוצרה המלה הממשית רשימון ($rsima + on > ršimon$), וגדולה מזו: מכוח הנחה זו נכלל כלל דקדוקי: "אם המלה מסתיימת בתנועה והסיומת פותחת בתנועה, הרי כשהסיומת מצטרפת למלה – נמחקת התנועה" שבסוף המלה. אף על פי שנאמר שם כי אין ספק מהי הדרך שבה נבנית המלה, ההערה 3א בעמ' 248 מגלה היסוס-מה לגבי הכלל, ויש מקום להיסוס, כי דקדוק בלשון על פני השטח מראה שבמפגש תנועות נוצרים יצירים שונים לפי איכותן של התנועות והם: התכווצות, דו-תנועות וקיום-התנועות הנפגשות בסיוע עיצור המסלק את "דחיק התנועות"⁷ (hiatus) כמו גילה-גילוני, אבל אורנן אינו נותן דעתו על כך אלא מסתפק להוכיח את הכלל בכגון מורה: מורי ($e+i>i$). על פי הכלל הזה השכל מחייב כי $o < e+o$ (מורו), $a < e+a$ (מורם). אם זה חוק ביצוע כללי, הרי תוסק בדין המסקנה כי $i < a+i$; $a < a+a$ (בלא כל ספק שהוא), $o < a+o$ (כמו בצורת היסוד של רשימון $rsima+on$, $a < a+e$; ובנגלה שבלשון יתממש: מורי = המורה שלי וכן המורה שלי, מורי = המורה שלו וכן המורה שלו וכך הלאה. הלוא אין זו המציאות בלשוננו, כי אם כשמדובר במורה האישה ת' חוצצת בין התנועות. מוצא התיי"ו אינו מענייני בדין זה.

אשר על כן רואה אני להחזיק בדעתי כי יש חלקי מלים הנעשים נטעים; תהליכים שונים שחלו במלים השלמות הביאו לידי יצירתם. רק בינה בתולדות העברית הממשיות יש בה ללמדנו כיצד קרה ומתי קרה שגברה התצורה המתוארת כאן, הסוטה מדרך המלך, זאת אומרת יצירת שמות נקביים (») בהשמטת התיי"ו. פעמים אתה מוצא בלשון שתי הדרכים, הכלל והיצא ממנו, כגון ראוני/ראותני או צורני/צורתני⁸ ובכלל זה כזה הוכשרה הדרך לבידול סמנטי בו.

סוף דבר

יתני ליה לפרופ' אורנן שהעלה במאמרו העיוני שאלה מעשיות, שבתחום הדקדוק הפוסקני. בדין הוא תובע (עמ' 262–263) לבטל את כפל המונחים "צורן" ו"מורפמה",

7. מונח זה קבע ועד הלשון, עיין לשוננו ח (התרצ"ז), עמ' 228.

8. באוסף המובאות של המילון ההיסטורי של האקדמיה נרשמה צורה זו מתוך "אצל" לא"נ גנסין (נתיבות, ורשה תרע"ג, עמ' 119): שמנונית, רכה ותמימה וצורתנית (הניקוד במקור).

שקנה לו שבייתה בספרות המקצוע, ולייחד את המונח "צורן" למושג המובע באנגלית "formative". אם תזכה הצעתו שסוף סוף תשורש הטעות – תוחזר העטרה ליושנה. אגב כך אעיר איך נולדה טעות זו. בשנות תרצ"ב-תרצ"ה פעל ועד הלשון על ידי הוועדה למונחי הדקדוק לקבוע את המונחים הנחוצים בהוראת הלשון – לאו דווקא הלשון העברית – בבתי הספר התיכונים. משנת תרצ"ה ואילך נידונו המונחים שבתחום תורת הצורות ופורסמו ברבים⁹. עקב ביקורתו של חנוך ילון¹⁰ על מקצת הקביעות חזר ועד הלשון ובדקן – על פי בקשת "מחלקת החינוך" של כנסת ישראל – ופרסם את תיקוניו¹¹, ולא שינה מאומה במונחים שעניין לנו בהם כאן. מן הנרדפים יצ"ר/צור נבחר השורש צו"ר, ומכאן נקבעו "תצורה" וכן "צורן" (נטע + סופית), שהסופית ין בו אינה כשל קרבן וכיו"ב אלא מסמנת את הפועל בדיוק מכון למונח הלוועזי "Formans" (בינוני פועל בלטינית), שהיה רווח אז בניתוח העברית. מקורו, כידוע, בבלשנות ההודו-אירופית הכתובה גרמנית¹². מקבילו באנגלית "formative" ובצרפתית "morphème". מדובר אפוא בתקופה שלפני שיטת הסטרוקטורליזם בבלשנות אשר בה החל המונח כבצרפתית, כלומר "מורפמה", לשנות תוכנו. אף על פי שקל לדעת זאת¹³ נכשלו "מדקדקי הצעירים", שבראשית שנות החמישים למאה הזאת הסתערו על דקדוק העברית (ה"ישראלית"), ומשמצאו לפנייהם את המונח "צורן" מן המוכן העתיקהו לדבר שאינו הוגן לו, באשר במונח "צורן" הכוונה ליסוד פעיל, יוצר, ולא ייתכן לכנות בו שורש או נטע, ואילו "מורפמה", כידוע, בבלשנות המבנית מכנה יחידה מוערית במורפולוגיה בלא זיקה כלשהי לציון הפעילות, ועל כן כוללת היא גם שורש וגם נטע. הבעת מונח עברי על ידי תרגום טכני בלא עימות תוכניהם של המקור ותרגומו ודאי אינה לכבוד בלשנים. אין רע בשימוש במטבע מורפמה הבא מן הלעז ואין מנוס ממנו, בייחוד מפני שזו חוליה בשרשרת: פונמה, לקסמה, סממה, וכן מונמה (monème) לשיטתו של מרטינה (Martinet). לפיכך הקפדתי שלא לערבב "צורן" ב"פונמה" בערך הנ"ל שבאנציקלופדיה, וכן בשאר המקומות שנצרכתי להם.

9. לשוננו ז' (התרצ"ט), עמ' 405.

10. ענייני לשון, קונטרס ערוך בידי חנוך ילון (תש"ב), עמ' 40 ואילך.

11. לשוננו יא (תש"א), עמ' 333-336.

12. Brugmann, *Grundriss des vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*. לפי עדותו של Eduard Schwyzer, בספרו *Griechische Grammatik* כרך א', עמ' 417 הערה 1, חידשו ברוגמן. עד כמה שידוע לי בפעם הראשונה נעשה בו שימוש בדקדוק העברית (של המקרא) לברגשטרסר, סעיף h, b1. בתרגומו העברי של מרדכי בן-אשר (ירושלים התשל"ב) מובע מונח זה כדין "צורן", אבל במהדורה השנייה (תשמ"ב) סעיף 28 כבר הוזנח המונח "צורן" (פורמנטיס). אין לערב formans זה במונח formant, המשמש בפוניטיקה אקוסטית.

13. למשל על ידי עיון בספר J. Marouzeau, *Lezique de la terminologie linguistique* (Paris 1951); בכרך 11 של *Trésor de la Langue Française* (1985) עמ' 1087, ציינה המשמעות של morphème, כלומר זו המקבילה אל צורן; נושנה (vielli).

קטנים עם הרבה עבר שימושים ייחודיים של זמן עבר בלשון ילדים

תמצית

הטענה המרכזית שאציג היא שילדים עשויים לזהות זמן עבר עם "דמיוני" באופן שחורג מן השימוש המוכר בלשון המבוגרים (הספרותית והמדוברת כאחת). משוואה זו מתבססת על המטפורה של מרחק טמפורלי בשביל מרחק מודלי (מרחק מהמציאות), והיא לעצמה אינה המצאה ילדותית. העבר משמש בכמה וכמה לשונות *modus irrealis* במסגרות תחביריות מוגבלות (תנאי בטל, אופטיבי, הסתייגות מנומסת וכד'). ילדים הרחיבו את היקפה של המשוואה, והם מנצלים אותה לסוגות (ז'נרים) דרמטיות משלהם. עבודה זו מתחקה אחר "העבר הדמיוני" בלשון היומיומית של קבוצת ילדים ומתמקדת במשחקיהם הדמיוניים. סגנונות המחזה האופייניים להם נמצאו ייחודיים הן בזמן הן בשימוש בגופים הדקדוקיים; הדפוסים שבודדו משקפים יחסי מספר, שחקן, דמות, קהל ובימאי – הגלומים כולם בילד אחד או בשניים.

1. העבר למרחק מודלי

1.1 כללי

ידוע שזמני העבר בלשונות שונות נרתמים בדרך זו או אחרת להבעת ריחוק מן האמת האקטואלית. העבר הפשוט האנגלי אף כונה במינוח לוקטיבי "remote tense" (ג'וז, עמ' 121; פלמר 1976 עמ' 58, 1988 עמ' 45 ואילך; פליישמן, עמ' 16–18). ניצול זה של צורות טמפורליות לתפקידים מודליים נתפס כמטפורה, שבה מרחק בממד הזמן משמש בשביל מרחק מודלי (פליישמן, עמ' 2, 4).

במסורת הבלשנית של הלשונות הרומניות המודרניות (פליישמן, עמ' 5) ועוד בכמה מלשונות אירופה הידועות נהוגה הבחנה משולשת במשפטי תנאי:

- א. קיים (probable, real, open, possible);
- ב. קיים בדוחק או בטל בהווה (potential, improbable);
- ג. בטל בעבר (unreal, impossible).

מקובל על רבים שגם הם בעצם תת-קבוצות של התנאי הבטל (counter-factive), אך אין תמימות דעים בהבחנות ובמינוח. יש המכנים דווקא את א

פוטנציאלי; פלמר (1988, עמ' 150) מבחין בין unreal (ב + ג) ל-counter-factive (ג בלבד). לענייננו בעיית המינוח רלוונטית רק באשר היא גוגעת לקשרי זמן-מודוס. מבחינה זו א הוא חד-משמעי, בהבחינו זמן בלבד – את התנאי הקיים אפשר להביע בכל זמן תוך שימוש בפרדיגמת הזמן המתאים. אך ל-ב ול-ג מוצגים קריטריונים משני מישורים – הטמפורלי מצד אחד והמודלי מצד אחר. הקורלציה בין דירוג ההיפותטיות לנסיגה בזמן אינה משתקפת במינוח או בהגדרות אצל כל המדקדקים (והשווה קורם, עמ' 7-426 ויספרסן, עמ' 265 ואילך).

עוד לענייננו שבסוגים ב ו-ג משמשים מודוסים הידועים כסוביונקטיב עבר (שנדחק מפני האימפרפקט האינדיקטיבי), קוניונקטיב II הגרמני, conditionnel וכו'. אלה מכילים יסוד של עבר כבר בצורתם הבסיסית, המשמשת לדרגת התנאי השנייה (ב). הם ניתנים לתיאור במינוח טמפורלי, כגון "עבר של עתיד" לקטגוריה הצרפתית (למשל אצל פליישמן, הערה 6). לדרגה ג ישמשו הרכבים של הצורות האלה עם הפרפקט, ובלשון עממית הרכב כפול זה גולש גם להווה, להיפותטיות מופלגות (יספרסן, עמ' 266). בין שני אגפי התנאי נפוץ יחס של התקדמות על קו הזמן. פלמר (1988, עמ' 150) מדבר על "predicative/causal conditionals". כיוון שהסיפא מותנית ברישא, סביר שהיא מאוחרת ממנה בזמן. במקום זמנים זהים בשני האגפים נפוץ אפוא בסיפא יסוד של עתיד, לפיכך הסיפא מנוסחת בזמן העתידי המקביל לזמן הרישא².

מחוץ למבני תנאי פורמליים מוצאים את הפרדיגמות הסוביונקטיביות בהיפותוזות מסוגים אחדים, בביטויים כגון who would have believed! – 'מי היה מאמין!'; suppose I – 'פה זה לא היה קורה!'; could – 'נניח שיכולתי'; he's acting as though he had money – 'הוא מתנהג כאילו היה לו כסף' ועוד. בדרך כלל אפשר לשחזר משפטי תנאי חסרים בביטויים כאלה ('מי היה מאמין אילו שמע'), אך הקשר הסמנטי בין היפותטיות להתניה אינו מחייב מימוש תחבירי כתנאי פורמלי, אף לא שעבוד תחבירי כלשהו. גם משפט עצמאי

1. לפי תפיסתו כל תנאי עתידי וגם תנאי קיים בעבר ייחשבו היפותטיים (עמ' 45), ואילו אצל פליישמן (עמ' 5) וגלינרס (עמ' 134) "היפותטית" מזוהה עם תנאי בטל דווקא. ובמובן זה ישמש המונח גם אותי.

2. דוגמאות מאנגלית, מצרפתית ומספרדית (מודרניות) ראה אצל פליישמן, עמ' 5. אלה לשונות בעלות מערכת זמנים מסועפת, ובהן אופייני לסיפא זמן מורכב יותר מברישא, אף אם המורכבות לא תמיד מתבטאת בחיבה נוספת. ייתכן בסיפא זמן סינתטי, conditionnel, would-subjunctive, המכיל יסוד של עתיד. לעומתן הגרמנית מקיימת את הדגם הקלסי, באיוון מלא בין שני האגפים – למשל קוניונקטיב II בשניהם (i); אך גם בה נפוץ עוד יותר המבנה המדורג המקביל לאנגלית (ii):

wenn ich reich wäre, (i) käufte ich / (ii) würde ich kaufen
'if I were rich, I would buy'

ככל שעולה רמת ההיפותטיות, כן עולה רמת המורכבות בשני האגפים באמצעות יסוד נוסף של עבר תוך שמירת היחס ביניהם: הסיפא מוסיפה לרישא יסוד של עתיד.

עשוי להיות היפותטי ומותנה. אם כן, זמן עבר עשוי להתקשר לתכונה סמנטית של היפותטיות גם בהיעדר מבנה תחבירי מוגדר של תנאי בטל. חובה רק שיהיה יחס רעיוני של התניה, שיכול להתבטא אף בתיאורים כגון 'במקרה כזה', 'במקום' וכד'. עוד שימוש שקביעת ממדיו היא עניין לפרגמטיקה של הלשון הוא ניצול העבר ההיפותטי להבעת הסתייגות מנומסת. אותן תבניות סוביונקטיביות משמשות אף להבעת משאלות נרמזות וקביעות עמדה מסויגות, זהירות. כאן משמש המרחק הטמפורלי כמטפורה למרחק חברתי (פליישמן, עמ' 8). אפשר לשחזר מעין תנאי בטל אליפטי שהושמטה בו הרישא: 'ואילו היה אפשר', הייתי מבקש...³. גם כאן דרגת המורכבות עולה עם דרגת ההסתייגות. הפרדיגמות המורכבות מנוצלות אפוא לדרגות נוספות של מרחק מן המציאות; וככל שלשון מרבה בהרכבת פעלים להעשרת מערך הזמנים היחסיים, כן מתעשר בד בבד גם המערך המודלי.

1.2 בעברית

בשפות השמיות המערך שונה לחלוטין, ובכל זאת רואים בהן התפתחויות מקבילות. בעברית המקראית שימשה נטיית הסופיות (פעלתי/ת וכו') לאירוע מושלם בכל זמן. משפטי תנאי, מקראיים ומודרניים, מסווגים בדקדוק המסורתי לתנאי קיים, המתאפיין במלית אם, ולתנאי בטל, המתאפיין במלית לו. מכאן ואילך אשתמש אפוא במינוח בינארי זה בשביל תנאים בעברית.

בתוקף קריטריון המושלמות נוסחו בנטיית ה"מושלם" אף משפטי תנאי, קיים ובטל, כאשר הם נתפסו כמושלמים (דרייבר, פרק 11; דוידסון, סעיף 131; גזניוס, עמ' 313, 493). כיום מוגבל ערכה הטמפורלי של הצורה לזמן עבר, אך מסתבר שגם במערכת זו העבר קשור להיפותטיות. השימוש בעבר לתנאי בטל בכל הזמנים כיום הוא אולי שריד מהמערכת הקדומה, אך נוספו שימושים שאינם נגזרים מאותה תכונה סמנטית של מושלמות והם אף שונים מה"מושלם" הקלסי בצורת הפועל המורכבת המבטאת אותם.

העבר של היה יוצר עם הבינוני הרכב המשמש כיום הן לנוהג בעבר הן להיפותטיות בכל הזמנים (ראה דוגמאות 1-2 להלן). בתפקיד מודוס היפותטי עשויים ההרכב המודרני והעבר הפשוט להתחלף. הם נמצאים בתפוצה משלימה דינמית, על פי קריטריונים צורניים ותחביריים. בתנאי בטל, למשל, נהוג ההרכב בסיפא. חוץ מן הפעלים היה יכול כמעט לא יימצאו צורות עבר פשוטות בסיפא היפותטית, שכן צורה

3. דוגמאות מצרפתית ומספרדית אצל פליישמן, עמ' 9. שימוש דומה מצוי בגרמנית, בפלופרפקט הקוניונקטיבי (וראה דודן, עמ' 103): *ich hätte gern eine Tasse Tee gehabt* – 'הייתי בשמחה מקבלת) כוס תה'.

כזאת עלולה להתפרש כחיווי⁴. ברישא, לעומת זאת, מלות התנאי הבטל (אי)לו, לולי ודומותיהן מבהירות את המודוס, ולכן עדיין יכול לבוא עבר פשוט של פועלי מצב מסוימים כגון היה, יכל, ידע, רצה... ואף לולי באת, לו חלית (גלינרס, עמ' 134).

(1) (אי)לו רצית / היית רוצה, יכולת / היית יכול להתפטר.

(2) (אי)לו אתה היית מתפטר מחר, גם אני הייתי יכול להתפטר.

בדיבור היומיומי ניכרת מגמת האחדה, המשליטה את ההרכב בשני האגפים, בייחוד בשלילה ובמקרי חציצה בין מלית התנאי לפועל (דוגמה 2); הסיפא לא תהיה פשוטה מהרישא במבנה⁵; כמו כן נדחקות (אי)לו ובעיקר לולי ואחיותיה מפני אם (לא). העבר המורכב משמש להיפותטיות גם מחוץ למבני תנאי. בעברית כיום, כמו שראינו בשפות אחרות (1.1), נהוג העבר (המורכב) להיפותטיות בתבניות שונות, דוגמת 'מי היה מאמין?' וכד'; אמנם אין חפיפה מלאה בין העבר ההיפותטי הלועזי ובין העבר העברי, אך יש ביניהם דמיון רב: השלמה פועלית ל"כאילו" תבוא בזמן היחסי הנהוג בשעבוד, למשל הווה כשהיחס הטמפורלי בין האגפים הוא של בו־זמניות: 'היא מדברת כאילו היא שונאת (שנאה?) אותו'; ואילו השלמה שהיא שמנית ביסודה תבוא בזמן הווה או בעבר (לפי מידת ההיפותטיות?): 'היא מדברת כאילו היא (הייתה) מלכת אנגליה'⁶.

4. בשירים ובלשון ספרותית עדיין יימצא עבר בשני אגפי התנאי הבטל. לשיקולים פרווודיים ודאי יש תפקיד בשימור הצורות הקצרות בשירה:

'אילו כל האוהבים תלו בכוכבים כלילה זה את מבטם

קמו לעינינו ממצולות שירינו כל האהבות כולך' ('אילו כל האוהבים' מאת חיים חפר).

'לו מצאתיך בחפירות באש צולבת, כי אז דבקתי במדי החיילים,

ולו בנווה מדבר רחוק, אוהבת, כי אז חזרתי לבקש צל דקלים' ('שדה תלתן' מאת נעמי שמר).

'אם אך נשקתי השפתים, אז ידעתי מה זאת אהבה' ('רותי' מאת חיים חפר).

5. תופעה דומה מסתמנת, כנראה, בלהגים ערביים מודרניים. בערבית ארץ-ישראלית שלט ההרכב כאן יפעל בסיפא של תנאי בטל, ואילו ברישא נפוצים ההרכב או פעל או אף משפט שמני:

'לו ג'ית / כנת תיגי, כנת אטלע מעכ' – 'אילו באת / היית בא, הייתי יוצאת' אתך'.

'לו מעי פלוס, כנת אטלע אדרס' – 'לו (היה) לי כסף, הייתי יוצאת' ללמוד'.

בלהגי קהיר ועייק אופייניים הרכבי כאן פעל בשני האגפים ('מציל', עמ' 94; וון אס, עמ' 106,

ארוין, עמ' 340, רק בסיפא). במרחב הסורי-לבנוני מתוארים מבנים רבים שבהם בסיפא תמיד הרכב

(נחילה, עמ' 177). בכל אלה נשמר העיקרון שמורכבות הסיפא שווה או גבוהה מזו של הרישא.

ובאשר לערבית הספרותית – בה אפשריים דגמים רבים. ראשית כול, פעל וגם יפעל עשויים לשמש

בשני האגפים, על פי המערכת השמית הקדומה, וגם כאן אין הרישא מורכבת יותר מן הסיפא. אך

כנגד כל אלה, השווה את הדגם הספרותי המתואר ברייט 2, עמ' 7, שבו הסיפא עשויה להיות

פשוטה מן הרישא: לו כאן + עבר, (כאן +) עבר (ברישא ההרכב חובה, ואילו בסיפא – רשות).

לפי ת'צ'ר (עמ' 292) דגם זה משקף את רצף הזמנים ההגיוני, שכן הרישא קודמת לסיפא, ולכן תובע

בצורת העבר הרחוק, המורכב.

6. גלינרס (עמ' 135) אינו מכיר בעבר לבו־זמניות במשפטי 'כאילו'. לדידו התנהגותה התחבירית של

כאילו אינה היפותטית כלל. לרוון (עמ' 79) דעה שונה, לפי הטענה שכאילו נוהגת כמו לו, אך אין

בדבריו שם דוגמה רלוונטית לענייננו.

והשווה קורם, עמ' 282; דודן, עמ' 107; גרוויס, עמ' 1688; וון דויל, עמ' 130 לתבניות הלועזיות). בבקשות או בקביעות עמדה זהירות רווח השימוש בעבר המודלי: 'הייתי מבקש ממך', 'הייתי מעוניין/מעדיף/רוצה ש...', 'לא הייתי אומר ש...'.⁷

אפשר לסכם את שימושו המטפורי של העבר (המורכב בדרך כלל) כמודוס היפותטי המעוגן היטב בעברית המודרנית; הוא אופייני לתנאי בטל ודומי (השוואות דמיוניות, ויתור וכיו"ב); כמו־כן נפוץ השימוש המסויג או המנומס. רואים אפוא הקבלות בין העבר העברי (בעיקר המורכב) ובין "העבר ההיפותטי", הנפוץ בלשונות בעלות טיפולוגיה שונה לחלוטין.

משימושים מודליים אלו של העבר בלשון המבוגרים אפשר לצאת אל מימושי הקשרים בין עבר ל"דמיוני" בתפיסתם של ילדים.

2. עיצוב מחודש כפי ילדים

ילדים מפנימים את הקשר הרעיוני בין צורת זמן העבר ובין תוכנו המטפורי העל-זמני, הוא המושג "דמיוני", "משוער". הם איטיים יותר באימוץ התבניות התקניות, במגבלות שפורטו לעיל. סטייתם מלשון המבוגרים יכולה להתבטא בכמה דרכים, כגון פישוט ההרכבים לצורת עבר פשוט, צמצום במלות תנאי, הבחנה שונה בין תנאי אפשרי לבטל ועוד.

לאחר ששמעתי שימושים "חריגים" בזמן עבר מפי ילדיי, מעין (בת 5, להלן מ') וליעד (בן 3, להלן ל'), יצאתי לבדוק את התופעות האלה בקרב "אוכלוסיית הגן" של קיבוץ בית־קמה. כעשרה זאטוטים בני 3–6 הוקלטו בכל מיני הזדמנויות בעת משחק חופשי, שלא בידיעתם. על קורפוס זה של כשמונה שעות מוקלטות נוספו רשימות רבות של מבעים רלוונטיים שנשמעו במהלך אותה תקופה בבית ובחצר. כל הדוגמאות מכאן ואילך מקורן בקורפוס זה.

ייתכן שסגנונם של ילדים אלו ייחודי להם, אך משום תופעות זהות בשפות אחרות (ראה וורנן בהמשך, סעיף 4.2) יש יסוד לחיפוש מקבילות בשאר מגזרי החברה ולהגיע אולי לשורשים אוניברסליים יותר של הקורלציה /עבר–"דמיוני"/, בגרסה הילדותית של המשואה.

אפתח בבדיקת משפטי תנאי בטל, שהם, לדעתי, הבסיס ליצירת המערכת הייחודית לילדים. להלן כמה "סטיות" נפוצות, לפחות בקרב הילדים שהוקלטו, המשקפות את תופעת הזיהוי בין צורת זמן למודוס:

עבר (פשוט) = "דמיוני"

2.1 פישוט ההרכב

המימוש החריג הנפוץ ביותר של תבנית התנאי הבטל, בהיותה מורכבת למדיי, הוא המרת ההרכב בעבר פשוט.

(3) מ': אהבתי את המכשפה, אבל אילו גזזו לה את השערות, אז לא אהבתי אותה (ועל "דברי ימי נארניה" בטלוויזיה).

(4) מ': אמא, אילו יצאנו יותר מוקדם אז כבר הגענו לחולון? (משועממת, באמצע הדרך מבית-קמה לחולון).

ראוי לציין שאין הבעיה הטכנית של הרכבת צורות מונעת הרכבי היה + בינוני אצל הילדים, אלא ששימושם בדרך כלל אינו לתנאי בטל אלא למצב סטטי או מתמשך או נוהג. גם כאן חלות סטיות מן התקן הלשוני הבוגר, הפוסל הרכבים לחיווי בפועלי תחושות סטטיים כגון קינא, רצה, אהב, שנא, ובפעלים סטטיים מסוימים אחרים, דוגמת הגיע עד, הכיל, עבר (כמות מסוימת) וכו'.

(5) לילי: הם היו מקנאים.

(6) מ': אותי לא היו רוצים, אז ילד אחד זרק אותי לפח.

(א6) מ': אני כבר לא רוצה. אתמול הייתי רוצה!

(7) ליטל: לה השיער היה מגיע עד לתחת.

(8) מ': עכשיו היינו משתוללים⁸.

נראה אפוא שיש כאן יותר מפישוט צורות אוטומטי. אצל הילדים שונה תפוצתם של ההרכבים וצורות העבר הפשוט: בתנאי בטל יבוא עבר פשוט (דמיוני), ואילו ההרכב משמש להתמשכות, גם בפועלי תחושות ומצב. אצל מבוגרים, כאמור, אופייני למשפטי תנאי בטל הדגם הזה:

עבר (פשוט או מורכב) – עבר מורכב

מעבר לזאת משמש ההרכב רק לנוהג.

2.2 "אם" במקום "(אי)לו"

פישוט נוסף שנהוג בלשון הילדים במשפטי תנאי הוא שימוש כמעט בלעדי במלית

8. גם צורות עבר פשוטות הופיעו באותם פעלים: 'עכשיו הם קינאו בהם' (דוגמה 36), 'אבל הם לא קינאו', 'השתוללו קודם', וראה גם 'אהב' בדוגמה 19. לעתים מופיעים שני הדגמים גם יחד: מ': 'זה היה מגיע לו! אם הוא לא היה נחמד, אז זה לא היה לו מגיע! אבל זה הגיע לו! אגב, בצירוף 'מגיע לו' גם לשון מבוגרים בלתי פורמלית מתנדנדת בין הרכב לצורת פועל פשוטה, בעבר. ייתכן שגורמים טכניים משפיעים על בחירת הילדים: נראה שההרכב ממיר צורות שאינן סדירות לגמרי, כגון פעלים עלולים. אך החשוב לענייננו הוא שבפוטנציה עומדות לרשות הילד הצורות הפשוטות והמורכבות גם יחד.

אם, כביכול בלא הבחנה בין תנאי אמתי לבטל. תופעה זו חלה גם בלשון מבוגרים יזמימית (גלינרט, עמ' 134), אלא שמבוגרים מקפידים על הרכבת זמנים במקרה של אם היפותטית, כדי למנוע אפשרות של פירושה כתנאי קיים בעבר. זמן פשוט יביע תנאי קיים: 'אם באת, אז למה לא הודעת?', ואילו תנאי בטל יובע בזמן מורכב: 'אם היית בא, כבר היו אומרים לנו'.

להרחבה הסמנטית שחלה במלית אם אצל הילדים עשויים להיות מניעים מספר:

א. מחסר לקסיקלי – המלית (אי)לו, בשל תפוצתה הנמוכה יחסית, עדיין אינה משתלבת בדיבור האקטיבי של הילדים;

ב. מיוזג מושגי – ייתכן שהפרדת התחומים בין תנאי אמתי לבטל עדיין אינה מוגדרת (לפי מושגי המבוגרים), ושמא משמשת אצל ילדים הבחנה מעט שונה, כגון "מוחשי"/"דמיוני".

למעשה, הדוגמאות 9–17 שלהלן רומזות להבחנה "מוחשי"/"דמיוני", ו"דמיוני" מתממש בהן באמצעות זמן עבר. עדיין אין לילד כלים לקבוע אם הדמיוני הוא בר-מימוש ושמא הוא בטל, אך ברור לו שאין זה חלק מהמציאות האקטואלית המוחשית. למלית התנאי אין חלק בהבחנה – אצל כמה מהילדים, הצעירים יותר, היא תמיד אם. אילו מצויה בלשונם של "הגדולים" בני 5+, וראה למשל בדוגמאות 3–4, אך אין השימוש בה עקיב.

2.3 תנאי בטל – סיכום

משפט תנאי "דמיוני" עשוי לפיכך להיבנות אצל הילד בדגם הזה:

אם + עבר, אז + עבר

דגם זה משמש בלשון התקנית לתנאי קיים בעבר, ואינו תקני לתנאי בטל. לפנינו שתי דרכים ל"תיקוני". אם נמיר את אם באילו, יתקבל משפט תנאי בטל שבו זמן עבר בשני האגפים. מבנה זה תקני על פי כללי התחביר המקראי (השווה דרייבר, פרק 11), אך אינו בהכרח קביל בלשון הדיבור כיום, שכאמור, נדחק בה העבר הפשוט לרישא (בפעלים מסוימים יותר מבאחרים). בסיפא, לעומת זאת, מוגבל כיום העבר הפשוט לפועל היה, שביסודו משפט שמני (ועוד אולי הפועל יכל, ראה 1.2). אם כן, בסוגים אלו בלבד הילדים קולעים לשימוש הבוגרים, אחרי הסדרת המלית אם ← אילו:

(9) מ': אם ישנתי מהבוקר עד הערב ואת לא הערת אותי, אז עכשיו לא הייתי עייפה (התעוררה לפנות ערב מתנומת שבת, ורוצה להמשיך לישון).

(10) מ': אמא, אם אני ואת נולדנו באותו יום, אז היינו תאומות? (אחרי שקראו לה 'קופי של אמא שלה').

במקרים של סיפא פועלית מובהקת לא די ב"תיקון" לקסיקלי של אם ל(אי)לו.

נזדקק ל"טרנספורמציה" נוספת של הרכבת זמנים בסיפא, כדי להגיע לביצוע הבוגר המקובל כיום:

- (11) מ': אבא, אם היית קרוב לכאן אז שמענו אותך יותר טוב (לאבא בטלפון).
 (12) מ': אם הצטרכנו לנסוע אתו לחולון, אז חזרנו בחצות (נשארה בבית, אבא נסע).
 (13) מ': אם מישהי אחרת לבשה את זה, אז פיטר פן פגש אותה? (על דמות בשמלה יפה במיוחד, שפגשה את פיטר פן בטלוויזיה).

2.4 תבניות שונות עם עבר פשוט "דמיוני"

בדומה לתנאי בטל, ראינו גם תבניות השוואה ותבניות אחרות שיכולות להביע מצב דמיוני. בלשון הילדים גם סוג זה עשוי להתנסח בזמן עבר פשוט:

- (14) מ': אני במקומך לא סירקתי לך ככה ת'שערות. אני במקומך עזבתי אותך ככה פזור (כועסת כשמסרקים אותה).

אף מבני תכלית ותוצאה, הנתפסים כפוטנציאליים בלשון התקנית, עשויים להיבנות כמצב דמיוני ולהתנסח בעבר בלשון הילדים.

- (15) מ': תשימי ת'קרש יפה שאני לא עשיתי פיפי במכנסיים (ממהרת לבית שימוש ומבקשת להכין את השטח. "שאני לא עשיתי" = שלא אעשה חס וחלילה).

כאן עולה שוני מהותי בתחומי המציאות והדמיון אצל ילדים לעומת מבוגרים. המושג "דמיוני" אינו סותר מושגים כגון "פוטנציאלי" ו"אפשרי" בתפיסת הילדים. הדמיון יכול ליהפך למציאות, שאמנם אינה קיימת ברגע הדיבור, אך אינה בטלה. היא בסך הכול מציאות שונה, אך שוות זכויות כביכול. גם בלשון מבוגרים ניתן לזהות תכלית עם עבר דמיוני, ואכן זמן העבר נהוג ברוסית אחרי מלית התכלית *etoby* (המורכבת אף היא מ-*byl* = היה + *eto* = מה). והשווה גם בלאו, סעיף 343, על תופעה דומה בערבית יהודית.

בדיבור אליפטי מאוד, המאפיין ילדים קטנים יותר, אפשר לפעמים לשחזר תנאי בטל, ובכך להבין את השימוש בזמן עבר כתנאי. בדוגמה הבאה ליעד משחק בבצק-ידיים ומסביר:

- (16) ל': בצק טעים. לא אוכלים, היינו חולים!

כלומר 'אילו היינו אוכלים, היינו חולים'. ייתכן שהקושי הטכני של הרכבת תנאי בטל תקני מנע היווצרות תנאי מפורש, וייתכן שלא היה כאן כל תנאי, אלא פשוט מצב היפותטי. בכל מקרה לרשות הילד עומד זמן העבר כסימן מובהק של מצב דמיוני. לעומת זאת, נדיר מאוד השימוש בתבניות הסתייגות מגומסת, נוסח 'הייתי מבקש ממך'. מקרה יחיד שמעתי מפי מעין, מול ארון הממתקים:

(17) מ': היה לי בא שוקולד ילדים (= בא לי, עכשיו).

אין זה מפתיע שילדים מאחרים לפתח אמצעי זה, השייך למשלב של עידון ושכלול סגנוני. העבר המורכב תפוס, כנראה, בלשון הילדים להביע מצב בעבר (דוגמאות 5-8), ואילו לעבר ככלל תפקיד ברור של "דמיוני". והרי בקשותיהם לשוקולד וכד' אמתיות מאוד דעכשוויות מאוד, ואין לעבר מקום בניסוחן.

מן הדיון לעיל במשפטי תנאי ודומיהם עולה שילדים עשויים לארגן מחדש את הקשר הרעיוני בין עבר ל"היפותטי", בלא מחויבות למסגרות תחביריות מסוימות. ראשית, הם הכלילו את הקשר הסמנטי מעבר לתחומים המוכרים כהיפותטיים אל קשרים שנתפסים כפוטנציאליים בלשון העברית התקנית, דוגמת תכלית. מצד אחר, אין להם שימוש בעבר המסויג, שמטרתו להשיג הישגים ממשיים באמצעות ניסוח פסידו-דמיוני⁹. נראה שבלשון הילדים עולם הדמיון בכללותו מתקשר לזמן עבר. עולם זה אינו בהכרח counter-factive (בלתי ניתן להגשמה), אלא שהמציאות דמיונית, אחרת מן המציאות הנוכחית שלנו. רק בעזרת זהות זו נוכל לעכל ולהבין שימושים ייחודיים של זמן עבר במשחקם של ילדים.

3. עולם המשחק הדמיוני

הילדים שהוקלטו יודעים להבחין היטב בין מציאות לדמיון ואף יודעים למזגם, תוך ביטול רצוני של ההבחנה. לצורך תמרון בין העולמות חשוב שיהיה להם סימן ברור לציין מעברים. בין האפשרויות הפוטנציאליות יש אמצעים מורפולוגיים, תחביריים ולקסיקליים. כסימן מובהק – לפונקציה זו בלבד – העברית התקנית מכירה רק אמצעים לקסיקליים.

3.1 סממני מעבר לקסיקליים

המלים נגיד, כאילו משמשות למעבר חד-משמעי ממציאות לדמיון; וגם בתוך עולם הדמיון, בעיצומו של משחק, נגיד משמשת לקביעת כללים חדשים, וכאילו – להדגשה נוספת של המעבר מהמציאות אל המשחק.

(18) מ': נגיד לא היה בסיפור הזה נסיך, טוב? לא היה בו.

ליטל: היו רק מלכות.

(19) מ': נגיד זה היה יהלום שלה. היא תמיד שמה אותו על ראשה. "אה... אה... אה..."⁹ עכשיו נגיד שהיהלום נאבד. היא בכתה כי היא אהבה את היהלום. נגיד

9. בתוך המחזה יצינו מרכאות כפולות דיבור ישיר. איני מגבילה את המונח דיבור ישיר לציטוט שלפניו פועל אמירה – לצורך עבודה זו כל דיבור בפי דמות במחזה ייחשב דיבור ישיר.

היה לה זנב בגלל שהיא הייתה רעת לב. משהו שהם לא אהבו. היא הייתה נימפה. היא הייתה נימפה.

וראה גם נספח 2, ש' 5, 9, 32, 34, ונספח 3, ב. למעשה, השימוש באמצעים אלו שרירותי וספורדי למדיי. אין הוא חל בהכרח בראשית הקטע, שבו נחוץ ביותר הציון למעבר ראשוני אל תוך המשחק. כמו כן עולה בבירור שהיסודות הלקסיקליים אינם פועלים ביחידות – הם מלווים בסממן העיקרי, הוא זמן העבר.

3.2 "העבר הדמיוני"

זמן העבר משמש סממן מורפוטחבירי ברור ועקיב לתיאור עולם המשחק מנקודת עמדתו של המספר, שתכונה להלן "מרכז דאיקטי 0" (מ"ד 0), דהיינו אני-עכשיו-פה (ראה הערה 10). באמצעות זמן העבר הילד מזהיר שהוא דילג במודע מן המציאות אל הדמיון. הוא מתאר עולם אחר, ומספר עלילה בלי להיות עצמו שותף. שימוש בזמן הווה בתוך הצגה עשוי לסמן מצד אחד דילוג זמני חזרה אל המציאות, ומצד אחר העתקת נקודת ההתייחסות אל תוך הסיפור, למ"ד 10¹. מכאן שהסיפור הופך למחזה, שבו משחק הילד עצמו.

השומע המבוגר צריך ללמוד לזהות את החילוף כדי לדלג עם הילד ולהבינו. ניקח לדוגמה משפט ש"זרק לי" ליעד מתוך ארגז חול, בעת משחק בחיילי פלסטיק אוחזי רובים:

(20) ל': אני משחק עם החיילים, כי הם היו חברים ויש להם רובה;

העובדות המציאותיות נוסחו בהווה: 'אני משחק עם החיילים'; 'יש להם רובה'. לעומת זאת, תפקידן של הדמויות במשחק שייך לעולם הדמיון ומנוסח בעבר: 'הם היו חברים'. וראה גם דוגמאות 26, 39.

אין "העבר הדמיוני" סותר עכשוויות אקטואלית ואפילו עתיד:

(21) ל': אני הייתי סוס. אני הייתי עכשיו סוס, ממש עכשיו (עושה רעשים).

(22) מ': סתכלי, אפילו רואים שהייתי צ'רלי צ'פלין (נעמדת מולי עם נעליים [שלי]) הפוכות).

(23) מ': כשאני יורדת מהמגלצ'ה, אז זה היה מחר (הצהרה מלמעלה).

(24) ל': אני עוד מעט התקלקלתי. עוד מעט באת אליי (הוא מכונית).

10. למעשה מספר המרכזים המועתקים הוא כמספר הדמויות הרוברות, אך למען הפשטות אכלול במונח "מרכז דאיקטי 1" כל העתקה מהמרכז הראשוני 0. המונח "מרכז דאיקטי" משמש פה על פי קומרי 1985, עמ' 14, וראה גם ליונס, עמ' 275.

(25) מ': כל פעם שאני אהיה¹¹ מישרו אחר, אז לאבא ולאמא שלי לא היו משקפיים (מחלקת תפקידי אב-אם-ילד).

בסיפא של משפט תנאי-זמן זה נקטע הדגם של תנאי קיים או אפשרי. עוברים לתבנית המזכירה תנאי בטל, אף שאין שום אפשרות לפרש כהיפותטי מצב זה, העומד על סף מימוש, בשלבי הכנה אחרונים ממש. הסיבה לזמן עבר היא שדילגנו, תוך הצגת תנאי המשחק, אל עולם המשחק עצמו, ומעבר זה כרוך בשינוי זמן ל"עבר הדמיוני".

4. "תאטרון בובות" ו"משחק תפקידים"

משחקי ילדים מתאפיינים בחציית גבולות, פרועה לכאורה, בין מציאות לדמיון, כפי שיעיד כל מי שניסה לעקוב אחר ילד משחק. באוכלוסיית הילדים הנבדקת ניכר סגנון ברור במחזות ספונטניים משני סוגים. את הסוג הראשון, שאכנה "תאטרון בובות", למדתי לזהות (ולהפעיל את הרשמקול!) למשמע פתיחה כגון

(26) ליטל: מעין, בואי נשחק בברביות. אני בזאת. את רוצה להיות בזאת? זאת הייתה סינדרלה!

כל משתתף "משתלט" על בובה (או פוני), מציג אותה, מספר עליה, ומדבר מפיה. במהלך המשחק יש חילופים רבים (הילדים אוהבים גיוון), ולעתים אף נמצא שילד מפקד בריזמנית על קבוצה שלמה של בובות ומנהל בינן רב-שיח. מכאן שלסוג זה נחוצות בובות רבות ובדרך כלל הוא מתנהל בבית. ראה לדוגמה את הנספחים 1-2. סוג אחר הוא "משחק התפקידים" בלא בובות (ראה דוגמאות 21-25 לעיל ונספח 3). פתיחתו זהה אלא שאין בנמצא בובות:

(27) טל: מעין, בואי נשחק שאת כבר לא היית קטנה.

(28) ל': אני גור קטן. קראו לי פו.

סוג זה גמיש יותר באפשרויות מיקום (במגרש, בחדר אוכל, באוטובוס...). חסרונו – בהיעדר אפשרויות הקלטה, ולכן רוב התיעוד בכתב. חלה ירידה ניכרת במספר הדמויות – אמנם מדי פעם בפעם הילד יכול להחליף דמות, אך קשה מאוד להפנים בריזמנית דמויות רבות מאוד, בלא בובות מייצגות.

תפקידי המספר מגוונים, בשני הסוגים. ב"משחק תפקידים" המספר הקטן מתפקד בריזמנית כמספר וכדמות; ב"תאטרון בובות" הוא מספר ומניע דמויות בלי להזדהות עמן, אך גם אז הוא מדבר מפיהן. ובזאת לא די: כאשר השותפים למשחק מבצעים את

11. זמן עתיד פה ובמקומות רבים אחרים (למשל בדוגמאות 15, 26, נספח 1, ש' 23, 26, 28 ועוד) מבטל את הסענה כאילו יש לילדים אלו קושי סכני ביצירת העתיד.

תפקידם לא-בדיוק לפי ראות המספר, הוא יכול להפוך לבימאי ולתת הוראות בימאי, וזאת בשני הסוגים. בשאר הזמן משתתפים אלו הם קהל שהמספר פונה אליו לעתים. כשמשחקים כמה ילדים, אין הם ממנים מספר אחד, אלא כולם מתפקדים בו-זמנית בכל תפקידי המספר. כל ילד מדווח על דמותו או על דמויותיו בזמן עבר (ממ"ד 0), הוא מניע אותה ומדבר מפיה (ממ"ד 1), ומדי פעם בפעם הוא נותן הוראות לאחרים (שוב ממ"ד 0). דוגמה מ"תאטרון בובות":

(29) מ': "זה אבא שלי" (מ"ד 1).

בן: {לא היה לו אבא, מעין} ¹² (מ"ד 0)

מ': טוב. (מ"ד 0) "בואו לכדור הארץ!" "אנחנו באים. באים לכדור הארץ" (מ"ד

1). בכדור הארץ לא יכלו לדבר (מ"ד 0).

בן: אבל הבינו (מ"ד 0).

השינויים הדקדוקיים המאפיינים כל סוג משחק נוגעים בעיקר לפרמטרים של מרכז דאיקטי: גוף, זמן ומקום. המעברים בגוף ובזמן מעניינים ביותר, ובהם יתמקד שאר הדיון.

4.1 מעבר בגופים

על פי הנהוג בסיפורים שאינם אוטוביוגרפיים אנו צופים שגוף ראשון יציין את המספר, גוף שני – את הקהל (קורא, מאזין, צופה...), ואילו גוף שלישי יציין את כל השאר, בכלל זה כל הדמויות. בדיבור ישיר ובמחזה מועתק המרכז הדאיקטי, וכך גוף ראשון יציין את הדמות המדברת, גוף שני – את הדמות הנמענת או את הקהל, וגוף שלישי – את כל השאר. אך בהצגות ילדים אותנטיות, שלא כבהצגות בעבור ילדים, אין קהל מלבד השחקנים עצמם. לפיכך נצפה שגוף שני יציין את הילד השני (או את דמותו, בדיבור ישיר) כשם שגוף ראשון יציין את המדבר (או דמותו), וגוף שלישי – את כל השאר. השוני הבולט בין "תאטרון בובות" ל"משחק תפקידים" הוא בגופים המציינים את הדמויות שהילדים מגלמים ברצף העלילה. להדגמה ראשונית השווה את הנספחים 1 ו-2 לנספח 3.

4.1.1 ב"תאטרון בובות"

כמו בסיפור, יתייחס הילד בגוף שלישי אל כל הבובות המגלמות תפקידים, ובכללן הבובה או הבובות שבידו, כהתייחס מספר אל גיבוריו באגדה. גוף ראשון יציין

12. סוגריים אלו יציינו הוראות בימאי, והיינו פנייה ישירה למשתתף שני עם הנחיות כלשהן. אין חובה שיבוא פה ציווי מפורש – ייתכנו הסבר, רקע או כל טענה אחרת שמכוונת כהוראה. אך בשל התלכדות לא צינתית בהמשך סוגריים אלו אלא במקרים המוכהקים של ציווי (או עתיד בתחליף ציווי), או פנייה ישירה לשחקן.

את הילד כמספר (או בימאי, או מאפר), גוף שני – את חבריו למשחק (בתור קהל או שחקנים), וכל זאת מתוך מ"ד 0:

(30) רז: שמתי לה שפתון (אני = רז כמאפר).

(31) מ': ואת יודעת מה זה היה? (את = ליטל כקהל).

(32) מ': היי! סתכלו מה הם נתנו לה! בגד קרוע ממשי מגעיל! (אתם = השחקנים/קהל; הם והיא = הדמויות).

בעת מתן הוראות וחלוקת תפקידים חל שינוי אחד בלבד – גוף שני יציין את השחקן הנמען, שלא "על תקן" של קהל (ראה דוגמה 33, ודוגמאות נוספות בנספח 1, ש' 26, 28–51, ועוד).

מכאן מוזז המרכז רק "בהשאלה" לדמויות, להתבטאויותיהן בדיבור ישיר. סוג זה מתאפיין בגוף ראשון לדמות הדוברת, בגוף שני לדמות הנמען, וכך – כל זאת אחרי העתקת נקודת ההתייחסות למ"ד 1, אל זירת ההתרחשויות במחזה.

אך כיוון שמדובר במחזה שבו המספר עצמו עומד מאחורי (כמה מכלי המשחק, נחוץ קישור ראשוני בין הדמויות) למספר המשתתף. נבחן את הצגת הדמות בדוגמה 26, שבה נקבעים הקשרים בין הילד (אני) לבובה (זאת) ולדמות (סינדרלה). משוואה ישירה מזהה תקשר בין הבובה לדמות, תוך קביעת מרחק מהמציאות (4.2.1): 'זאת (הייתה) סינדרלה'. אלה יתקשרו לילד, שוב במשוואה שמנית, אך הפעם בתיווך מלית יחס: 'אני בזאת'. משמעותו של נוסח זה היא שאין לחפש זהות בין הגופים בשני צדי המשוואה, אלא יחס של החזקה והפעלה (השווה נוסח אופייני לחלוקת כלים בשחמט ומשחקים דומים: 'אני בשחורים, אתה בלבנים'). לאחר שסוכם 'מי במי', נשאר המספר במ"ד 0, שבו 'אני' = ילד.

אם כן, הבובה משמשת עצם נוסף המקל על המספר להישאר במרכז הדאיכטי המקורי 0. מצד אחד היא מפרידה בין מספר לתפקיד, בהגשמתה את הדמות, ומצד אחר היא מקשרת ביניהם, שכן המספר הוא המבצע באמצעות הבובה. לעתים הפרדה זו מנוצלת לריבוד נוסף בהשתתפות הילד – מאחר שהבובה מגלמת דמות באופן עצמאי, הילד יכול לאמץ עוד תפקיד, כדמות עוזר לבובה. מעין וליטל, למשל, רוצות להיות משרתות לבובות השחקניות – רעיון מעשי, שכן ממילא הן מעבירות את רוב המשחק בהלבשת אותן בובות:

(33) מ': אנחנו היינו המשרתות שלהם.

ליטל: {מעין, תביאי, אני בה!}

מ': עכשיו היא שמה לקה (מורחת לה).

ליטל: אני שמה לה לקה. {מעין, תביאי, אני בה!}

ואולם למעשה, לא תמיד הילד עקיב בהתייחסותו. לעתים הוא דובר על דמותו בגוף

ראשון ועל דמות חברו בגוף שני, כדרך "משחק תפקידים" (4.1.2). אחר כך הוא "תופס את עצמו" וחוזר למ"ד 0:

(34) ר: זאת סינדרלה. ראית אותי. ראית את סינדרלה.

4.1.2 ב"משחק תפקידים"

בהיעדר בובות, המספר מזדהה באופן בלתי אמצעי עם הדמות שהוא מגלם. אחרי משוואת הקישור אני $X =$, הוא מוותר על מ"ד 0 מבחינת הגוף, שכן מלבדו אין דמות פיסית שתחזיק במרכז החדש. לפיכך הפרמטר "גוף" מועתק אל המרכז הדאיכטי החדש: המספר ידבר מעתה על דמותו בגוף ראשון, על הדמות של חברו בגוף שני וכו' (דוגמאות 27–28). אך גם בסוג זה נקבע למעשה השימוש בגופים (ובזמנים, כפי שנראה להלן) על פי מידת הזדהותו של הילד-המספר עם התפקיד, ולא דווקא לפי המערך האובייקטיבי של כלי המשחק. אמנם להימצאות הבובה יש השפעה על קשר זה, שכן היא מקלה את הניתוק. מצד אחר, גם בהיעדר בובה מפרידה המספר יכול להזדהות עם התפקיד בדרגות שונות ומשתנות. הוא מרגיש לפעמים צורך לחזור על קשר הזהות:

(35) מ': את ראית אותי, ראית את הגור.

לפעמים הילד מחליף את יחסו אל הדמות תוך דיבורו. בקטע הבא מעין וליעד הם תיירות אנגליות בנעלי עקב, שהופכות מגוף ראשון ושני לגוף שלישי:

(36) ל': זאת הייתה המצלמה שלנו.

מ': צילמתי אותך. "חייכוי" ¹³ הם דוברי אנגלית, האנשים האלה. עכשיו הם קינאו בהם, והם לא לקחו. אבל הם לא קינאו, כי להם היה יותר יפה. הם לא ראו. עכשיו הם התחבאו והם לא ידעו מי זה.

במהלך הדיבור גם מיתוספות דמויות, כגון פרה, וכולם יחד נעשים ל"שלנו" ($=$ של מעין) ו"שלך" ($=$ של ליעד), דהיינו מקבלים מעמד של בובות מונעות, אף על פי שאין כאלה בנמצא:

(37) מ': שלך היו רעים, שלנו היו טובים. {לא ליעד, הם לא הרגו את שלנו...!}

13. הסימון הכפול – סוגריים ומרכאות – מעיד על התלבטות שלי. על פי לשון נקבה, יש כאן לכאורה דיבור ישיר בין דמויות, שלולא כן היינו מצפים לפנייה בנוכח לשחקן (ליעד); אך ייתכן שאף בהוראות בימיו יבוא הציווי בנקבה על פי מינה של הדמות ולא על פי מינו של השחקן במציאות. כך עשוי בימאי לפנות אל שחקן המגלם מפלצת בלשון נקבה: "עכשיו תעשי רעש". הקריטריון המכריע הוא שינוי קול בדיבור ישיר. במקרה הזה לא הבחנתי בקול מיוחד של תיירת, ולכן אני נוטה לראות פה הוראות בימיו.

ראינו אפוא שגוף ראשון עשוי לציין הן את המספר הן את דמותו; גוף שני יציין את המשתתף השני (כקהל או כשחקן) ודמותו. בדרך זו מתנטרל הבדל הגופים בין מ"ד 1 למ"ד 0. יתר על כן, מדוגמאות 36–37 מסתבר שעל דמותו של המספר אפשר לדבר גם בגוף שלישי, על דרך סיפור או "תאטרון בובות", תוך ניתוק רגעי של הקשר בין הדמות ובין הילד ש"בה"; ושוב עשוי לחול עירוב סבוך ביותר. סימוני דיבור ישיר (מרכאות) כנגד הוראות (סוגריים) ותיאורי עלילה (בלא סימון) במקרים כאלה נקבעו לעתים קרובות באופן שרירותי למדי.

לדוגמה ישמש הקטע הבא, שבו מעין היא ילדה וליעד כלב (בהתחלה כלבה) ששמו טימי. ברצף הדיבור הילדה עוברת מדיווח על טימי לפנייה אל טימי, אך לאו דווקא בדיבור ישיר מתוך המחזה, אלא במהלך תיאור העלילה. זאת רואים בבירור בזמני העבר שמעידים על מ"ד 0 (ראה בהמשך, 4.2).

(38) מ': אני תמיד ישנתי ליד טימי, כי אהבתי אותה. אהבתי אותך. נחרת, אז יצאתי מהאוהל. לא אהבתי ש... {לא, אתה לא התעוררת}. ישנתי. בדיוק שסגרתי את הדלת אתה קמת. {נו, תקום ותלך לחפש אותי.} לבסוף חזרתי. "{טימי, אל תקום מהמטה}". ...ואז היא לקחה אותו. {בוא, ליעד}... "{בוא לכאן, טימי, כנס למלונה}". פה זה הייתה המלונה שלך.

גם המבעים שנראים כדיבור ישיר אל טימי עשויים להתפרש כהוראות בימיו. אם אמנם נראה בהן הוראות לשחקן, צריך לשים לב לחילופים בשמו – פעם ליעד ופעם טימי. כפילות זו מובנת מעצם אישיותו הכפולה של שחקן – הבימאי יכול לפנות אליו בשם דמותו ובשמו הוא לסירוגין: 'רומיאו, תיגש ותנשק את ידה של ג'וליאט. נו, יוסי, תזוז!' (ראה הערה 13).

אם נעדיף פירוש כדיבור ישיר, ממ"ד 1, נצטרך לדלג מהר מאוד בחזרה למ"ד 0 בכל פעם, כדי לאפשר ל"עבר הדמיוני" להופיע שנית. שוב, אין בכך כל פלא, שהרי סגנון הילדים מתאפיין בדילוגים ובעירוב – בגופים וזמנים. משראינו את בעיית הגופים, נעבור אל חילופי הזמנים, שהם עיקר ענייננו.

4.2 מעבר בזמנים

הדוגמאות לעיל ובנספחים מלמדות שהעבר שולט במחזות ילדים משני הסוגים. עובדה זו עולה בבירור כבר בקטעי פתיחה העוסקים בחלוקת תפקידים ובהצגת רקע. מכאן, כנראה, המונח "imparfait préludique" (פותח), שנקבע לתופעה המקבילה כפי שתועדה מפי ילדים דוברי צרפתית במאמרו של וורנן¹⁴. לטענתו, זמן העבר מוגבל

14. וורנן אף מציג התייחסויות קודמות לתופעה שתועדה בצרפתית-בלגית, בהולנדית, ברומנית ובספרדית. בין שאר כינוייה: "עבר של משחק", "עבר של ילדים", "עבר פיקטיבי", ואלה נראים

לשלב זה, ואילו גוף ההצגה יובע בהוות. בקורפוס שלי, לעומת זאת, שלט זמן העבר לאורך כל הדרך. ובכל זאת, ראוי אולי להפריד בין פתיחה לגוף, וליתר דיוק בין קטעים המציגים דמויות ובין רצף העלילה, בשל התפקיד השונה שיש לעבר בשתי הפאזות. אם ברצף העלילה סביר העבר הנרטיבי כסגנון סיפורי, הרי שבהצגת דמויות חדשות יש לעבר תפקיד מיוחד כמקשר בין עולמות.

4.2.1 בהצגת דמויות

בפתיחת ההצגה העבר משמש לחציית הגבול אל תוך עולם המשחק הדמיוני. כמו כן הוא מקשר שחקנים או בובות אל תפקידים בגיבוש הראשוני של המערך (ראה למשל דוגמה 26).

שלב תחילי זה של הצגת הדמויות אינו מוגבל לראשית ההצגה, אלא חוזר פעמים רבות במהלך המשחק. כנהוג בסיפורים, בהמשך נוספות דמויות, בלוויית רקע קצר לפי הצורך. במחזות הילדים, בכל פעם שמוצגת דמות חדשה צריך להחליט מי (מחזיק) בה, מה תפקידה בעלילה, אם היא טובה או רעה ועוד קביעות מסוג זה, הכרוכות בהסכמת כל המשתתפים. הדיון להסדרת מעמדן של הדמויות מפסיק את הרצף הנרטיבי עד השתלבותן הסופית. הדוגמה הבאה לקוחה מעמוד 2 של הצגה מתועקת:

(39) מ': ליטל, זאתי הייתה האחות הקטנה, זאת שאני בה.

העצמים האמתיים (הילדה והבובה המוחזקת) מתקשרים זה לזה בזמן הווה או במשפט שמני: 'אני בה', דהיינו אני מחזיקה אותה ומזדהה אתה, פה ועכשיו. כשהצמד ילדה – דמות חוץ את גבול המציאות אל עולם המשחק שבו הם אחות קטנה, נעזרים לעתים קרובות בסממן מעבר¹⁵. אפשר לסדר את דוגמה 39 גם כך:

(39א)	זאת שאני בה	הייתה	האחות הקטנה
	(במציאות)	(מעבר למשחק)	(בדמיון)

ועוד, מתוך עמוד שלישי של אותה הצגה:

(40) ליטל: היא כבר התקלחה והייתה יפה.

מ': הוא קודם בחר בזאת שהגיעה קודם. קודם בסינדרלה הוא בחר... שתי סינדרלות. לה קראו היפהפייה הנרדמת. לא, איך קראו לה, לזאת? קראו לה סינדרלה, זהו.

לי תואמים יותר את המציאות בעברית. במאמרו של וורנן נתקלתי לגמרי במקרה בזמן כתיבת המאמר, והוא רק חזק את אשר מצאתי בקרב ילדי הקיבוץ.

15. אין חובת שימוש בעבר. ראה דוגמאות למשוואות שמניות בנספח 1, ש' 1, 2, 4, 18 ועוד. קישור שמני כזה מעיד על עובדה על-זמנית. אין לפנינו קישור בין עולמות, אלא עובדה בתוך העולם החדש.

ליטל: {מעין, אין משהו?}

מ': {לא} לנסיכה הזאת שעכשיו אני בה קראו גלינדה. אבל היא לא הייתה פיה, היא סינדרלה הייתה.

ליטל: במי גלינדה? (= מי בגלינדה)

מ: אני בה.

ליטל: את בגלינדה? מעין!

אם נביט מסביב לקטעים אלו, נראה שכל הסיפור, להוציא חלוקת התפקידים ודיבור ישיר, מנוסח בעבר: 'אני = זאת; זאת הייתה סינדרלה' וכו'. בעיצומו של הסיפור כבר אין תפקידה של כל צורת עבר לחצות מחדש את גבול המציאות. מה אפוא תפקידו של העבר ברצף העלילה?

4.2.2 ברצף העלילה

מבט בנספחים ייתן רושם של סגנון גרטיבי נוסח אגדה המשובצת קטעי דיבור ישיר. רושם זה נוצר בעיקר בשל השימוש בזמן העבר הגרטיבי. באגדה הגרטיבית אין המספר שותף. הוא מספר על דברים שכביכול קרו בעבר (מכאן לשון עבר טמפורלי). סביר יותר שלא קרו מעולם, והוא רק היה רוצה שנאמין שהם קרו, פעם... (מכאן לשון "עבר דמיוני"). המספר עשוי מצד אחד להביע ברירה זו בנוסחאות פתיחה כגון 'היה או לא היה' (כאן יא מא כאן' בערבית), ומצד אחר הוא יכול להפליג בזמן לעבר רחוק כל כך עד שאיש לא יוכל לאמת את סיפורו או להפריכו. ככל שירחיק בזמן כן ירחיק בדמיון: 'היה היה פעם, מומן מזמן'¹⁶, 'כאן יא מא כאן פי קדים או-זמאן' – 'היה או לא היה בקדמת הזמן', 'once upon a time'. נוסחאות אלה, כל אחת בדרכה, פועלות להרחקה ולהסתייגות מהתחייבות אישית לתוקף הדברים. שפות רבות פיתחו זמנים מיוחדים להסתייגות מאחריות אישית. איזוגלוסה ידועה באזור הבלקן היא תופעת הזמנים המכונים (בין השאר) dubitative, evidential, inferential, quotative. הם בנויים בדרך כלל על הפרפקט, ומשמשים, בין השאר, לאגדות, בדיחות וחלומות, שלא כספרי היסטוריה או אוטוביוגרפיה, הכתובים בזמן עבר עובדתי (סלובין-אקסו, עמ' 187)¹⁷.

16. מתעוררת השאלה שמא נוסחאות הפתיחה הקלסיות 'היה היה', 'הלך הלך' וכד' משמשות אף הן אמצעי מודלי להרחקה מן המציאות. המקור המחלט אמור להדגיש את קיום הפעולה, אך הרי עובדות פשוטות אינה זקוקה כלל להדגשה. באופן פרדוקסלי לכאורה עצם ההתעקשות על נכונותה של קביעה תמיד יש בה כדי להחשידה ולהעמידה בסימן שאלה: 'ידאי יבוא', 'בסוח שיהיה טוב', 'הוא 100% יגיע' וכו'. השווה גם ברוסית נוסחת פתיחה חוזרת *yl byl*. מילולית: '(there) lived, (there) was'.

17. סוגיה זו נידונה רבות הן בדקדוקים של שפות הבלקן (טורקית, בולגרית וכד') הן בדיונים בתחביר כללי, לפי שתועדה גם הרחק מעבר לבלקן. ראה למשל קומרי, עמ' 108 ואילך; סלובין-אקסו; פליישמן, עמ' 25 ואילך. אני אישית נתקלתי בה בלהג הבדואי של הנגב ובערבית ישראלית ככלל (הנקיץ 1985, עמ' 30, 47; n.d. סעיף 9 ועוד).

מעניין שאותו זמן דוביטטיבי משמש, בטורקית לפחות, בדיבור הורים אל ילדיהם ובדיבור בין אהובים ואל חיות מחמד (סלובין-אקסו, עמ' 199, הערה 3)¹⁸. בהיעדר זמנים אנטי-מציאותיים מובהקים מספרי אגדות משתמשים בזמן עבר, ובכך הסיפור מצטייר כרחוק. יש אף עדות להמרת הדוביטטיב בפלופרפקט, הרחוק שבזמני העבר בספרדית, כשהיא מדוברת בפי אוכלוסייה הרגילה למודוס הדוביטטיבי בשפת אמם (פליישמן, עמ' 27 ואילך).

בהצגות ילדים, כאמור, המספר מתפקד גם כשחקן, ומן הסתם הוא עד ראייה. הוא נמצא על הבימה ברגע ההתרחשות ומניע את הדמויות לבצע את דבריו. אין, לכאורה, צידוק לדוביטטיב, אף לא לזמן עבר, שכן המרכז הדאיכטי במחזה מתלכד עם רגע האירוע. יתרה מזו, בדרך כלל הדיווח קודם לביצוע, ולכאורה היינו מצפים לזמן עתיד דווקא, או לפחות להווה, אלא שמסתבר שביצוע פעולות במחזה אינו משנה את מעמדן כדמיוניות בתפיסת המספר. האירועים מתרחשים לנגד עינינו, בדרך כלל אחרי דיווח מקדים, אך כל זאת בלשון "עבר דמיוני".

4.2.3 הזמן בהוראות בימוי

כפי שראינו, המספר מרבה לתפקד גם כבימאי בנותנו הוראות לשותפיו. בכך הוא, כמובן, פועל מתוך מ"ד 0. הוראות בדרך כלל מנוסחות מן הסתם בציווי או בעתיד, וחילופי הזמנים מבליטים את הפרדתן מרצף העלילה.

(41) מ': חשבת שהיא אמתית, אז לקחת אותה ונישקת אותה. {נו, תיקח אותה ביד ותנשק אותה!}. זאת רק ברבי שלי, אמתית, ופתאום – "אוו" "{תעשה ככה!}" "אוו" {תקום!}.

(42) מ': אמא, כשנסעת לבאר שבע עם ליעד אז מצאת אותנו. "{תעזרי לי!}" אני פחדתי.

אמנם "תעזרי לי" יכול להיות דיבור ישיר מפי הדמות (גור קטן), אך אז היינו מצפים לחיקוי קולו של גור; על פי גון הקול, הלא-כלבי, הבנתי במקרה זה הוראות לאמא כשחקנית ולא דיבור מתוך המחזה אל אמא כדמות. שאר המבע, בזמן "עבר דמיוני", ממוקם היטב בעולם המשחק.

18. השווה l'imparfait hypocoristique בצרפתית, בדיבור מפנק של אימהות אל ילדיהן או אל חיות מחמד. ההרחקה שבהתייחסות מתבטאת בדרך כלל בגוף שלישי בזמן עבר, כאילו מדברים על הילד, אף על פי שהוא למעשה הנמען הישיר היחיד. נוצר אפקט של התנשאות, כמו חוזה או קריצה לקהל בלתי נראה של בני ברית בוגרים, כהזרה שאין לקבל ברצינות את הדו-שיח עם היצור הקטן. מבחר דוגמאות מצוי אצל פליישמן, עמ' 12; וורנן, עמ' 350; גרוויס, עמ' 1292 ועוד: comme il était sage! comme il aimait bien sa maman! מילולית: 'כמה שהוא היה נחמד! כמה שהוא אהב את אמא'ה שלו! גם באנגלית מצויה התופעה' (יספרסן, עמ' 216).

בדוגמה הבאה ניתנות הוראות בזמן הווה וקביעות ב"עבר דמיוני":

(43) ליטל: ולה היה מעיל אדום.

מ': {זה של בנים, ליטל!}

ליטל: אבל זה היה מעיל אדום שלה, בסדר? כי היא רצתה לה ללבוש מעיל אדום. היא הורידה לה ת'שרשרת ולבשה לה מעיל אדום.

מקוריות מכל אלה הן הוראות בזמן עבר לתיאור תנאי המשחק כפי שהילד רוצה לראותם, בעולם הדמיון. קשה להפריד הוראות כאלה מרצף העלילה, שכן למעשה אין הן אלא חלק מן הסיפור, אלא שבנסיבות הנוצרות הן אמורות לתקן ביצוע לקוי של שחקן אחר ומתאפיינות באינטונציה של פקודה. בדרך זו ניתן לשלול פעולות שעושה אחד המשתתפים, אף לאחר הביצוע. בקטע הבא, ליעד זורק עפרונות במנוגד לתסריט של מעין, והיא ממחרת לתקן את המעוות:

(44) מ': {די ליעד, הם לא זרקו עליהם!} הם לא ידעו שהם רוצים לאכול אותם. הם לא זרקו. הם חשבו שהם טובות. {די, ליעד! לא ליעד! לא ליעד, הם עדיין לא הלכו!}.

עוד דוגמה:

(45) מ': נו, אתה רצית את הכול. "אתה רוצה להיות עשירה?"

ל': "לא."

מ': {כן ליעד, אתה רצית!}

וראה גם דוגמאות 38 ו-41.

4.3 זמן וגוף בדיבור ישיר ועקיף

דיבור ישיר מתבצע תמיד מתוך מ"ד 1. הזמנים והגופים יתייחסו לדמות המדברת, לא למספר. בדיבור עקיף, לעומת זאת, נצפה לזמנים ולגופים המתייחסים אל המדווח, הוא המספר, במ"ד 0. יש לזכור את הנטרול בגופים בין מספר לדמותו, בין משתתף שני לדמותו. בזמנים אין הבחנה ברורה, שכן הזמן היחסי במשפטים משועבדים אינו מבחין בזמניות בעבר מְדוּחַ מבוֹזְמָנוּת בהווה של דיבור ישיר: 'הם אמרו: "אנחנו רוצים"/' 'הם אמרו שהם רוצים'. קורה גם שההבחנה בין דיבור ישיר לעקיף אינה עקיבה לגמרי. בקטע הבא מעין וליעד הם גורים המשחקים בגירים:

(46) מ': זה היה המלונה שלנו. שאלתי אותם שאלות אם "אתם חכמים אם אתם טפשים". הם אמרו "אנחנו חכמים". לא ידעתי מה זה גירים אז שאלתי אותם אם הם חכמים. אז הם לא ענו. "אתה חכם או טיפש?"

דוגמה 46 מכילה מקרה אחד של מצין דיבור ישיר-עקיף (מעורב), ובו דמויות הפכו מנסתרים לנוכחים, שלא בפנייה ישירה. בהמשך נשמרו הכללים.

בתעתיקים השתדלתי לציין דיבור ישיר באמצעות מרכאות; דיבור עקיף כמעט לא היה, אך לא תמיד היה ברור אם הילד מדבר מפי הדמות או מפיו כמספר-מדוות. הקושי הודגם כבר בשימוש בכינויי גוף (4.1.2). כללית, הבעיה היא בקביעת המרכז הדאיקטי, שמתחלף לעתים תכופות. מ"ד 0 מתפקד לשלב שבו טרם נכנס המספר לעולם הדמיון או שמא נכנס ויצא, למשל כדי לבטא הוראות או הערת ביניים. מ"ד 1 משמש לדיבור ישיר. אך הכינויים והזמנים משותפים ואינם מבחינים בין מרכז זה או אחר. בדוגמה 42, למשל, אפשר לייחס את 'תעזרי לי' לילדה כמספרת שהפנימה את דמות הגור, או לגור, בדיבור ישיר. כמו כן בנספח 2, ש' 11, מוצאים התבטאות 'הם מתים, ומתים לא יכולים לענות'. הצהרה זו ניתנת להבנה כדיבור ישיר מפי הפוני, בשומעו 'אנחנו מתים', או כהערה מפי המספר, העומד מן הצד ומעיר מחכמת החיים הפרטית שלו. אמנם למקרה השני מתאים גם העבר הדמיוני: 'הם היו מתים', אך ראינו שאין הוא הכרחי – המספר רשאי להיכנס כביכול לתוך המחזה ולהשתמש במ"ד 1. בכך הוא משווה את זמן הדיווח לזמן המחזה תוך חריגה זמנית מהמסגרת הסיפורית.

לסיכום אפשר לומר שהפרמטרים גוף וזמן נוהגים מעט אחרת במשחקי ילדים מבלשון התקנית. רואים זאת הן ב"תאטרון בובות" הן ב"משחק תפקידים", בדיבור ישיר ועקיף. מקצת השוני נעוץ ב"פיצול האישיות" של הילד כמספר, כדמות וכבימאי, ונובע אפוא מהאופי המיוחד של המשחק. כיצד סגנון זה מתיישב עם הסוגות המקבילות בספרות הבוגרים?

5. מחזות ילדים כנגד ספרות בוגרים

התכונות שנמנו עד כה מראות ניגוד ברור בין מחזות הילדים ובין הסוגות הספרותיות שבתרבות מבוגרים, המיוצגות על ידי האגדה והמחזה. אלה האחרונים הם סוגים עצמאיים, המוגשים לילד בכמה מדיומים. את האגדה הילדים קולטים מסיפור מושמע, ואילו המחזה מוכר להם מהטלוויזיה, למשל. את האגדה המושמעת הילדים רואים רק בדמיון או בתמונות ספורות המלוות את הטקסט. הדרמה מתרחשת לנגד עיניהם חזותית ושמעיתית. כנגד הבדלים טכניים אלו יש הבדלים דקדוקיים מהותיים. האגדה מתנהלת בעיקרון בזמן עבר ובגוף שלישי, בהתייחסות לרגע התקשורת של המספר; הדרמה מתנהלת ממרכז דאיקטי המועתק אל רגע ההתרחשות.

אמנם שילוב של אגדה ומחזה מצוי בקטעי דיבור ישיר המשובצים בתוך עלילה נרטיבית, אך אלה מופרדים בסוגות המסורתיות – בכתיבה, בסימני פיסוק אורתוגרפיים, בהשמעה בקולות שונים של מבצעים שונים, ובמחזה גם על פי מיקום שונה על הבמה. לעתים נדירות בלבד אדם אחד מבצע הן את הדיווח הנרטיבי הן את

הדיבור שבפי הדמויות – מעין תאטרון יחיד המשולב בנרציה, דוגמת תאטרון בובות. שילוב זה כרוך במעברים מבלבלים במרכז הדאיקטי: שינויי מקום, זמן וגוף. האמצעים לציון מעברים אלו הם שינויי קול ושינויים דקדוקיים בגוף וזמן. אצל ילדים, לא זו בלבד שהמספר יכול לדווח על מספר בלתי-מוגבל של דמויות וגם לשחק אותן ולדבר מפיהן, אלא כאשר הוא משתף עוד ילדים כקהל וכשחקנים, חלוקת התפקידים משתנה בלי הרף, ובדרך כלל אין חשש לבלבול. מדי פעם בפעם עולות שאלות הבהרה, כגון 'במי אתה עכשיו?', אך אין הן גובעות מחוסר הבנה אלא מדהירה הלאה, כאילו לומר: 'טוב, גמרנו עם זה, מה הלאה?'. אם נביא בחשבון שגיוני קילו של הילד ואפשרויות מיקומו בזירת המשחק מוגבלים, נראה שלסממנים הדקדוקיים של כינויים וזמן גודעת חשיבות רבה בהזרמת המעברים.

משחקי ילדים הם אפוא שילוב ייחודי של אגדה ומחזה, והקהל הוא השחקנים עצמם. בסגנון המתועד פה השימוש השליט ב"עבר הדמיוני". הוא עוד גורם המייחד באופן בולט את מחזות הילדים שנבדקו. את מלוא משמעותו של גורם זה אפשר יהיה להעריך רק עם בדיקת התופעה בחברות ילדים אחרות.

6. תפוצת התופעה ומשמעותה, ומה הלאה?

מלבד החומר שאספתי בקיבוץ אין בידי ממצאים ל"עבר הדמיוני" בלשונם של ילדים דוברי עברית. לפי מיטב ידיעתי טרם עמדו על קיומו של סוג זה. עובדה זו אולי מעידה על מיעוט השימוש בו, ואולי על חוסר תשומת לב ללשון המשחק של ילדים. ייתכן שאין סגנון זה רווח אלא באזורים מועטים, באיים לשוניים, ואולי הוא אף מוגבל לאוכלוסיית הילדים שנבדקה. בגישושים אחר נתונים נוספים שאלתי כמה אמהות על אודות התופעה – רובן דחו על הסף את האפשרות שסגנון זה מצוי אצל ילדיהן, המציגים, כפי הנראה, בזמנים האקטואליים: הווה, עתיד, ציווי (לפי ציפיות המבוגרים?). לעת עתה אין אפוא הערכה של ממדי התופעה, אך לא בכך חשיבותה. הסטטיסטיקה היא עניין משני לגמרי, לעומת עצם מהותה ושורשיה הפסיכו-לשוניים. השאלות האלה חשובות במיוחד, אם תמצא התופעה מבודדת איים לשוניים או אף מקשרת חברות ילדים באזורים המנותקים זה מזה מבחינה לשונית ותרבותית.

לא מכבר הזדמנה לי עדות נדירה לעבר הדמיוני כנודד עם הילד אל מעבר לגבולות לשוניים. אחרי שנה של ניתוק מילדים דוברי עברית הגיעה הגר, בת 4, לביקור חטוף אצלנו. הפוליגלוטית הצעירה מתגוררת בבריסל ומתקשרת עם אמה בעברית, עם אביה באנגלית, עם הסבים בהולנדית. בגן מדברים אתה רק פלמית, ובשכונה רק צרפתית בלגית. בכמה מהלשונות האלה תועד העבר הדמיוני ובאחרות – לא. בפינת הבובות בבית הילדים ענדה הגר סינר וחבשה כובע של אחות; היא לקחה כפית ושני דובים והכריזה:

(47) הגר: אני מרפאה אותם בגלל הם היו צק-חולים (= קצת חולים).

בהמשך היא פנתה אל מעין, אמא של הדובים:

(48) הגר: אבל את אמרת: "לא", בגלל צריך לרוחץ¹⁹.

מעניין לבדוק אם סגנון "העבר הדמיוני" משמש למשחקם של ילדים רב-לשוניים גם בשפות כמו אנגלית, שבה לא מצאתי עד כה רמזים לתופעה. התייחסות גאוגרפית והיסטורית לתופעה זו נמצאת אצל וורנן, ובכללה תיעוד מלפני 50 שנה ועד היום, בדיבור ואף בספרות ילדים (ראה הערה 14 לעיל). וורנן עוסק ארוכות בסוגיה מדוע דווקא האימפרפקט נבחר מבין זמני העבר בצרפתית והועדף מן ההווה, העתיד ואף מן ה־conditionnel, המתאים מבחינת מודוס למשחק ההיפותטי. הוא מנסה להראות את האימפרפקט מבחינת הרכבו כעומד בביכול על סף האירוע ומציץ פנימה; לדבריו, אכן מבחינת מיקומו הטמפורלי הוא עבר, אך העבר במקרה זה שלילי. בתוקף הרכבו ומיקומו גם יחד האימפרפקט מתאים לאירוע העומד להתרחש.

התאמתו של זמן העבר לשימוש במשחקי ילדים ודאי אינה מקרית, כעולה מן התיעוד בלשונות אחרות. לתופעה הזאת יש לחפש הסבר במהותו של זמן העבר, אך האומנם יש לקשרה לערכו הטמפורלי, או שמא המטפורי, כפי שנטען פה?

בעברית מצמצמת הבחירה לעבר (פשוט ומורכב) כנגד הווה ועתיד. ראינו את הקשרים בין עבר לתנאי בטל ולהיפותטיות בכלל, וייתכן שמכאן השימוש הילדתי. אין ספק, העבר הנרטיבי המשמש באגדות אף הוא משפיע על סגנון האגדה-מחזה של הילדים. אך מעבר לעניין הפסיכו-לינגוויסטי מדוע וכיצד הגיעו הילדים לאמצעי זה ומעל לשאיפה המתודית לשלמות בתיאור הלשון על כל צדדיה²⁰ נראה לי שבידוד התופעה חיוני, לפחות למען הבנה הדדית בין ילדים למבוגרים. אביא לסיום שתי דוגמאות למישורים שבהם ילד ומבוגר עשויים להימצא בדו-שית. עלולה לחול ביניהם אי-הבנה, כשהמבוגר מדבר ברצינות, ואילו הילד מפרש מציאות זו, בהיותה בלתי נתפסת לו, כמשחק.

א. בעת משחק כדורגל עם ליעד (ארגנטינה) ורני (גרמניה) נכנסתי לשער והכרזתי במלוא הרצינות שאני עכשיו שוער (גם לאמא מותר להתעייף). ליעד התנגד בלשון עבר:

(49) ל': לא, לא היה שוער!

ברור היה מלכתחילה שמבחינתו אנחנו בגמר גביע העולם שבו הוא צפה זה מכבר, עם כל עם ישראל. אך אין לייחס את המבע כפשוטו למאורע האמתי בזמן עבר, שכן

19. הדיבור הישיר נמשך אולי עד סוף המבע.

20. בלשון הצרפתית כבר זכתה תופעה ה־imparfait préludique להכרה ולדיון בדקדוקו התיאורי המקיף והידוע של גרוויס (1986) *Le bon usage*, עמ' 1292.

שם היה שוער, כידוע לכול. אלא שבשחזור הפרטי והדמיוני של "מרדוגה" המקומי שלנו אין מקום לשוער כרגע, במערך של שלושה שחקנים. אמנם לאחר רגע מחשבה והתחשבות אושר תפקיד השוער: 'טוב, נו, את שוער' והכל עבר בשלום.

ב. בניסיון להסביר לליעד מעט מעובדות החיים קבענו שכשיגדל הוא יהיה אבא ויהיו לו ילדים. מכך הוא הסיק בלי היסוס שאז אבא יהיה ליעד ואחר כך הוסיף ושאל:

(50) ל': איזה ילדים היו לי? איך קראו להם?

זמן העבר התמוה מראה שהילד החליף עולמות, כדי למנוע עימות בין המוכר לנלמד. הוא נאלץ להניח שאנחנו משחקים עמו בחילופי תפקידים, שכן קביעותינו לא הסתדרו לו עם המציאות המוכרת של עולמו.

הילדים פיתחו אמצעים דקדוקיים להראות לנו באיזה מישור אנו מתקשרים, המציאותי או הדמיוני. שימושים חריגים בזמן עבר צריכים לרמוז לנו שייתכן שהילד אינו "לוקח אותנו ברצינות", והוא מתייחס אל קביעותינו מתוך עולם הדמיון.

מסתבר שבתחום העדין בין ה-*langue* ללשון הילדים תפקידו המטפורי של זמן העבר ראוי לבדיקה מעמיקה, בעברית ובשפות אחרות.

הערה מאוחרת: כשנה לאחר סיום כתיבת המאמר, בעיצומו של גל העלייה מברית המועצות, עברתי ליד ביתם של אולה (8) ואחיה דימה (5), ביוםם השני בארץ. השניים הציבו בחצר שולחן ועליו בובות, והיו עסוקים בהכנתן להצגה.

Ola: ona byla učitel'nicей pervyx klassov; on byl v sadu i ona skazala: "vot..."

אולה: היא הייתה מורה בכיתה א; הוא היה בגן והיא אמרה: "הנה..."

משמע, גם ילדים דוברי רוסית משתמשים בזמן עבר במשחקיהם. מקרה?

נספח 1: "תאטרון בוכות" – הצגת הדמויות

מעין + ליטל + רן + טל (12.4.90). טל בהתחלה משחקת עם ילד אחר בנפרד, ונכנסת להקלטה רק בשל "סכסוך" על הציוד (התכשיטים). החל בשורה 39 היא משתלבת במשחק.

1. מ': [זאת הייתה האחות הקטנה, קראו לה בַּת'. קראו] לה בַּת'. אמא, סתכלי, לה קוראים מַג, ולה בַּת'.

ר': ואיך קוראים לה?

ט': [מעין]

ר': ואיך קוראים ל...?

5. ט': זה התכשיטים שלנו, אנחנו משחקים!

ל': לא, זה האיפור של האמא!

ר': זה האיפור של כולם.

ל': נכון.

ר': אז עכשיו היא קמה.

10. ל': של התינוקת לא!

ר': עכשיו בת' קמה.

מ': עכשיו היא כבר, עכשיו היא כבר גדלה. זאת הייתה בת 15 אז זאת הייתה בת 14.

ר': איך קראו לה?

מ': מגו

15. ר': מג עכשיו התאפרה.

ל': לא נכון. מג היא הייתה יותר קטנה.

מ': לא, מג הייתה יותר גדולה.

ל': לא, היא האמא. האמא יותר גדולה. היא אמא.

מ': וזאת האחות הגדולה וזאת האחות הקטנה.

20. מ': "היי בת', אה... מג, תני לי גסו!"

ל': "קחי!"

מ': "אמא, אמא, אמא..." היא בכתה כי הפריעו לה.

ל': מעין, אז היא תהיה האמא.

מ': לא!

25. ל': להגיד לך? כי היא מלוכלכת.

מ': את רוצה שאני אהיה בה?

ל': כן.

ר': אני אהיה בה.

- ל': לה לא קראו תלתול.
 30. מ': קראו לה – לה קראו בת', אז לה קראו מעין.
 ל': טוב... ואת האמא?
 ל': היא הייתה האמא.
 ר': איך קראו לה?
 מ': לה בת', לה מג, לה מעין.
 ר': לה בת'. 35
 ל': מותר קצת להתאפר?
 ר': כן. לה בת', ולה קראו מעין.
 מ': כן! זאת הייתה האחות הקטנה.
 ט': אז הברביות...(?)
 40. מ': איפה הלחיים?
 ר': קוראים להם ברביות אבל במשחק קוראים לה בָּת!
 מ': לא בָּת!
 ר': לה קוראים מַג.
 מ': מַג, לא מַג.
 45. ר': טל, את רוצה שנחליף? כי היא הכי יפה. ל(וה)גיד לך מה?
 ט': אני רוצה להיות בה.
 מ': טוב, אז אני...
 ל': {מעין תוציאי לה את זה ותלבישי לה את זה.}
 ט': אבל אני רוצה להיות בה.
 50. מ': טוב, אז אני לא רוצה להיות בה.
 ט': אז תהיי את.
 ר': עוד מעט יש 'דני שובבני'.
 מ': אין 'דני שובבני! אחרי 'סמוך עלי'."

ש' 23–28 מראות בבירור שימוש בזמני הווה/עתיד ופנייה אל השחקנים לצורכי התלבטות בעולם האמתי. כך גם בש' 36, ושוב מש' 41. מעברים אלו בין הווה–עתיד אקטואליים לעבר דמיוני אופייניים לשלב של חלוקת התפקידים וגיבוש המערך התחילי.

נספח 2: "תאטרון בוכות" בעיצומו של המשחק

משחק בפונים (7.4.90): מעין בפוני הכחול, בן בצהוב, ועוד כמה פונים מוכנים ברזרבה.

[הוא לא קיבל מכה אלא מעד ונפל]

1. מ': הוא נפל לים, פה זה היה היס! "אתה עושה לי אוויר!"
 ב': "מהר, תביאי, מהר! קו קו" (צחוקים) הוא פגע בו!
 מ': "קה קו קה" (באינטונציה של "מה שלומך?")
 ב': הוא הגיד "הנה עכשיו תראי אותי, שלום!" (רעשים, צחוקים) "אל תצחקי, בואי נשחקי!"
5. מ': נגיד פה זה היה הארמה, [והוא חזק]
 ב': פאו, הפוני הצהוב נהרג!
 מ': "א-בן זוהרת!"
 ב': גם זה נהרג.
 מ': "א-בן זוהרת! פונים, אתם ערים או שאתם מתים?" ואז הוא כאילו שמע:
 "אנחנו מתים". כאילו!
10. ב': "א-נח-נו מ-תים".
 מ': "ואו, הם מתים! איך שמעתי? הם מתים, ומתים לא יכולים לענות". וזה מה שקרה...
- ב': "אה, שיגענו אותך, רק נרדמנו, הא, הא, הא!"
 מ': עכשיו זה מה שקרה לשתי הברביות האלה, לשתי התאומות. "אה, אה... א... א..."
 ב': "אהו!"
15. מ': הם עשו את עצמיהם. הפונים הגדולים לא ידעו. הם פתאום ראו, אז הם חשבו שהם מתים.
 ב': "סתם, הם לא מתים."
 מ': "הם כן מתים! אל תגידו."
 ב': "הנה, הם לא מתים, תראה! אני נוגע בהם. הם לא מתים... נו, היא נרד... היא נרדמ... היא קמה!"
 מ': היא נרדמה.
 ב': לא, היא קמה!
20. מ': "או-ו! איך עובדים עליך!"
 ב': "שקט, קומי כבר, אהו!"
 מ': "מ...מ... לא רוצה. כי אני רוצה לישון!"
 ב': "אבל זה מפריע לנו למסלול".

25. מ': "לאיזה מסלול?"
 ב': "אנחנו צריכים לרכוב."
 מ': "על מי – לרכוב?"
 מ': עכשיו היא הלכה. ובטעות הפוני הזה הרג את עצמו, כי הוא היה עצוב כי הוא חשב שכולם מתים. אז הוא לקח רובה והכניס לפה... לא, פה זה היה הקבר שלו, פה זה היה הקבר שלו.
 ב': הוא מת!
 30. מ': "איך עובדים עליך?"
 ב': "ועכשיו סתום את הפה שלך" ... "אתה תמיד אומר לנו את זה" (ייתכן שאותה הדמות אומרת את שני המבעים).
 מ': עכשיו נגיד ש... אומרים: "סתום את הפה. דם די דם דם (4x)!"
 ב': "מימו מימו מימו מימו"
 מ': "דם די דם דם! דם די דם דם (8x)!" עכשיו הוא הרג אותה, נגיד קרא להם: "סתום את הפה" הכניס לפה אז כולם אמרו: "אי-א-ך!"
 35. ב': "אה, אני יודע. הוא לא מת!"
 מ': "אבל הוא כן מת!"
 ב': "אז אל תגידו שהוא (2x) ... שהוא ... שהוא קם".
 מ': אז כולם אמרו: "איכס!" הם גם הריחו את הריח.
 ב': האח אמר להם שמכונית פעם, אי פעם נדרסה ועכשיו, אה, במוסך. "עכשיו יש מכונית שנדרסה מהרבה הרבה הרבה שנים שהיא עשתה תחרות ואז פתאום – טרך, אחד התנגש. תספרי לאחות!"
 40. מ': "שלך?"
 ב': "כן, לכל הבנות!"
 מ': "טוב, קודם לאחות".
 ב': אה, ואו! בטעות הוצאתי לו את הראש!... הוא סתם שיקר להם, הוא לא שיקר להם, הוא לא אמר להם ככה בעצם. זה היה באמת.
 מ': "אני סתם... לפני המון המון שנים... וזה עכשיו... תחרות כזה... וזה... ועכשיו במוסך... ועכשיו מתקנים אותה".
 45. ב': עכשיו היא הייתה מתוקנת.

נספח 3: "משחק תפקידים"

א.

ל': אני הייתי קנגורו קטן, ואני יכולתי לקפוץ גבוה.
 מ': יכולת לקפוץ 100 מטר, אני לא קפצתי גבוה כי הייתי גור פיינג. קפצתי עד פה.
 עכשיו אני לא הייתי קנגורו. עכשיו הייתי... כל הזמן נפלתי. פה ידענו לקפוץ.
 אני התעוררתי אותך.
 עכשיו אתה הלכת למקום אחר. אני לא ידעתי איפה אתה. אחר כך לא הלכת
 לשום מקום. עכשיו גם רצית שאני אעשה לך פירמידות. אז ביקשת ממני.

ב. בחדר אירוח על המזרנים

מ': נגיד הבן היה צריך לעלות קודם. היינו צריכים להוריד נעליים. אז הכריות היו
 שם, ואנחנו היינו צריכים את כל הנעליים. והיו כלבים מאולפים. נגיד אנחנו
 ידענו הכול, כי היינו צריכים ללכת. {ליעד, אתה היית כלב מאולף, אז לא עשית
 את זה! ליעד, אתה לא פִּירְקַתָּ} {אחרי שפירק}. עכשיו היינו משתוללים.

ביבליוגרפיה

- W. Erwin, *A Short Reference Grammar of Iraqi Arabic*, Washington = ארזין
D.C. 1963
- A. Beeston, *The Arabic Language Today*, London 1970 = ביסטון
בלאו = יהושע בלאו, דקדוק הערבית היהודית של ימי הביניים, ירושלים תשכ"ב
- M. Joos, *The English Verb, Form and Meanings*, Madison and = ג'וז
Milwaukee 1964
- W. Gesenius, *Gesenius' Hebrew Grammar*, ed. E. Kautzsch and A. = גזניוס
Cowley, 28 ed., Oxford 1910
- L. Glinert, *The Grammar of Modern Hebrew*, Cambridge 1989 = גלינרט
O. Jespersen, *The Philosophy of Grammar*, London 1924 = יספרסן
M. Grevisse, *Le bon usage*, Duculot 1986 = גרוויס
Duden, *Duden 4, Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*, = דודן
Mannheim 1973
- A. Davidson, *Hebrew Syntax*, 3rd ed., Edinburgh 1985 = דוידסון
S. Driver, *A Treatise on the Use of the Tenses in Hebrew*, Oxford = דרייבר
1881
- הנקין 1985 = רוני הנקין, מערכת הפועל של להגי בדואים בנגב - זמנים ואספקטים,
עבודת דוקטור בהדרכת גדעון גולדנברג, אוניברסיטת תל-אביב 1985
- R. Henkin, n.d., "The Three Faces of the Negev Arabic = הנקין n.d.
Participle: Continuous, Resultative and Evidential", *BSOAS*
- J. Van Ess, *The Spoken Arabic of Iraq*, 2nd ed., London 1938 = ון אס
C. Van Duyl, *Grammaire française*, 3rd ed., J. Bitter-M. = ון דויל
Hovingh, La Haye 1924
- L. Warnant, "Moi, j'étais le papa... L'imparfait préliminaire et = וורנן
quelques remarques relatives à la recherche grammaticale", in *Mélanges
de grammaire française offerts à M. Grevisse*, Gembloux Duculot 1966,
343-66
- J. Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge 1968 = ליונס
T. Mitchell, *Colloquial Arabic*, London 1962 = מיצ'ל
- P. Nakhla, *Grammaire du dialecte Libano-Syrien*, Beirut 1937 = נח'לה
D. Slobin and A. Aksu, "Tense, Aspect, and Modality in = סלובין-אקסו
the Use of the Turkish Evidential", in *Typological Studies in Language*
1, *Tense-Aspect*, ed. P. Hopper, Amsterdam 1982, 185-200

- S. Fleischman, "Temporal Distance: a Basic Linguistic = פליישמן
Metaphor", *Studies in Language* 13 (1989), 1–50
- F. Palmer, *Semantics*, Cambridge 1976 = 1976 פלמר
- F. Palmer, *The English Verb*, 2nd ed., London 1987(8) = 1988 פלמר
- פרץ = יצחק פרץ, עברית כהלכה, תל-אביב 1975
- B. Comrie, *Aspect*, Cambridge 1976 = 1976 קומרי
- B. Comrie, *Tense*, Cambridge 1985 = 1985 קומרי
- G. Curme, *A Grammar of the English Language*, Pt. 3, "Syntax", = קורם
Boston 1931
- H. Rosen, *A Textbook of Israeli Hebrew*, Chicago 1962 (2nd ed. 1966) = רוזן
- W. Wright, *A Grammar of the Arabic Language*, 3rd ed., Cambridge = רייט
1896–1898
- G. Thatcher, *Arabic Grammar*, 3rd ed., London 1927 = ת'צ'ר

מן העבודה במילון ההיסטורי

נד

ישראל בן-דוד

שלושה שמות של בעלי חיים הכתובים ב'פרק שירה'

א. צִיָּה

מצינו במקרא כמה וכמה פעמים לשון צִיָּים – כוונתי לציים במשמע בעל החיים, לא ספינה. אין השם מצוי אלא בריבוי, כגון "ורבצוֹשם צִיָּים ומלאו בתיהם אחים ושכנו שם בנות יענה" (יש' יג, כא).

המילונים מביאים צִי או צִיָּה, אבל לא הביאו כל עדות לצורת היחיד שקבעו. במילון בן-יהודה מובאה משמו של רב סעדיה גאון ושל משה אבן עזרא, ושניהם כאחד נמנעו מל"ייחד" את הריבוי צִיָּים. רק סמך לו ר' סעדיה גאון: "ושכנו צִיָּה רמות" (אני נתקתי מוסרת, סידור רס"ג, עמ' תטז, שו' 32).

והנה בא היחיד מפורש ב'פרק שירה', והוא מנוי ברשימת עופות ב"שיר לעופות": "צִיָּה צפור אווז בר" וכו'. כך הגרסה גם ברפוסים, גם בכ"י פארמה 327. הרי זו עדות יחידה לצורת היחיד של צִיָּים שזכיתי למצוא. צִיָּה-צִיָּים הלא היא על-דרך דבורה-דבורים, יונה-יונים, נמלה-נמלים, תולעת-תולעים – כולם בעלי חיים¹. והגדיר בך הגדרה לשם צִיָּה: "עוף שוכן במקום חרבה" (סדר עבודת ישראל, שוקן תרצ"ז, עמ' 551, הערה 6).

ב. פְּרוּגִית

שנינו בתוספתא: "אין פוסקין לא על האפרוחין ולא על הפרגיות" (ב"מ ו, ה; כך כ"י ארפורט 1220. בכ"י וינה 46: הפרגיית, בטעות), ונשנו הפרגיות בבבלי, כגון "הביאו לפניו כרוב ודורמסקין ופרגיות" (ברכ' לט ע"א). ומצינו לו לעוף הזה גם בארמית, כגון ירושלמי ברכות ו, ב; י ע"ב-ע"ג: פרגן (ריבוי), פרגיתא (שלוש פעמים, לפי כ"י לידן, סקאליגר 3. בכ"י ואטיקאן 133: פרגיין, פרגייתא); בראשית רבה יז, ג

1. ראה י' בן-דוד, "צורות הנפרד של כמה שמות ביחיד וברבוי, ג. יחיד של צִיָּים-צִיָּה", לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 231-236.

(תיאודור-אלבק, עמ' 153); ויקרא רבה לד, יד (מרגליות, עמ' תת"ד): פריגין. ואיכה רבה א, ד (רבתי בגויים): פריגא, פריגין².

מנדלי מוכר ספרים כתב על שם העוף הזה ב'תולדות הטבע' (חוברת שנייה, "העוף", זיטאמיר תרכ"ז, עמ' 159): "ואולי מזה [היינו, מן 'השם הרומי Fringilla, הנגזר מן Frigus שפתרונו בלשון רומי: קור'] בדרז"ל השם פריגיות (ברכות לט, א, ב"מ כד ב), אשר הערוך בשם מפרשים אחרים אומר: "זי"א צפרים קטנים" (הביא מנדלי מו"ס פריגיות, יו"ד בין רי"ש ובין גימ'ל)³.

קראוס⁴ גזר פריגיות מן *περγεις*. במילונו של גור (תל-אביב 1946) פְּרִיגִי, פְּרִיגִי, ולא הביא לראיה אלא אותה ארמית מבראשית רבה שהבאנו קודם. במילון בן-יהודה מנוקד *פְּרִיגִית⁵, ובתחתית העמוד הערת טור-סיני, שמקור השם יוונית *πτερύς πτερυγής*. מילוני עברית החדשים הביאו פְּרִיגִית.

והנה מצינו ב'פרק שירה': "פְּרוּגִיזִית אומרים" (כך סידור בית יעקב שחיבר יעקב מעמדין, למברג תרס"ד, עמ' יט; סידור אוצר התפילות נוסח ספרד, הוצאת ראם, וילנא 1914, עמ' 55; אוצר התפילות, ניו-יורק תש"ו). שער השמים (אמשטרדאם תק"ב): פְּרוּגִיזִית. פֶּר ניקד בסידורו (עבודת ישראל, עמ' 551); פְּרִיגִיזִית, ולא הגעתי לסוף דעתו.

פרוגית עולה בקנה אחד עם גרסתו של כ"י פארמה 327; ואפילו עם גרסתו של כ"י אוקספורד 1884, שהיא פְּרוּגִיזִית, שאין זו אלא חילוף גרפי של פְּרוּגִיזִית מן הסתם. וכ"י וינה, ריינר 106 – גרסתו פורגית. אפשר, רי"ש גרמה תנועת ט, כגון קרדום-קורדום, תרנגול-תורנגל, ואפשר, פליטת קולמוס בעלמא היא, שיפול האותיות ר, ו, כגון טעותו של סופר כ"י קאופמן ביזומא ה, א, שהכשילתו ימינו והפכה פְּרוּכִית לפורכית⁶.

ראינו, גרסת פְּרוּגִיזִית מצויה בסידורי התפילה ובכתבי-ידות של 'פרק שירה', ואין קיומה בלשון צריך לא ראייה ולא סניגוריה. אף על פי כן היא מסתייעת משנה סיוע גם בסורית גם בערבית. סורית: פְּרוּגִא, ממנה ערבית فَرْج, ראה פרנקל⁷, עמ' 116.

2. כן דפוסים וכ"י מינכן 229. גרסתו של כ"י פארמה 1240 ושל כ"י אוקספורד 164: גוזל, גוזלין.
3. אני מודה לגב' גורית רייך, המוכירה המדעית של לשכת האקדמיה ללשון העברית בתל-אביב, שהסבה את לבי ל'תולדות הטבע' של מנדלי מו"ס, אף הוסיפה והעירה כמה וכמה הערות חשובות אחרות במאמר הזה.
4. Samuel Krauss, *Griechische u. Lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch u. Targum*, II, Berlin 1899.
5. גם במילוניו של גור פְּרִיגִית, אבל משמעה "עוגה עשויה מפרג מטוגן בדבש".
6. ערכן המילוני של טעויות סופרים ומעתיקים, כבר העיד בעניין זה מנחם מורשת, לקסיקון הפועל שנחדש בלשון התנאים, רמת-גן תשמ"א, עמ' 21.
7. Siegmund Fraenkel, *Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen*, Leiden 1886. אף הוא מפקפק בשמיותו של שם זה.

וכתב ברוקלמאן בספר דקדוק המשווה⁸, בפרק קטול, סעיף 156, שמשקל זה יש שהוא משמש הקטנה: בסורית, כגון חנוצא (הוי, חזיר צעיר), ובעברית, כגון בָּחור (בְּחוּרִים). הרי פְּרוּגִית, ריבוי פְּרוּגִיּוֹת, על-דרך אֵלּוּף, בְּפוּרָה, חָרֹב (הַחְרוּבִין, פאה א, ה), יְדוּעָה, יתוש, מְלוּת, פְּקוּצָה, תְּפוּת.

סוף דבר: יש אם לשם פְּרוּגִית, בעברית ובארמית, בתלמודים ובמדרשים, ויש אם לשם פְּרוּגִית, ב'פרק שירה' ובסורית ובערבית. משום מה נתעלמו בעלי המילונים מפְּרוּגִיּוֹת שבסידורים, ולא נתוודעו לו לשם הזה אלא כהיותו בתלמודים ובמדרשים, וכך – פְּרוּגִית, השם שגור בפי כל הציבור.

ג. דָּגָר

דברי ירמיהו "קָרָא דָּגָר וְלֹא יָלַד עֶשֶׂה עֶשֶׂה וְלֹא בְּמִשְׁפָּט" (יר' יז, יא) פירשו כל המפרשים שראיתי, לרבות ספר השורשים לריב"ג ולרד"ק: דָּגָר נושא, כגון "שָׁמָּה קִנְיָה קָפוּז וְתַמְלִיט וּבִקְצָה וְדִגְרָה בְּצִלָּה" (יש' לד, טו), קָרָא נושא, שמו של עוף, כגון "כִּפְאֲשֶׁר יִדְרֶף הַקָּרָא בְּהָרִים" (שמ"א כו, כ). כך גם התרגום.

ברוב הספרים גימ"ל של דג דָּגָר ניקודה קמץ, כגון מקראות גדולות (שוקן, תש"ז) ומהדורות קורן. אף במהדורות של גינצבורג, לונדון 1911: דָּגָר, ולא הביא המהדיר חילופי נוסחאות ולא העיר הערה. קמץ שתחת הגימ"ל בְּדָגָר אפשר, לפי שמצינו ניקוד הפסק של קמץ (כנגד פתח בהקשר) בהגדרת מלרע זעיר שם זעיר שם בפשטא, כגון נוֹעֵץ (יש' מ, יד), וְאֶשְׁמַע (יר' ח, ו), יִכְשֶׁר (קה' יא, ו), (פִּלִּי) צָעֵן (יש' לג, כ), יִשְׁאָג (יר' כה, ל), יִשְׁמַע (יח' ג, כז), (אֶסֶם) יִתְמַהֲמָה (חב' ב, ג). אבל בכתר ארם-צובא, בכ"י לנינגראד ובכ"י קאהיר הגרסה דָּגָר, גימ"ל פתח⁹.

והעיר טור-סיני במילון בן-יהודה, א. קָרָא (עמ' 6137 וכו', הערה 5): "בכלל ספק הוא אם בא קָרָא בכתוב כשם לעוף... ואשר לפסוק בירמיה, העניין הוא בהתפארות שוא, בזה שהעוף, אשר לא ילד, קורא כקריאת העוף הדוגר, המכריז כאילו על הביצה שילד, וצ"ע".

ופירש טור-סיני ב'פשוטו של מקרא' לירמיהו יז, יא (כרך ג, קרית-ספר 1967, עמ' 201–202): "ואולם אם חשבתי, כאחרים, שאמנם 'דג'ר' כאן פועל, שפירושו, כשימוש הנוהג בלשוננו היום במשמעות של ישיבת העוף על הביצים, אין גם זה נכון. אין 'דג'ר"

8. Carl Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, I, Berlin 1908

9. במקרא, נחמיה י, כב; יב, יא; כב, שם פרטי. בתלמוד, שמה של חיה: "ידעוני – זה המניח עצם ידוע בפיו והוא מדבר מאליו" (סנה' סה ע"ב).

10. דיוק זה נתעלם ממלאכי בית-אריה, פרק שירה (עבודת דוקטור), ירושלים תשכ"ז, הערה 119.

כאן בכלל פועל, אלא הוא חיקוי קול העוף, הקורא והמכריז על הביצה שילד והטיל בקול 'ד-גר, ד-גר'".

רק תרגום השבעים תרגם דָּגֵר – נושא, שם; קָרָא – נושא: *ἐφώθησεν πέριξ*. והנה מצינו ב'פרק שירה' בכתב-יד שֶׁמֶן הגניזה, וינה, ריינר 106: "דגר מהו או' מלך במשפט יעמיד ארץ" – דגר שם עוף מן הסתם (אחריו פורגית). דומה, 'פרק שירה' בכתב-יד וינה הנ"ל מקור עברי יחיד הוא שבו דָּגֵר שמו של עוף.

הצורות "ר' שמעון בן לקיש" ו"כאיזה צד" ותרומתן למיון כתבי-יד של הבבלי*

מאמר זה מחולק לארבע: בסעיף 1 אני מראה שאין לצפות בכתבי-יד תלמודיים לאחידות בתופעות סגנוניות. בכל זאת אנו מוצאים כתבי-יד רבים אשר ניכרת בהם אחידות בצורות ר' שמעון בן לקיש וכאיזה צד. בסעיף 2 אני דן בשאלות הכרוכות במיון כתבי-יד אלו. אחרי שחילקתי כתבי-יד אלו לקבוצות, אני דן בסעיף 3 בשאלה אם אחידות זו משקפת שלב קדום בהתהוות הבבלי או שלב מאוחר. בסעיף 4 אני יוצא מן המערכת הסגורה של הבבלי ומנסה לקשר בין עולם הטקסטים של הבבלי ובין העולם הראלי מחוצה לו ולזהות את העורכים בעלי הסגנון האחיד ר' שמעון בן לקיש וכאיזה צד.

1. מבוא: שאלת אחידות הסגנון בתלמוד הבבלי

מקורותיהן של המסכתות התלמודיות הם סדרות של סוגיות או סוגיות יחידות המתבססות מצדן על מקורות מסוגים אחדים (ברייתות, מאמרי אמוראים וסוגיות חלקיות).

לפני עורכי המסכתות והסוגיות עמדו שתי דרכים: (א) נאמנות למקורותיהם ובפרט שמירה על ניסוחם, אף שמתוך כך עלולה להיווצר אי-אחידות סגנונית. (ב) יד חופשית כלפי מקורותיהם, המאפשרת להתאים את המקורות זה לזה או ללשון העורך. התוצאה היא שיש לאל ידו של העורך לשוות ליצירה אחידות סגנונית.

לדיכטומיה זו יש תוצאות בכל תחומי הספרות התלמודית ולשון חכמים¹. בייחוד כשאנו באים לחקור תופעה לאורך מסכת תלמודית (במקרה דידן ציון השם ר' שמעון בן לקיש והמלית כאיזה צד), עלינו להיות ערים שאין לצפות מראש לאחידות, ועיין לקמן סעיף 2.12. בהמשך אמחיש את המאבק בין אחידות ובין חוסר אחידות בכמה דוגמאות.

* תודתי לפרופ' י' זוסמן שעודדני לכתוב מאמר זה וזיכני בהערותיו המאלפות.

1. עיין למשל ברכות לג ע"ב (שורה 22); מלאכי הכהן, ספר יד מלאכי, כלל רפג בסופו; H. L. Strack / G. Stemberger, *Einleitung in Talmud und Midrasch*, München 1982 עמ' 48-49. ולעניין לשון חכמים עיין ד' בן-חיים, ספר המקורות, המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשכ"ג, מבוא עמ' 9. ואכמ"ל.

1.1 שמירה על לשון המקורות

1.1.1 אי-אחידות סגנונית – הוכחות ישירות (סינטקטיות)

1.1.1.1 אי-אחידות סגנונית בין שני חלקי מסכת

דוגמה להכרת שינוי סגנון מתוך שכיחות המונח התלמודי "אמרי"² מספקת לנו מסכת בבא קמא לפי כ"י המבורג. לא מצאתי את הביטוי אמרי בפרקים א-ג. בפעם הראשונה אנו פוגשים אותו בתחילת פרק ד: "אמרי מתני' כמאן", ומכאן עד סוף המסכת כ-240 פעם, אם כי לא במידה שווה.

חיזוק להשערה בדבר חוסר אחידות נותן לנו היחס בין הנרדפים תיקו, ולא ידעינן תיקו³ בשני חלקי מסכת בבא קמא לפי כ"י המבורג:

ולא ידעינן תיקו	תיקו	
0	6	פרקים א-ג
17	2	פרקים ד-סוף

בין שגניח שהלשון "ולא ידעינן תיקו" היא מסגנונו של המנסח בעל המונח "אמרי", בין שגניח שלפני המנסח הזה היה קובץ שאלות שהסתיימו ב"ולא ידעינן תיקו" – מקור (ועיין עוד לקמן סעיף 2.11), שינוי הלשון או המקורות מסייע לדעה שמסכת בבא קמא מורכבת משני חלקים שלמים. דוגמה אחרת לעקבות של שינוי סגנון בפרקים של מסכת אחת (מסכת יומא) ראה לקמן סעיף 2.3.

החילופים אמרי – ו, ולא ידעינן תיקו – תיקו הם רק שתי דוגמאות מרבנות לחילופים בין ביטויים נרדפים. נרדפים רבים אלו מלמדים על עורכים שונים זה מזה או על שימוש במקורות הנבדלים זה מזה. דוגמה אחרת המצטיינת בריבוי המבעים למושג אחד היא המונח ללימוד ולהיסק מתוך השוואה. מצאתי ביטויים נרדפים אלו: ילף, גמר, אתא (פַּעַל ואלפעל), נפק, נקש, רבי, שוי, מידי דהוה א...

2. אברהם ווייס, התהוות התלמוד בשלמותו, ניו-יורק תש"ג, עמ' 229 ואילך; אברהם ווייס, מחקרים בתלמוד, ירושלים תשל"ה, עמ' 93; ב"מ לוין, רבנן סבוראי ותלמודם, ירושלים תרצ"ז, עמ' 27.

3. עיין ב' דה-פריס, מחקרים בספרות התלמוד, ירושלים תשכ"ח, עמ' 227. עיין עוד בדברי L. Jacobs, *Teyku, the Unsolved Problem in the Babylonian Talmud*, London 1981, עמ' 290 ואילך, שבהם הוא דן בשאלה אם המונח "תיקו" הוא חלק ממקור שעמד לפני עורכי המסכת או אם המונח הוא מניסוח העורכים. בהנחה שהאפשרות האחרונה היא הנכונה נשאלת השאלה אם מי שניסח את הבעיה ניסח גם את התשובה: "תיקו" (מודל עריכת התלמוד לפי רש"י), או אם עורך הוסיף את המלה תיקו לשכבה שעמדה לפניו ושהכילה את הבעיה (מודל עריכת התלמוד לפי רב שריא גאון). אם נניח שאין שינויים בסגנון הבעיה בין שני חלקי מסכת בבא קמא, השינוי בסגנון התשובה – תיקו לעומת ולא ידעינן תיקו – גוסה לכיוון מודל העריכה לפי רב שריא גאון. (בעניין שני המודלים של עריכה עיין למשל י' פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תש"ם, עמ' 31.)

1.112 אי-אחידות סגנונית בין פרק לפרק

דוגמה לחוסר אחידות בין פרק לפרק בשימוש המונח "אמרי" אנו מוצאים במסכת פסחים לפי כ"י אנלאו 271. ואלו הן השכיחויות והשכיחויות היחסיות (מספר התקריות של אמרי מחולק במספר התיבות בפרק):

פרק	שכיחות	שכיחות יחסית
א	1	8×10^{-5}
ב	1	7.5×10^{-5}
ג	0	0
ד	9	153×10^{-5}
ה	3	65×10^{-5}
ו	22	360×10^{-5}
ז	1	12×10^{-5}
ח	12	262×10^{-5}
ט	7	162×10^{-5}
י	5	40×10^{-5}

מכאן שהפרקים המבודדים לעצמם היו יצירות עצמאיות אפילו בשלב המאוחר של גיבושם הסגנוני. ייחודם הסגנוני לא טושטש גם משצורפו ליחידות מקיפות יותר – המסכתות.

הוכחה עקיפה לאי-אחידות סגנונית בין פרק לפרק

ההנחה בדבר עצמאותם של פרקים מקבלת אישור קודקולוגי מן הממצא בכתבי-היד. בכ"י אנטונין 913 מתחילה מסכת ברכות בו בעמוד שסיים הסופר את פרק י ממסכת יבמות, ובכ"י אנטונין 891 "סדר עולם" מתחיל בעמוד שנגמר בו פרק ראשון ממסכת ביצה⁴.

4. ראה א"י כץ, גנזי תלמוד בבלי, ירושלים תשל"ו, עמ' א, קג. ועיין עוד מסכת סוטה עם שינויי נוסחאות... בעריכת הרב א' ליס, כך ראשון, ירושלים תשל"ז, עמ' 38 הערה 7. דוגמאות אחרות: בכ"י אוקספורד 2821,34 (f. 56,121), בו בעמוד שמסתיים בבלי כתובות פרק ט מתחיל מדרש אחיות דרבי עקיבא (ראה מסכת כתובות עם שינויי נוסחאות... בעריכת הרב מ' הרשלה, ירושלים תשל"ב, עמ' 90, יחידה נד); בכ"י T.-S. K27,80 מתחיל פרק "כל הנשבעין" (שבועות פ"ו) בעמוד שסיים בו הסופר את מסכת ראש השנה. כ"י T.-S. F1(2), 122, הוא ליקוט פרקים ממסכתות אחרות. הרב א' רוטמן משער שהסופר העתיק פרקים המתחילים באות א'. ראה מסכת יבמות עם שינויי נוסחאות... בעריכת הרב א' ליס, כך ראשון, ירושלים תשמ"ג, עמ' 72 (יחידה נח). ועיין עוד י' זוסמן, "שרידי תלמוד בגניזה", תעודה א (תשמ"ט), עמ' 28. בעניין עצמאותם של פרקים עיין עוד ש"י פרידמן, "לאילן-היוחסין של נוסחי בבא מציעא", מחקרים בספרות התלמודית, יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 94 למטה; עמ' 139 הערה 241. וכן מ' בן-ששון, חברה והנהגה בקהילות-ישראל באפריקה-הצפונית בימי הביניים (עבודת דוקטור),

1.113 אי-אחידות סגנונית בין סוגיה יחידה ובין הדיון עליה

מלבד הארמית הבבלית הרגילה נוכל להבחין בכמה ניבים קרובים לארמית הבבלית אבל שונים ממנה. יש בידי רק דוגמה אחת לדיון בסוגיה חלקית שנוסח בניב ארמי השונה מן הארמית הבבלית הרגילה, ומשום כך נוצרה אי-אחידות סגנונית בין הסוגיה החלקית ובין הדיון עליה. פסחים כג ע"ב (כ"י אנלאו 271): "מכדי אקשינן לן הלי קראיי ושנינינן, חזקיה ור' אבהו במאי פליגי... דחזקיה סבר אסור-הוא דה-לי... ור' אבהו סבר איסור-הוא דה-לי...".

1.114 אי-אחידות סגנונית במסגרת הסוגיה

מבין הדוגמאות הרבות של חוסר אחידות סגנונית בתוך סוגיה בחרתי במאמר של אמורא (סיפור מעשה) אשר נשמר בו גם ניב ארמי השונה מהארמית הבבלית הרגילה, דבר המוכיח שדברי האמורא נמסרו כלשונם. למשל: לשונו של האמורא הקדום שמואל, ברכות ל ע"א (כ"י אוקספורד 366): "דאמ' שמואל. מימי לא צליתי צלותא דמוספי < ביחיד > בנהרדעא בר מההוא יומא דאתא פולמוסא דמלכא למתא ואיטרידו ולא צליאו ואנא צלאי לה (בכ"י מינכן 95: וצליתי ביחיד אנא)^{6,5}."

ירושלים תשמ"ג, עמ' 170 והערה 293. גם שינויים בסידור הפרקים בכתב-היד של המסכתות בבבלי תומכים בהשערת בדבר עצמאות הפרקים. עיין י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 996–998; א' גולדברג, פירוש למשנה מסכת עירובין, ירושלים תשמ"ז, מבוא עמ' יד, הערה 9; מסכת יבמות עם שינויי נוסחאות, הנ"ל, עמ' 60, הערה 1.

5. הצורה צליאו (פעל) על דרך ארמית תרגום אונקלוס אינה מתועדת לא בספרי הדקדוק של הארמית הבבלית ולא בארמית של ספר הלכות פסוקות (על פי מ' בן-אשר, "דקדוק הפועל הארמי ב'הלכות פסוקות", לשוננו לח [תשל"א], עמ' 32). עוד דוגמאות: ברכות נד ע"ב בתוך ברייתא ארמית (כ"י אוקספורד 366): "תניאו להו לישראל"; וכן הוא בשאלותיו כו (הוצאת ש"ק מירסקי, עמ' 165 שו' 20, כ"י ששון 415): "תליאו ליה [חזיון להו] ליש"; בברכות שם כ"י פריס 671.4: "גליאו"; וכן הוא בשאלות שם בנדרס; בשאלות שם כ"י סינסיני 136: "תליאו להו לישראל"; עבודה זרה נג ע"ב (כ"י פריס 1137): "גליאו אדעתיהו". מתוך מאגר המידע של המכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן מטעם בית המדרש לרבנים שבאמריקה דליתי עוד דוגמה זו: "כיון דחזיוא דלא מורח ודאין קטלוה" (כנראה פעל, סנהדרין צג ע"ב, כ"י פירנצה, בסיפור על בר כוכבא). אמנם בכ"י ירושלים (תימני): "דחזיוהו". דוגמאות בבנינים אחרים: בסיפור מימי רבי (תגנה ג ע"א, כ"י וטיקן 171, מתוך המאגר הנ"ל): "ואיטיסאו ואישתכחו דהו גמירי". (תודתי לדר' ח' מיליקובסקי שהרשה לי להשתמש במאגר הזה). בגופים אחרים (נסתרת): בסיפור מימי בבא בן בוטא (נדרים סו ע"ב, כ"י גניצבורג 1134): "אולת ואייתאית ליה"; בסיפור (נדרים צא ע"א, כ"י וטיקן 110): "וימא חד אייתאית ליה". ועיין עוד י' קארה, כתב-היד התימני של התלמוד הבבלי... ירושלים תשמ"ד, עמ' 164, 288, 294, וכן ש' מורג, ארמית במסורת תימן: לשון התלמוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, סעיפים 11.41, 13.131. דוגמה זו של צורת צליאו בפי שמואל מחזקת את דעתו של אפשטיין בדבר הקרבה בין לשון תרגום אונקלוס ללשון האמוראים הראשונים (י"נ אפשטיין, דקדוק ארמית בבלי, ירושלים 1960, עמ' 14). בדבר לשונו של האמורא שמואל עיין עוד י' בן-דוד, "תנועת א פשטות פועלה", לשוננו מו (תשמ"ב), עמ' 148.

6. ידוע לנו שבארמית אשר בתלמוד הבבלי מיוצגים סוגי ארמית מתקופות אחדות ומכמה ארצות (לשון השטרות, ארמית א"י ועוד). גם בארמית הבבלית הרגילה היו כמה ניבים. י"נ אפשטיין

1.12 אי־אחידות סגנונית – הוכחות עקיפות (סמנטיות)

אנו מניחים שלכל מחבר סגנון משלו, ולכן כל הוכחה שמקורות נוסחו כל מקור בידי מנסח אחר היא גם הוכחה עקיפה לחוסר אחידות סגנונית. הוכחות אלו מבוססות על שיקולים סמנטיים (סתירות או חזרות) ולא כאן המקום לדון בהן. עם זה עליי לציין שאפשטיין סבר שעל סמך שיקולים אלו אפשר להראות שמסכת בבא בתרא מורכבת משני מקורות.⁷

1.2 אי שמירה על לשון המקורות

1.2.1 סביבה לשונית ראלית חדשה

בד בבד עם שמירת לשון המקורות אנו נתקלים בתופעה ההפוכה של התאמת מקור מבחינה לשונית לסביבתו הלשונית הראלית החדשה. התופעה חלה אפילו בחיבור מקראי, למשל בהתאמת ספר ישעיהו לרקע הלשוני של סוף ימי הבית השני.⁸ אף על החיבורים התנאיים והאמוראיים עברו כמה עריכות לשוניות, וכך יש קטעי תלמוד בבלי בניקוד ארץ־ישראלי ובניקוד ארץ־ישראלי־טברני⁹ ולעומתם מצאנו קטע "בראשית רבה" שהשפעות בבליות ניכרות בו.¹⁰ אפילו מצאנו "עריכה לשונית קראית" לספרות חז"ל:

בבלי ראש השנה ז ע"א   תרגום ספר המצוות ללוי בן יפת
ספר ירח ואביב 27.1
כ"י ליידין ווארנר 22.1 דף 70 ב

והיה לכם למשמרת עד   והיה לכם למשמ' עד
ארבעה עשר יום   ארבעה עשר יום

(לעיל, הערה 5, עמ' 14) וע"ז מלמד (פרקי מבוא לספרות התלמוד, ירושלים תשל"ג, עמ' 351) אספו את העדויות החיצוניות, והחילופים הרבים מבחינת תורת ההגה והצורות מאשרים את העדויות האלה, למשל: הידמות ד' בצורות אוזלינן–אלינן, אולא–אלא, חילופי ל–ג בנסתר ונסתרים עתיד. ועיין י' קארה (לעיל, הערה 5), עמ' 78, 149.

י"ג אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, ירושלים 1962, עמ' 188.

ראה י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט.

ראה מ"צ פוקס, מהדורה ביקורתית של משניות מסכת סוכה עם מבוא והערות (ועבודת דוקטור), ירושלים תשל"ט, כרך א, עמ' נה; S. Morag, *Vocalised Talmudic Manuscripts in the* Cambridge Genizah Collections, Vol. 1, Cambridge 1988, Introduction §3.3. תודתי לפרופ' י' יבין שהעיר את תשומת לבי לניקוד הארץ־ישראלי־טברני.

ראה מ' סוקולוף, קטעי בראשית רבה מן הגניזה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 21. מר' צ' מיהאן העיר את תשומת לבי שקטע זה (כ"י 8) נמצא בסעיף נפרד בסטמה של כתבי־יד בראשית רבה, שם עמ' 55. אף מצאנו משניות ארץ־ישראליות בניקוד בבלי. ראה י' יבין, אוסף קטעי הגניזה של המשנה בניקוד בבלי, ירושלים תשל"ד, מבוא עמ' 14 ובהערה שם (העריגה פרופ' י' זוסמן). בציטוטי הבבלי בספרות הגאונים הומרה לפעמים הארמית הבבליית לארמית של הגאונים. עיין למשל י"ג אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 88.

לחדש הזה	לחדש הזה ושחטו אותו וגו'
וכת' שמור את חדש האביב	וכתיב שמור את חדש האביב
אי זה חדש אשר ¹¹ יש בו אביב ¹²	איזהו חדש שיש בו אביב

1.22 סביבה לשונית ספרותית חדשה

כפי שהראה נ' עמינח¹³, חלים במקורות שינויים סגנוניים בהשפעת סביבתם הספרותית, וכך נוצרת אחידות סגנונית.

2. מיון כתבי-יד תלמודיים לפי סגנונם

החילופים הסגנוניים "ריש לקיש – ר' שמעון בן לקיש"; "כיצד – כאיזה צד"

2.1 קשיים במיון כתבי-יד תלמודיים לפי סגנונם

2.11 השיתוף עורך – מקור ותוצאותיו במיון כתבי-יד

ידוע לנו שהיו בבבל כמה מרכזי תורה, ומטרתנו היא להכיר את התלמודים הנבדלים זה מזה שיצאו מבתי מדרש אלו. הכרת התלמודים הנ"ל מורכבת משני שלבים:

- א. צירוף יחד (סינתזה) של כתבי-יד בעלי תכונות משותפות וחלוקתם לקבוצות זרות – טקסונומיה. זו פעולה בתוך עולם הטקסטים, המסמנים והיחסים ביניהם.
  - ב. בדיקת היחסים בין הקבוצות מבחינת זמן, מקום או Sitz im Leben, ובמידת האפשר קביעה אבסולוטית בדבר זהותם של מחברי הקבוצות.
- כאן אני עוזב את עולם הטקסטים ופונה אל העולם הנ"ל של תקופות היסטוריות, אזורים גאוגרפיים, מוסדות, עורכים וסופרים, עולם אשר בו נתהוו והתפתחו טקסטים אלו. במאמרי זה אדון דיון מפורט בעיקר בנקודה א ובקצרה בנקודה ב להלן בסעיף 4.

אנו מניחים שלכל בית מדרש סגנון משלו ולכן מלאכת הצירוף היא, לכאורה, מלאכה קלה; אם אנו נתקלים בחילוף נוסח שהוא לפי עניות דעתנו חילוף סגנוני,

11. השווה ישעיה סו, א.

12. מתוך הרצאתה של אילה לוינשטם ז"ל באחת הפגישות השבועיות של עובדי המילון ההיסטורי. כאן המקום להעיר על כתיב מקראי לביטוי אופייני לספרות חז"ל: בכ"י ירושלים, הספרייה הלאומית (ב) 4/577.4/33, סוטה ג ע"א-ע"ב מצאתי 6 פעמים תלמוד לאמר. ועיין מסכת סוטה עם שינויי נוסחאות (ולעיל, הערה 4); שם צוינו שני מקומות: עמ' יז שו' 30-31, עמ' יח שו' 5-6. אמנם הצורה לאמר מתועדת בעיקר בלשון חכמים ב', אבל לא מצאתי דוגמה לצירוף תלמוד לאמר. בדבר הצורה לאמר עיין מ' סוקולוף, קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ירושלים תשל"ב, עמ' 290 (העירני ד"ר מ' מישור).

13. נ' עמינח, "הנטייה לאחידות הסגנון בתלמוד הבבלי והשפעותיה על גרסאותיו", הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ג (תשמ"ו), עמ' 15-21.

למשל ר' שמעון בן לקיש לעומת ריש לקיש¹⁴, עלינו לצרף את כל כתבי-היד אשר רווח בהם המסמן ר' שמעון בן לקיש וכן את כל כתבי-היד אשר רווח בהם המסמן ריש לקיש ונקבל שתי קבוצות זרות המייצגות עריכות שונות זו מזו. אלא דא עקא, ביצירות התלמודיות לא פעל מנסח אחד אלא פעלו כמה מנסחים, מנסחי המקורות והעורכים המוסיפים גופך משלהם והמעבדים לפעמים את מקורותיהם. נוסף על כך, מוגחי הציטוט המביעים ייחוס מאמרים לאומריהם (אמר ר' פלוני, אמר ר' פלוני משום ר' אלמוני וכו') סתמיים הם, ואין לדעת מי ניסח אותם¹⁵. לכן אם נמצא, למשל, שני כתבי-יד אשר רווח בהם אותו המסמן ר' שמעון בן לקיש, ייתכנו לדבר שלושה הסברים:

1. לשני כתבי-היד היו מקורות שונים זה מזה באופיים אשר גרסו ריש לקיש או צורה אחרת, ועורכי שני כתבי-היד, עורכים שהיו דומים זה לזה באופיים, עיבדו את נוסח מקורותיהם וחידשו את הנוסח ר' שמעון בן לקיש. דהיינו, לשני כתבי-היד יש תכונות משותפות מבחינת עורכיהם אבל לא מבחינת מקורותיהם.
  2. לשני כתבי-היד היו מקורות דומים זה לזה באופיים אשר גרסו ר' שמעון בן לקיש, ועורכי שני כתבי-היד, עורכים שהיו שונים זה מזה באופיים, קיימו את נוסח מקורותיהם והשאירו את הנוסח ר' שמעון בן לקיש. דהיינו, לשני כתבי-היד יש תכונות משותפות מבחינת מקורותיהם אבל לא מבחינת עורכיהם.
  3. לכתבי-יד אחד היו מקורות אשר גרסו, למשל, ריש לקיש, ועורך כתבי-היד עיבד את נוסח מקורותיו וחידש את הנוסח ר' שמעון בן לקיש. לכתבי-היד השני היו מקורות אשר גרסו ר' שמעון בן לקיש, ועורך כתבי-היד קיים את נוסח מקורותיו והשאיר את הנוסח ר' שמעון בן לקיש. דהיינו, לשני כתבי-היד אין תכונות משותפות לא מבחינת מקורותיהם ולא מבחינת עורכיהם.
- לכן שיטת מיון וצירוף של כתבי-יד על סמך תופעה משותפת אחת אינה אלא כבנייה על חול.

לפני שניגש לצרף יחד את כתבי-היד בעלי המסמן ר' שמעון בן לקיש, עלינו לברר אם למקצתם יש עוד תכונה משותפת בלתי תלויה, ורק כתבי-יד שיש בהם זימון יחד (co-occurrence) של כמה תכונות מותר להניח שיצאו מתחת ידי עורך משותף. באמת

14. איני דן בווריאנטים של המסמן ריש לקיש במשמעותה או ביחסה לצורה המקורית של שם גיטו של ר' יוחנן (האמת ההיסטורית). עיין י"ג אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות ב, ירושלים תשמ"ה, כרך ראשון, עמ' 458, לקמן הערה 28, 31; ש' קליין, "לחקר השמות והכנויים", לשוננו ב (תרפ"ט), עמ' 265 (העריג פרופ' מ"צ פוקס); א' ורשטיין, "ריש לקיש בין הליסטים", תרביץ מט (תש"ס), עמ' 197-198.

15. עיין Richard Kalmin, "Quotation Forms in the Babylonian Talmud", *HUCA* 59 (1988), עמ' 167-187.

מצאתי חילוף סגנוני: כיצד לעומת כאיזה צד¹⁶, שהוא בלתי תלוי בחילוף ריש לקיש לעומת ר' שמעון בן לקיש, שהרי אין קשר לקסיקלי בין שם פרטי ובין תואר פועל וכן המסמנים כיצד וכאיזה צד רווחים גם בברייתות וגם בדיונים אמוראים. ונתברר שיש מידה רבה של זימון יחד למסמנים ר' שמעון בן לקיש וכאיזה צד, דהיינו, כתב־יד המשתמש במסמן ר' שמעון בן לקיש יכתוב גם כאיזה צד, ובדרך כלל כתב־יד הגורס ריש לקיש ינקוט גם את המסמן כיצד. שתי התכונות, שכיחות המסמן ר' שמעון בן לקיש ושכיחות המסמן כאיזה צד, בלתי תלויות הן, דהיינו הזימון יחד הוא תופעה סגנונית, ויש לצפות גם לצירופים אחרים. ראה להלן סעיף 2.3.

2.12 אי־אחידות סגנונית בכתב־יד

כפי שהראיתי במבוא, אין לצפות לאחידות סגנונית ביצירות תלמודיות ובייחוד לא לאחידות במסמנים ר' שמעון בן לקיש, ריש לקיש, כאיזה צד וכיצד, שעליהן אני מבקש להשתית את המיון. ואכן, בכמה כתב־יד מדויקים¹⁷ אין עקיבות במסמנים הנ"ל (ראה לקמן סעיף 2.4 וסעיף 4). ואולם להפתעתנו כתב־יד מדויקים רבים נוקטים שיטה עקיבה: או תמיד ריש לקיש או תמיד ר' שמעון בן לקיש, וכן או תמיד כיצד או תמיד כאיזה צד.

2.2 הזוגות "ריש לקיש – כיצד", "ר' שמעון בן לקיש – כאיזה צד"

הרגיל בכתב־יד התלמוד הוא הזוג ריש לקיש – כיצד. כך, למשל, במסכת בבא קמא לפי כ"י המבורג (ספרדי) אין הבדל בעניין זה בין שני חלקיה (ראה לעיל סעיף 1.111). מסכת כתובות לפי כ"י לינגרד, פירקוביץ 187.1 (מזרחי). ולעומתו הזוג ר' שמעון בן לקיש – כאיזה צד. כך, למשל: מסכת עירובין לפי כ"י וטיקן 109 (אשכנזי),

16. כדרכי אני ממעט לרדן בשאלות זמן ומקום או בשאלות Sitz im Leben של צורות. לעניין כיצד וכאיזה צד עיין ש"י פרידמן, "שיירי כתב־יד קדומים למסכת בבא מציעא", עלי ספר ט (תשמ"א), עמ' 20. עוד ספרות על הצורה כאיזה צד: א"א אורבך, ספר פתרון תורה, ירושלים תשל"ח, מבוא עמ' סז, הערה 20; ש"י פרידמן (לעיל, הערה 4), עמ' 106 הערה 69; מ' סוקולוף (לעיל, הערה 10), עמ' 21; מ' ברגמן, "קטע קדום של אבות דרבי נתן מתוך מגילה", תרביץ נב (תשמ"ג), עמ' 209; ח' נתן, מסורתו הלשונית של כ"י ארפורט של התוספתא (עבודת דוקטור), ירושלים תשמ"ד, עמ' 307; י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 1130; ש' שרביט, "שתי תופעות פונולוגיות בלשון־חכמים", תעודה ו (תשמ"ח), עמ' 49 (העירני ד"ר ש' נאה); ש' נאה, לשון התנאים בספרא על־פי כתב־יד וטיקאן 66 (עבודת דוקטור), ירושלים תשמ"ט, עמ' 18. לשני המקומות כאיזה צד בעיקר הספרא יש מקבילה בתוספתא, עיין עוד לקמן הערה 40; עפרה תירוש-בק, "עיונים ראשונים במובאות מלשון חז"ל בתוך פירושי התורה של החכם הקראי ישועה בן יהודה", מסורות ה-ו (תשנ"א), עמ' 324.

17. במאמרי "בחנים לשוניים בהערכת כתב־יד של התלמוד הבבלי", זיכרונות האקדמיה ללשון העברית, כח-ל (תשמ"א-תשמ"ג), עמ' 333-345, ניסיתי להגדיר את המושג "כ"י מדויק".

מסכת סוכה לפי שני כתבי־היד התימניים אוקספורד 2677 ואנלאו 270, וכן בכ"י ג' למסכת בבא מציעא¹⁸. גם כתבי־יד של מסכת אחת נבדלים זה מזה על ידי הזוג ריש לקיש – כיצד בכתב־יד אחד לעומת ר' שמעון בן לקיש – כאיזה צד בכתב־יד אחר. למשל, מסכת פסחים: כ"י אנלאו 271 (תימני) לעומת כ"י וטיקן 125 (מזרחי). מסכת יומא: כ"י מינכן 6 (ספרדי) לעומת כ"י אנלאו 271 (תימני). ראה נתונים מספריים על כל כתבי־יד הנ"ל בטבלה בסעיף 2.5.

2.21 התחלפות הזוגות "ריש לקיש – כיצד" ו"ר' שמעון בן לקיש – כאיזה צד" באמצע מסכת – "מקורות העתקה" שונים זה מזה¹⁹.

גם שני כתבי־היד למסכת עבודה זרה נבחנו זה מזה על ידי הזוגות הנ"ל. בכ"י פריס 201337²⁰ אנו מוצאים את הזוג ריש לקיש – כיצד בצורה אחידה לאורך כל המסכת. לעומת זאת בכ"י ניו־יורק 44830 אנו מוצאים עד אמצע פרק ג את הזוג ריש לקיש – כיצד, ומכאן ואילך ר' שמעון בן לקיש – כאיזה צד (ראה טבלה). אמנם חוסר האחידות אין בו כדי להפליא אותנו, כפי שהסברתי בסעיף ג, אבל כיוון שהחתך חל באמצע הפרק, נראה לי שאין לפנינו פעולה מחושבת של צירוף פרקים מתוך שתי עריכות, אלא שסופר כ"י ניו־יורק או סופר שכתב את אחד מאבותיו של כ"י זה העתיקו עד אמצע פרק ג מכתב־יד שנהג לפי שיטת ריש לקיש – כיצד, ולכן אמצע פרק ג עד סוף המסכת מכתב־יד שנהג לפי שיטת ר' שמעון בן לקיש – כאיזה צד.

השערת ש"י ניו־יורק מורכב משני כתבי־יד מוצאת את אישורה מתוך סימן לא לשוני, נוהג כתיבת המשניות. בשלושת הפרקים הראשונים כתובה משנת כל הפרק לפני הפרק (ובסופה: סליק פירקא), ובשני הפרקים האחרונים (ד–ה) כתובות המשניות במקומן בתלמוד, משנה משנה בשלמותה לפני הסוגיה שעליה. בפרק ג עצמו יש הבדל בהבאת פסקאות: ממשנה א, ב והתחלת ג מובאות רק פסקאות קצרות. לעומת זאת, אמצע משנה ג: "רבן שמעון בן גמליאל אומ' – המבזיז מותר" מובא כולו. אמנם לפניו בא ציון: פסק', אבל ציון זה נכתב על הגרד ותוקן מן הציון: מתני'. גם סוף משנה ג: "ר' יוסי אומ' – מן החרם" מובא כולו וגם הציון לפניו: פס', תוקן מן הציון: מתני'. למן משנה ד עד סוף הפרק המשניות כתובות במקומן בתלמוד ובציון: מתני'. לפעמים נוספה עוד פסקה קטנה²¹. הא למדת שבתוך הרווח בין הפסקה: "מצא כלים" והתחלת משנה ג, דף מב ע"ב) ובין אמצע משנה ג, המובא לפני הסוגיה שעליו (דף מג

18. עיין ש"י פרידמן (לעיל, הערה 16), עמ' 5–55 ובמיוחד עמ' 18, 20.

19. עיין לקמן הערה 22.

20. עיין ד' רונטל, משנה עבודה זרה, מהדורה ביקורתית (עבודת דוקטור), ירושלים תשמ"א, עמ' 138.

21. עיין מסכת עבודה זרה, כתב־יד בית המדרש לרבנים בניו־יורק, הוכן... בידי ש' אברמסון, ניו־יורק תשי"ז, מבוא עמ' X–VIII. גם בכ"י ג' למסכת בבא מציעא עומדת כל משנה לפני הסוגיה השייכת לה (ש"י פרידמן [לעיל, הערה 16], עמ' 12). ועיין עוד מ"צ פוקס (לעיל, הערה 9), עמ' סב.

ע"ב, חל ההיפוך. תוצאה זו עולה בקנה אחד עם המעבר מן המסמן ריש לקיש למסמן ר' שמעון בן לקיש, החל בין דף מא ע"ב ובין דף מז ע"א. דוגמה לזימון יחד של מקורות ספרותיים (עריכות) ומקורות העתקה בכתב-יד אחד אנו חבים לגדעון הנמן²². בספרא לפי כ"י וטיקן 66 מצאנו גם כמה מקורות ספרותיים וגם שני מקורות העתקה אשר מקום התפר ביניהם אינו חל באמצע עניין אלא בין מגילה זביס' (הוצאת א"א פינקלשטיין עמ' שלה) ובין מגילה אחרי מות (עמ' שלו). בספרא אין שני מקורות העתקה אלו באים לידי ביטוי על ידי הבדלים לשוניים. כנגד זה, המקורות הספרותיים נבחנים זה מזה על ידי הבדלים לשוניים והבדלי סגנון קלים²³.

2.3 הזוג "ריש לקיש – כאיזה צד"

השאלה אם הזימון יחד של ר' שמעון בן לקיש וכאיזה צד הוא עובדה לשונית מחייבת או תופעה סגנונית, מוצאת את פתרונה מתוך הממצא בכ"י ירושלים (תימני) ב"יד הרב הרצוג" למסכת סנהדרין. בכ"י זה מצאתי את הזוג ריש לקיש – כאיזה צד. עובדה זו יכולה להסביר את הממצא בכ"י אנלאו 270 למסכת יומא. בפרקים ג–סוף המסכת אנו מוצאים את הדגם הרגיל ריש לקיש – כיצד. לעומת זאת בפרקים א, ב הדגם הוא ריש לקיש – כאיזה צד, כמו שמצאנו בכ"י ירושלים (ראה טבלה בסעיף 2.5). אולי מותר להסיק מכאן שמסכת יומא לפי הנוסח בכ"י אנלאו 270 מורכבת משני חלקים עצמאיים.

2.4 חוסר עקיבות בכתיבת שמו של האמורא ר' שמעון בן לקיש (גם "ריש לקיש" וגם "ר' שמעון בן לקיש")

כפי שהסברתי במבוא אין לצפות לאחידות סגנונית בכתב-היד של הבבלי, ואחידות היא לכל היותר תנאי מספיק להכרת טיבו של כתב-יד, מספיק אבל לא הכרחי. ואכן, בכ"י פריס 1337 למסכת עבודה זרה מצאנו אחידות (ראה בטבלה), ואילו בכתב-יד זה למסכת בבא בתרא²⁴ המצב הוא: 21 ריש לקיש, 16 ר' שמעון בן לקיש. (לעומת זאת

22. ג' הנמן, "למסורת הכתיב של כ"י הספרא המנוקד", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ב, ירושלים תש"ם, עמ' 15–29.

23. עיין ש' נאה (לעיל, הערה 16), עמ' כב–כג. דוגמה אחרת לחוסר אחידות בכ"י, ובו החתך נמצא באמצע הפרק, מספק לנו א' סגל, "מסורת הנוסח של כתב-יד אוניברסיטת קולומביה למסכת מגילה", תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 64. ועיין עוד שם, עמ' 59 בדבר אי-אחידות של כ"י וטיקן 134. עוד דוגמאות לכתב-יד שהועתקו משני מקורות: ח' אלבעק, מבוא ומפתחות למדרש בראשית רבא, ירושלים תשכ"ה, עמ' 114; מ' סוקולוף (לעיל, הערה 10), עמ' 53 הערה 18; " ברודי, לתולדות נוסח השאלות, ניו-יורק–ירושלים תשנ"ב, עמ' 72–73.

24. אין לי נתונים מספריים על כ"י זה למסכת בבא בתרא, אבל לפי התרשמותי הוא עולה על כ"י המבורג למסכת בבא בתרא.

מצאתי בכ"י זה תמיד כיצדו. וכן בק"ג אוקספורד 2661.32 (c. 17) למסכת בכורות מב ע"א-נט ע"ב: 7 ריש לקיש, 9 ר' שמעון בן לקיש (אין כיצד בקטע זה).

2.5 סיכום

מבין כתבי־היד הרבים של הבבלי הצלחתי למיין כמה אשר ניכרת בהם אחידות במסמנים ריש לקיש, ר' שמעון בן לקיש, כיצד, כאיזה צד – לקבוצות זרות (העמודות בטבלה להלן הן הקבוצות). אחד הלקחים מן המיון הוא שכתבי־היד התימניים אינם עשויים עור אחד מבחינה סגנונית, ולא רק כתבי־יד של שתי מסכתות (כ"י אנלאו 271 למסכת פסחים לעומת כ"י אנלאו 271 למסכת יומא) אלא אפילו כתבי־יד של מסכת אחת (כ"י אנלאו 271 למסכת יומא לעומת כ"י אנלאו 270 למסכת יומא)²⁵.

טבלה²⁶

(נסמן בטבלה מסיבות טכניות: A = ריש לקיש, B = ר' שמעון בן לקיש, C = ²⁷D = כיצד, כאיזה צד).

קבוצה C, A				קבוצה D, B				קבוצה D, A			
D	C	B	A	D	C	B	A	D	C	B	A
<hr/>											
בבא קמא				כ"י המבורג (ספרדי)							
				0 27 ²⁸ 4 48							
כתובות				כ"י פירקוביץ (מזרחי)							
				2 7 1 24							
עירובין				כ"י וטיקן 109 (אשכנז')							
				16 8 21 3							
סוכה				כ"י אוק' 2677 (תימני)							
				4 2 11 0							
				כ"י אנלאו 270 (תימני)							
				5 1 11 0							

25. עיין עוד י' קארה (לעיל, הערה 5), עמ' 149.

26. המספרים בטבלה זו מבוססים על בדיקת הערכים כיצד וריש לקיש בקונקורדנציה של הנדפס. עקב השינויים הרבים בין הנדפס לכתבי־היד (למשל כיצד מתחלף בהיאן, הא כיצד בלא קשיא, וייתכנו גם שינויים בשמות אמוראים) אי אפשר להגיע בדרך זו לכל המקומות בכתבי־היד. ועיין עוד לקמן הערה 30. לא נרשמו הוספות בגיליון או בין השיטין.

27. כולל כיצד, כאיזה צד בתוך פסקאות של משנה אבל לא בתוך המשניות עצמן.

28. פעם אחת בר לקיש.

קבוצה D, A				קבוצה D, B				קבוצה C, A			
D	C	B	A	D	C	B	A	D	C	B	A
				כ"י ג ¹				כ"י המבורג			
				8	0	6	0	0	7	1	8
				כ"י וסיקן 125 (מזרחי)				כ"י אנלאו 271 (תימני)			
				11	3	46	0	0	17	2	48
				כ"י אנלאו 271 (תימני)				כ"י מינכן 6 (ספרדי)			
כ"י אנלאו 270 (תימני)				13	0	13	2	1	12	0	16
9	3	0	11	17	3	26	5	3	16	0	33
								כ"י אנלאו 270 (תימני)			
								2	15	0	24
								כ"י פריס 1337 (ספרדי)			
								0	2	1	28
								כ"י ניו-יורק (ספרדי)			
								0	2	0	26
				כ"י ניו-יורק				כ"י פריס 1337			
				4	3	15	0	0	7	0	16
כ"י ירושלים (תימני)											
16	2	3	³¹ 83								

3. חילופי הזוגות "ריש לקיש" – כיצד" לעומת "ר' שמעון בן לקיש" – כאיזה צד" חילופי מקורות או חילופי עריכה?

3.1 חילופים עקיבים בין שני כתבי-יד

כפי שהסברתי, ביצירות תלמודיות פועלים גם מנסחי מקורות וגם עורכים, ולכן נשאלת השאלה אם החילוף ריש לקיש – כיצד" לעומת ר' שמעון בן לקיש – כאיזה צד בשני כתבי-יד מעיד על חילוף מקורות, דהיינו שהיצירות הנבדלות בזוגות הנ"ל

29. דף ע"א – פה ע"ב. הנתונים על כ"י ג¹ לקוחים מתוך מאמרו של ש"י פרידמן (ולעיל, הערה 16), עמ' 18, 20.

30. הנתונים על התיבות כיצד וכאיזה צד בכ"י אנלאו 271 לקוחים מתוך הקונקורדנציה לחלק העברי של מסכת פסחים לפי הנוסח בכ"י אנלאו 271. קונקורדנציה זו הוכנה בעבודתנו במילון ההיסטורי ללשון העברית. השוויתי נתונים אלו לנמצא בכ"י וסיקן 125. כאשר התבססתי על הנתונים הלקוחים מתוך הקונקורדנציה של הנדפס קיבלתי תוצאות אלו:
כ"י אנלאו 271 (תימני)   כ"י וסיקן 125 (מזרחי)

0 46 2 9   8 2 10 0

31. פעם אחת ראש לקיש

נבדלות בסגנון מקורותיהם, או שמא החילוף ריש לקיש – כיצד לעומת ר' שמעון בן לקיש – כאיזה צד מעיד על חילופי עריכות.

כפי שהסברתי לעיל (סעיף 2.11), כתבי־יד אלה בהם יש זימון יחד של צורות בלתי תלויות מוצאם מעורך אחד, ולכן החילוף ריש לקיש – כיצד לעומת ר' שמעון בן לקיש – כאיזה צד מעיד על חילופי עריכות. אכן, אפילו מוסכם שהזוגות מלשונם של עורכים הם, אפשר להבחין בשלושה אופנים של חילופי עריכות:

1. עריכות הנבדלות זו מזו במקורות או בסדר הבאתם בדיון (= חילופי עריכה)³².
2. עריכות הנבדלות זו מזו, כפי שנבדלים "חילופי רציטאציה של חיבור המוצע על פה", שאין ביניהן כל הפרש במקורות או בהלכה (= חילופי גרסה)³³.
3. עריכות הנבדלות זו מזו כפי שנבדלות יצירות בעלות נוסח קבוע בסביבות לשוניות שונות (= חילופי עריכה מבחינה לשונית)³⁴.

לכן השאלה חוזרת למקומה: על איזה סוג חילוף עריכות מעידים חילופי הזוגות הנ"ל. שאלות דומות כבר נשאלו בחקר הירושלמי³⁵. בחקר הבבלי נתמזל מולנו ומצאנו מסכתות שיש להן שני כתבי־יד הנבדלים זה מזה על ידי הזוגות הנידונים כאן. מתוך כתבי־יד מקבילים אלו דליתי דוגמה אשר לפיה חילוף הזוגות מעיד על חילוף עריכות מבחינה לשונית. הרי כפי שהראה ש"י פרידמן³⁶ ניכרים במסכת בבא מציעא "שני ענפי־מסירה של נוסח", ובכל זאת שני כתבי־היד המבורג וג'¹, הנבדלים זה מזה בזוג ריש לקיש – כיצד לעומת ר' שמעון בן לקיש – כאיזה צד (ראה טבלה בסעיף 2.5), אינם מתפלגים לפי ענפים אלו אלא מייצגים ענף אחד, ואפילו הבדלי גרסה אין ביניהם.

אמנם הדוגמה הזאת מלמדת שאין לתלות בחילוף הזוגות חשיבות מעבר לחילופי עריכה מבחינה לשונית (שלב מאוחר בהתהוות התלמוד הבבלי), אבל מצאתי גם דוגמאות לחילופי זוגות ריש לקיש – כיצד ור' שמעון בן לקיש – כאיזה צד הבאים בד בבד עם שינויי גרסה חשובים:

32. דוגמאות יפות הביא ש' מורל, "סוגיות התלמוד בספר הלכות פסוקות: מסורות ועריכות חולקות", *HUCA* 50 (1979), חלק עברי, עמ' יא–לב. וכן מצאנו חילופי עריכה מרובים בין השאלות השונות בספר שאלות דרב אחאי גאון. עיין למשל א' קמינקא, "סידורן ומסרתן של השאלות דרב אחאי גאון", סיני ו (ת"ש), עמ' קפב ואילך. לכל נושא סוגי העריכה עיין עוד י' ברודי, "ספרות הגאונים והטקסט התלמודי", מחקרי תלמוד א, ירושלים תש"ן, עמ' 237–303. לא כאן המקום להאריך בנושא שהעסיק חוקרי תלמוד וחוקרי מקרא.

33. עיין א"ש רוזנטל, "תולדות הנוסח ובעיות עריכה בחקר התלמוד הבבלי", תרביץ נז (תשמ"ח), עמ' 1–36 ובייחוד עמ' 23.

34. עיין לעיל הערה 6. כפי שהראיתי לעיל בסעיף 1.21 אפילו יצירות בעלות נוסח קבוע מושפעות מסביבות לשוניות נבדלות. ועיין עוד א"ש רוזנטל, "ללשוניותה של מסכת תמורה", תרביץ נח (תשמ"ט), עמ' 328 הערה 39.

35. עיין בזמן האחרון י' זוסמן, "ושוב לירושלמי נזיקין", מחקרי תלמוד א, ירושלים תש"ן, עמ' 62 הערה 31. חוקרי הירושלמי דנו רק בחילוף ריש לקיש – ר' שמעון בן לקיש.

36. עיין ש"י פרידמן, (לעיל, הערה 4), עמ' 104–142 ובייחוד עמ' 139.

במסכת פסחים נבדלים כ"י אנלאו 271 וכ"י וטיקן 125 בזוגות ריש לקיש – כיצד לעומת ר' שמעון בן לקיש – כאיזה צד, וכן הם שונים זה מזה מבחינת חילופי גרסה כפי שהראה פרופ' א"ש רוזנטל³⁷. גם שני כתב-היד התימניים למסכת יומא, כ"י אנלאו 271 וכ"י אנלאו 270, הנבדלים החל בפרק ג מבחינת הזוגות הנ"ל (ראה טבלה סעיף 2.5), שונים גם מבחינת חילופי גרסה ביניהם, והם מחזקים אפוא את מסקנתנו (לעיל סעיף 2.5) שאין לראות בכתב-היד התימניים חטיבה אחת. דוגמאות:

יומא	דפוס	כ"י אנלאו 271	כ"י אנלאו 270
סב ע"ב 9	ותניא נמי הכי גבי כבשי מצורע	ותניא נמי גבי צפרי מצורע	ותניא נמי גבי כבשי מצורע
	יקח שני כבשים	כפרי מצורע	כפרי מצורע
	מיעוט שנים	מיעוט שנים	מיעוט שנים
18	ותנן נמי גבי מצורע	ותניא נמי גבי כבשי מצורע	ותנן נמי גבי כפרי מצורע
	כי האי גונא	כי האי גונא	כי האי גונא
	צפרים	כבשים	צפרים
	מיעוט צפרים שנים	<...> וט כבשים שנים ³⁸	מיעוט צפרים שנים
סג ע"א 5	טעמא דשלא לשמו הא סתמא לשמו הוא	לשמו	לשמו
	ופטור ואמאי	אמאי פטור	אמאי פטור
	לימא הואיל	הרי	הרי
	וראוי שלא לשמו בפנים	ראוי לשלא לשמו בפנים	ראוי לשלא לשמו בפנים
	הכי השתא התם בעי		הכי השתא התם בעי
	עקירה האי		עקירה (וכ)הכא
	לא בעי עקירה	מחוסר עקירה	לא בעי עקירה
סד ע"א 12	מאי טעמא דרב	מאי טעמיה דרב	מאי טע דרב
	דיליף ממחוסר זמן	מידי דהוה אמחוסר זמן	יליף? [מ]מחוסר זמן
סד ע"א 15	אלא היינו טעמא דרב	אלא	אלא היינו טעמ' דרב
	דיליף מבעל מום עובר	מידי דהוה אבעל מום עובר	יליף מבעל מום עובר
סד ע"ב 8	מאי משמע	מאי תלמודה	מאי משמעה
	יעמד חי ולא שכבר עמד	אמ' ראבא אמ' קרא	אמ' רבא אמ' קרא
		יעמד חי ולא שעמד כבר	יעמד חי ולא שעמד כבר ³⁹

37. עיין א"ש רוזנטל (לעיל, הערה 33), עמ' 1-36.

38. בגיליון יש סימן להחלפת שתי הכבות.

39. ראוי להעיר פה על חילוף נוסח החורג מתחום חילופי גרסה:

3.2 הבדלי מקורות בתוך כתבי־יד בעל סגנון לא אחיד

הסגנון האחיד ריש לקיש – כיצד לעומת ר' שמעון בן לקיש – כאיזה צד מוצאו, כנראה, בשלב המאוחר של עריכת התלמוד, שלב העריכה הלשונית. האחדה סגנונית זו טשטשה את הרב־גונית הלשונית של המקורות אשר הסוגיות מורכבות מהם. סטיות מאחידות זו בכתבי־יד בעלי סגנון אחיד או חילופי ריש לקיש – ר' שמעון בן לקיש; כיצד – כאיזה צד בכתבי־יד בעלי סגנון לא־אחיד, אולי בכוחם לגלות לנו את המקורות שנשמעו בסוגיות. עניין גילוי המקורות בהסתמך על אי־אחידות לא יידון במאמר זה.⁴⁰

3.3 סיכום

בסיכומי של סעיף 3 ראוי להדגיש שנוסף על ההבחנה בין חילופי עריכה⁴¹ ובין חילופי גרסה⁴² יש להכיר בחילופי עריכה מבחינה לשונית, דהיינו חילופי סגנון הנעוצים – לפי השערת – בחילופי ניבים. טענתי היא שגם חילוף הזוגות ריש לקיש – כיצד לעומת ר' שמעון בן לקיש – כאיזה צד כלול בחילופי עריכה מצד הלשון. לכן המיון לפי הזוגות הנ"ל יכול לצרף כתבי־יד שקיבלו את שכלולם הלשוני בניב אחד. הזוגות הנ"ל אינם אופייניים לחילופי גרסה או לחילופי עריכה, ולכן המיון נעצר ואין דרך להגיע בעזרת הזוגות הנ"ל לשאיפתנו: הכרת התלמודים של בתי המדרש.

4. זיהוי ההאחדה "ר' שמעון בן לקיש – כאיזה צד"

אמנם אולי יצאתי ידי חובתי מבחינת טקסונומיה של כתבי־יד, אך עדיין לא נתמלאה השאיפה לקבוע גם את הזמן ואת המקום של התהוות ההאחדה ר' שמעון בן לקיש – כאיזה צד (ראה לעיל סעיף 2.11). אין לאל ידי למלא משימה זו בשלמות.

יומא	דפוס	כ"י אנלאו 271	כ"י אנלאו 270
פז ע"ב 6	והיכי עבד הכי	זוזרב היכי עבד הכי	ורב היכי עבד הכי
...	...	...	...
רב שאני	רבה ( ) ש אני	רב שאני	

לפי ב"מ לוין (אוצר הגאונים ג'סין, עמ' 142, המשך הערה ט, ועיין שם:) נעוץ חילוף נוסח זה במחלוקת בין ישיבת סורא לישיבת פומבדיתא. כ"י אנלאו 271 כישיבת פומבדיתא וכ"י אנלאו 270 כישיבת סורא.

40. עיין לעיל הערה 16 בדבר מקומות כאיזה צד בעיקר הספרא. ייתכן שהמקומות שיש להם מקבילה בתוספתא הם מובאות מן התוספתא, דהיינו התוספתא שימשה מקור לספרא, ובמובאות נשמרה הלשון המקורית כאיזה צד.

41. ראה לעיל הערה 32.

42. ראה לעיל הערה 33.

אפשר רק לחפש בתוך הקבוצה ר' שמעון בן לקיש – כאיזה צד נציג שיש לנו ידיעות על זמנו ועל מקומו. נציג כזה מצאתי בספר הלכות פסוקות לפי כ"י ששון. בדיקת שכיחות המסמנים ריש לקיש, ר' שמעון בן לקיש, כיצד, כאיזה צד מעלה תוצאות אלו⁴³:

	ריש לקיש	ר' שמעון בן לקיש	כיצד	כאיזה צד
עד עמ' קכח (הלכות גיטין)	6	6	11	13
מן עמ' קמ (הלכות יולדות)	0	11	0	16

מכאן נראה שספר הלכות פסוקות מורכב משני חלקים. אם נניח שכ"י ששון, המדויק להפליא, משקף את החיבור ספר הלכות פסוקות כמות שיצא מתחת ידי מחברו, ימצא אפוא שהשיטה ר' שמעון בן לקיש – כאיזה צד כבר הייתה נהוגה בתחילת תקופת הגאונים. אם נעז פחות ונבחין בין כתב־היד ובין החיבור, עלינו להניח שסופר כ"י ששון העתיק משני כתב־יד, שהאחרון שבהם נהג לפי שיטת ר' שמעון בן לקיש – כאיזה צד. גם במקרה זה אין לקבוע את זמן השיטה לאחר סוף תקופת הגאונים.

מאמרי זה אולי יש בו התחלה צנועה למילוי הדרישה היסודית שדרש ש"י פרידמן: "עוד כמה נושאים צריכים לברור, ביניהם הסוגים השונים של כתב־יד תלמודיים בתקופת הגאונים ויחסם ההדדי"⁴⁴.

43. בדקתי את ספר הלכות פסוקות לפי הוצאת ס' ששון, ירושלים תשי"א, מן ההתחלה עד עמ' קצג (סריפות דארץ ישראל). בחלקו הראשון של ספר הלכות פסוקות גם מצאתי את הצורה כאיצד (3x), וכללתי אותה בכיצד. וכן מצאתי את הצורות כאיצד (2x), וכיוה צד (1x), וכללתי אותן בכאיזה צד. עיין עוד ש' שרביט (לעיל, הערה 16). בחלקו השני של ספר הלכות פסוקות מצאתי רק את הצורה כאיזה צד. תודתי למר צ' מיהאן שהעיר לי בדבר עקיבות הווג ר' שמעון בן לקיש – כאיזה צד בהלכות עריות.

44. ש"י פרידמן (לעיל, הערה 16), עמ' 49.

ה ע ר ה

מרדכי מישור

על המודליות בלשון החוק במשנה ובתוספתא

יִישַׁר כּוּחוֹ שֶׁל אֱלִישֶׁע קִימְרוֹן שֶׁהֶעֱמִיד אֶת הַנוֹשֵׂא לַעֲיּוֹן מִחוּדָשׁ וּלְבִיקוּרַת מִרְעָנָה¹. יֵשׁ לְהַעִיר שֶׁהִטְעָנָה שָׁאִין הַבְּדֵל מוֹדֵלִי בֵּין יִפְעַל לְבִינּוֹנִי אִינֶה מִתִּישְׁבַּת עִם הַקְּבִיעָה שִׁיפְעַל עוֹבְדֵתִי פָחוֹת מִן הַבִּינּוֹנִי² (קִימְרוֹן בַּחֲתִימַת מֵאֲמָרוֹ). לְגוֹפּוֹ שֶׁל עֲנִיין אֲנִי מִבְּקֵשׁ לְהוֹסִיף פֶּרִיט בִּיבְלִיּוֹגְרַפִּי חֲשׁוֹב: D. Daube, *Ancient Jewish Law*, Leiden, 1981, Lecture III: The Form is the Message. אֶת הַסֵּפֶר הַזֶּה הִזְכִּיר פְּרוֹפ' חַיִּים רַבִּין בְּסִמְיִנְרִיוֹן הַמַּחְלֶקֶתִי הַמוֹזְכָּר בַּעֲבוּדָתִי "מַעֲרַכַת הַזִּמְנִים בַּלְשׁוֹן הַתְּנַאִים", עִמ' 272 הָעֵרָה 418, אֲבָל לֹא עָלָה בְּיָדִי לְהַשִּׁיג אוֹתוֹ אֶלָּא לְאַחֵר סִיּוֹם עוֹבְדֵתִי, וְלִכֵּן לֹא נִכְלַל שֵׁם בִּיבְלִיּוֹגְרַפִּיָּה.

1. א' קִימְרוֹן, עַל הַמּוֹדֵלִיּוֹת בַּלְשׁוֹן חֲכָמִים, לְשׁוֹנֵנוּ נָה (תִּשְׁנ"א), עִמ' 89–96.

2. עַל הַמוֹשְׁגִים "מּוֹדוּס" ו"מּוֹדֵלִיּוֹת" רֹאֵה הַמְּקוּרֹת שֶׁהִזְכַּרְתִּי בַּעֲבוּדָתִי "מַעֲרַכַת הַזִּמְנִים בַּלְשׁוֹן הַתְּנַאִים" (עוֹבְדֹת דּוּקְטוֹר), יְרוּשָׁלַיִם תִּשְׁמ"ג, עִמ' 20 הָעֵרֹת 75, 76, 78.

תיקון

במאמרי "עוללות מן האפיגרפיה העברית" (לשוננו נה, עמ' 43–53) יש למחוק בעמ' 45 את השורות 14–15: חוזה על מכירת בית ... "קניתי" (שורה 3).

גד בן-עמי צרפתי

ספרים שנתקבלו

אבניאון איתן, שיווק ופרסום מאלף עד תו; ייעוץ מקצועי חיים מלמד, איתאב – בית הוצאה לאור, תל-אביב 1989, 400 עמ'.

אהל חיים; קטלוג כתבי-היד העבריים באוסף משפחת מ. ר. ליהמן, בעריכת אלעזר הורביץ, כרך ב – כתבי-היד של התנ"ך, מתוארים בידי ישראל ייבין, ניו-יורק תשנ"א, 416 עמ' + מפתחות.

אליצור שולמית, בתודה ושיר; שבעות לארבע הפרשיות לרבי אלעזר בירבי קליר, יוצאות לאור עם מבוא, פירוש ושינויי נוסח, ראובן מס, ירושלים תשנ"א, 119 עמ' + מפתחות.

בלשנות חשובית עברית; קובץ מאמרים מימי עיון שנערכו בשנים 1988–1990 ע"י משרד המדע והטכנולוגיה, בעריכת עוזי אורבן, גדעון אריאלי, עידית דורון, ירושלים 1992, 156 עמ'.

בן-דוד ישראל, צורות הקשר וצורות הפסק בעברית שבמקרא, עבודת דוקטור, ירושלים התש"ן, 634 עמ'.

גרינברג יוסף אלחנן, לעזי רש"י בתנ"ך, ירושלים תשמ"ט, 350 עמ' + מפתח. דינור מרים, עיון במבנה הדיאלוג של מחזות עבריים לאור תורות חקר השיחה, עפ"י מחזותיו של חנוך לוין, עבודת דוקטור, ירושלים תשמ"ח, 284 עמ'. זהרי מנחם, המקור המוחלט ושימושו בשפה העברית, הוצאת כרמל, ירושלים תשנ"א, 183 עמ'.

זיסלין מאיר, מאור עין [דקדוק הלשון העברית נוסח קראים לפי כתב-יד משנת 1208; טקסט, תרגום והערות ברוסית], מוסקבה 1990.

חינוך על הפרק 9–10; שנת הלשון העברית – 100 שנים לייסוד ועד הלשון העברית, משרד החינוך והתרבות המזכירות הפדגוגית, האגף לתכניות לימודים, ירושלים התש"ן, 180 עמ'.

ייווא בלעטער; נייע סעריע באַנד 1, רעדאַקטירט פֿון דוד-אליהו פישמאַן, יידישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט – יו"א, ניו-יארק 1991, 298 עמ'.

לוי נחום יהודה, ספר מכמנים מחשיפת גנוי תימן, בעריכת יוסף טובי, מפעל חשיפת גנוי תימן, תל-אביב התש"ן, רצ"ז עמ' + מפתחות.

ליברמן שאול, מחקרים בתורת ארץ-ישראל, בעריכת דוד רוזנטל, הוצאת מאגנס, ירושלים תשנ"א, 625 עמ' + מפתחות.

לשון ועברית; כתב עת לענייני לשון, שפות והלשון העברית, בעריכת ראובן מירקין, חוברות 1–6 (1990), 7 (1991).

מיטשם תרצה זכורה, משנת מסכת נידה עם מבוא; מהדורה ביקורתית עם הערות בנוסח, בפרשנות ובעריכה ופרקים בתולדות ההלכה ובריאותה, עבודת דוקטור, ירושלים תשמ"ט, 342 + 129 עמ'.

נאה שלמה, לשון התנאים בספרא על-פי כתב-יד וטיקאן 66, עבודת דוקטור, ירושלים תשמ"ט, 417 עמ'.

סט. ג'זון רוברט, אהבה כפולה; עלילות חייו של אליעזר בן-יהודה, מאנגלית רבקה גלעדי ושרה גלעדי, ש' ז'ק ושות', ירושלים תש"ן, 267 עמ'.

ספר זיכרון לנ"ה טורסיני, בעריכת יגאל ינאי, הוצאת רפאל חיים הכהן, ירושלים תשנ"א, 202 עמ'.

עבאדי עדינה, תחביר השיח של העברית החדשה, הוצאת מאגנס, ירושלים תשמ"ח, 171 עמ'.

עקביה אברהם, לשון נולדה; הלשון הצבאית העברית והתפתחותה, הוצאת מגן, חיפה 1992, 106 עמ'.

פרייס אריה ל', אברהם אבן עזרא לבראשית פרק א-ג; מעשה בראשית ומעשה גן-עדן. מבוא, חילופי גירסאות, ביאורים והערות, לונדון 1990, 157 עמ'.

קאופמן אשר זליג, מסכת מדות; שחזור נוסח קדום על-פי כתב-יד ודפוסים ראשונים עם מבוא, שינויי-נוסח, השתלשלות הנוסחים, הערות וסרטוטי המקדש, הוצאת הר יראה, ירושלים תשנ"א, 84 עמ' + מפתחות.

קדרי מנחם צבי, תחביר וסמאנטיקה בעברית שלאחר המקרא; עיונים בדיאכרוניה של הלשון העברית, כרך א', הוצאת אוניברסיטת בראיילן, רמת-גן תשנ"א, 411 עמ'.

השפה העברית שלנו; אנתולוגיה – מדריך למורה, ערכו מירי ברוך ומאיה פרוכטמן, הוצאת יסוד, תל-אביב תשמ"ט, 38 עמ'.

ששון ברוך, עברית מתקנת; מדריך לשיפור הלשון למורה, לתלמיד, לעולה ולכל מי שרוצים לשפר את לשונם, הוצאת יבנה, תל-אביב תשמ"ט, 120 עמ' + מפתח.

Berlin Adele, *Biblical Poetry through Medieval Jewish Eyes*, Indiana University Press, Bloomington 1991, 186 pp. + Index.

Goldin Judah, *Studies in Midrash and Related Literature*, ed. by Barry L. Eichler and Jeffrey H. Tigay, The Jewish Publication Society, Philadelphia-New York-Jerusalem 1988, 404 pp. + Index.

Katz Dovid (ed.), *Dialects of the Yiddish Language*; Papers from the Second Annual Oxford Winter Symposium in Yiddish, 14–16 December 1986, Pergamon Press, Oxford 1988, 119 pp.

Michelena Luis, *Diccionario General Vasco*, Bilbao, Vol I (A-Ama) 1987; Vol II (Ame-Asd) 1989.

- Qimron Elisha, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls*, Atlanta 1986, Scholars Press, 118 pp. + Index.
- de Regt L. J., *A Parametric Model for Syntactic Studies of a Textual Corpus; Demonstrated on the Hebrew of Deuteronomy 1-3*, 2 Vols, *Studia Semitica Neerlandica*, Assen 1988, 138 + 91 pp.
- Reif Stefan C. (ed.), *Published Material from the Cambridge Genizah Collections; A Bibliography 1896-1980*, Cambridge University Press, Cambridge 1988, 608 pp.
- Sokoloff Michael, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Bar-Ilan University Press, Ramat-Gan 1990, 823 pp.
- Verheij A. J. C., *Verbs and Numbers; A Study of the Frequencies of the Hebrew Verbal Tenses Forms in the Books of Samuel, Kings and Chronicles*, *Studia Semitica Neerlandica*, Assen 1990, 130 pp.
- Wolf George, *Lexical and Historical Contribution on the Biblical and Rabbinical Passover*, New-York 1991, 200 pp.
- Wolf George, *Some Lexicographical Comments on the Hebrew Bible*, New-York 1990, 178 pp. + Index.

SUMMARIES

Jonathan Cohen

To the Hebrew Midwives

In his commentary on Exodus 1,15 Rashi remarks: "למילדת – הוא לשון מולידות." The present writer tries to show that Rashi is responding to the double meaning of the biblical expression which may mean "to the Hebrew midwives" or "to the midwives of the Hebrew women" (genitivus obiectivus, i.e., the midwives who assist the Hebrew women in giving birth). By telling us that we should understand the *pi'el* as *hiph'il*, Rashi tries to say that we should understand העבריות as accusative. Examples are given in order to show that Rashi is very sensitive to the transitive force of the *hiph'il* and especially to the causative force of הוליד. The tradition of understanding העבריות as accusative is deep-rooted and can be traced to the LXX. Some of the exegetes who hold a similar view combine it with an Egyptian origin for the midwives. Contrary to this tradition, Rashbam remarks: "למילדות שהם עבריות." The various possibilities of understanding his words, and their relation to Rashi's commentary, are discussed.

Shimon Sharvit

The Language of a Twelfth Century Oriental Mishna

This article describes the language of British Museum MS. Har 5794*, a fragment of the tractates *Avoth* and *Zevahim*, which was apparently copied and fully pointed in the twelfth century somewhere in the East (Egypt, Palestine, or Syria).

To date Mishnaic Hebrew research has been based mainly on the Kaufman and Parma codices, copied in Italy, which represent the western type of the Palestinian branch. Our MS represents the oriental type, together with the Parma "B" and Antorin codices on the one hand, and Babylonian vocalized fragments on the other.

The following are some features of our MS: הִפְעֵל (not: הַפְעֵל), אִינוֹ (not: אֵינוֹ), קִפְרִיסִין (not: קֶפּוּרִין), צָפּוּרִין (not: כִּיצַד), כְּאִיזָה צַד (not: שָׁ), שָׁהוּא, שָׁאִין (not: אִינוֹ), (not: יִין).

Maaravi Perez

A Fragment from R. Jehuda Ibn Bal'am's Commentary on the Book of Nehemiah

Neh. 2,12 – 7,3

Prof. S. Abramson has notified that a few leaves, complete with colophon, containing part of the commentary of R. Jehuda Ibn Bal'am to the books of Ezra and Nehemiah are found in the collection of the Cambridge University Library. Those fragments (T-S NS 310.9) are very blurred and almost impossible to decipher.

The present one-leaf fragment, published herewith, T-S Ar. 31.24, parallels part of the above-mentioned manuscript and deals with Neh. 2,12 – 7,3.

Following the methodology which Ibn Bal'am uses in his commentaries to the books of Prophets (viz. Joshua, Judges, Isaiah, Jeremiah, Ezekiel and the Twelve Minor Prophets), as distinct from that applied in his commentary to the Pentateuch. The exegesis in this fragment is mainly philological: It covers the phonological, morphological, syntactical, lexical and even the stylistic aspects of the words, phrases and sentences concerned. All in all, our commentator is particularly concerned with those words, phrases and sentences that might have more than one interpretation, real or theoretical, and thus tend to be ambiguous. As usual, Ibn Bal'am applies the findings of his

predecessors, mainly R. Jonah Ibn Janah Abulwalid Marwan, although he quotes them anonymously.

Esther Goldenberg

“שמע” – as Representing the Paradigm in Saadiah’s Inflexional Table

(Addendum ad *Léçonénu* XXIII, 83–99)

R. Saadiah Gaon used “שמע” to represent the paradigm of *Qal* and *Hiph’l* verb-forms (both basic and with object suffixes), as well as for modelling the derived nomina actionis and infinitives (שמע, השמעת, etc.).

The reason for choosing the verb שמע was not its sense, but the fact that the number of attested forms derived from שמע is by far greater than that of those derived from any other root except שלח. According to Saadiah’s calculation, the total number of forms derivable from a verbal root is 19,169, taking forms with attached conjunctions into account, but regarding, e.g., ושמע and ושמעת as one form; similarly אשמע and אשמעת. Of these, Saadiah actually found 155. If the forms are counted regardless of attached conjunctions, 90 separate forms of שמע are attested to in the Scriptures. For the derivation of at least 42 such forms of שמע which figure in his paradigm and are not attested in the Bible, Saadiah gives the relevant forms of other verbs as sources for his inferences. To complete a paradigm based on a different verb he would have had to cite and properly justify a much greater number of unattested forms. שמע is translated by the full paradigm of סמע, אסמע – a similar Arabic verb. While לבש, זכר, פעל could also be given in Arabic parallels, but with much less forms attested in the Bible, שלח could not be given alongside סלח or שלח or שלח, since they are not common in ‘Afa’la, and have different meanings.

Saadiah’s term for the list of “inflected forms” is *al-muṣarrafāt*. The term לוח (“tabula”) for paradigm-tables is found in Hebrew grammars as early as the end of the fifteenth century.

Ze'ev Ben-Hayyim

On the Grammatical Terms *Neṭa'* and *Šūrān*

In contradistinction to the opinion of U. Ornan (Lěšonénu LIV [1990], pp. 247–268) the author clarifies the concepts of *neṭa'*, introduced by him into Hebrew grammar and translated “basic element” in his article in E. J. 8, col. 106, and *šūrān*, translated (ibid.) “formative.” *Šūrān* was coined by the Hebrew Language Committee as equivalent to the following foreign language terms: German “formans,” English “formative,” and French “morphème” in its meaning before the structural linguistic.

Roni Henkin

Children with a Prolific Past – Peculiar Uses of Past-Tense Forms in Children's Speech

The connection between past tenses and irrealis is well known across languages; it is characteristic of certain limited syntactic environments, such as hypothetical conditions, optatives, and mitigated requests. In the speech of some Israeli kibbutz children under the age of seven I have found this notional link expanded well beyond its extent in normative Hebrew; these children construct hypothetical conditional apodoses and final clauses in the simple past, rather than the normal compound past and the future, respectively. They seem to totally identify the simple past with “imaginary,” while reserving the compound past for its other main function, namely habitual action.

The “past-imaginary” link is particularly prominent in playacting – the entire play typically proceeds in the past tense, from the unfolding ideas and role distribution through to the actual plot.

The phenomenon of the so-called *imparfait préludique* connects these Hebrew-speaking children with others elsewhere; it sets them apart from adults, in whose diverse languages the past-irrealis connection is far less prolific.

Israel Ben-David

Three Animal Names from *Pereq-Šira*

1. צִיָּה

In the Bible we find only the plural צִיִּים (e.g. Jes. 13,21). The dictionaries have צִי or צִי*. In *Pereq-Šira* we find the only evidence of the singular – צִיָּה צפור אווז בר: צִיָּה.

2. פְּרוּגִית

The dictionaries have פְּרָגִי, פְּרָגִי, פְּרָגִית, פְּרָגִית. In *Pereq-Šira* we find: פְּרוּגִית אומרות. This is in accordance with Syriac *parrugā* and Arabic *farrūj*. Consequently we have evidence for both פְּרָגִית and פְּרוּגִית.

3. דָּגֵר

For Jer. 17,11 קָרָא דָּגֵר וְלֹא יָלַד all commentators I checked regard דָּגֵר as a verb, predicate of קָרָא. The only evidence for דָּגֵר as a noun we find in *Pereq-Šira*: דגר מהו או'.

Eljakim Wajsberg

ר' שמעון בן לקיש The Contribution of the Forms and כְּאִיזָה צֶדַח to the Taxonomy of Talmudic Manuscripts

The Talmudic tractates are the result of a redactional process in which sources were woven together. In some cases the redactors retained the original wording of their sources, resulting in a diversity of style; in others, they moulded their sources and redactional additions together, thus creating a uniformity of style. In the latter case, taxonomy of manuscripts of different tractates by stylistic means is possible. In this article taxonomy is performed by comparing manuscripts using the signifier ריש לקיש for the Amora R. Shim'on ben Lakish versus

manuscripts which are distinguished by uniform use of the stylistically different signifier, ר' שמעון בן לקיש.

However, equality in signifiers does not imply equality in redactors. It is possible that the same signifier originates in one case from a redactor, and in another, from sources inserted unaltered by a different redactor. The relating of texts which share the signifier ריש לקיש to a common redactor was only made possible by the observation that those texts use the signifier כיצד, versus the signifier כאיזה צד found in texts using the signifier ר' שמעון בן לקיש. By means of the two pairs, כיצד – ריש לקיש versus כאיזה צד – ר' שמעון בן לקיש, I was able to attribute 15 stylistically uniform Talmudic manuscripts to two disjoined sets, where each set is characterized by one of the pairs of signifiers.

Moreover, it turned out that one manuscript (MS. New York 44830, Tractate *Avodah Zarah*) is composed of two successive uniform parts, the first belonging to the set כיצד – ריש לקיש, and the second to the set ר' שמעון בן לקיש – כאיזה צד.

Even manuscripts which differ only slightly in lections may belong to a different set, i.e., the division into sets bears only linguistic importance although manuscripts of the same tractate showing profound differences in formulation may also be distinguished by the two stylistically different pairs.

The stylistic differences probably date from the Geonic period.